ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΣΟΔΟΥΛΟΣ Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

«Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ (ΦΩΤΙΚΗ – ΑΓΙΟΣ ΔΟΝΑΤΟΣ) ΣΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ»

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων
ΚΟΡΔΩΣΗ ΜΙΧΑΗΛ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μέλη
ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ καθηγητής του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΜΑΝΤΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ καθηγητής του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. ΕΔΕ 2/ 14.11.2014

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

ΚΟΡΔΩΣΗ ΜΙΧΑΗΛ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ καθηγητής του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΜΑΝΤΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ καθηγητής του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΖΑΜΤΖΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ καθηγητής του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΚΟΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, ΛΕΚΤΟΡΑΣ καθηγήτρια του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΚΟΥΛΑΚΙΩΤΗΣ ΗΛΙΑΣ, ΛΕΚΤΟΡΑΣ καθηγητής του Τμήματος ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Παν/μίου ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 18.02.2015 Βαθμός «ΑΡΙΣΤΑ»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ **6-13**

Κεφάλαιο πρώτο

ΠΗΓΕΣ **14-30**

Κεφάλαιο δεύτερο

ΓΕΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ **31-56**

Κεφάλαιο τρίτο

Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΒΑΓΕΝΙΤΙΑ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

I. ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗ : ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ – ΟΙΚΙΣΜΟΙ – ΠΑΡΑΓΩΓΗ – ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ **57-89**

II. ΧΕΡΣΑΙΟΙ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ, ΚΟΜΒΟΙ ΚΑΙ ΛΙΜΑΝΙΑ – ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΗΝ TABULA PEUTINGERIANA. Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ AD DIANAM **90-118**

Κεφάλαιο τέταρτο

Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΘΕΣΠΡΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΡΩΜΑΪΚΑ ΩΣ ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΧΡΟΝΙΑ

I. Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΦΩΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΤΗΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ **119-142**

II. ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΦΩΤΙΚΗΣ. Η ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ _____ **143-158**

III. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ: ΑΠΟ ΤΗ ΦΩΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΔΟΝΑΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ_____ **159-180**

IV. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ_____ **181-207**

Κεφάλαιο πέμπτο

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ

I. Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ ΖΕΡΒΟΧΩΡΙΟΥ_____ **208-216**

II. Ο ΑΓΙΟΣ ΔΟΝΑΤΟΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ _____ **216-222**

Κεφάλαιο έκτο

Ο ΑΓΙΟΣ ΔΟΝΑΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΡΟΙΑΣ, Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΕΥΡΟΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ_____ **223-249**

Κεφάλαιο έβδομο

ΟΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΠΙΣΚΟΠΕΣ

I. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΓΛΥΚΕΩΣ ΚΑΙ ΒΟΥΘΡΩΤΟΥ_____ **250-255**

II. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ_____ **255-256**

Κεφάλαιο όγδοο

ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΦΩΤΙΚΗΣ – ΦΩΤΙΚΗΣ ΒΕΛΑΣ – ΒΕΛΑΣ

I. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΦΩΤΙΚΗΣ. ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΒΕΛΑΣ____ **257-266**

II. Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΒΕΛΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ _____ **266-278**

Κεφάλαιο ένατο

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΠΟΥ ΣΥΝΑΝΤΩΝΤΑΙ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ **279-333**

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ **334-342**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ **I-LXV**

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Α. ΣΧΕΔΙΑ – ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

Β. ΧΑΡΤΕΣ

Γ. ΕΙΚΟΝΕΣ

Δ. ΑΕΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ – ΜΝΗΜΕΙΩΝ – ΤΟΠΟΘΕΣΙΩΝ

Ε. ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΕΣ ΛΙΣΤΕΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΕΙΡΩΝ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

AC	Acta Classica, Journal of the Classical Association of South Africa
ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum, ed. Schwartz E. et al., Berlin 1927
AdCIEB	Actes du Congres International d' Etudes Byzantines
Ancient Greek Cities	
AJA	American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America
AnalBoll	Analecta Bollandiana
ArchMed	Archeologia Medievale
AR	Archaeological Reports, Cambridge University Press
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
Belgeler	Belgeler, Imprint, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964-2010
BS	Balkan Studies, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies
BF	Byzantinischen Forschungen, Internationale Zeitschrift für Byzantinistik, Amsterdam
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca, 3rd ed. Halkin F., I—III, Subsidia Hagiographica, 8a. Bruxelles 1957

BNJ	Byzantinische-neugriechischen Jahrbücher
Bsl	Byzantinoslavica
BZ	Byzantinischen Zeitschrift
Byz	Byzantion
CAH	Cambridge Ancient History
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
CS	Classical Studies
DGRG	Dictionary of Greek and Roman Geography
DHGE	Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques, Paris 1912-
DOP	Dumbarton Oaks Papers
EphS	Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος
Gymnasium	
Hesperia	Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens 1932-2012 (v. 1-81)
Historia	
ILS	Inscriptiones Latinae Selectee, Dessau H., 1892
IRAIK	Izvestija Russkogo Arheologieskogo Instituta v Konstantinopole
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik

	(1969–)
JRS	The Journal of Roman Studies
Koin	Koinonia
Latomus	Latomus, Institut de Sociologie de l'Université de Bruxelles, 1963
MM	Miklosich F. – Müller I., Acta et diplomata graeca medii aevi I–VI, Wien 1860—1890
MS	Macedonian Studies
Monum	Monumentet
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Kazhdan A. P. et al., v. I—III, New York – Oxford 1991
PG	Patrologiae cursus completes, Series graeca, ed. Migne J.P., 1–161, Paris 1857–1866
PL	Patrologiae cursus completes, Series latina, ed. Migne J.P., 1–221, Paris 1844–1880
PLP	Prosopographisches Lexikon Der Palaiologenzeit
PWRE	Pauly–Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
RevArch	Revue Archéologique, Fédération pour l'édition de la Revue archéologique du Centre de la France
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I–, Stuttgart 1966 –
REB	La Revue des études byzantines 1946-.

	Continuation des Échos d' Orient (1897-1942)
ROL	Revue de l' Orient latin, ed. Leroux E., Paris 1893-1911
RHSU	Revue historique du Sud-Est européen... / Iorga N. Institut d'histoire universelle, Bucarest 1924-1946
Roman Papers	
RSBN	Rivista di Studi Byzantini e Neoellenici
SChr	Sources Chretiennes
SV	Studi Veneziani
TIB	Tabula Imperii Byzantini, I—, Wien 1976—
TIR	Tabula Imperii Romani
VizVrem	Vizantijskij Vremennik
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
Άπειρος	
Α&Τ	Αρχαιολογία και Τέχνες
Βυζαντιακά	Επιστημονικό Όργανο Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 1981-
Βυζαντινά	Βυζαντινά: Επιστημονικό Όργανο Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,

	Θεσσαλονίκη 1969-
Βυζαντινός Δόμος	Βυζαντινός Δόμος, Αθήνα 1987-1998, Θεσσαλονίκη 1999-
Βυζαντίς	Βυζαντίς, Επιθεώρησις των Βυζαντιακών Σπουδών, Βυζαντινολογική Εταιρεία
ΔΙΕΕ	Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΔΧΑΕ	Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
Διαλέξεις	
Δωδώνη	Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΠΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΕΗΦΣ	Επετηρὶς του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, έτος Α', 1872-1873, εκ του Τυπογραφείου Κορομηλά Α., εν Κωνσταντινουπόλει 1873 και έτος Β', 1873-1874, (τ. Α'- Β'), Βουτυρά καὶ Σ/ας, εν Κωνσταντινουπόλει 1875
ΕΙΕ	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΕΑΚ	Εκκλησιαστική Αλήθεια Κων/πόλεως 1880-1923, Συλλογικό έργο, Φωτοτυπική επανέκδοση, επιμ. Πατριαρχικό ίδρυμα πατερικών μελετών, Θεσσαλονίκη 1985-1991

Ελληνικά	Περιοδικό Ελληνικά, Θεσσαλονίκη 1928-2012
ΕΜΑ	Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου Ακαδημίας Αθηνών
ΕΦΣΚ	Κατάλογος των εν τω περιοδικώ του εν Κων/πόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου δημοσιευθεισών πραγματειών (1861-1914)
ΗπΓραμμ	Ηπειρωτικά Γράμματα, Ιωάννινα 1995-
ΗπΧρ	Ηπειρωτικά Χρονικά, Ιωάννινα 1926-
ΗπΕστ	Ηπειρωτική Εστία, Ιωάννινα 1952-
Θεολογία	Θεολογία, Επιστημονικόν Περιοδικόν, εν Αθήναις
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, I–XII, Αθήνα 1962–1968
Θησαυρίσματα	Θησαυρίσματα, Περιοδικό του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία
ΙΒΕ	Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Ιστορικογεωγραφικά	Ιστορικογεωγραφικά, Περιοδική έκδοση για την ιστορία, γεωγραφία και τοπογραφία του Ελληνικού χώρου κατά τους Μέσους Χρόνους, Γιάννενα – Θεσσαλονίκη
ΚΒΕ	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
ΜΕΕ	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1896-1945

ΜΣΕ	Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1978-1989
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΜΣΝΕ	Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1929-1930
ΝΕ	Νέος Ελληνομνήμων
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρείας, Αθήνα
Πανδώρα	Πανδώρα, Περιοδική έκδοση λογοτεχνίας, Αθήνα
Παρνασσός	Φιλολογικός σύλλογος Παρνασσός
ΠΔΣΙ	Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου
ΠΠΔΣΝ	Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη
ΠΔΣ	Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου
ΠΕΣ	Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου
Συμμ	Σύμμεικτα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1966-
ΤΧ	Τεχνικά Χρονικά
ΦΧ	Φρουριακά Χρονικά

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η περιοχή της Παραμυθιάς και γενικότερα της Θεσπρωτίας, που αποτελεί σήμερα έναν από τους νομούς της Ελλάδος όχι πολύ μεγάλης έκτασης, αποτελεί τη λιγότερο μελετημένη περιοχή της ελληνικής Ηπείρου και ο λόγος είναι προφανής. Δεν αναδείχθηκε στη Θεσπρωτία ένα σημαντικό κέντρο, όπως η Αμβρακία – Άρτα, η Δωδώνη και τα Γιάννενα ή η Νικόπολη και αργότερα η Πρέβεζα που υπήρξαν στα άλλα διοικητικά διαμερίσματα. Ακόμα και τα λιμάνια της, αν εξαιρέσουμε την Ηγουμενίτσα των τελευταίων δεκαετιών, ήταν περισσότερο τοπικής σημασίας.

Παρά τις παραπάνω επισημάνσεις, η Θεσπρωτία δεν έμεινε εντελώς έξω από τα επιστημονικά ενδιαφέροντα των ερευνητών. Αξιόλογοι μελετητές ασχολούμενοι με ποικίλους κλάδους, στις έρευνές τους, έχουν ρίξει φως και συνεχίζουν με ενδιαφέρον να αποκαλύπτουν πτυχές που σχετίζονται με την ιστορία του θεσπρωτικού χώρου. Από αυτούς ο Σ. Δάκαρης έθεσε τις βάσεις για την αρχαιολογική αλλά και την ιστορική μελέτη της ευρύτερης περιοχής στους αρχαίους χρόνους με τα έργα του «*Θεσπρωτία*», στη σειρά Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, «*Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο*», «*Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*», καθώς και με το πλήθος των δημοσιεύσεών του σε επιστημονικά περιοδικά αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος, καλύπτοντας έτσι ένα σημαντικό πεδίο έρευνας. Άλλοι, με σημαντικό για την Ήπειρο και ειδικότερα για τη Θεσπρωτία έργο, είναι ο N.G.L. Hammond, με το ογκώδες έργο του «*Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*» και ο P. Cabanes με τα σημαντικά του άρθρα, ανάμεσα στα οποία και στον τόμο «*Ήπειρος 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, της Εκδοτικής

Αθηνών», ο οποίος παρέχει αξιόλογα στοιχεία για τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις, κυρίως της ρωμαϊκής περιόδου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι επίσης η μονογραφία του Δ. Σαμσάρη «*Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου. Ιστορικογεωγραφική και επιγραφική συμβολή*», έργο το οποίο αποτελεί την πρώτη σημαντική προσπάθεια συμβολής στην έρευνα της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής.

Ερχόμενοι στη μεσαιωνική εποχή, οι εργασίες του D. M. Nicol, για το δεσποτάτο της Ηπείρου και κυρίως η μονογραφία του «*Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267 – 1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*», είναι βασικά και απαραίτητα βοηθήματα για τους ασχολούμενους με την Ήπειρο στην μεσαιωνική περίοδο. Σημαντικές, για την περιοχή που εξετάζουμε, είναι οι εργασίες του Δ. Τριανταφυλλόπουλου για την Φωτική και την Εύροια, θέσεις οι οποίες μέχρι σήμερα παρουσιάζουν αρκετά σημαντικά κενά· επίσης, οι εργασίες του Ευ. Χρυσού για την Ήπειρο και κυρίως η μικρή μονογραφία του «*Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή*», παρέχουν πλήθος πληροφοριών για την διοικητική οργάνωση στην Ήπειρο, για τις εισβολές των σλαβικών και άλλων φύλων αλλά και για τους οικισμούς και το οδικό δίκτυο του ηπειρωτικού χώρου. Δεν πρέπει βεβαίως να παραλειφθεί το έργο «*Nikopolis und Kephallenia*» των P. Soustal – J. Koder, που αποτελεί μια σημαντική συμβολή κυρίως στην τοπωνυμιολογία του θέματος Νικοπόλεως, με σημαντικές βιβλιογραφικές αναφορές. Αξίζει να επισημανθεί και η πρόσφατα ολοκληρωμένη διδακτορική διατριβή της Β. Παπαδοπούλου, «*Η Παλαιοχριστιανική Ήπειρος από τον 4ο έως και τον 7ο αιώνα. Η μαρτυρία της γλυπτικής*», που καλύπτει την παλαιοχριστιανική περίοδο και η οποία συμβάλλει σημαντικά στην πορεία της έρευνας.

Τέλος, οι τοπικοί ερευνητές της Θεσπρωτίας, αν και αντιμετωπίζουν, πολλές φορές, τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν στην παρούσα μελέτη, με σχετική υποκειμενικότητα και με πλούτο λαογραφικών στοιχείων, πολλές φορές παρέχουν πληροφορίες τοπικού ενδιαφέροντος, που είναι σημαντικές για την έρευνα. Απ' αυτούς αναφέρουμε ονομαστικά τους Οικονόμου, Κραψίτη, Μουσελίμη, Σάρρα κ.ά..

Μέχρι σήμερα, δεν έχει γίνει μια ολοκληρωμένη μελέτη που να περιλαμβάνει αφενός μεν ενοποιημένα όλους τους διαδοχικούς οικισμούς που αναπτύχθηκαν στην περιοχή της σημερινής Παραμυθιάς, αρχίζοντας φυσικά από τη Φωτική και τελειώνοντας στην Παραμυθιά, και καλύπτοντας περίοδο δεκαπέντε αιώνων, αφετέρου δε και ολόκληρο το θεσπρωτικό χώρο, με τη μορφή λεπτομερούς περιγραφής των σημαντικότερων οικισμών. Αυτό δηλαδή που επιχειρείται με την παρούσα μελέτη είναι πρώτα απ' όλα μια όσο γίνεται ολοκληρωμένη έρευνα για την ιστορία της περιοχής της Φωτικής – Αϊ Δονάτου – Παραμυθιάς, η οποία μάλιστα θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για την ενασχόληση με περαιτέρω ζητήματα, μιας κατά τα άλλα όχι τόσο πολύ γνωστής περιοχής της δυτικής Ελλάδας, και ύστερα ολόκληρης της Θεσπρωτίας.

Για να μπορέσει ο μελετητής να διαπιστώσει και να κατανοήσει την ιστορική παρουσία της εν λόγω περιοχής, θα πρέπει να αναζητήσει την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον, τις συνθήκες που τον οδήγησαν στη δημιουργία εκ θεμελίων ενός οικιστικού κέντρου, όπως η Φωτική, και την ιστορική του παρουσία στο πέρασμα των αιώνων. Μόνο τότε ίσως, θα έχει κανείς τη δυνατότητα να απαντήσει σε ερωτήματα που αφορούν στα αίτια της ίδρυσής του, της ιστορικής του εξέλιξης, του

περάσματος πιθανότατα ή την μετεξέλιξή του από μια πόλη στην άλλη, σε πιθανές οχυρώσεις που ανηγέρθηκαν για την προστασία των κατοίκων του, στη θέση του στο οδικό αλλά και στο οχυρωματικό δίκτυο της περιοχής, στα ζητήματα εκκλησιαστικής φύσεως κ.ά.. Τα παραπάνω ερωτήματα αποτελούν μόνο επιμέρους ζητήματα, στα οποία θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στην παρούσα μελέτη.

Το κέντρο βάρους στην παρούσα μελέτη, όπως ήδη αναφέραμε, πέφτει ακριβώς στον κύριο οικισμό και στην εξέλιξη που είχε στο πέρασμα των αιώνων αλλά δευτερευόντως και σε άλλους οικισμούς, μερικοί από τους οποίους βρίσκονται εκτός θεσπρωτίας, γιατί η περιοχή που μελετάμε παρουσιάζει ιδιορρυθμίες, εκτεινόμενη πέραν του θεσπρωτικού χώρου. Έτσι, σε θέματα εκκλησιαστικής ιστορίας περιλαμβάνονται και οι περιοχές Βουθρωτού, Βελάς, που ασφαλώς δεν μπορούμε να εντάξουμε στον υπό μελέτη χώρο, παρά μόνο ευκαιριακά, όταν γίνεται λόγος για τις επισκοπές. Επίσης, αναζητώντας το δεύτερο κάστρο του αγίου Δονάτου επεκτεινόμαστε και στο χώρο της Δρυϊνουπόλεως. Βεβαίως, η Θεσπρωτία παραμένει ο κύριος χώρος στη μελέτη μας, με επικέντρωση, όπως είπαμε, στην περιοχή της Παραμυθιάς, όπου υπήρξε πάντα το κέντρο της περιοχής, με εξαίρεση τον τελευταίο αιώνα, οπότε ανεδείχθη η Ηγουμενίτσα. Σε ορισμένα πάντως κεφάλαια – όπως στο ιστορικό περίγραμμα – αναφερθήκαμε και σε γεγονότα που αφορούν σε όλη την Ήπειρο ή τη δυτική Ελλάδα, ώστε να διαμορφώσουμε πληρέστερη εικόνα.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας καταλυτικής σημασίας αποδείχτηκε η συμβολή αξιόλογων ερευνητών και επιστημόνων που βοήθησαν στην ολοκλήρωσή της. Ευχαριστώ θερμά τον επόπτη της παρούσας διδακτορικής διατριβής, καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας

του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Μιχαήλ Κορδώση, η βοήθεια του οποίου, τόσο σε θέματα συγκέντρωσης και οργάνωσης του υλικού, αλλά και επιτόπιας έρευνας στις οχυρώσεις και τους οικισμούς που μελετώνται στην παρούσα διατριβή, όσο και στοχευμένων παρατηρήσεων και υποδείξεων κατά τη συγγραφή της μελέτης, αποδείχτηκε καταλυτική. Ευχαριστίες οφείλονται και στα δύο ακόμη μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τόσο στον αναπληρωτή καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας κ. Χρήστο Σταυράκο, που μάλιστα συνέβαλε τα μέγιστα στην επέκταση των βιβλιογραφικών αναφορών, όσο και στον επίκουρο καθηγητή Βυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας κ. Απόστολο Μαντά, με τη βοήθεια του οποίου συμπληρώθηκαν κενά και παραλήψεις στο αρχαιολογικό τμήμα της έρευνας. Ευχαριστώ επίσης, την Αρχαιολόγο κα Ουρανία Μπαλογιάννη, η οποία συνέβαλε στην επίλυση ζητημάτων αρχαιολογικής φύσεως.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ενασχόληση με την περιοχή της Παραμυθιάς και ευρύτερα της Θεσπρωτίας και την ιστορική τους παρουσία σε ένα χρονικό διάστημα δεκαπέντε περίπου αιώνων αρχίζοντας ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο, οπότε τοποθετείται χρονολογικά η ίδρυση της υπό μελέτη ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής, και φτάνοντας μέχρι και τον 15ο αιώνα και τη σημερινή Παραμυθιά μας έφερε αντιμέτωπους με μια σειρά από επιμέρους θέματα και προβλήματα, τα οποία μέχρι και σήμερα παραμένουν κατά ένα μέρος ανεξερεύνητα και άγνωστα. Πρώτα πρώτα, αν θέλουμε να ορίσουμε το χώρο της υπό μελέτη περιοχής αντιλαμβανόμαστε, ότι δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία που να μας υποδεικνύουν, έστω και χοντρικά, τα όρια της Θεσπρωτίας στους μέσους χρόνους.

Οι γεωγραφικές πληροφορίες πάντως αλλά και το ανάγλυφο ενός τόπου αποδεικνύονται πολύτιμα για τον μελετητή της ιστορίας, δεδομένου του πλούτου των πληροφοριών που παρέχουν. Οι διαφορές, για παράδειγμα, που παρουσιάζει η γεωγραφική θέση, η μορφολογία του εδάφους, το κλίμα, ο υδροφόρος ορίζοντας και γενικότερα οι γεωφυσικοί παράγοντες, μπορούν να εξηγήσουν τους λόγους για την αρχική επιλογή του χώρου ενός προς ανέγερση οικισμού, τη μορφή του και την ανάπτυξη των κτηρίων στο χώρο. Σε κάθε περίπτωση όμως, αναγκαίος είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα στα στοιχεία που έπαιξαν ρόλο κατά την ίδρυση μιας πόλης και σε εκείνα που συνέβαλαν στην ανάπτυξή της[1]. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να απαντηθούν ερωτήματα σημαντικά για την πορεία της έρευνας.

[1] Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 25

Όπως θα δούμε παρακάτω, τα όρια του *territorium* της Φωτικής ανιχνεύονται κυρίως μέσω γεωφυσικών κριτηρίων και λιγότερο βάσει των πηγών. Στις περιοχή της Θεσπρωτίας υπήρχαν δύο επισκοπές, της Εύροιας και της Φωτικής, κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο και μόνο της Φωτικής, κατά το μεγαλύτερο μέρος της μέσης βυζαντινής περιόδου, αλλά δεν έχουμε στοιχεία για την εδαφική τους δικαιοδοσία. Στην εποχή μόνο της τουρκοκρατίας, η Παραμυθιά, εκκλησιαστικά, περιλάμβανε τη σημερινή Θεσπρωτία, καθώς και δύο μικρά εδαφικά τμήματα βόρεια και νότιά της (την Πάργα, καθώς και μια ζώνη στο νότιο καζά του Δελβίνου)[2].

Το μοναδικό στοιχείο που μας επιτρέπει ίσως να υπολογίσουμε χοντρικά τα εδάφη της περιοχής είναι, όταν προς το τέλος της μεσαιωνικής εποχής, λίγο πριν την κατάληψη της Άρτας, ο Κάρολος Τόκκος τοποθέτησε υπεύθυνους στις κτήσεις του που μετά και την παραχώρηση σ' αυτόν και του δεσποτάτου των Ιωαννίνων δεν ήταν λίγες. Έτσι, στον δεύτερό του γιό έδωσε την περιοχή, όπου κατοικούσαν οι Μαζαρακαίοι Αλβανοί, καθώς και τον άγιο Δονάτο με όλη την περιοχή του[3]. Αν ληφθεί υπόψη, ότι οι υπόλοιπες διαιρέσεις του κράτους του περιλάμβαναν: α) τη Βόνιτσα και τα νησια β) την Αιτωλοακαρνανία και γ) ασφαλώς τα Ιωάννινα, που κράτησε απ' ευθείας ο ίδιος, μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι η περιοχή που διοικούσε ο γιός του συνέπιπτε περίπου με τη σημερινή Θεσπρωτία[4].

Οι μελετητές που έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί με τη Φωτική, τον σημαντικότερο οικισμό της πρωτοβυζαντινής

[2] Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 227-228

[3] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 6, στ. 2302-2304

[4] Μια από τις περιοχές που θα υπάγονταν σ' αυτήν την περιφέρεια θα ήταν πιθανώς και η Πάργα που σήμερα ανήκει στην Πρέβεζα.

Θεσπρωτίας, αν και αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητά της, την αντιμετωπίζουν απλώς ως ένα τμήμα της Θεσπρωτίας ή ακόμη και μια περιοχή που μελετάται ως συνέπεια της μελέτης της Νικόπολης. Για να καταλάβει κανείς την πραγματική σημασία της ρωμαϊκής αποικίας, αρκεί να ληφθεί υπόψη, ότι οι περισσότερες, αν όχι όλες οι θεσπρωτικές πόλεις, μετά την ίδρυση της Φωτικής, υποβαθμίστηκαν σε «*vicos*» εξαρτώμενες (διοικητικά, οικονομικά κ.λπ.) από τη αυτή. Το ενδιαφέρον γίνεται επίσης μεγαλύτερο λαμβάνοντας υπόψη, ότι σε καμιά άλλη ρωμαϊκή αποικία δεν πραγματοποιήθηκε, τουλάχιστον σε τέτοιο βαθμό, όσο στη Φωτική, δημογραφική διείσδυση των ρωμαίων με άμεση οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής[5].

Η παραπάνω περιοχή πρέπει να ήταν η ίδια με εκείνη που κάλυπταν οι τουρκικοί καζάδες Aydonat (άγιος Δονάτος) Filyat (Φιλιάτες) και Margaliç (Μαργαρίτι), που μνημονεύονται στο πρώτο τουρκικό κατάστιχο της περιοχής, του έτους 1431 (βλ. στο παρόν σ. 76-77). Οι Τούρκοι αποτύπωσαν την υπάρχουσα κατάσταση του τέλους του μεσαίωνα και ίσως πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι βασίστηκαν στα τρία σημαντικότερα κέντρα της περιοχής της Θεσπρωτίας.

Στην εργασία αυτή θεωρήσαμε σκόπιμο, όπως είναι ευνόητο, να μην περιορίσουμε τη μελέτη μας στη μεσαιωνική μόνο περίοδο, αλλά να αρχίσουμε από τα χρόνια της ίδρυσης της Φωτικής, να επεκταθούμε δηλαδή και σε ένα τμήμα της αρχαιότητας.Έτσι, στα διάφορα κεφάλαια που ακολουθούν περιλαμβάνεται λιγότερο ή περισσότερο και η περίοδος της αρχαιότητας, κυρίως της Ρωμαιοκρατίας στην Ελλάδα. Ζητήματα, για παράδειγμα, που

[5] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής*, σ. 24

αφορούν στην παρουσία της ρωμαϊκής αποικίας και στη μετεξέλιξή της σε σπουδαίο οικιστικό κέντρο, τόσο κατά τη ρωμαϊκή όσο και τη μετέπειτα βυζαντινή εποχή, χρήζουν, όπως ήδη αναφέραμε, ενδελεχούς μελέτης. Από την άλλη πλευρά φυσικό επακόλουθό είναι, ότι τέτοιου είδους έρευνα δεν μπορεί παρά να καλύπτει ταυτόχρονα την περιοχή της Παραμυθιάς αλλά και του ευρύτερου χώρου της Θεσπρωτίας, σε συνδυασμό, τόσο με το οχυρωματικό όσο και με το οδικό δίκτυο της περιοχής (χάρτης 12). Η μελέτη αυτή οδηγεί σε συμπεράσματα που, καθώς πιστεύουμε, ρίχνουν φως σε μια όχι ιδιαίτερα γνωστή περιοχή του δυτικού ελλαδικού χώρου.

Η πορεία της έρευνας για αυτήν την σχετικά απομακρυσμένη από το κέντρο της αυτοκρατορίας περιοχή παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα. Οι λιγοστές φιλολογικές πηγές που έχει ο μελετητής στη διάθεσή του, καθιστούν δύσκολη τη συγγραφή της ιστορίας του θεσπρωτικού και γενικότερα του ηπειρωτικού ή δυτικού ελλαδικού χώρου. Μελέτες παραδείγματος χάριν, που να αφορούν συστηματικά στα οχυρωματικά δίκτυα που συναντά κανείς στην ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας εκλείπουν, γεγονός το οποίο δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την έρευνα. Ωστόσο, από την επιτόπια έρευνα στην περιοχή, που εξετάζεται στην παρούσα διατριβή, σε συνδυασμό με τη μελέτη των λιγοστών πηγών και της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας, μπορεί να συγκεντρώσει κανείς πολύτιμες πληροφορίες και να εξαγάγει χρήσιμα συμπεράσματα.

Όσον αφορά στην περίοδο του δεσποτάτου της Ηπείρου ειδικά, υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες, αλλά όχι όσο θα περίμενε κανείς, δεδομένου, ότι οι βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι της ύστερης βυζαντινής περιόδου θεωρούσαν τους Ηπειρώτες «*επαρχιώτες στασιαστές*», με αποτέλεσμα να τους μνημονεύουν σπάνια στα κείμενά τους. Εξ άλλου πρόκειται, όπως

είπαμε, για μια μάλλον απομακρυσμένη, από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, επαρχία, λόγω της γεωγραφικής της θέσης[6]. Γίνεται λόγος γι' αυτήν μόνο σε περιπτώσεις που σημαντικά πολεμικά γεγονότα την φέρουν στο προσκήνιο.

Μελετώντας την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου, ένας επιμερισμός της ιστορίας της σε περιόδους θα βοηθούσε αρκετά στην πορεία της μελέτης και στη διαλεύκανση επιμέρους ζητημάτων. Έτσι, μπορούμε να πούμε, ότι μετά το τέλος της αρχαιότητας, η περίοδος από τον 4ο μέχρι τον 6ο αιώνα και κυρίως από τον 7ο ως και τον 10ο, είναι *κατά το μάλλον ή ήττον* η σκοτεινή περίοδος, αφού τη χαρακτηρίζει η σπανιότητα ιστορικών κειμένων. Ακολουθεί η περίοδος μικρής αναζωογόνησης, κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα και τέλος, η δυναμική περίοδος του δεσποτάτου της Ηπείρου, από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα[7].

Η παρούσα εργασία αποτελείται από εννέα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις πηγές, κυρίως γραπτές, που αναφέρονται στην περιοχή και στο δεύτερο παρέχεται ένα ιστορικό διάγραμμα, όχι μόνο της Θεσπρωτίας αλλά και ολόκληρης της Ηπείρου, από την εποχή που οι Ρωμαίοι έκαναν αισθητή την παρουσία τους στην Ελλάδα ως το τέλος του μεσαίωνα. Στο τρίτο

---

[6] Θεοχαρίδης, *Προβλήματα*, σ. 3, βλ. και Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 13. Οι ιστορικοί και χρονογράφοι της εποχής είχαν πιθανότατα επηρεαστεί από τους ιθύνοντες της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, οι οποίοι υποτιμούσαν αυτή την απομακρυσμένη από το κέντρο της αυτοκρατορίας και με διαφορετική διοίκηση επαρχία. Βλ. Πολάκης, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 14, Stadtmüller, *Τα προβλήματα*, σ. 140

[7] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 14-17. Το πνευματικό επίπεδο κατά την εποχή του δεσποτάτου της Ηπείρου δεν είναι αποκομμένο από την γενικότερη παράδοση του ευρύτερου χώρου σ' αυτόν τον τομέα. Δεν στάθηκε όμως ιδιαίτερα τυχερή σ' αυτόν τον τομέα η Ήπειρος, χάρη στους «αστάθμητους παράγοντες» και τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά την άλωση της Πόλης το 1204 από τους Σταυροφόρους. Για περισσότερα, βλ. Κατσαρός, *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 106

κεφάλαιο εξετάζεται αφενός η περιοχή της Θεσπρωτίας εντός του ευρύτερου χώρου της Ηπείρου, και στενότερα η περιοχή της Παραμυθιάς από γεωφυσικής πλευράς, σε σχέση με τους οικισμούς και την παραγωγή, και τη διοικητική διαίρεση του μεσαίωνα και αφετέρου οι δρόμοι που περνούσαν από εκεί (χάρτης 14). Η μελέτη του οδικού δικτύου, αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη συνέχεια της έρευνας, αφού πέρα από τη γνωστή συμβολή του στη μελέτη μιας περιοχής, που έχει σχέση με την επικοινωνία, το οδικό δίκτυο μέσα από χάρτες της εποχής (*Tabula Peutingeriana*) αλλά και τον μνημονευόμενο ρωμαϊκό σταθμό (*ad Dianam*), που σχετίζεται γεωγραφικά με τον μελετηθέντα χώρο, παρέχει μοναδικά στοιχεία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, το οποίο αποτελεί και το κυριότερο τμήμα της έρευνας, χωρισμένο σε τέσσερα υποκεφάλαια, μελετάται λεπτομερώς η χρονική παρουσία της ρωμαϊκής αποικίας, από τη στιγμή της εμφάνισής της, στον 1ο αιώνα π.Χ., μέχρι την εξαφάνιση και τη μετάβασή της (γεωγραφικά – διοικητικά) στη σημερινή Παραμυθιά, περνώντας ενδιάμεσα από τον άγιο Δονάτο, το σημαντικό κάστρο που έχτισε ο Ιουστινιανός και που αποτέλεσε για αιώνες, μετά την συρρίκνωση της Φωτικής, τον κύριο οικιστικό πυρήνα της περιοχής. Αναπτύσσονται αφενός τα στοιχεία που διέπουν τους κανόνες της οχυρωματικής τεχνικής και την εφαρμογή τους στα οχυρωματικά δίκτυα και τις εκάστοτε οχυρώσεις του θεσπρωτικού χώρου και αφετέρου επιχειρηματολογείται η ταύτιση της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής, το πέρασμά της στον Αϊ Δονάτο και στη σημερινή Παραμυθιά και τα ποικίλα προβλήματα που εγείρονται. Στο ίδιο κεφάλαιο ξεχωριστή θέση καταλαμβάνει το κάστρο του αγίου Δονάτου. Γίνεται περιγραφή των μορφολογικών του χαρακτηριστικών, προκειμένου να δημιουργηθεί τοπογραφικό σχεδιάγραμμα και η κάτοψή του και ίσως να ανασυσταθεί εν μέρει η

εικόνα που παρουσίαζε η οχύρωση στους μεσαιωνικούς χρόνους. Δίνεται προσοχή σε θέματα που αφορούν στην ίδρυση και στη σημασία της οχύρωσης, στις χρονολογικές φάσεις ανέγερσης των τμημάτων του κάστρου, όπου είναι δυνατό, και στη θέση που καταλαμβάνει ο οχυρωμένος λόφος στην κοιλάδα της Παραμυθιάς.

Η αναφορά του Προκοπίου για την ύπαρξη δύο οχυρωμένων θέσεων με την ονομασία άγιος Δονάτος, οδηγεί την έρευνα σε δύο πιθανές θέσεις για την ανεύρεση του δεύτερου οχυρού. Το πρόβλημα αυτό μελετάται στο πέμπτο κεφάλαιο της διατριβής, όπου επιχειρείται η ταύτιση του δεύτερου φρουρίου του αγίου Δονάτου, που μνημονεύεται από τον Προκόπιο, για το οποίο το Ζερβοχώρι κοντά στην Παραμυθιά και η περιοχή της Ιουστινιανούπολης (στην περιοχή Αδριανούπολης – Δρόπολης Ηπείρου) συγκεντρώνουν τις περισσότερες πιθανότητες.

Στο έκτο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια ταύτισης της Παλαιάς Εύροιας, καθώς και η πιθανή τοποθεσία για τη μεταφορά της νέας πόλης (Νέα Εύροια) αλλά και η έρευνα της εκκλησιαστικής της ιστορίας. Η ταύτιση της πόλης γίνεται μέσα από τον βίο και το έργο του επισκόπου Δονάτου Ευροίας και των όσων αναφέρει ο Προκόπιος, σε σχέση με τοπογραφικές λεπτομέρειες της εποχής του Ιουστινιανού αλλά και της νεότερης ή σύγχρονης εποχής, καθώς και με την επιβίωση τοπωνυμίων αλλά και λαϊκών παραδόσεων.

Στο έβδομο κεφάλαιο γίνεται η μελέτη των επισκοπών Βουθρωτού και Γλυκέως, Παραμυθιάς, Φωτικής και Βελάς. Η επισκοπή της Φωτικής, πόλη που αποτελεί το κέντρο της εργασίας (μαζί με τη συνέχειά της, τον άγιο Δονάτο και την Παραμυθιά), και οι περιπέτειές της ανά τους αιώνες, παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, γιατί ρίχνουν φως, μεταξύ των άλλων, και στις τύχες της ίδιας της πόλης. Ξεχωριστή θέση και «κλειδί» για την έρευνα

αποτελεί η επισκοπή Βελάς, δεδομένης της συγχώνευσής της αρχικά με την επισκοπή Φωτικής και ακολούθως της ανεξάρτητης πορείας της. Τέλος, στο ένατο κεφάλαιο αναγράφονται τα αναφερόμενα τοπωνύμια στις πηγές (εκτός από αυτά της Φωτικής, του αγίου Δονάτου και της Παραμυθιάς) με τα σπουδαιότερα τοπογραφικά και ιστορικά στοιχεία τους.

Η εργασία τελειώνει με τα συμπεράσματα της έρευνας για την ιστορική παρουσία της Φωτικής – αγίου Δονάτου – Παραμυθιάς, από τον 1ο π.Χ. αιώνα μέχρι και τον 15ο αιώνα, αλλά και ολόκληρης της Θεσπρωτίας και ολοκληρώνεται με την βιβλιογραφία, και τα παραρτήματα χαρτών, εικόνων, τοπογραφικών σχεδίων και αεροφωτογραφιών.

S. SARMATARVM.
a MAXOBIIS a RMAT.
LVPIONES S. SARMAT.
MESIA INFERIOR.
PANNONIA
DALMATIA
MACEDONIA
THRACIA
ILLYRICVM
MARE ADRIATICVM
MARE MEDITERRANEVM
SINVS CORINTHIVS
SINVS MAGNVS
MARE EGEVM
MARE MAGNVM
BASTARNAE
BASTARNAE
CARAMANTES
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Κεφάλαιο πρώτο

ΠΗΓΕΣ

Αν προσπαθήσει κανείς να επισημάνει τις λίγες οπωσδήποτε, πηγές της θεσπρωτικής και όχι πολλές, της ηπειρωτικής ιστορίας για την περίοδο στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη θα διαπίστωνε, έστω και με αποσπασματικές αναφορές, μια παρουσία ήδη από τους αρχαίους χρόνους μέχρι και την κατάλυση του δεσποτάτου της Ηπείρου από τους Οθωμανούς. Οι κύριες πηγές θα μπορούσαν ενδεικτικά να διακριθούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες:

- ✓ Γεωγραφικές
- ✓ Ιστορικές
- ✓ Εκκλησιαστικές
- ✓ Αρχαιολογικά ευρήματα (κινητά & ακίνητα), όπως επιγραφές – νομίσματα – αρχιτεκτονικά μέλη – ερείπια κ.ά..

Στην πρώτη κατηγορία των γεωγραφικών πηγών συμπεριλαμβάνονται οι πληροφορίες που παρέχονται από το χαρτογραφικό είδος των επιζωγραφισμένων οδηγών (*Itineraria Picta*) και ειδικότερα της *Tabula Peutingeriana*[8] (χάρτης 19). Πρόκειται για

[8] Η *Tabula Peutingeriana* διαιρείται σε δεκατέσσερα επιμέρους τμήματα, από τα οποία το VIII αντιστοιχεί στις περιοχές της Ελλάδας, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Αχαΐα. Συντάκτης της θεωρείται ο Castorius, γνωστός κοσμογράφος της αρχαιότητας, ο οποίος την σχεδίασε στο τέλος του 4ου αιώνα. Μπορεί κατά καιρούς να έχει αμφισβητηθεί η γνησιότητα της *Tabula*, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει μελετώντας μεταγενέστερες πηγές που παρέχουν τοπογραφικές - γεωγραφικές πληροφορίες, αποτελεί ωστόσο βασική πηγή για τη μελέτη της περιοχής που μας ενδιαφέρει κατά την ύστερη αρχαιότητα. Για περισσότερα, βλ. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 87 κ.ε., 103 κ.ε.. Παρόμοιο έργο αποτελεί και το *Itinerarium*

πηγή που αποτελεί το πληρέστερο αντίγραφο πρώιμου εικονογραφημένου ταξιδιωτικού οδηγού της ύστερης αρχαιότητας που έχει διασωθεί, στο οποίο έχει καταγραφεί και εικονογραφηθεί το οδικό αλλά και το δίκτυο των οικισμών με τις αποστάσεις και τους σταθμούς διανυκτέρευσης που βρίσκονταν κατά μήκος των διαδρομών που διέσχιζαν την αυτοκρατορία[9]. Περιέχει σχεδιαστικούς συμβολισμούς με ιεράρχηση του δικτύου των οικισμών της ύστερης αρχαιότητας και πληροφορίες για το οδικό δίκτυο της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της οργάνωσής του[10] (χάρτες 7,8,12). Ο επιζωγραφημένος οδηγός, που θα φανεί ιδιαίτερα χρήσιμος για τη μελέτη μας, σχεδιάστηκε για να παρουσιάσει τους κύριους οδικούς άξονες της αυτοκρατορίας, «καταγράφοντας αποστάσεις συνολικά 70.000 ρωμαϊκών μιλίων (104.000χλμ.)»[11] (χάρτης 19).

Από τα γεωγραφικά έργα, το σπουδαιότερο ίσως για τη μελέτη μας είναι η *Γεωγραφική Υφήγησις* του Πτολεμαίου, η οποία

Hierosolymitanum, έργο ενός αγνώστου, χριστιανικής καταγωγής προσκυνητή, ο οποίος πραγματοποίησε το ταξίδι από το Μπορντό της Γαλλίας, μέχρι την Ιερουσαλήμ. Βλ. Elsner, *The itinerarium Burdigalense*, σ. 184, πρβλ. Stadtmüller, *Forschungen zur Albanischen Frühgeschichte*, σ. 97, Adams – Laurence, *Travel and geography*, σ. 22, 26, Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, σ. 198

[9] Δρούλια, *Ταξίδια, πλοία και περιηγητές*, σ. 11, Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 86. Οι ρωμαϊκοί δρόμοι ήταν πράγματι εξοπλισμένοι κατά διαστήματα με σταθμούς που χρησίμευαν για τη διανυκτέρευση των ταξιδιωτών και την αλλαγή ίππων, που χρησιμοποιούνταν από το επίσημο ταχυδρομείο. Για περισσότερα, βλ. Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 703 και Dilke, *Greek and Roman maps*, σ. 113

[10] Η αλλαγή του αστικού περιβάλλοντος στο τέλος του 5ου και στις αρχές του 6ου αιώνα και η διαίρεση ανάμεσα στις παράκτιες πόλεις της Ηπείρου και τις πόλεις του εσωτερικού, υποδηλώνουν αυτή την αλλαγή της κοινωνικής δομής της ύστερης αρχαιότητας. Βλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 190, Miller, *Itineraria Romana*, σ. xxvi-xxvii, Weber, *The Tabula Peutingeriana*, σ. 41-46, Avramea, *Land and Sea Communications*, σ. 57-90, πρβλ. και Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 81 κ.ε., 86 κ.ε.

[11] Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 97

παρέχει τοπογραφικές λεπτομέρειες, για τις ρωμαϊκές επαρχίες και αναγράφει πολλές από τις πόλεις του δυτικού ελλαδικού χώρου, μαζί με άλλα, γεωγραφικής φύσεως, τοπωνύμια, πολλά από τα οποία άντεξαν στο χρόνο[12].

Αξιόλογες πληροφορίες αντλούνται επίσης, από τα οδοιπορικά του 3ου και 4ου αιώνα μ.Χ. αλλά και από την Κοσμογραφία του ανωνύμου εκ Ραβέννης, *Itineraria Romana*[13]. Δεν πρέπει να παραληφθεί η *Notitia Dignitatum*, η οποία αποτελούσε τον επίσημο κατάλογο των πολιτικών και στρατιωτικών αξιωμάτων, παρέχοντας επιπλέον πληροφορίες για την διοικητική διαίρεση της αυτοκρατορίας, κατά τον 5ο αιώνα, σε μεγάλες «επαρχότητες» (praefecturae), σε μικρότερες «διοικήσεις» (dioeceses) και σε «επαρχίες» (provinciae)[14] (χάρτης 3). Αξιόλογη πηγή αποτελούν

---

[12] Βλ. *Ptolemaeus, Geographia*, 3.13.1 (όρια της Ηπείρου), 3.13.2 (Χαονία), 3.13.3 (Θεσπρωτοί), 3.13.4 (Ακαρνάνες), επίσης 3.13.5-3.13.8, πρβλ. *Cartographic Data in Ptolemy's "Geographiki Yphegesis"*, 1-20. Τα τοπωνύμια μαρτυρούν μέσω της σημασίας τους, ποικίλες φυσικές και ιστορικές καταστάσεις και εξελίξεις, αλλαγές στο περιβάλλον και τη φύση, νέους εποικισμούς, κατακτήσεις και ερημώσεις πόλεων, ανάκτηση εγκαταλελειμμένων τόπων, αλλαγές στον οικιστικό χαρακτήρα κ.ά.. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Φωτική, στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα έρευνα, και η Νικόπολη. Βλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 221

[13] Πρόκειται για πηγές γραμμένες στα λατινικά, που χρονολογούνται μεταξύ του 7ου και 8ου αιώνα, και παρέχουν τόσο πληροφορίες γεωγραφικής φύσεως, μέσα από τα ταξίδια των αυτοκρατορικών υπαλλήλων και των περιηγητών, όσο και ταξιδιωτικές πληροφορίες με καταλόγους δρομολογίων. Διακρίνονται στα *Itineraria scripta* (γραπτά) και στα *Itineraria picta* (ζωγραφισμένα). Βλ. Miller, *Itineraria Romana*, σ. xxvi-xxvii, πρβλ. Stadtmüller, *Forschungen zur Albanischen Frühgeschichte*, σ. 96, καθώς και Avramea, *Land and Sea Communications*, σ. 57-90

[14] Πρόκειται για κρατικό εγχειρίδιο πολιτικών και στρατιωτικών αξιωμάτων, για εσωτερική χρήση της υπαλληλικής ιεραρχίας. Για το Ιλλυρικό, στο οποίο ανήκει και η Παλαιά Ήπειρος, βλ. Seek, *Notitia dignitatum*, σ. 4, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «*Praesides (per Illyricum octo) Thessaliae, Epiri veteris, Epiri Novae, Daciae Ripensis, Moesiae Primae, Praevalitanae, Dardaniae, Macedoniae Salutaris*», πρβλ. και Kazdan, *Notitia dignitatum*, σ. 1496, Θεοχαρίδης,

επίσης, τα εκκλησιαστικά Τακτικά (*Notitiae Episcopatuum*)[15] με σημαντικές πληροφορίες για την εκκλησιαστική διοίκηση (χάρτης 6).

Από τα έργα, όπου παρατίθεντα τοπωνύμια δεν πρέπει ακόμη να παραλειφθούν οι Περίπλοι, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτόν του Σκύλακα, του 4ου αιώνα π.Χ.[16], με σημαντικές πληροφορίες για τα παράλια της Θεσπρωτίας αλλά και για τα όρια της Ηπείρου. Το έργο, αν και παλαιότερο από την εποχή που εξετάζουμε είναι ενδιαφέρον, γιατί μνημονεύει τοπωνύμια, πολλά από τα οποία παρέμειναν για αιώνες.

Από τους αρχαίους γεωγράφους, ξεχωριστή θέση κατέχει το έργο του Στράβωνα με την πλούσια ύλη του, που αποτελεί πηγή αξιόλογων πληροφοριών για τον υπό μελέτη γεωγραφικό χώρο[17].

Προβλήματα, σ. 5, πρβλ. Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*, σ. 244, που το χρονολογεί στα 430, και Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 63

[15] Πρόκειται για καταλόγους που παρέχουν πληροφορίες για τους εκκλησιαστικούς θρόνους, τις μητροπόλεις, τις αρχιεπισκοπές και τις επισκοπές που υπάγονταν σε κάθε μητρόπολη. Αποτελούν πολύτιμες πηγές για την διοικητική διάρθρωση της Εκκλησίας και τις αλλαγές που πραγματοποιούνταν στους κόλπους της στο πέρασμα των αιώνων. Τα εκκλησιαστικά αυτά Τακτικά συντάχθηκαν σε διαφορετικές εποχές και ως εκ τούτου αποδίδουν κατά κανόνα την ισχύουσα κάθε φορά κατάσταση των επισκοπών. Οι πληροφορίες ωστόσο, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη, δεδομένου, ότι «το περιεχόμενο των πηγών αυτών παρουσιάζει τις κατά εποχή διεκδικήσεις και αξιώσεις και όχι την πραγματική κατάσταση της εποχής». Βλ. Kazdan, *Notitiae Episcopatuum*, σ. 1496, Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum*, 3, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 21, Parthey, *Notitiae Graecae Episcopatuum*, *Notitiae* 3, 10, 13

[16] Ο Σκύλακας από τα Καρύανδα εμφανίζεται για πρώτη φορά στο έργο του Ηροδότου, όταν επικεφαλής μιας ομάδας, με εντολή του βασιλιά των Περσών Δαρείου, ξεκίνησε ένα ταξίδι από τις πηγές του Ινδού ποταμού, με σκοπό να συγκεντρώσει γεωγραφικά και δημογραφικά στοιχεία. Βλ. Herodotus, *Historiae*, 4.44.1–4.44.6. Ο περίπλους γράφτηκε στα 380-360 π.Χ., πρβλ. Elsner, *The Itinerarium Burdigalense*, σ. 185 και Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 21 κ.ε.

[17] Strabo, *Geographica*, 7.7.5, βιβλία, 6, 7, 9, 17. Το γεωγραφικό έργο του Στράβωνα αποτελεί το πιο σπουδαίο γεωγραφικό εγχειρίδιο της ρωμαϊκής

Είναι μαζί με τον Πτολεμαίο οι δύο σπουδαιότερες γεωγραφικές πηγές της αρχαιότητας.

Για τον 6ο αιώνα καταλυτικές αποδεικνύονται οι πληροφορίες του Συνέκδημου του Ιεροκλέους, ο οποίος μεταξύ των άλλων απαριθμεί τις πόλεις του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας[18] (χάρτης 4,5).

Στο σημείο αυτό, και πριν δούμε τις ιστορικές πηγές, θα πρέπει ίσως να επισημανθεί, ότι γενικότερα σε ολόκληρο τον Ευρωπαϊκό χώρο κατά τη διάρκεια της μεσαίωνικής εποχής παρατηρείται παραμέληση της γεωγραφίας και έλλειψη γνώσεων γεωγραφικής φύσεως. Όσον αφορά στους βυζαντινούς συγγραφείς

εποχής, το οποίο εξέφραζε την ιδέα της οικουμενικότητας, που διέπνεε τη σύγχρονη πολιτική πρακτική και ιδεολογία της εποχής του Αυγούστου. Για περισσότερα, βλ. Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 59-60, πρβλ. Bursian, *Geographie von Griechenland*, σ. 26

[18] Πρόκειται για ένα γεωγραφικό εγχειρίδιο που συντάχθηκε πριν το 535 από τον Ιεροκλή τον Γραμματικό. Είναι ένας κατάλογος 64 επαρχιών και 923 (αρχικά 935) πόλεων της αυτοκρατορίας και αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή για τη διοικητική και πολιτική γεωγραφία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, την περίοδο που προηγείται των αραβικών επιδρομών. Η αυτοκρατορία διαιρείται σε έξι επαρχίες, από τις οποίες στην επαρχία του Ιλλυρικού ανήκει ο Θεσπρωτικός χώρος. Βλ. Kosso, *Public policy and agricultural practice*, σ. 6. Για τις υπόλοιπες επαρχίες, βλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 111, Του ιδίου, *The early byzantine empire*, σ. 164-171, πρβλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 14, Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 9, 45, 97, 101-102, 146-157, 268-269. Θεωρείται, ότι το έργο βασίζεται σε επίσημα έγγραφα και παρουσιάζει την πολιτική, διοικητική και εκκλησιαστική γεωγραφία. Ωστόσο, περιέχει προσθήκες από τον 6ο αιώνα μ.Χ. και την εποχή του Ιουστινιανού, ενώ κάποιες πληροφορίες πρέπει να αντιμετωπίζονται με προσοχή. Η σπουδαιότητά του αποδεικνύεται μεταξύ των άλλων και από τις επαναλαμβανόμενες εκδόσεις. Βλ. Parthey, *Hieroclis Synekdemus*, 1866, Burckhardt, *Hieroclis Synecdemos*, 1893, Honigmann, *Le Synekdèmos d' Hiéroklès*, 1939. Για τις λίστες των γεωγραφικών ονομάτων, βλ. Diller, *Byzantine Lists*, σ. 27- 42, πρβλ. και Alcock, *Landscape of Roman Greece*, σ. 147

εμφανίζουν σχεδόν παντελή άγνοια[19]. Οι λόγοι είναι πολλοί και ποικίλοι, με κυριότερους τον περιορισμό των ταξιδιών και του εμπορίου. Αυτό ισχύει ακόμη και για πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας και επομένως δεν είναι δυνατόν να μην ισχύει και για έναν απομακρυσμένο, από το κέντρο της αυτοκρατορίας, γεωγραφικό χώρο, όπως είναι η Θεσπρωτία.

Όσον αφορά στις ιστορικές πηγές, ξεκινώντας από την περίοδο της ρωμαϊκής κατάκτησης της Ηπείρου, μετά την μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.), πληροφορίες αντλούνται από τον Πλούταρχο και ειδικότερα τους Παράλληλους Βίους του[20]. Δίνονται αρκετές λεπτομέρειες (ίσως υπερβολικές κάποιες φορές και ως εκ τούτου επισφαλείς, όσον αφορά στους αριθμούς), όχι μόνο για τα γεγονότα που προηγήθηκαν της μάχης της Πύδνας αλλά και την ακριβή πορεία που ακολούθησε ο Αιμίλιος Παύλος, μέχρι να συγκρουστεί με τον βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα[21]. Πληροφορίες για την ίδια περίοδο και την ύστερη ρωμαϊκή εποχή που ακολουθεί αντλούνται

---

[19] Άμαντος, *Παρατηρήσεις*, σ. 41-54, βλ. και Κορδώσης, *Σκέψεις για τη σύνθεση μιας Ιστορίας της Γεωγραφίας στο Βυζάντιο*, σ. 131-143, Κοβάνη, *Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας*, σ. 125

[20] Ο Πλούταρχος παρέχει πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση του Αιμιλίου Παύλου, βλ. Plutarchus, *Aemilius Paulus*, 2.1.1 – 39.5.13

[21] Για την μάχη της Πύδνας, τις στρατιωτικές δυνάμεις, το σχηματισμό και την ανάπτυξη της μακεδονικής φάλαγγας, βλ. Plutarchus, *Aemilius Paulus*, 16.1.1 – 16.3.1, Polybius, *Historiae*, 29.16, Titus Livius, *History of Rome*, 36-43, 44, 45.1-45.8, πρβλ. Cabanes, *Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις*, σ. 116, Του ιδίου, *L' Epire de la mort de Pyrros a la conquete romaine*, σ. 298-302 και Davis, *100 Decisive battles*, σ. 51-55, Walbank, *Polybius*, σ. 86 κ.ε., 134 κ.ε., 220, 252. Η περιγραφή μάλιστα του Λίβιου αποτέλεσε την βάση, στην οποία στηρίζονταν οι ταξιδιώτες και οι μελετητές στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, προκειμένου να αντλήσουν πληροφορίες για θέσεις, όπως παραδείγματος χάριν, η Πέλλα. Για περισσότερα, βλ. Petsas, *Pella*, σ. 71

επίσης από τον Πολύβιο[22], τον Δίωνα Κάσσιο[23], τον Ζώσιμο[24], από τον Θεοδοσιανό κώδικα[25] και από τα έργα του Προκοπίου, το *Περί Πολέμων* και κυρίως το *Περί Κτισμάτων*[26], που μεταξύ των άλλων καλύπτει, το ανορθωτικό έργο που πραγματοποιεί ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός τον 6ο αιώνα στην αυτοκρατορία, λόγω των κινδύνων που δημιουργούσαν οι εξωτερικές επιθέσεις, με το αμυντικό – οχυρωματικό δίκτυο της αυτοκρατορίας. Ανάμεσα στα οχυρά – φρούρια, του οχυρωματικού δικτύου που μνημονεύει ο Προκόπιος στην Παλαιά Ήπειρο, βρίσκονται κάποιες εκ των οχυρών θέσεων και φρουρίων που ερευνώνται στην παρούσα μελέτη. Αρκετά αργότερα, το *Περί Θεμάτων* έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, αποτελεί σημαντική πηγή για τα Θέματα Νικοπόλεως και Δυρραχίου και γενικά για τη διοικητική οργάνωση της περιοχής[27]. Από τις υπόλοιπες πηγές της μέσης βυζατινής περιόδου, για την εποχή πριν από την άλωση του 1204, μνημονεύουμε την *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής, που αναφέρεται μεταξύ των άλλων και στην νορμανδική επιδρομή στην Ήπειρο, παρέχοντας ωστόσο και σημαντικές γεωγραφικές και τοπογραφικές πληροφορίες.

---

[22] Polybius, *Historiae*, 20, 27, 30, 34, 29

[23] Cassius Dion, *Histoire Romaine*, 50.12.2.3

[24] Ο Ζώσιμος γράφει για τον Αλάριχο, ότι «(*διέτριβεν) μετά πάσης τῆς λείας εἰς τήν Ἤπειρον*» και λεηλάτησε τις πόλεις της. Βλ. Zosimus, *Historia Nova*, 5.7.2.6-5.7.2.7

[25] Για περισσότερα, βλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 27 κ.ε., πρβλ. Στο ίδιο σ. 88 κ.ε.

[26] Αποτελεί μία από τις βασικότερες πηγές για την παρούσα έρευνα, καθώς οι σύντομες αναφορές του αποδεικνύονται καταλυτικές στην επίλυση προβλημάτων που προέκυψαν. Βλ. Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.37 κ.ε., 4.4.3.98 κ.α.

[27] Είναι μια ιστορικογεωγραφική καταγραφή των βυζαντινών επαρχιών. Για τα Θέματα Νικοπόλεως και Δυρραχίου, βλ. Porphyrogenitus, *De Thematibus*, 8.1-8.23 και 9.1-9.39

Η Ήπειρος δυστυχώς δεν είχε την τύχη να διαθέτει έναν δικό της ιστορικό για να εξιστορήσει τα γεγονότα της εποχής του δεσποτάτου. Ο μόνος που αναφέρεται στα σύγχρονά του γεγονότα είναι ο ιστορικός της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, Γεώργιος Ακροπολίτης (1217-1282), στη *Χρονική του Συγγραφή*. Ο Ακροπολίτης ωστόσο αποδεικνύεται σε σημαντικό βαθμό προκατειλημμένος κατά των «δυτικών», όπως αποκαλούνταν οι κάτοικοι και οι ηγεμόνες της Ηπείρου, οι οποίοι θεωρούνταν *ἐπαναστάτες κατά τῆς ἐλέῳ θεοῦ ἐξουσίας τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νίκαιας ἡ τῆς Κωνσταντινούπολεως*. Η εχθρική διάθεση, με την οποία αντιμετωπίζει τον ηγεμόνα της Ηπείρου, φαίνεται κυρίως από τους χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιεί εναντίον του, όπως για παράδειγμα την φράση «*Βουλγαρικώτερον ἤ μᾶλλον βαρβαρικώτερον ταῖς ὑποθέσεσι προσεφέρετο*»[28].

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός (1347-1354) ως αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων (ήταν αυτός που οδήγησε τα αυτοκρατορικά στρατεύματα και κατέστειλε τις επαναστάσεις που είχαν ξεσπάσει στην Ήπειρο, για να επαναφέρουν στον δεσποτικό θρόνο τον νόμιμο διάδοχο Νικηφόρο) παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την γενικότερη κατάσταση που επικρατεί στην επαρχία την εποχή αυτή και μας δίνει πολλά στοιχεία για τους «στασιαστές» και τον τρόπο

[28] Ο Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός, «*ανθαδίασε*», σύμφωνα με τον ιστορικό της Νίκαιας, Γεώργιο Ακροπολίτη, αφού «*πορφυρίδα τε ὑπενδύεται καί ἐρυθρά περιβάλλεται πέδιλα*», δικαίωμα το οποίο είχαν μόνο οι αυτοκράτορες της Νίκαιας. Βλ. Acropolites, *Annales*, 21.6-21.7, 21.19-21.20. Για περισσότερα, βλ. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εικόνες από το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 94, επίσης Της ιδίας, *Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεόδωρου Δούκα*, σ. 313-333, Της ιδίας, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα*, σ. 60-88, Nicol, *The Ecclesiastical Relations*, σ. 207 κ.ε.. Ειδικά για την εκκλησιαστική αντιπαράθεση μεταξύ του δεσποτάτου της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, βλ. Karpozilos, *The ecclesiastical controversy*, σ. 31, 46-69

με τον οποίο κατέστειλε τα στασιαστικά κινήματα[29]. Περιλαμβάνει σε τέσσερα βιβλία την περίοδο από το 1320 και φτάνει ως την εποχή μετά την παραίτησή του (~1356/7), ενώ παρέχει πληροφορίες για την πολιτική που ακολούθησαν οι Ορσίνι και την υποταγή της περιοχής στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς (1290-1360) παρέχει επίσης σημαντικότατες πληροφορίες και ίσως είναι πιο αντικειμενικός και αξιόπιστος[30] από τον Καντακουζηνό, ο οποίος είχε άμεση επαφή με τα γεγονότα.

Ένα είδος πηγών, το οποίο μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία τω ιστορικών πηγών είναι τα διάφορα Χρονικά. Παρά τις πολλές υπερβολές και τον υποκειμενικό τους χαρακτήρα, αποτελούν αξιόλογες πηγές από πλευράς τοπογραφίας, γεωγραφίας και φυσικά τοπικής ιστορίας. Στο ελληνικό κείμενο του *Χρονικού του Μορέως*, καθώς και στην γαλλική και αραγωνική παραλλαγή του, περιγράφονται οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, στον δυτικό ελλαδικό χώρο (επιχειρήσεις Ανδηγαυών το 1304 και το 1306, καθώς και η εκστρατεία Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου κατά της Ηπείρου το 1290 κ.λπ.)[31].

Για τον υπό μελέτη γεωγραφικό χώρο, οι σπουδαιότερες πληροφορίες αντλούνται από δύο Χρονικά του 14ου και 15ου αιώνα. Το πρώτο από αυτά είναι γνωστό ως *Χρονικό των Ιωαννίνων*, που

---

[29] Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1828-1832. Πρέπει να αντιμετωπίζουμε με προσοχή τις πληροφορίες που καταγράφει, λόγω του υποκειμενικού χαρακτήρα πολλών εξ αυτών που παρέχει, ενώ αποσιωπά και συγκαλύπτει διάφορα γεγονότα. Βλ. Nicol (1992), *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 51

[30] Nicephorus Gregoras, *Historia Romana*, 1829-1855

[31] Καλονάρος, *Το Χρονικό του Μορέως*, σ. 361-368, (στ. 8979-9235), *Chron. Mor. Arag.*, 1885, *Livre de la Conqueste*, 1911, πρβλ. Jeffreys, *The Chronicle of the Morea*, σ. 304-350

καλύπτει την περίοδο από το 1341 έως το 1400 περίπου και παρουσιάζει ειδήσεις τοπογραφικού, ιστορικού και κοινωνικού περιεχομένου[32]. Αν και αφορά κυρίως στα Γιάννενα, υπάρχουν ειδήσεις που αναφέρονται και σε άλλα σημεία της Ηπείρου, όπως στη Θεσπρωτία. Λίγο νωρίτερα από το σημείο που διακόπτεται η διήγηση του Χρονικού των Ιωαννίνων, αρχίζει τη διήγησή του ο χρονικογράφος του *Χρονικού των Τόκκων*, ο οποίος αφηγείται τα γεγονότα από το θάνατο του Λεονάρδου Α' Τόκκο (1375), πατέρα του Καρόλου, έως την έναρξη του πολέμου μεταξύ των Παλαιολόγων της Πελοποννήσου, περίπου στα 1422[33]. Από το τελευταίο Χρονικό είναι δυνατό να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για την κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση του δυτικού ελλαδικού χώρου, ενταγμένα όμως στα πλαίσια της δραστηριότητας της ιταλικής οικογένειας των Τόκκων, αλλά και σπουδαίες τοπογραφικές πληροφορίες για το νότιο, κεντρικό και δυτικό τμήμα του ελλαδικού χώρου[34]. Από την

---

[32] Για το χρονικό, τα προβλήματα που παρουσιάζει η λόγια μορφή του και τις εκδόσεις, βλ. Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, σ. 57-115, πρβλ. Maksimovič, *Το Χρονικό των Ιωαννίνων*, σ. 53-62

[33] Έργο έμμετρο, ανώνυμο και κολοβό, αποτελεί αρκετά σημαντική πηγή, με πληροφορίες για την πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση, όχι μόνο για την Ήπειρο αλλά και για τα γειτονικά νησιά της Λευκάδας, της Κεφαλλονιάς, της Ιθάκης και της Ζακύνθου. Ο χρονικογράφος θεωρούσε άξια αναφοράς μόνο όσα γεγονότα είχαν άμεση σχέση με τις πολιτικές και στρατιωτικές δραστηριότητες της οικογένειας των Τόκκων και κυρίως του Καρόλου. Για το Χρονικό, βλ. *Cronaca dei Tocco*, 1975. Για περισσότερα, βλ. Ζαχαριάδου, *Οι χίλιοι στίχοι*, σ. 158-181, επίσης Πρέκα, *Η εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκο*, σ. 303, Ασωνίτης, *Προσωπογραφικές παρατηρήσεις*, σ. 135-148, Κοβάνη, *Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας*, σ. 137-146 και Παπατρέχας, *Χρονικό των Τόκκων*, σ. 289-292, Sansaridou – Hendrickx, *The world view of the anonymous author*, σ. 1

[34] Κοβάνη, *Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας*, σ. 137-138, Πρέκα, *Η εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκο*, σ. 303. Ειδικά οι πληροφορίες που παρέχονται για τους οχυρωμένους οικισμούς, αποδεικνύονται πιο πλούσιες και ακριβείς από

ανάγνωση του κειμένου φαίνεται ότι ο συγγραφέας (όπως και στο Χρονικό των Ιωαννίνων) μεροληπτεί και εγκωμιάζει την πολιτική και τη στρατιωτική δράση του «*Δούκα καί Δεσπότη*» Καρόλου[35]. Παρουσιάζει τον Κάρολο ως έναν Ρωμαίο και όχι ως Λατίνο ηγεμόνα θέλοντας έτσι να τον εξυψώσει ακόμη περισσότερο. Το γεγονός ότι παρουσιάζει τους Ρωμαίους ανώτερους από άλλους λαούς και μεροληπτεί υπέρ αυτών, αποτελεί απόδειξη, ότι πρόκειται για έναν Έλληνα και πιθανόν Γιαννιώτη συγγραφέα[36]. Εξ άλλου παρουσιάζεται ίσως όχι και τόσο φιλικός απέναντι στους ηγεμόνες της Άρτας[37]. Έχει υποστηριχθεί η άποψη, ότι το συγκεκριμένο κείμενο αποτελεί ένα οικογενειακό έπος, που προέρχεται από τις συνέπειες της λατινικής κυριαρχίας στην Ελλάδα[38] και γράφτηκε ύστερα από προτροπή του ίδιου του Καρόλου, με σκοπό να αποτελέσει ένα προπαγανδιστικό κείμενο για την προσάρτηση της Άρτας στο δεσποτάτο[39]. Κατά τα λοιπά αποτελεί ένα πολύ σημαντικό κείμενο, γιατί είναι η μοναδική πηγή που παρέχει

τις αντίστοιχες του Χρονικού του Μορέως. Βλ. Κορδώσης, *Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας στο Χρονικό των Τόκκων*, σ. 251

[35] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 238, 241, 262-264 κ.ε., Του ιδίου, *Η Τουρκική κατάκτηση*, σ. 217-219, Βογιατζίδης, *Συμβολή*, σ. 73-76, πρβλ. Πρέκα, *Η Εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκο*, σ. 303, Κοβάνη, *Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας*, σ. 138

[36] Κοβάνη, *Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας*, σ. 138, 145. Έτσι ίσως εξηγούνται και τα ακριβή γεωγραφικά στοιχεία αλλά και τα τοπωνύμια που δίνει για την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, της δυτικής Στερεάς και των Επτανήσων.

[37] Ασωνίτης, *Προσωπογραφικές παρατηρήσεις*, σ. 135, Πρέκα, *Η Εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκο*, σ. 303

[38] Κοβάνη, *Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας*, σ. 137, Ασωνίτης, *Προσωπογραφικές παρατηρήσεις*, σ. 135, Sansaridou – Hendrickx, *The world view of the anonymous author*, σ. 169-215

[39] Πρέκα, *Η Εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκο*, σ. 304

πλήθος ειδήσεων για την ιστορία του Ηπειρωτικού χώρου στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα[40].

Τα δύο αυτοκρατορικά χρυσόβουλα, επίσης, που απολύει ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1319 και 1321) προς τους κατοίκους και τη μητρόπολη των Ιωαννίνων, με τα οποία παρέχονται πολλά προνόμια στους κατοίκους του κάστρου των Ιωαννίνων, κυρίως σε φοροαπαλλαγές, καθώς και στην Εκκλησία των Ιωαννίνων, αποτελούν βασική πηγή για τα τοπωνύμια των περιοχών που υπάγονταν στην μητρόπολη των Ιωαννίνων. Τα προνόμια που εξασφαλίζονται, έχουν ως στόχο να δημιουργήσουν ένα αίσθημα ασφάλειας στους κατοίκους, ώστε να παραχωρήσουν την πόλη τους στον βυζαντινό αυτοκράτορα[41].

Όσον αφορά σε δυτικές πηγές οι χρονογράφοι ασχολούνται με ζητήματα πόλεων ή επιφανών οικογενειών, όπως των Acciauoli ή

---

[40] Ασωνίτης, *Προσωπογραφικές παρατηρήσεις*, σ. 135

[41] Επισημαίνεται, ότι η Μητρόπολη των Ιωαννίνων θα έχει υπό την κυριότητά της όλα τα κτήματα που είχαν κατοχυρωθεί παλαιότερα, είτε πρόκειται για αμπέλια, είτε για χωράφια και μυλωνικά εργαστήρια κ.λπ.. Ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται επίσης, ότι οι κάτοικοι ζήτησαν να μην δοθεί ποτέ η πόλη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου στους Φράγκους, αλλά να αποτελεί αναπόσπαστη και αχώριστη κτίση, με τις υπόλοιπες κτίσεις του αυτοκράτορα και των διαδόχων του. Πρόκειται για προνόμια, τα οποία ζήτησαν οι «*καστρινοί και οι Ιωαννίτες*» και τα οποία τους παραχωρήθηκαν. Για περισσότερα, βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata* V, σ. 79-80, 83-85, Λάμπρος, *Σελίδες εκ της ιστορίας των Ιωαννίνων*, σ. 340, Του ιδίου, *Χρυσόβουλλον Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*, σ. 36-40, Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού* Α', σ. 70-76, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 294-307, Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 12, 54, πρβλ. και Francès, *La feodalité et les villes byzantines*, σ. 91, και Bees, *Ubersicht über die Geschichte des Judentums von Janina*, σ. 159-177, βλ. και Κουρματζής, *Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη*, σ. 12, Κατσαρός, *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 114, Trojanos, *Kastoktisia*, σ. 53, Χρυσός, *Ιστορικά στοιχεία*, σ. 59, Laiou, *Constantinople and the Latins*, σ. 259. Για λεπτομέρειες, βλ. Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 43, Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 122 κ.ε. και 125 κ.ε. και Του ιδίου, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 207

των Τόκκων. Οι καταγόμενοι από τη Δύση ιστορικοί, όπως είναι ο Giovanni Villani (περιγράφει τις ανδηγαυικές εκστρατείες του 1325 και 1331), αναφέρονται μεταξύ άλλων και στις πολεμικές επιχειρήσεις που λαμβάνουν χώρα στον δυτικό ελλαδικό χώρο. Χρήσιμες πληροφορίες παρέχουν επίσης οι γεωγράφοι και περιηγητές της εποχής, προερχόμενοι από τη Δύση, οι οποίοι επισκέφτηκαν τον δυτικό ελλαδικό χώρο, όπως ο Nicolaus de Marthono[42] και ο Κυριάκος Αγκωνίτης[43]. Συλλογές ανδηγαυικών εγγράφων παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη δυτική Ελλάδα, με παλαιότερη αλλά χρήσιμη τη συλλογή Longnon[44]. Οι συλλογές επίσης των βενετικών εγγράφων που δημοσιεύονται στο Κρατικό αρχείο της Βενετίας, αφορούν κυρίως σε ζητήματα διοικητικής οικονομικής και εμπορικής φύσεως, για τις βενετοκρατούμενες περιοχές του δυτικού ελλαδικού χώρου και των νησιών του Ιονίου πελάγους, κατά τον 15ο αιώνα, με σημαντικότερη τα *Acta Albaniae Veneta*[45].

Επίσης, στις πηγές που προέρχονται από τη δύση σημαντική θέση καταλαμβάνει το έργο του Καίσαρα, *Commentarii de bello civili*, μια από τις κυριότερες πηγές όχι μόνο για την τοπογραφία της περιοχής, αλλά και για το οδικό δίκτυο της Ηπείρου, χρήσιμο ακόμη και για την περίοδο των Βυζαντινο-νορμανδικών εκστρατειών[46]. Οι επιστολές του Κικέρωνα σε φιλικά του πρόσωπα που μετοίκησαν σε περιοχές του δυτικού ελλαδικού χώρου, μετά τη μάχη της Πύδνας, το 168 π.Χ., και τις διοικητικές ανακατατάξεις που επήλθαν, από

[42] Marthono Nicolaus, *Liber peregrinationis*, σ. 566-669

[43] Laurentius Mehus, *Kyriaci Anconitani, Itinerarium*, σ. 39 κ.ε., 49

[44] Longnon, *Les registres angevins et leur reconstruction,* janvier – mars 1959, 1-4

[45] Περισσότερα για τις δυτικές πηγές, βλ. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο*, σ. 40-42 και Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 33-39

[46] Stadtmüller, *Das Römische Strassennetz*, σ. 238

την πλευρά των Ρωμαίων, παρέχουν επίσης σημαντικές πληροφορίες[47].

Τα τουρκικά κατάστιχα που συντάχθηκαν αμέσως μετά την τουρκική κατάκτηση, παρέχουν σπουδαίες πληροφορίες, για την ύστερη βυζαντινή περίοδο και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής παρουσίας και αφορούν στη διαίρεση της Ηπείρου σε επιμέρους «*βιλαέτια*» και «*καζάδες*», όπως αυτό της Βαγενιτίας, στην περιοχή που μας απασχολεί[48]. Τα κατάστιχα δίνουν πληροφορίες για τις επαρχίες, τα υπό φορολόγηση χωριά, τα τιμάρια, τον αριθμό των κατοικημένων σπιτιών, ενώ σημαντική πηγή πληροφόρησης αποτελεί η οικονομική κατάσταση των φορολογουμένων.

Τέλος, σημαντικές πληροφορίες αντλούνται από βιβλιογραφικά σημειώματα σε ελληνικούς κώδικες, γραμμένους στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα, από τα Χρονικά αλλά και τις υπόλοιπες ιστορικές πηγές, οι οποίες όμως θα ενταχθούν στις άλλες δύο κατηγορίες.

Όσον αφορά στις εκκλησιαστικές πηγές που συνεισφέρουν στη μελέτη του ευρύτερου θεσπρωτικού χώρου και των προσώπων που έδρασαν σε αυτόν, πληροφορίες αντλήθηκαν από εκκλησιαστικούς συγγραφείς, όπως ο Σωζομενός[49], ο Θεοδώρητος[50],

---

[47] Χαρακτηριστική αποδεικνύεται η περίπτωση του Titus Pomponius Atticus, φίλος του Κικέρωνα, ο οποίος μετοίκησε στον δυτικό ελλαδικό χώρο. Βλ. Cornelius Nepos, *Vitae: Life of Atticus*, σ. 7-28, όπου και το περιεχόμενο του εκάστοτε βιβλίου, βλ. και comment. σ. 58-112, επίσης Cicero, *Epistulae Ad Familiares, Ad Atticum*, 6.3

[48] Koder, *Προβλήματα σλαβικής εποίκισης*, σ. 10. Για τα τοπωνύμια της εποχής της τουρκοκρατίας, σημαντικό βοήθημα αποτελεί το κατάστιχο που έχει δημοσιευτεί από τον Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Suret-I Defter-I Sancak-I Arvanid*, 1954 με πλήθος πληροφοριών για τις περιοχές της Ηπείρου.

[49] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1.1-7.26.5.5

[50] Theodoretus Cyrus, *Haereticarum fabularum compendium*, PG 83 (1965), στ. 412 -424

ο Ιωάννης Δαμασκηνός[51], ο Φώτιος[52] και ο Ιωάννης Απόκαυκος, με πλούσιο υλικό που αφορά κυρίως στη Βελά[53].

Σημαντικές πληροφορίες για την ηπειρωτική ιστορία παρέχουν και τα κείμενα που έχουν διασωθεί από το έργο του Μητροπολίτη Κερκύρας, Γεωργίου Βαρδάνη αλλά και του αρχιεπισκόπου Αχρίδος, Δημητρίου Χωματηνού. Επιπροσθέτως, πληροφορίες για εκκλησιαστικά ζητήματα αντλούνται από τους βίους τοπικών αγίων (Διάδοχος Φωτικής, Δονάτος Ευροίας[54]) και από τις επισκοπικές λίστες, τους καταλόγους δηλαδή των εκκλησιαστικών διοικήσεων με ιεραρχική σειρά, μνημονευόμενες πρώτα οι μητροπολιτικές έδρες, έπειτα οι αυτόνομες επισκοπές και τέλος οι ομάδες επισκοπών που συνιστούσαν μια μητρόπολη[55].

---

[51] Johannes Damaskenus, *Epistula ad Theophilum*, PG 95 (1983), στ. 380

[52] Photius Lexicographus, *Bibliotheca*, 201.163.b.9, 231.287a.3

[53] Για τον Απόκαυκο, βλ. Πολάκης, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 10 κ.ε., επίσης Κατσαρός, *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 111 κ.ε., Nicol, *Κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή*, σ. 222. Έχουν διασωθεί επιστολές και έγγραφα του Ιωάννη Απόκαυκου, από τα οποία αντλούνται σημαντικές πληροφορίες, που αντικατοπτρίζουν την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του κράτους της Ηπείρου, στα πρώτα χρόνια δημιουργίας του νέου μορφώματος. Βλ. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Η κοινωνία της Ηπείρου*, σ. 313, Wellnhofer, *Johannes Apokaukos,* 1913. Σχετικά με τις επιστολές του Ιωάννη Απόκαυκου, αν και διαχρονικά αποτελούν αντικείμενο έρευνας, ωστόσο, ακόμη και σήμερα, εκλείπει μια συνολική κριτική έκδοση γι' αυτές. Έτσι το έργο του ιεράρχη, μόνο αποσπασματικά έχει εκδοθεί. Για τις επιστολές, βλ. Vasiljevskij, *Epirotica saeculi*, σ. 241-299, Papadopoulos – Kerameus, *Noctes Petropolitanae*, σ. 249-294, Του ιδίου, *Κερκυραϊκά*, σ. 334-351, Του ιδίου, *Αθηναϊκά εκ του ΙΒ και ΙΓ αιώνος*, σ. 209-224 και τεύχ. 6, 273-293, Του ιδίου, *Συνοδικά γράμματα*, σ. 3-30, Του ιδίου, *Κανονικαί πράξεις*, σ. 65-67, Του ιδίου, *Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος*, σ. 226-250, Petrides, *Jean Apokaukos*, σ. 69-100, Bees, *Unedierte …Johannes Apokaukos*, αρ. 1-111, (σ. 57-160). Για περισσότερα, βλ. Kurtz, *Georgios Bardanes,* σ. 603-613, Nicol, *Απαρχές του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 47 και Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου,* σ. 3-62

[54] Θα γίνει εκτενής αναφορά παρακάτω.

[55] Για τις επισκοπικές λίστες, βλ. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum*, Gelzer, *Ungedruckte und Ungenügend*.

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στον βίο και τη διαθήκη του Νείλου Ιεριχιώτη, ιδρυτή της μετέπειτα λαμπρής μονής του Γηρομερίου[56], αν και διασώθηκαν από νεότερες αντιγραφές. Είναι το πιο εκτενές κείμενο του μεσαίωνα που αφορά σε θεσπρωτικό χώρο.

Πολλά στοιχεία μπορεί να προκύψουν τέλος και από την αξιοποίηση των αρχαιολογικών ευρημάτων που προέκυψαν από τις ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή, όπως αρχιτεκτονικά λείψανα, κεραμική, νομίσματα, σφραγίδες, διάφορα αντικείμενα, κατάλοιπα του ρωμαϊκού οδικού δικτύου κ.λπ., τα οποία αποτελούν αδιάσειστα στοιχεία της συνεχούς ιστορικής παρουσίας στην περιοχή. Τα αρχιτεκτονικά ερείπια παραδείγματος χάριν, στην περιοχή της Φωτικής, το ψηφιδωτό δάπεδο της Παναγίας Λαμποβήθρας, οι κίονες, ο ρωμαϊκός βωμός στη θέση «Βαλσαμάρι» κ.λπ. μαρτυρούν την συνέχιση της ύπαρξης της ρωμαϊκής αποικίας,

[56] Η Ιερά Μονή Γηρομερίου, βορειοανατολικά των Φιλιατών, ιδρύθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα (μεταξύ 1310 και 1320), από τον Όσιο Νείλο τον Εριχιώτη (Ιεριχιώτη), στην εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, προς τιμή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Οδηγήτριας. Βλ. Αραβαντινός, *Περί του Οσίου Νείλου του Εριχιώτου*, σ. 470, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 75, Του ιδίου, *Η εν Θεσπρωτία σταυροπηγιακή μονή Γηρομερίου*, σ. 452-456, Του ιδίου *Η Ιερά Μονή Γηρομερίου*, 471-472, πρβλ. Τσουρής, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος*, 2011, Παναγιωτίδης, *Το Γηρομέριον*, σ. 23-24, 29-32, Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, σ. 32-54, Γεωργιάδης, *Η μονή Γηρομερίου*, σ. 360, Λέκκος, *Τα μοναστήρια του Ελληνισμού*, σ. 153-155, Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, σ. 70-71, Μέντζος, *Συμβολή*, σ. 1001-1008. Η μονή αποτέλεσε σημαντικό μοναστικό κέντρο και έφτασε στην μεγαλύτερη ακμή της, στα μέσα του 16ου αιώνα. Είναι ένα από τα παλαιότερα, μεγαλύτερα και πιο φημισμένα μοναστήρια, όχι μόνο της Θεσπρωτίας αλλά ολόκληρου του ηπειρωτικού χώρου. Βλ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου Β'*, σ. 9 κ.ε., 11 κ.ε.. Για τους ηγουμένους του μοναστηριού, πρβλ. Γεωργιάδης, *Ηγούμενοι*, σ. 233, Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 665. Από την αρχή της ιδρύσεώς της υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ως πατριαρχική και σταυροπηγιακή μονή και ως έδρα πατριαρχικής Εξαρχίας, ενώ από τα 1800 και εξής, η μονή υπαγόταν στη μητρόπολη Ιωαννίνων.

η οποία διέθετε το ρωμαϊκό καθεστώς της *colonia*. Ιδιαίτερα χρήσιμα για την ιστορική της παρουσία αποδεικνύονται τα μεταλλικά εργαλεία που κατά καιρούς βρέθηκαν και παρέχουν στοιχεία σημαντικά για το ιστορικό παρελθόν της Φωτικής αλλά και της ευρύτερης περιοχής.

Όσον αφορά στη μελέτη του κάστρου του αγίου Δονάτου, αξιόλογες πληροφορίες αντλούνται από τα εκτεταμένα αρχιτεκτονικά λείψανα που διασώζονται στον οχυρωμένο λόφο και από το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιείται και που αποκαλύπτουν τις φάσεις ανέγερσης των τμημάτων της οχύρωσης. Ανάλογα στοιχεια αντλούνται και από άλλες οχυρώσεις. Τέλος, οι επιγραφές αποτελούν ένα ακόμη είδος πηγών, από τις οποίες, αφενός αντλούμε στοιχεία που αφορούν πολλούς τομείς, όπως πληροφορίες για τους αξιωματούχους, τους τίτλους και τα αξιώματα που κατά καιρούς λάμβαναν οι διοικητές στην περιοχή. Η αρχαιολογική έρευνα σε γενικές γραμμές μας προσφέρει ανεκτίμητο υλικό, όχι μόνο μέσω της μελέτης των αρχαιολογικών ευρημάτων και των σωζόμενων φρουρίων αλλά, περισσότερο ακόμη, μέσω της μελέτης των βυζαντινών ναών, πολλοί από τους οποίους σώζονται ακόμη ανέπαφοι.

Η αξιοποίηση όλων των παραπάνω πρωτογενών πηγών, σε συνδυασμό με την ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, πιστεύουμε, ότι θα αποκαλύψει σημαντικές πτυχές του βίου στον δυτικό ελλαδικό χώρο και μάλιστα στην περιοχή της Θεσπρωτίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΑΕΥΤΕΡΟ

Κεφάλαιο δεύτερο

ΓΕΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Η σπουδαιότητα της περιοχής που μελετάται στην παρούσα εργασία κατά τους αρχαίους χρόνους δεν ήταν μικρή. Τόσο η έκταση των αρχαιολογικών ευρημάτων που προκύπτουν από τις ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων κυρίως δεκαετιών, όσο και η γραπτή παράδοση που έχει διασωθεί έως τις μέρες μας, αποδεικνύουν, ότι το ιστορικό παρελθόν της Θεσπρωτίας είναι μακραίωνο και αξιόλογο. Ένα μόνο στοιχείο αρκεί πιστεύουμε να αποδείξει τη σπουδαιότητα της περιοχής: οι οικισμοί μόνο του θεσπρωτικού χώρου στην αρχαιότητα ανέρχονται στους εβδομήντα, σύμφωνα με την μαρτυρία των πηγών, εκ των οποίων οι σαράντα τέσσερις ήταν περιτειχισμένοι ή είχαν μια υποτυπώδη ακρόπολη. Υφίσταντο επιπλέον, σύμφωνα με τον Δάκαρη, είκοσι έξι οικισμοί, όπως αποδεικνύουν τα αρχαιολογικά, κινητά και ακίνητα ευρήματα, τα οποία διασώζονται μέχρι σήμερα[57].

Η Παραμυθιά στην αρχαιότητα, εκτός από το μεγάλο κεντρικό κάστρο του αγίου Δονάτου, είχε και άλλα δύο μικρότερα ανεξάρτητα οχυρά, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως ακροπόλεις, όπου κατέφευγαν οι κάτοικοι που ζούσαν έξω από το τείχος, στον πεδινό χώρο, σε περίπτωση εχθρικών επιδρομών[58]. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ως περίοδος ανάπτυξης και κυριαρχίας των Θεσπρωτών, ακόμη και σε ολόκληρη την Ήπειρο, η περίοδος μέχρι τα τέλη του 8ου και τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ..

[57] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. xxv

[58] Στο ίδιο, σ. 160

Με το πέρασμα στον 4ο αιώνα παρατηρούνται ραγδαίες αλλαγές, όσον αφορά στην κυριαρχία των φύλων στο θεσπρωτικό χώρο. Εγκαινιάζεται μια περίοδος επέκτασης των Μολοσσών, ενδυνάμωσης και κυριαρχίας τους πάνω στα υπόλοιπα ηπειρωτικά φύλα, ενώ ταυτόχρονα υποβαθμίζεται η δύναμη και συρρικνώνεται γεωγραφικά το φύλο των Θεσπρωτών[59]. Ολόκληρη η Θεσπρωτία φαίνεται να αναγνώρισε την υπεροχή της δυναμικής του Μολοσσικού φύλου και γύρω στα 330 π.Χ. αποτελεί πλέον μέλος της νεοσύστατης Συμμαχίας των Ηπειρωτών[60].

Γύρω στα 170 π.Χ., κατά τη διάρκεια του Γ' Μακεδονικού πολέμου (172-167 π.Χ.)[61], με πρωτοβουλία και πάλι των Μολοσσών, το μεγαλύτερο μέρος από τα Ηπειρωτικά φύλα (οι Θεσπρωτοί[62], οι Κασσωπαίοι[63], οι Αμφίλοχοι[64], οι Μολλοσοί[65], οι Αθαμάνες[66] κ.ά.) τάχθηκε στο πλευρό των Μακεδόνων[67]. Το τέλος της περιόδου δεν θα μπορούσε παρά να τεθεί το 168 π.Χ., όταν ολόκληρος ο Ηπειρωτικός χώρος υποτάσσεται στον ρωμαϊκό επεκτατισμό, με μεγάλες καταστροφές και ερήμωση ολόκληρων γεωγραφικών εκτάσεων[68]. Η μεγάλη σύγκρουση μεταξύ των Ρωμαίων και των

---

[59] Δάκαρης, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, σ. 7 κ.ε., Του ιδίου, *Θεσπρωτία*, σ. 82

[60] Franke, *Die antiken münzen von Epirus*, σ. 47, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 84

[61] Cabanes, *Κοινωνικές οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις*, σ. 115

[62] Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Θεσπρωτία*, σ. 310

[63] Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Κασσώπη*, σ. 365-366

[64] Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Αμφίλοχοι*, σ. 90

[65] Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Μολοσσία*, σ. 455

[66] Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Αθαμανία*, σ. 16, στο οποίο οι Αθαμανοί αναφέρονται ως φύλο της Θεσσαλίας.

[67] Strabo, *Geographica*, 7.7.1.30-7.7.1.32, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 126

[68] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 125, Hammond, *Epirus*, σ. 589-590, 652-653. Πρβλ. επίσης Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 149 και Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων*, σ. 30-34, Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 59

Μακεδόνων, με επικεφαλείς τους Αιμίλιο Παύλο και Περσέα, αντίστοιχα, και η συντριβή του δεύτερου στην Πύδνα (22 Ιουνίου 168 π.Χ.), οδήγησε στην υποδούλωση ολόκληρης της Ηπείρου[69].

Η ιστορία της Θεσπρωτίας τα πρώτα χρόνια μετά την καταστροφή που επακολούθησε της μάχης της Πύδνας το 168/167 π.Χ., ακολουθεί την ιστορία της Ηπείρου. Βεβαίως, η Ήπειρος συνέχισε να αποτελεί πεδίο πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ των ρωμαίων διεκδικητών, λόγω της επίκαιρης γεωγραφικής της θέσης. Ιδιαίτερα υπέφερε από τις καταχρήσεις των Ρωμαίων διοικητών, από τη στρατολογία και τις επιτάξεις ειδών για τη διατροφή των στρατευμάτων[70]. Η έκταση της καταστροφής ήταν αρκετά μεγάλη,

---

[69] Για την έκταση της καταστροφής, βλ. Titus Livius, *History of Rome*, 44, 45, Hammond, *Epirus*, σ. 617 κ.ε., 634-635. Για τους λόγους που οδήγησαν τη ρωμαϊκή σύγκλητο στην απόφαση αυτή, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 193 κ.ε., Scullard, *Charops and Roman policy in Epirus*, σ. 59, Davis, *100 Decisive battles*, σ. 54

[70] Cassius Dion, *Histoire Romaine*, 42.12.1, Plutarchus, *Aemilius Paulus*, 29.3.1 – 29.3.6, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 195. Μετά την λεηλασία των πόλεων και την αιχμαλωσία εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων, ο Αιμίλιος Παύλος, αφού ρύθμισε τη νέα πολιτική τάξη, διέβη την Ήπειρο έχοντας «*δόγμα συγκλήτου*», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, προκειμένου να δώσει σε όλους τους στρατιώτες που συμμετείχαν στον πόλεμο «*το δικαίωμα της διαρπαγής*». Μέσα σε μία ώρα 150.000 χιλιάδες άνθρωποι αιχμαλωτίστηκαν και 70 πόλεις καταστράφηκαν. Από τις διάφορες διόδους επικοινωνίας της Ρώμης, οι λεγεωνάριοι και οι απεσταλμένοι, θα εξαπλώνονταν στη συνέχεια στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Για τα γεγονότα, Βλ. Titus Livius, *History of Rome*, 45.34, Plutarchus, *Aemilius Paulus*, 29.1.1 – 29.3.11, Polybius, *Historiae*, 30.15, σ. 433, Appianus, *Illyrian wars*, 3.2.9-3.2.10, Strabo, *Geographica*, 7.7.3.10–7.7.3.16, βλ. και Petsas, *Pella*, σ. 72. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 192-193 κ.ε., Του ιδίου, *Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο*, σ. 12, Του ιδίου, *Το OPPAON*, σ. 115 κ.ε., Hammond, *Epirus*, σ. 43, 577, 632, 634-635, Cabanes, *L' Epire de la mort de Pyrrhos à la conquete romaine*, σ. 303, Alcock, *Landscape of Roman Greece*, σ. 141, επίσης, Smith, *Epirus*, σ. 832, Δένδιας, *Ιστορία της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 28 κ.ε.. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα του Στράβωνα, στο *Geographica*, 7.7.6.20-7.7.6.24, ο οποίος αναφέρει: «*Μακεδόνες δ' ὕστερον καί Ρωμαίοι καί ταύτην καί τάς ἄλλας κατεπόνησαν τοῖς συνεχέσι πολέμοις διά τήν ἀπείθειαν, ὥστε τό τελευταῖον ὁ Σεβαστός ὁρῶν*

όπως αποδεικνύει η έρευνα στους μεγάλους οχυρωμένους οικισμούς. Η εικόνα που παρουσιάζουν είναι απογοητευτική: οι επιβλητικές οχυρώσεις γκρεμίζονται, τα κτήρια πυρπολούνται σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε ολόκληρος ο θεσπρωτικός και γενικά ο Ηπειρωτικός χώρος, δεν μπόρεσε να επανακάμψει[71]. Η χώρα είχε ερημωθεί και οι άλλοτε ανθηρές πόλεις είχαν αφανιστεί, ώστε στα χρόνια του Στράβωνα, ούτε τα ερείπιά τους δεν μπορούσαν να εξακριβωθούν, όπως ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά. Ακόμη και αν κατάφερναν να επιζήσουν είχαν υποβαθμιστεί σε ασήμαντα χωριά με ερειπωμένες τις οικίες και γκρεμισμένα τα τείχη[72].

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν, ότι η ζωή συνεχίστηκε στην Ήπειρο και μετά την καταστροφή. Όσα κτήρια δεν καταστράφηκαν, επαναχρησιμοποιούνται ως κατοικίες από τους ελάχιστους κατοίκους που γλύτωσαν τον εξανδραποδισμό

ἐκλελειμμένας τελέως τάς πόλεις εἰς μίαν συνώκισε…», πρβλ. Franke, *Die antiken münzen von Epirus*, σ. 135 κ.ε., Schullard, *Scipio Aemilianus and the Roman politics*, σ. 60. Έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι η τιμωρία που επέβαλε η Ρώμη στα ηπειρωτικά φύλα, αποτελούσε μια πράξη εκδίκησης για την εκστρατεία του Πύρρου στην Ιταλία στα 280 π.Χ., βλ. Scullard, *Charops and Roman policy in Epirus*, σ. 58-59, Ρήγινος, Η *οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 139-140, Δάκαρης, *Το ΟΡΡΑΟΝ*, σ. 143-144, Philippson – Kirsten, *Die griechischen Landschaften*, σ. 123, Cabanes, *Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις*, σ. 116. Πρβλ. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Β'*, σ. 35, Δένδιας, *Ιστορία της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 28

[71] Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 259. Αυτή είναι η άποψη που έχει επικρατήσει. Θα δούμε παρακάτω και μια δεύτερη άποψη, σύμφωνα με την οποία, η καταστροφή δεν εμπόδισε τη συνέχεια της ζωής και την ανάπτυξη της περιοχής.

[72] Strabo, *Geographica*, 7.7.3 «*….νυνὶ δ' ἐρήμου τῆς πλείστης χώρας γεγενημένης καὶ τῶν κατοικιῶν καὶ μάλιστα τῶν πόλεων ἠφανισμένων, οὐδ' εἰ δύναιτό τις ἀκριβοῦν ταῦτα….. τῶν γοῦν Ἠπειρωτῶν ἑβδομήκοντα πόλεις Πολύβιός φησιν ἀνατρέψαι Παῦλον μετὰ τὴν Μακεδόνων καὶ Περσέως κατάλυσιν (Μολοττῶν δ' ὑπάρξαι τὰς πλείστας), πέντε δὲ καὶ δέκα μυριάδας ἀνθρώπων ἐξανδραποδίσασθαι*», Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 194, Του ιδίου, *Οι γενναιαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, σ. 164 κ.ε., Δένδιας, *Ιστορία της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 28 κ.ε.

ή το θάνατο. Τη συνεχή κατοίκηση αποδεικνύουν αφενός η ανεύρεση νομισμάτων του Ηπειρωτικού Κοινού και μετά το 167 π.Χ. και αφετέρου η υστεροελληνιστική κεραμική[73]. Δεν θα μπορούσε να παραληφθεί και η παρουσία ισχυρών ανδρών και πλούσιων Ρωμαίων γαιοκτημόνων, από τα μέσα του 1ου αιώνα μ.Χ. κ.ε., οι οποίοι διέθεσαν μεγάλα χρηματικά κεφάλαια και εγκαταστάθηκαν στην Ήπειρο, επιδιώκοντας να κυριαρχήσουν οικονομικά στην ευρύτερη περιοχή του δυτικού ελλαδικού χώρου[74]. Οι επαύλεις ανήκαν σε εύπορους ρωμαίους και απόστρατους λεγεωνάριους, που εγκαταστάθηκαν, μετά την κατάκτηση της Ηπείρου, στην ευρύτερη περιοχή είτε μόνιμα είτε προσωρινά και αναδείχθηκαν σε ρυθμιστικούς παράγοντες της οικονομίας της υπαίθρου[75]. Οι επαύλεις πλαισιώνονταν από χωριά και κώμες της ενδοχώρας, από όπου πιθανότατα αντλούσαν και το εργατικό δυναμικό για τις διάφορες δραστηριότητές τους. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και ο τραπεζίτης Τίτος Πομπήιος Αττικός, στον οποίο στέλνει επιστολές ο φίλος του Κικέρωνας[76].

---

[73] Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 259

[74] Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 204, Δάκαρης, *Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο*, σ. 20, πρβλ. Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 58, Wozniak, *Nikopolis*, σ. 263. Η ρωμαϊκή επέκταση δημιούργησε ευκαιρίες σε πολλές περιοχές της Μεσογείου για τους Ρωμαίους *negotiatores*. Βλ. Boatwright – Gargola – Talbert, *From village to empire*, σ. 132, Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 259

[75] Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 58. Οι Ρωμαίοι αυτοί πρέπει να αποκαλούνται περισσότερο απεσταλμένοι παρά διοικητές. Βλ. Larsen, *The policy of Augustus in Greece*, σ. 124. Επιπλέον, στον Κικέρωνα αναφέρονται ως έποικοι αλλά και «*syniporotae*», Cicero, *Epistulae, Ad Familiares, Ad Atticum* 1.5.7, 7.2.3 κ.α., πρβλ. Κατσικούδης, *Το θέατρο στην αρχαία Ήπειρο*, σ. 177 (υποσημ. 45), αναφορικά με τους ρωμαίους εποίκους στην Ήπειρο.

[76] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 196-198. Ο Τίτος Πομπήιος Αττικός είχε τα κτήματά του στην Χαονία (Κεστρίνη) και στη Θεσπρωτία. Ένα μεγάλο κτήμα του βρισκόταν στην περιοχή του Βουθρωτού, όπως η *Villa Amalthea*, όπου έβοσκε 120 αγέλες εκλεκτών βοδιών. Βλ. Varro, *De re rustica*, II, πρόλογος 6, II, 1, 2,

Οι κτηνοτροφικές επιχειρήσεις που αρχίζουν σταδιακά να εξαπλώνονται, οι αγρεπαύλεις (*villa rustica*), που αναπτύχθηκαν στις πεδινές περιοχές κοντά στα παράλια, καθώς και οι μεγάλες ιδιοκτησίες, θα κυριαρχήσουν στην οικονομία της Ηπείρου ως τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ.. Τον 4ο αιώνα, χρονολογείται η τελευταία αναφορά των γραπτών πηγών, ύστερα και από προηγούμενες αναφορές, στον μεγαλογαιοκτήμονα και συγκλητικό Ρογάτο, από τη Νικόπολη, ενώ τον 5ο αιώνα ο λόγιος Παυλίνος, από την Πέλλα, πληροφορούμαστε, ότι διέθετε μεγάλα κτήματα στην Παλαιά και Νέα Ήπειρο, τα οποία μάλιστα ευημερούσαν[77].

Η ερήμωση που προκάλεσε η ρωμαϊκή επέλαση επέδρασε καθοριστικά στην ιστορική συνέχεια της Θεσπρωτίας. Οι μεγάλες ελληνιστικές πόλεις αντικαθίστανται από τις μικρές κώμες και τα χωριά, πολλά από τα οποία ήταν προηγουμένως ανεπτυγμένες

Philippson – Kirsten, *Die Griechischen Lanschaften II*, σ. 253. Πολλοί πλούσιοι Ρωμαίοι εγκαταστάθηκαν στο θεσπρωτικό έδαφος και άρχισαν να μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα, τη λογοτεχνία και τον ελληνικό πολιτισμό. Αυτό αποδεικνύεται μεταξύ άλλων και από το γεγονός, ότι έξω από τα όρια της αποικίας σπανίως ακούγονταν η λατινική γλώσσα. Μπορεί λοιπόν να χάθηκε η ελληνική πόλη ως οικιστικό κέντρο αλλά διασώθηκε ο ελληνικός πολιτισμός. Βλ. Jones, *The Greeks under the Roman empire*, σ. 3, 4, 18. Για περισσότερα, βλ. Δάκαρης, *Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο*, σ. 20-21, Του ιδίου, *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο*, σ. 19, Cabanes, *Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις*, σ. 125

[77] Τα μεγάλα αυτά κτηνοτροφικά και άλλου είδους αγροκτήματα, αναπτύσσονται εις βάρος των αυτοχθόνων κατοίκων με κατάσχεση ή εξαγορά σε τιμές υψηλότερες από τις συνήθεις μεταξύ των τοπικών πληθυσμών, πράγμα διόλου δύσκολο για τους Ρωμαίους που έχουν πλουτίσει από τις λεηλασίες των επαρχιών. Για περισσότερα, βλ. Cabanes, *Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις*, σ. 125, Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 58, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 68. Μεγάλες αγρεπαύλεις έχουν έρθει στο φως στην Καστροσυκιά Πρεβέζης, στα Ριζά (Φραγκοκκλησιά), κοντά στη Στρογγυλή, αλλά και σε ολόκληρη τη Θεσπρωτία και την Ακαρνανία. Για περισσότερα, βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 30

πόλεις[78]. Κατά τις αρχές του 1ου π.Χ. αιώνα (90-89 π.Χ.), οι βάρβαροι της Θράκης κατέκλυσαν τη Μακεδονία, εισέβαλαν στην Ήπειρο και τη Θεσπρωτία και ερήμωσαν το μεγαλύτερο μέρος της. Σε σύντομο χρονικό διάστημα ακολούθησαν οι καταστροφικοί, και πάλι για το θεσπρωτικό χώρο, από οικονομικής πλευράς πλέον, πόλεμοι μεταξύ του Καίσαρα, ο οποίος έγινε δεκτός με χαρά στα θεσπρωτικά παράλια[79], και του Πομπηίου, που διεξήχθη στο Ιλλυρικό[80].

Λίγο αργότερα ο δυτικός ελλαδικός χώρος αποτελεί και πάλι το πεδίο συγκρούσεων μεταξύ του Αντωνίου και του Οκταβιανού Αυγούστου, στο Άκτιο αυτή τη φορά. Επακόλουθο της συνεχούς εμπλοκής των Ρωμαίων στα ελληνικά πράγματα, είναι η ίδρυση ρωμαϊκών πόλεων, με σημαντικότερη τη Νικόπολη, την οποία έχτισε ο Οκταβιανός Αύγουστος, σε ανάμνηση της νίκης του[81].

---

[78] Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 58

[79] Η μεγάλη του επιρροή αποδεικνύεται μεταξύ των άλλων από το γεγονός, ότι οι Θεσσαλοί του ζητούσαν ακόμη και στρατιωτική βοήθεια σε περιοχές που βρίσκονταν σε κίνδυνο. Βλ. Owens, *Increasing Roman Domination of Greece*, σ. 719. Ο Καίσαρας κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στο Δυρράχιο, χρησιμοποίησε την Ήπειρο ως βάση για την ενίσχυση της εκστρατείας του. Έτσι, παραχωρήθηκαν από τους Ηπειρώτες 20.000 μόδιοι σιτάρι, 10.000 μόδιοι κριθάρι, όπως επίσης γάλα και κρέας για τα στρατεύματά του. Βλ. Caesar, *Commentaries on the civil war*, 3.47-3.49, πρβλ. Hammond, *Epirus*, σ. 42

[80] Plutarchus, *Caesar*, 37, 38, Cassius Dion, *Histoire Romaine*, 41, 44, 45, 47.12. Πρβλ. Δένδιας, *Ιστορία της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 29. Όταν ο Πομπήιος φτάνει στις δυτικές ακτές της Ελλάδας το 49 π.Χ., τοποθετεί τον Appius Claudius Pulcher, ως διοικητή των πόλεων. Βλ. Owens, *Increasing Roman Domination of Greece*, σ. 719, 721. Για την κατάσταση που επικρατεί στον ελλαδικό χώρο στα χρόνια του Καίσαρα, βλ. Cicero, *Epistulae Ad Familiares*, VI, 6, 10, XIII, 27, 3, XXVIII, B, 2, πρβλ. Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 55, Dzino, *Late Republican Illyrian policy of Rome*, σ. 87-93

[81] Η Νικόπολη, η οποία έλαβε το όνομα *Actia Julia Nicopolis*, αποτελούσε μια νέα ρωμαϊκή ελεύθερη αποικία που ακολουθούσε το ρωμαϊκό δίκαιο. Βλ. Plinius the Elder, *The Natural History*, 4.2, πρβλ. Δένδιας, *Ιστορία της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 29 κ.ε.. Δεν αποτέλεσε μόνο ένα σπουδαίο διοικητικό κέντρο αλλά και ένα σημείο εκκίνησης για την εξάπλωση του χριστιανισμού. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 81. Η Νικόπολη διέθετε όλα τα απαραίτητα

Αξιοσημείωτο είναι, ότι ιδρύθηκαν ρωμαϊκές αποικίες και πόλεις στον θεσπρωτικό χώρο ή πολύ κοντά σ' αυτόν, για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω (χάρτης 16). Πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι η αδιάκοπη παρουσία των Ρωμαίων και οι συνεχείς πολεμικές τους συμπλοκές στο ηπειρωτικό έδαφος, προκάλεσαν, τουλάχιστον αρχικά, αστάθεια και αλλαγή στις παραδοσιακές δομές του δυτικού ελλαδικού χώρου[82].

Η Ελλάδα παρέμεινε υπό την ίδια διοίκηση με τη Μακεδονία μέχρι το 27 π.Χ., ενώ αργότερα, με την αναδιοργάνωση (στην εποχή του Αυγούστου) των επαρχιών και τη διαίρεσή τους σε συγκλητικές και αυτοκρατορικές, η Ήπειρος και η Μακεδονία έγιναν ξεχωριστές συγκλητικές επαρχίες[83]. Από τους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι και τον 3ο αιώνα μ.Χ., άρχισε η αναδιοργάνωση του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, εμπνευστής του οποίου ήταν ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός (284-305). Από το νέο αυτό σύστημα του Διοκλητιανού θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι προήλθε η διοικητική διαίρεση, πάνω στην οποία βασίστηκε αργότερα η διοικητική αναδιάρθρωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ειδικότερα, στην περίπτωση της Ηπείρου, η σύγχρονη ιστορική έρευνα θεωρεί τη διοικητική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού ως την αφετηρία της βυζαντινής περιόδου· με

πλεονεκτήματα που έπρεπε να διαθέτει μια νέα αποικία, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο στρατηγικής σημασίας. Βλ. Κωνσταντάκη – Σκανδάλη – Συνεσίου, *Νικόπολις: δύο περίπατοι*, σ. 11, Gregory, *The early byzantine fortifications of Nikopolis*, σ. 253-261. Ένα μελανό σημείο από την ίδρυση της νέας πόλης, αποτελεί το πρόβλημα του συνοικισμού της, με την ερήμωση της υπαίθρου, αφού η νέα πόλη έπρεπε να εποικιστεί με πληθυσμό που μεταφέρθηκε από ολόκληρο το θεσπρωτικό χώρο.

[82] Alcock, *Landscape of Roman Greece*, σ. 78

[83] Για περισσότερα, βλ. Owens, *Increasing Roman Domination of Greece*, σ. 727, πρβλ. Syme, *The Greek under Roman Rule*, σ. 566, Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 193, βλ. και Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, σ. 13 κ.ε.

ανάλογο τρόπο το νέο διοικητικό σύστημα αποτέλεσε την αρχή της βυζαντινής εποχής για τη Θεσπρωτία[84].

Η Θεσπρωτία παρουσιάζει ισχνή ιστορική ζωή κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Η περιοχή της αναφέρεται από τους βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους μόνο όταν πραγματοποιούνται μεγάλης έκτασης καταστροφές από τους βαρβαρικούς λαούς[85]. Στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες η Θεσπρωτία, αλλά και η ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, δεν παρουσιάζουν άξια αναφοράς ιστορικά γεγονότα, αφού συνήθως μένουν έξω από τα όσα διαδραματίζονται την εποχή αυτή στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο[86].

Οι επιδρομές στον δυτικό ελλαδικό χώρο είχαν ήδη ξεκινήσει με την καταστρεπτική λαίλαπα των Γότθων του Αλάριχου, που έπληξε ανεπανόρθωτα ολόκληρο τον αρχαίο βίο[87]. Στο δεύτερο μισό του 5ου και τον 6ο αιώνα διαθέτουμε ορισμένες πληροφορίες για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή, παρά τις βαρβαρικές επιδρομές. Ειδικότερα, στην εποχή του Ιουστινιανού επήλθε μεγάλη καταστροφή, όχι μόνο εξαιτίας των βαρβαρικών επιδρομών αλλά και εξαιτίας των δυνάμεων της φύσης (λοιμοί, θεομηνίες, σεισμοί

---

[84] Δρόσου, *Η κατοίκηση του θεσπρωτικού χώρου*, σ. 277

[85] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 305, πρβλ. Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 41

[86] Η Ήπειρος δεν βρισκόταν ανάμεσα στις επαρχίες που υπέφεραν πρώτες από τις επιδρομές, αφενός, λόγω της οροσειράς της Πίνδου, η οποία δημιουργούσε ένα φυσικό εμπόδιο και ως εκ τούτου οι ορδές των επιδρομέων ήταν δύσκολο να προελαύνουν στον ηπειρωτικό χώρο και αφετέρου, γιατί η ηπειρωτική ενδοχώρα ήταν απομακρυσμένη από τους κύριους άξονες του μεταναστευτικού ρεύματος. Για περισσότερα, βλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 38

[87] Ο Ζώσιμος αναφέρει, ότι ο Αλάριχος, καταδιωκόμενος από τον Στιλίχωνα, προχώρησε «*μετά πάσης τῆς λείας εἰς τήν Ἤπειρον*» και λεηλάτησε τις πόλεις της. Βλ. Zosimus, *Historia Nova*, 5.7.2.6-5.7.2.7, πρβλ. και Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 41, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 69, Κωνσταντάκη – Σκανδάλη – Συνεσίου, *Νικόπολις: δύο περίπατοι*, σ. 16

κ.λπ.)[88]. Από σχετικό χωρίο του Ζώσιμου επιβεβαιώνεται πλήρως η εγκατάσταση και η παραμονή των Βησιγότθων στην Ήπειρο. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «*Πάσαν δέ τήν Ἑλλάδα λησάμενος Ἀλάριχος ἀνεχώρησεν, τῆς τε Πελοποννήσου καί τῆς ἄλλης ὁπόσην ὁ Ἀχελῶος ποταμός διαρρεί, διατρίβων δέ ἐν ταῖς Ἠπείροις, ἥν οἰκούσιν Μολοττοί τε καί Θεσπρωτοί καί ὅσοι τά μέχρις Ἐπιδάμνου καί Ταυλαντίων οἰκούσι χωρία*»[89]. Συνέπεια τούτου ήταν η επακόλουθη οργάνωση του δυτικού ελλαδικού χώρου, προκειμένου να οχυρωθεί αμυντικά απεναντι σε μετέπειτα επιθέσεις βαρβαρικών φύλων.

Ο αυτοκράτορας που επέδειξε αμείωτο ενδιαφέρον για την οικονομική και στρατιωτική, κυρίως αμυντική, ανόρθωση της περιοχής ήταν ο Ιουστινιανός (527-565 μ.Χ.). Στόχος του αυτοκράτορα ήταν η ανασύσταση της ρωμαϊκής κληρονομιάς. Θεωρούσε, όπως είναι γνωστό, ιερή αποστολή του την απελευθέρωση του ρωμαϊκού εδάφους από τα βαρβαρικά φύλα και την αποκατάσταση του *imperium* σε μια και μόνο ρωμαϊκή ορθόδοξη

---

[88] Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 42, Μουτσόπουλος, *Βυζαντινή και μεσοβυζαντινή πόλη*, σ. 29. Για τις βαρβαρικές επιδρομές και τις συνέπειές των στην Ήπειρο, βλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 37, σ. 39-41, 55-63 και 65-68 (για τους Οστρογότθους), σ. 41-50 (για την πορεία του Αλάριχου προς την Ήπειρο), σ. 50-55 (για τις επιδρομές των Βανδάλων) και σ. 68 (για τις σλαβικές επιδρομές κατά την εποχή του Ιουστινιανού), πρβλ. Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 50, Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 41-46, Φουρίκης, *Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν*, σ. 134-135 (για τους Βανδάλους), σ. 135-137 (για τους Γότθους), σ. 137-139 (για τους Βουλγάρους). Βλ. επίσης Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 71-80, Miller, *Η Ελλάς επί των Βυζαντινών*, σ. σ. 177-181 κ.ε.

[89] Zosimus, *Historia Nova*, 5.26, πρβλ. Charanis, *The chronicle of Monemvasia*, σ. 139-166, όπου και η ανάλυση του χρονικού της Μονεμβασίας, το οποίο πιθανότατα γράφτηκε μεταξύ 14ου και 16ου αιώνα και αφορά στις επιδρομές των Σλάβων. Η σπουδαιότητα της πηγής αποδεικνύεται από το γεγονός, ότι αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας και μελέτης από πολλούς μελετητές. Για περισσότερα, βλ. Βέης, *Το περί της κτίσεως της Μονεμβασίας χρονικόν*, σ. 37-105 και Λάμπρος, *Το περί κτίσεως Μονεμβασίας χρονικόν*, σ. 97-128, πρβλ. Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων*, σ. 39-40 κ.ε.

χριστιανική αυτοκρατορία. Για την επίτευξη του μεγαλόπνοου αυτού στόχου θεώρησε αναγκαία την αναδιοργάνωση των επαρχιών της αυτοκρατορίας, με την ανοικοδόμηση των γνωστών οχυρωματικών του έργων, τα οποία αφενός θα προστάτευαν την περιοχή στην οποία θα ανεγείρονταν και αφετέρου τις γειτονικές περιοχές, καθώς και την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας[90]. Το έργο που θα πραγματοποιούσε συγκεκριμένα στον θεσπρωτικό και ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο, εντάσσονταν σε ένα μεγαλόπνοο οχυρωματικό–αμυντικό δίκτυο, που θα προστάτευε την κάθε επαρχία. Η μορφή άμυνας που ακολουθήθηκε, θα ετίθετο η ίδια σε εφαρμογή σχεδόν σε όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Έτσι, μπορεί να εξηγηθεί και το εκτεταμένο οχυρωματικό του δίκτυο, μέρος του οποίου υπήρχε ήδη από την αρχαιότητα, με το πλήθος των οχυρών στην περιοχή[91], το οποίο θα αναλύσουμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Από τον 7ο αιώνα και εξής, υπήρξε η ανάγκη επανεξέτασης της διοικητικής διαίρεσης των επαρχιών της αυτοκρατορίας και της εξέλιξής τους στο θεσμό των Θεμάτων[92]. Το τέλος της βασιλείας του

---

[90] Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία*, σ. 70-71

[91] Ολόκληρος ο ρους του ποταμού Θύαμη (Καλαμάς) ελέγχεται από μια σειρά ακροπόλεων που μαζί με τα υπολείμματα των αρχαίων λίθινων γεφυριών, υποδηλώνουν τη σπουδαιότητα των περασμάτων αυτών. Βλ. Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 104. Για τα οχυρά κατά μήκος σπουδαίων οδών και για αυτά που ανήγειρε εκ θεμελίων ή ανακαίνισε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, βλ. Beševliev, *Zur deutung der Kastellnamen*, 1970 πρβλ. Evans, *The emperor Justinian*, σ. 55-56

[92] Ο 7ος αιώνας αποτέλεσε περίοδο κρίσιμη για την αυτοκρατορία. Πρβλ., πρόχειρα Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία*, σ. 121. Περισσότερες πληροφορίες για τα Θέματα, βλ. Χρυσός, *Η ίδρυση των θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως*, σ. 185-199, Ahrweiler, *Rescerchers*, σ. 1-91. Πρβλ. Porphyrogenitus, *De Thematibus*, 8.1-8.23, 9.1-9.39 (Θέματα Νικοπόλεως και Δυρραχίου). Στα Θέματα περιλαμβάνονταν και τα νησιά, όπως για παράδειγμα η Κέρκυρα, για την οποία μάλιστα έχει υποστηριχθεί, ατυχώς, ότι

αυτοκράτορα Μαυρικίου σηματοδοτείται από τις σλαβικές επιδρομές, οι οποίες έφεραν ριζικές αλλαγές στην περιοχή. Οι επιδρομές αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση παλαιών πόλεων και τη δημιουργία νέων[93]. Τα Θέματα αποτέλεσαν αρχικά ένα σύστημα στρατιωτικής οργάνωσης και αναδιάρθρωσης της υπάρχουσας διοικητικής δομής, με πολιτικές και διοικητικές αρμοδιότητες[94]. Ήταν μεγάλες διοικητικές περιφέρειες, όπου η πολιτική και στρατιωτική εξουσία ήταν ενωμένη στο πρόσωπο του στρατηγού. Στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο που διαπραγματευόμαστε στην παρούσα μελέτη, η προγενέστερη γεωγραφική διαίρεση της Ηπείρου σε Παλαιά και Νέα, στην οποία είχε προβεί ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός, παρέμεινε, μεταβλήθηκε όμως διοικητικά σε δύο Θέματα: τα Θέματα Δυρραχίου και Νικοπόλεως, που γεωγραφικά περιελάμβαναν την παλαιότερη διοικητική υποδιαίρεση[95].

ήταν ενσωματωμένη στο Θέμα Βαγενιτίας. Βλ. Prinzing, *Studien zur Provinz*, 24, σ. 110

[93] Για τις σλαβικές επιδρομές στην Παλαιά Ήπειρο, βλ. Χρυσός, *Βαρβαρικές επιδρομές*, σ. 161-165, Του ιδίου, *Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου*, σ. 37-69. Δεν υπάρχουν ωστόσο φιλολογικές πηγές πριν τις αρχές του 13ου αιώνα, οι οποίες θα μαρτυρούσαν τη διάρκεια της εγκατάστασης των σλαβικών φύλων στον ηπειρωτικό χώρο. Τη μοναδική πηγή αποτελούν τα σχεδόν 430 τοπωνύμια της Ηπείρου και των Ιονίων νήσων, εκ των οποίων τα 180 έχουν σλαβική προέλευση. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 9, πρβλ. Osswald, *The ethnic compostion*, σ. 128

[94] Η επιτυχία του συστήματος των Θεμάτων δεν οφειλόταν μόνο στη στρατιωτικοποίηση της επαρχιακής διοίκησης αλλά και στη δημιουργία μιας τάξης στρατιωτών–αγροτών, στην οποία είχαν δοθεί προς καλλιέργεια αναπαλλοτρίωτα κτήματα με αντάλλαγμα την υποχρέωση να υπηρετούν στο στρατό. Βλ. Pertousi, *Contributi alla storia dei temi bizantini dell' Italia meridionalle*, σ. 495-517, Saradi, *Towns and cities*, σ. 322

[95] Porphyrogenitus, *De Thematibus*, 8.1-8.23, πρβλ. Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 38. Για περισσότερα, βλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 126. Το Θέμα Νικοπόλεως εμφανίζεται για πρώτη φορά στο *Κλητορολόγιο* του Φιλοθέου, το 901 μ.Χ.. Βλ. Oikonomides, *Les listes de preseance*, σ. 351, Laurent,

Ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ. είχαν ξεκινήσει, όπως είδαμε παραπάνω, οι βαρβαρικές επιδρομές, σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Συνεχίστηκαν όμως με επιταχυνόμενους ρυθμούς στον 6ο και στον 7ο αιώνα, όταν οι «*Σκλαβηνοί*» φτάνουν μέχρι την Πελοπόννησο. Στο τέλος του 6ου αιώνα οι επιδρομές αγγίζουν και την Ήπειρο. Από την αλληλογραφία του Πάπα Γρηγορίου Α' βλέπουμε, ότι υπήρξαν πόλεις του ηπειρωτικού χώρου που οι κάτοικοι τις εγκατέλειψαν μπροστά στην έφοδο των Σλάβων (Λίσσος, Ρισίνιο, Εύροια)[96]. Η Ήπειρος καταπονήθηκε και από άλλες επιδρομές. Έτσι στα 614-616 μ.Χ. χρονολογείται μια ακόμη επιδρομή των Σλάβων, όπως μνημονεύεται στο δεύτερο βιβλίο των «Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου», που λεηλάτησαν «*τήν τε Ἤπειρον καί τό πλείστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ*»[97]. Πρέπει να σημειώσουμε βέβαια, ότι οι πηγές της εποχής είναι λίγες. Βρισκόμαστε στην περίοδο, κατά την οποία για 150 χρόνια περίπου οι πηγές «σιωπούν», περίοδος που είναι γνωστή ως «σκοτεινοί χρόνοι», αφού λείπουν ικανοποιητικές μαρτυρίες που θα διαφώτιζαν την ιστορία της περιοχής[98].

Στην περίοδο 827-829 μ.Χ. πρέπει να χρονολογηθεί η επιδρομή των Αράβων στην περιοχή του Αμβρακικού, σύμφωνα με περιγραφή

Charisticariat et commende à Byzance, σ. 106-109, Χρυσός, *Η μεταβατική περίοδος*, σ. 185 κ.ε., πρβλ. Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 38

[96] Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 71 κ.ε., Του ιδίου, *Σλαβικές επιδρομές*, σ. 182. Παρά τις εισβολές των σλαβικών φύλων, τα ιστορικά στοιχεία αποκαλύπτουν, ότι υπάρχουν ποικίλα κέντρα πολιτικής και θρησκευτικής διοίκησης, στην γεωγραφική περιοχή που μας απασχολεί, τα οποία με αφετηρία τον 9ο ή ακόμη και νωρίτερα τους 8ο και 7ο αιώνες, παρουσιάζουν συνέχεια μέχρι τον 12ο αιώνα: πρόκειται για τον Αχελώο, τους Ρωγούς, τον Αετό, την Βονδίτζα, τη Ναύπακτο, την Λευκάδα κ.ά.. Βλ. Veikou, *Rural towns*, σ. 44, πρβλ. Της ιδίας, *Urban or Rural*, σ. 172-175, 176 κ.ε. και 180 κ.ε.

[97] Lemerle, *Miracles de Saint Demetrius*, 1981, Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 78

[98] Χρυσός, *Η μεταβατική περίοδος*, σ. 184

στο κείμενο του Βίου του Αγίου Βάρβαρου, που παραδίδει ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης και που επηρέασε φυσικά και τη Νικόπολη[99]. Τον 9ο αιώνα, επί βασιλείας Βασιλείου του Μακεδόνος, του επονομαζόμενου Βουλγαροκτόνου, οι Βούλγαροι επεκτείνονται νότια στον ελλαδικό χώρο[100]. Οι ίδιοι εξαπλώθηκαν και στον ηπειρωτικό (και θεσπρωτικό) χώρο, με χαρακτηριστικότερη την κατάληψη της Ηπείρου[101]. Από την άλλη πλευρά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα θεσπρωτικά παράλια παρείχαν στους επιτιθέμενους, όπως οι Άραβες, κατάλληλο έδαφος για απόβαση αλλά και ορμητήριο για την μετέπειτα προέλασή τους στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο[102].

Μέχρι τον 9ο αιώνα οι πηγές είναι πενιχρές και οι πληροφορίες αποσπασματικές, με αποτέλεσμα να αγνοούμε αξιόλογα γεγονότα που πιθανότατα διαδραματίζονταν στα θεσπρωτικά παράλια[103]. Το πολιτικό, διοικητικό και οικονομικό κέντρο του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, κατά τη μεσαιωνική περίοδο ήταν η Κωνσταντινούπολη, από την οποία η Θεσπρωτία ήταν αρκετά απομακρυσμένη. Μόνο όταν οι

---

[99] Ζακυθηνός, *Άγιος Βάρβαρος*, σ. 438-453, Χρυσός, *Η ίδρυση των θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως*, σ. 185

[100] Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 73. Στις αρχές της μέσης βυζαντινής περιόδου (9ος αιώνας), δημιουργείται το Θέμα Κεφαλληνίας και Δυρραχίου σε μια ύστατη προσπάθεια αντιμετώπισης της επιθετικότητας των Αράβων. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 44, Πάλλας, *Εύροια – Γλυκή*, σ. 562. Για τον κίνδυνο που αντιμετώπισε η περιοχή από τις επιδρομές των Αράβων τον 8ο και τον 9ο αιώνα, βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 50-54

[101] Τα νέα αυτά δεδομένα, που προέκυψαν από τις επιθέσεις των Βουλγάρων και των Αράβων, απαιτούσαν νέους τρόπους οργάνωσης της άμυνας. Στα πλαίσια αυτής της οργάνωσης εντάσσεται και η ίδρυση του Θέματος Νικοπόλεως.

[102] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 54, Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 45

[103] Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 35

λαοί της Δύσης θα αρχίσουν να αποβλέπουν στην προώθησή τους στην ανατολή (κυρίως με τις επιδρομές από τον 11ο αιώνα κ.ε.), θα αρχίσει να μεγαλώνει και η σημασία της Ηπείρου[104] (χάρτης 7). Ο κυριώτερος εχθρός του Βυζαντίου κατά τον 11ο αιώνα ήταν οι Νορμανδοί. Μετά την εγκατάστασή τους στη νότια Ιταλία, κατά το β' μισό του 11ου αιώνα, οι Νορμανδοί έγιναν μόνιμος κίνδυνος τόσο για τα παράλια όσο και για ολόκληρη την Ήπειρο. Έτσι ο Βοημούνδος, κυριεύει τμήματα της Ηπείρου και ειδικότερα, προελαύνοντας μέσω της Βαγενιτίας, όπως γράφει η Άννα Κομνηνή[105], την περιοχή δηλαδή στην οποία ανήκε η Θεσπρωτία (βλ. παρακάτω σ. 66 κ.ε., 70-73, 75 κ.ε.), καταλαμβάνει, το Μάρτιο του 1082, τα Ιωάννινα[106].

Μετά το τέλος των Νορμανδικών επιδρομών, αρχίζει, για την Ήπειρο και τα Ιόνια νησιά, μια περίοδος ειρήνης. Στα τέλη του 11ου αιώνα αρχίζουν οι μετασχηματισμοί στην οργάνωση της επαρχιακής διοίκησης. Τα Λογοθέσια, οι αυτόνομες δηλαδή κρατικές υπηρεσίες και τα Θέματα, οι διοικητικές και στρατιωτικές επαρχιακές υποδιαιρέσεις, που αποτελούσαν τους στυλοβάτες της αυτοκρατορίας κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, άρχισαν να παρακμάζουν[107]. Διατηρείται ακόμη, ο όρος Θέμα που χρησιμοποιείται, ωστόσο, ως συνώνυμο της επαρχίας. Αυτό απηχεί το γεγονός, ότι τα στρατεύματα της εποχής των Κομνηνών και των

---

[104] Στο ίδιο, σ. 35

[105] Comnena Anna, *Alexiad*, 5.4.1 κ.ε. «*.....καταλαμβάνει διὰ τῆς Βαγενητίας τὰ Ἰωάννινα καὶ τάφρον κατὰ τοὺς ἔξωθεν διακειμένους ἀμπελῶνας ποιήσας πρότερον, ἅμα δὲ καὶ τὸ ὁπλιτικὸν ἅπαν ἐν ἐπικαίροις τόποις καταθέμενος αὐτὸς ἐντὸς τὰς σκηνὰς ἐπήξατο*».

[106] Comnena Anna, *Alexiad*, 5.4.14-5.4.15 κ.ε., Prinzing, *Πολιτικές*, σ. 192. Βλ. επίσης. Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 243, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 56, πρβλ. Dentzer, *Topogaphie*, σ. 91, 107-108

[107] Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική*, σ. 43

Παλαιολόγων, αποτελούνταν όλο και περισσότερο από μισθοφόρους και δεν βασίζονταν πλέον στο μεσοβυζαντινό σύστημα των Θεμάτων. Οι «*εσωτερικές ζυμώσεις*» που πραγματοποιούνται στην αυτοκρατορία μετά τον 11ο αιώνα, προκάλεσαν την παρακμή του θεσμού των Θεμάτων και ο όρος Θέμα αποκτά πλέον την έννοια της γεωγραφικής και οικονομικής ενότητας. Λίγο πριν την κατάληψη της Πόλης από τους Σταυροφόρους, νέες διοικητικές – οικονομικές ενότητες κάνουν την εμφάνισή τους. Πρόκειται για τα Κατεπανίκια που αποτελούνταν από την πόλη και την γύρω οικιστική περιοχή[108].

Την περίοδο που ακολουθεί (12ος αιώνας), η Ήπειρος και τα νησιά του Ιονίου υφίστανται επιθέσεις και πάλι από τους Νορμανδούς, ενώ οι Βενετοί είναι πλέον αυτοί που εμπλέκονται σε μεγάλο βαθμό στα ζητήματα του δυτικού ελλαδικού χώρου. Έτσι, στα 1126 οργανώνουν ναυτική εκστρατεία, κατά τη διάρκεια της οποίας παίρνουν τα λείψανα του αγίου Δονάτου στη Βενετία[109]. Ακολουθεί μια ειρηνική περίοδος, προτού εκδηλωθεί νέα επίθεση εναντίον της δυτικής Ελλάδας, από τους Νορμανδούς αυτή τη φορά. Με ορμητήριο την Κέρκυρα έπλευσαν στον Κορινθιακό κόλπο και κυρίευσαν τμήματα της Αιτωλίας και Ακαρνανίας[110]. Νέα επιδρομή εκδηλώνεται στα 1185, όταν ο βασιλιάς Γουλιέλμος Β' καταλαμβάνει όλα τα Ιόνια νησιά. Η τελευταία αυτή νορμανδική επιδρομή δεν έθιξε άμεσα την Ήπειρο[111].

[108] Στο ίδιο, σ. 134
[109] Prinzing, *Πολιτικές*, σ. 193
[110] Στο ίδιο, σ. 193
[111] Στο ίδιο, σ. 194

Μετά την Τέταρτη Σταυροφορία αρχίζει η ιστορία της Ηπείρου ως ανεξάρτητη βυζαντινή επαρχία[112]. Από το 1204 και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, όπως είναι γνωστό, ανατρέπεται το εδαφικό καθεστώς της άλλοτε κραταιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η λατινική κατάκτηση που ακολούθησε και οι συνεχείς αγώνες των ανεξάρτητων βυζαντινών ηγεμόνων, για την ανάκτηση του κέντρου της αυτοκρατορίας, είχαν σοβαρότατες πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, εκκλησιαστικές και δημογραφικές συνέπειες[113]. Με τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας (*Partitio Romaniae*) σε επιμέρους λατινικά κρατίδια, η Ήπειρος, μολονότι παραχωρήθηκε στους Λατίνους, παραμένει τελικά σε ελληνικά χέρια. Έτσι, θα αποτελέσει ένα ανεξάρτητο βυζαντινό κράτος και θα ακολουθήσει τη δική της πορεία[114].

Ο Μιχαήλ Α' Άγγελος Δούκας Κομνηνός[115] και οι μετέπειτα ηγεμόνες της Ηπείρου, θα οργανώσουν με έδρα την Άρτα, πρωτεύουσα του Θέματος της Νικοπόλεως, ένα ισχυρό στρατιωτικό κράτος, με έκταση από το Δυρράχιο μέχρι τη Ναύπακτο[116]. Ο

---

[112] Για την επισκόπηση αυτής της περιόδου, βλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, 1991, Του ιδίου, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 198-217, Miller, *Latins in the Levant*, 1908, Γιαρένης, *Η Δ΄ Σταυροφορία*, σ. 63-89, Laiou, *Constantinople and the Latins*, σ. 30, 41-43, 51-52

[113] Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Η κοινωνία της Ηπείρου*, σ. 333

[114] Ρωμανός, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 8 κ.ε., Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 48. Για το κείμενο της Partitio Romaniae, βλ. Carile, *La Partitio Romaniae*, 2-3 [12-13], σ. 167-179

[115] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 9, Ρωμανός, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 1 κ.ε., και Μηλιαράκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νίκαιας και του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 48 κ.ε., πρβ. Νικαρούσης, *Χρονολογικαί έρευναι*, σ. 136-141, Γιαρένης, *Η Δ΄ Σταυροφορία*, σ. 81 και Πολάκης, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 24

[116] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 10 κ.ε., Του ιδίου, *Απαρχές του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 45 κ.ε., Του ιδίου, *The last centuries of Byzantium*, σ. 29, Miller, *Itineraria Romana*, σ. 41, Μηλιαράκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νίκαιας και του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 51, Ρωμανός, *Περί του*

Θεόδωρος μάλιστα, που διαδέχθηκε τον Μιχαήλ, δεν αρκέστηκε να είναι ένας απλός ηγεμόνας μιας απομακρυσμένης επαρχίας. Φιλοδοξούσε, χρησιμοποιώντας ως βάση την Ήπειρο, να ανακαταλάβει πρώτα τη Θεσσαλονίκη και αργότερα την ίδια τη Βυζαντινή πρωτεύουσα. Τα σχέδιά του όμως δεν έμελλε να πραγματοποιηθούν, αφού μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, επιτέθηκε στα 1230 στους Βουλγάρους, στην Κλοκότνιτσα, όπου και πραγματοποιήθηκε η ομώνυμη μάχη και ο στρατός του υπέστη βαριά ήττα[117]. Το κρατικό μόρφωμα που διαμορφώθηκε ακολούθως αποδείχθηκε αρκετά εύθραυστο, για να μπορεί να διεκδικήσει την παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η αυτοκρατορία της Νίκαιας, το δεύτερο κρατικό μόρφωμα που προέκυψε από τον διαμελισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1204[118], ισχυρός ανταγωνιστής του δεσποτάτου στην πορεία για την ανάκτηση και παλινόρθωση της αυτοκρατορίας, ήταν αυτή που θα

Δεσποτάτου της Ηπείρου, 1895, Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εικόνες από το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 91 κ.ε., Της ιδίας, *Η κοινωνία της Ηπείρου*, σ. 313. Ο Καντακουζηνός χρησιμοποιεί τον όρο Ακαρνανία, για να ορίσει αδιακρίτως όλο το χώρο του δεσποτάτου, από τα βόρεια μέχρι τα νότια σύνορά του. Βλ. Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.474.3-1.474.4, όπου: «*ὁ τῆς Ἀκαρνανίας ἄρχων, ὁ δεσπότης Ἰωάννης*». Για τη χρησιμοποίηση και από άλλους ιστορικούς και χρονογράφους του όρου Ακαρνανία, ως περιοχή που κάλυπτε ολόκληρο το χώρο του δεσποτάτου, βλ. Nicephorus Gregoras, *Historia Romana*, 1.83.5, 1.110.10, 1.240.18, 1.318.21 κ.α., Chalcocondyles, *Historiae*, 1.196.2, 1.196.15, 1.196.22, 1.197.11 κ.α., πρβλ. Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 84, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 59-70, Stiernon, *Les origines du despotat d' Epire*, σ. 90 και Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, σ. 22 και υποσημ. 40

[117] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 13, Του ιδίου, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 200

[118] Τα άλλα δύο νέα κρατικά μορφώματα ήταν η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και αργότερα το ημιανεξάρτητο, υπαγόμενο στην Κωνσταντινούπολη, δεσποτάτο του Μυστρά.

κατορθώσει τελικά το 1261 να ανασυστήσει το βυζαντινό κράτος[119]. Το δεσποτάτο της Ηπείρου θα συνεχίσει την αυτονομιστική του πορεία, ακόμη και μετά την παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στα 1261, και θα αρνηθεί να αποτελέσει ενιαίο τμήμα της[120].

Πολύ σύντομα ο αυτοκρατορικός θρόνος της Κωνσταντινούπολης θα εγείρει και πάλι τις φιλοδοξίες των δυτικών διεκδικητών. Ο Ανδηγαυός ηγεμόνας της Σικελίας Κάρολος Α', διαπεραιώνοντας τα στρατεύματά του στα θεσπρωτικά παράλια, καταλαμβάνει περιοχές της Ηπείρου, η οποία στο εξής θα αποτελεί γέφυρα επικοινωνίας και στρατιωτική βάση για την επέκταση προς την ανατολή, με απώτερο σκοπό την κατάκτηση του κέντρου της βυζαντινής αυτοκρατορίας[121]. Οι επιγαμίες που πραγματοποιούνται, μεταξύ του οίκου των Ανδηγαυών και των δεσποτών της Ηπείρου, θα έχουν ως αποτέλεσμα την παραχώρηση της Βαγενιτίας (δηλαδή της περιοχής, όπου εντάσσεται η Θεσπρωτία, που μας ενδιαφέρει περισσότερο) στους πρώτους[122]. Με τον ίδιο τρόπο, μέσω τον επιγαμιών και σε μια προσπάθεια της αυτοκρατορικής κυβέρνησης να ανακαταλάβει τα χαμένα εδάφη της αυτοκρατορίας, η Κωνσταντινούπολη άρχισε να χορηγεί τον τίτλο του δεσπότη στους ηγεμόνες της Ηπείρου[123]. Ωστόσο, η αυτοκρατορική εξουσία θα είναι προσωρινή στην Ήπειρο, καθώς η τάση για αυτονόμηση, που πάντα

---

[119] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 14, Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 53

[120] Για την περίοδο της παλινόρθωσης, βλ. Nicol, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 209-211, Του ιδίου, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 21-45 και Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 41-43

[121] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 26-27 κ.ε., Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 51-52, πρβλ. και Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 56

[122] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 67

[123] Του ιδίου, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 201

χαρακτήριζε τους ηπειρώτες, θα υπερισχύσει. Με τις εσωτερικές έριδες εντός των ορίων του δεσποτάτου της Ηπείρου, τις αποσχιστικές τάσεις που επεδείκνυε η περιφέρεια αλλά και τις επιθέσεις των ενδυναμωμένων Αλβανών, που θα αποτελέσουν σημαντικό παράγοντα στην περιοχή της Θεσπρωτίας, καθώς και των Σέρβων, η τελική κατάρρευση του εξασθενημένου ήδη δεσποτάτου ήταν θέμα χρόνου[124] (χάρτης 18).

---

[124] Για τις επιθέσεις των Αλβανών, βλ. Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, κυρίως 8, 13-18, 21, 29, 32. Η Αλβανική διείσδυση στην Ήπειρο στη διάρκεια του 14ου αιώνα, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μεταναστευτικής κίνησης τμημάτων του αλβανικού πληθυσμού, η αφετηρία της οποίας τοποθετείται στον 13ο αιώνα. Τα αίτια μετανάστευσής τους πιθανότατα αποτελούσαν η πενία και η αποσταθεροποίηση του κοινωνικοοικονομικού τους συστήματος. Πολλοί κάτοικοι της Βαγενιτίας αναγκάζονται να μετοικήσουν στα Ιωάννινα. Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.473.1-1.474.20. Για περισσότερα, βλ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, σ. 69, Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 42. Μεταξύ των ετών 1343 – 1346, ο κράλης της Σερβίας Στέφανος Δουσάν, καταλαμβάνει όλα τα αλβανικά εδάφη, το 1345 εισβάλλει στη Μακεδονία, ενώ από το 1346 μέχρι το 1348 καταλαμβάνει πρώτα την Ήπειρο και μετά τη Θεσσαλία. Βλ. Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 3.147.1-3.147.23. Για περισσότερα, βλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 128-130, 181, 185-186, Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 60. Αν και υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις ως προς την καταγωγή τους, η μνεία των Αλβανών, μόλις τον 11ο αιώνα, στη βυζαντινή χρονογραφία (*Μιχαήλ Ατταλειάτης, Ιωάννης Σκυλίτζης, Γεώργιος Κεδρηνός, Άννα Κομνηνή*), δεν δηλώνει, ότι πρόκειται για νεήλυδες στον βαλκανικό χώρο. Αντίθετα η αναφορά της ύπαρξής τους φαίνεται να συνδέεται με την εμφάνιση των Νορμανδών στα παράλια του Δυρραχίου και τη σημασία που απέκτησαν γενικότερα τα δυτικά παράλια της χερσονήσου του Αίμου για την βυζαντινή αυτοκρατορία. Χαρακτηρίζονται ως «*στρατιώτες*» στην υπηρεσία ξένων ηγεμόνων. Για περισσότερα, βλ. Σκουλίδας, *Μετοικεσίες*, σ. 277-278, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Η έκταση της αλβανικής παρουσίας στην «*ακαρνανική και ηπειρωτική χώρα*», αποδεικνύεται από το γεγονός, ότι, όταν οι απεσταλμένοι κατευθύνονταν προς τη Λευκάδα για να συναντήσουν εκεί τον ηγεμόνα Τόκκο, «*ὁ τόπος ἦταν ἄπιστος οἱ Ἀλβανίται ὅλοι / ἕνας τόν ἄλλον κούρσευεν χωρία καί κατούνες*». Βλ. *Cronaca dei Tocco*, παρ. 9, στ. 1448-1449, Ducellier, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα*, σ. 19-44, 24, Του ιδίου, *Les Albanais du XIe au XIIIe siècle*, σ. 23-36, Του ιδίου, *La façade maritime de l' Albanie*, 1981, Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού Α'*, σ. 16-17, 18-19, 20-21. Συνολικά για την περίοδο επέκτασης των Αλβανών,

Στα μέσα του 14ου αιώνα «*ὁ τῶν Σέρβων κατάρχων Στέφανος Δουσάν, ὁ καί Κράλης τῆς Σερβίας ἁπάσης…*» εισβάλλει στην Ήπειρο «*καί πάσαν ληΐζεται τήν ῥωμαΐδα γήν· τάς δέ ἐν αυτή πόλεις καί χώρας τάς μέν πολιορκία εἰληφώς τάς δέ εὐνοίας καί δώροις δεξιωσάμενος παρ' ἑαυτόν ἀπεσπάσατο…*»[125]. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι Σέρβοι θα εγκαταλείψουν τις διεκδικήσεις τους στον Ηπειρωτικό χώρο και θα αποσυρθούν στη Θεσσαλία, έχοντας ως κέντρο τα Τρίκαλα, ενώ οι Αλβανοί θα αποδειχθούν ρυθμιστικός παράγοντας στα εσωτερικά ζητήματα του δεσποτάτου[126] (χάρτης 18). Στην Ήπειρο δημιουργείται ένα πολιτικό «μωσαϊκό», όπου κυριαρχούν τοπικοί άρχοντες[127], κυρίως Αλβανοί, με εξαίρεση

των Σέρβων αλλά και μετέπειτα της οικογένειας των Τόκκων, βλ. *Epirotica. De rebus Epiri*, II, σ. 209-239, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 70-77 και πρβλ. Nicol, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 211-219 και Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 45-49, Sansaridou – Hendrickx, *The world view of the anonymous author*, σ. 15-17

[125] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 1, 8-15, 54-62. Για την σερβική παρουσία στην Ήπειρο κατά τους 14ο και 15ο αιώνες, βλ. Osswald, *The ethnic compostion*, σ. 139-142

[126] Καθοριστική αποδείχθηκε η μάχη του Αχελώου (1359), αφού στο εξής οι Αλβανοί δεν αποτελούν απλώς ένα ακόμη εποικιστικό στοιχείο με προσωρινό χαρακτήρα αλλά μια ισχυρή και αυξανόμενη ηγεμονική δύναμη της περιοχής. Ο Μαρίνο Σανούδο γράφει για ζημιογόνες αλβανικές «*προσβολές*» στη Θεσσαλία και «*in terras Vallone Belgradi et Thessalone subsectas imperatori Graecorum*» το 1327, βλ. Cerlini, *Nuove lettere di Marino Sanudo*, σ. 350-351, Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 139, Asonitis, *Relations*, σ. 271. Για την αλβανική διείσδυση στην Ήπειρο και την επακόλουθη μεταβολή της εθνολογικής σύνθεσης, βλ. Osswald, *The ethnic compostion*, σ. 133-139

[127] Η εθνολογική σύσταση της Ηπείρου της αυτοκρατορίας γενικότερα, χαρακτηρίζεται από την ποικιλομορφία και τη διαφορετικότητα. Η σημασία του έθνους γίνεται αντιληπτή από την μελέτη των πηγών. Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος, για παράδειγμα, αναφερόμενος στους λατίνους εισβολείς τους προσφωνεί ως «*έθνη*». Στις πηγές, ο όρος που παραπέμπει στον όρο «*έθνος*» είναι το «*γένος*». Η έννοια του «*γένους*» καθορίζονταν ωστόσο από κάποιους παράγοντες, με χαρακτηριστικότερους το πολιτισμικό και γλωσσικό υπόβαθρο, χαρακτηριστικά της έννοιας «*γένος*».

ορισμένα σημεία στα παράλια (Στροβίλι, Σαγιάδα, Φανάρι), όπου δραστηριοποιούνται οι Βενετοί[128], προστατεύοντας τις εμπορικές τους επιχειρήσεις, καθώς και το Δεσποτάτο των Ιωαννίνων, δεσπότης του οποίου είναι ο Θωμάς Πρελούμπος και αργότερα ο Esaù Buondelmonti[129]. Την περίοδο αυτή μεγάλο τμήμα της Θεσπρωτίας ανήκει στο δεσποτάτο.

Στις υπόλοιπες περιοχές εκτός Ιωαννίνων κυριαρχούν οι Αλβανοί, με τον σεβαστοκράτορα Gini Zenevisi στο Αργυρόκαστρο[130], τον δεσπότη Gini Bua Spata στην Άρτα[131] και τον αδελφό του Sguro Bua Spata στην Αιτωλία και Ακαρνανία[132]. Ο δεσπότης των Ιωαννίνων Θωμάς Πρελούμπος και αμέσως μετά οι δύο Λατίνοι ηγεμόνες στην περιοχή, ο Esaù Buondelmonti (κόμης της Κεφαλονιάς από το 1357) και ο Κάρολος Α' Τόκκος (κόμης της Κεφαλονιάς, της Λευκάδας και της Ζακύνθου)[133], προσπαθώντας να στηρίξουν τη δική τους αρχή, θα επιδοθούν σε έναν σκληρό αγώνα απέναντι στο αλβανικό στοιχείο, μέχρι το 1416, οπότε και ο Κάρολος

Βλ. Απόκαυκος, *Περί συνοικισμού των Ιωαννίνων*, σ. 451-454, πρβλ. Osswald, *The ethnic composition*, σ. 126 κ.ε.

[128] Το Στροβίλι είχε χτιστεί στο πλαίσιο της βενετικής αντιοθωμανικής πολιτικής στα 1443. Για περισσότερα, βλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 227, 231 κ.ε.

[129] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 30

[130] Στο ίδιο, 39, 4-5, Sansaridou – Hendrickx, *The world view of the anonymous author*, σ. 18, Asonitis, *Relations*, σ. 272, Rodd, *The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea*, σ. 65-66, Valentini, *Acta Albaniae* 2, 44 (328), 1-5-1387, 3, 244-245 (887), 7-7-1401

[131] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 8, 9-10

[132] Στο ίδιο, 41, 6-7. Ήταν τόσο έντονη η παρουσία του αλβανικού στοιχείου στην περιοχή, που ο Ιταλός συμβολαιογράφος Nicolaus de Marthono, ο οποίος ταξιδεύει κατά μήκος της δυτικής Ελλάδος, χρησιμοποιεί τον όρο Αλβανία για να χαρακτηρίσει τις ηπειρωτικές πόλεις. Βλ. Marthono Nicolaus, *Liber peregrinationis*, σ. 660-661, 666, πρβλ. Asonitis, *Relations*, σ. 272

[133] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 73, Κατσαρός, *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 123. Για την παρουσία των Ιταλών ηγεμόνων στην Ήπειρο, βλ. Osswald, *The ethnic compostion*, σ. 142-143

Α΄ Τόκκος θα καταλύσει το αλβανικό δεσποτάτο της Άρτας και η αλβανική ηγεμονία θα εκλείψει[134]. Το 1418 οι Τούρκοι θα καταλύσουν και το κράτος του Zenevisi στο βορρά (Αργυρόκαστρο)[135].

Οι αρχές του 15ου αιώνα βρίσκουν το δεσποτάτο των Ιωαννίνων να ασκεί γεωγραφικό έλεγχο σε μια ευρύτερη περιοχή, που συμπίπτει με τους σημερινούς νομούς των Ιωαννίνων και της Θεσπρωτίας. Ο έλεγχος επιτυγχάνονταν από μια σειρά οχυρωμένων θέσεων, οι πιο σημαντικές από τις οποίες βορειοδυτικά ήταν τα κάστρα Κόνιτσας, Αρτσίστας, Σουδενών, Δοβράς, Βελάς, Οπάς, Δελβινακίου κ.λπ., νοτιοδυτικά τα κάστρα Βελτσίστας, Δραγομής, Αραχοβίτσας, Βροσίνας, Κρετζούνιστας και νοτιότερα το κάστρο του αγίου Δονάτου. Αυτή η στρατιωτική οργάνωση του χώρου εγγυόταν από τη μια πλευρά τον έλεγχο των δρόμων επικοινωνίας και εμπορίου προς την Αλβανία και προς τις ακτές του δυτικού ελλαδικού χώρου και από την άλλη τον έλεγχο της τοπικής

---

[134] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 225 κ.ε., 238, Του ιδίου, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 217-219. Οι Αλβανοί έκαναν επιδρομές όχι μόνο στην περιοχή των Ιωαννίνων, αλλά πριν την κατάλυση της εξουσίας τους στην Άρτα και τη Βόνιτσα, η οποία ανήκε στην οικογένεια των Τόκκων. Η Λευκάδα επίσης ήταν αυτή που υπέφερε περισσότερο από τη μανία τους, σε σχέση με τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου. Οι Αλβανοί εισέβαλαν στο νησί, σκοτώνοντας τους άνδρες, καταστρέφοντας τα σπίτια και καίγοντας όλη την ύπαιθρο. Βλ. *Cronaca dei Tocco*, παρ. 9, στ. 1448-1449, πρβλ. Gasparis, *Il patto di Carlo I Tocco*, σ. 249

[135] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 2, στ. 3185-3194: «*Καὶ ἐκατέβην ὁ γαμβρὸς τοῦ δούκα τοῦ δεσπότου/ Αὐτάδελφος ἦτον μπασιᾶ, κείνου τοῦ Παγιαζίτου,/ ὅπου τὸν εἶχεν ἀμιρὰς ἄντιτα τοῦ κορμί του./ Καὶ μὲ φουσσάτο δυνατόν, πολλὰ βαρὺν καὶ μέγα,/ -κρατῶ νὰ ἐκατέβηκεν μὲ τριάντα χιλιάδες-/ ἐπλάκωσεν τὴν ἀφεντιὰν τοῦ υἱοῦ τοῦ Ζενεβέση. ΄ς ἐν ριπῇ τὸν ἔδιωξαν ἐξ ὅλον τοῦ τὸ κράτος·/ τὰ κάστρη τοῦ ἠπήρασιν ὅλα ἀπὸ σπαθῖου,/ τοὺς ἀδελφούς του ἔπιασαν, γαμβροὺς καὶ ἐξαδέλφους·/ ἠχμάλωτοι ἐγίνονταν ὅλοι οἱ Ζενεβεσαῖοι.*». Βλ. επίσης στο παρόν, σ. 77-78

αγροτικής οικονομίας[136]. Οι νέες αμυντικές ανάγκες επέβαλαν την αύξηση του αριθμού των οχυρών που δημιουργήθηκαν για την προστασία των διοικητικών κέντρων και «αναπτύχθηκαν σε θέσεις κατόπτευσης, υποστηρίζοντας ένα δίκτυο δρόμων και διόδων»[137].

Παρά την αντιμετώπιση των Αλβανών, οι ηγεμόνες του Δεσποτάτου δεν θα μπορέσουν να ασχοληθούν με την εσωτερική του ανόρθωση, οργάνωση και ανάκαμψη. Οι αψιμαχίες, η διχόνοια, η αναιμική κεντρική εξουσία και η αδυναμία τους να χαλιναγωγήσουν τις αυτονομιστικές τάσεις των παραμεθόριων περιοχών, καθώς και οι αλλεπάλληλες συγκρούσεις και ο πολιτικός ανταγωνισμός ανάμεσα σε ντόπιους ηγεμόνες, θα φέρει σύντομα τους Τούρκους κυρίαρχους στην περιοχή. Η συνεχής επέλαση των Οθωμανών και ο αυξανόμενος ηγετικός τους ρόλος στην περιοχή, θα προσφέρει γόνιμο έδαφος για την παρέμβασή τους και θα τους αναδείξει στη μοναδική δύναμη που έμελλε να καταλύσει και να εξαφανίσει μια για πάντα το κρατικό αυτό μόρφωμα του δυτικού ελλαδικού χώρου, το δεσποτάτο της Ηπείρου ή καλύτερα τα υπολλείμματά του, όπως και τα άλλα μικρά ανεξάρτητα κρατίδια της περιοχής. Από την κατάληψη των Ιωαννίνων το 1430 και εξής, θα μετατρέψουν την μέχρι τότε υποτέλεια σε κατάκτηση και ο

---

[136] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 23, 31-36 (δημώδης παραλλαγή): «*καὶ οὕτως ἔπιασε τὰ Σουδενά, τὴν Δοβρὰ καὶ τὴν Ἀρτζίσταν, τὴν Κόνιτζαν, τὴν Χαονούπολιν, ἤγουν τὸ νῦν Λαχανόκαστρον, τὴν Βήσσανην, τὸ Δελβινάκι, τὴν Κρετζούνισταν καὶ τὸ Μαζαράκι καὶ τὴν Βελτζίσταν, καὶ οὕτως ἀπέκλεισε τὸν Ἀγαρηνόν*», Κουρματζής, *Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη*, σ. 9, Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 30-31. Γνωρίζουμε εξ άλλου, ότι οι ηπειρωτικές ακτές του Ιονίου πελάγους ελέγχονται σε όλο το μήκος τους με οχυρωμένες θέσεις και πόλεις που αρχίζουν από τα νότια με την Κασσώπη και συνεχίζουν προς το βορρά με την Κερέντζα, την Αμμουδιά, την Πάργα, την Πέρδικα, τον Πύργο Λυγιάς, τον Βουθρωτό, τον Ογχησμό κ.λπ.. Βλ. Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 104

[137] Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 62

παραπάνω δυτικός ελλαδικός χώρος θα επανενωθεί, στα πλαίσια όμως μιας νέας αυτοκρατορικής αρχής, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας[138]. Έτσι και το μεγαλύτερο τμήμα της Θεσπρωτίας καταλαμβάνεται από Τούρκους. Μερικές από τις παραλιακές πόλεις καταλαμβάνονται από τους Βενετούς και αποτελούν θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων, μεταξύ Τούρκων και Βενετών, καθώς οι δεύτεροι, μεταξύ άλλων, διεκδικούν το λιμάνι και το φρούριο της Ναυπάκτου, προκειμένου να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων[139].

---

[138] Τα οθωμανικά στρατεύματα είχαν κάνει πολύ νωρίτερα του 1430 την εμφάνισή τους στις περιοχές του δεσποτάτου, αφού χρησιμοποιούνταν ως μισθοφόροι για την καταστολή των εξεγέρσεων που προκαλούσαν τα αλβανικά φύλα. Εμφανίζονται πιθανότατα μεταξύ των ετών 1380-1382. Από την εποχή αυτή και μέχρι την παράδοση της πόλης των Ιωαννίνων, με τον ορισμό του Σινάν Πασά (Λάμπρος, *Η Ελληνική ως επίσημος γλώσσα των σουλτάνων*, σ. 62-64, Βρανούσης, *Χρονικά Ηπείρου*, σ. 36-39, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 315-317, Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata* III, σ. 282), κάθε επαφή με αυτά τα οθωμανικά φύλα, θα ενταχθεί σε μια προσπάθεια ένταξης της πόλης υπό την οθωμανική αρχή. Βλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 279 κ.ε. Ο Σφραντζής ορίζει την κατάκτηση των Ιωαννίνων από τον Σινάν Πασά τον Οκτώβριο του 1430, Sphratzes, *Chronicon Minus*, 21.7. Βλ. επίσης *Epirotica. De rebus Epiri*, III, σ. 246, πρβλ. Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 52, Λάμπρος, *Η παράδοσις των Ιωαννίνων*, σ. 71-75, Μέρτζιος, *Ανέκδοτα Ηπειρωτικά Μνημεία*, σ. 117-122, Αδαμαντίου, *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 63. Επίσης, Βογιατζίδης, *Συμβολή*, σ. 73, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 97, Asonitis, *Relations*, σ. 272. Σύμφωνα με τον Ορισμό του Σινάν, όποιο κάστρο θα υποτάσσονταν στον κατακτητή, δεν θα είχε κανένα φόβο, κανένα «*κουρσεμόν*» και κανένα χαλασμό, ενώ όποιοι δεν παραδίδονταν θα διαλύονταν εκ θεμελίων η πόλη τους (χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Θεσσαλονίκη). Βλ. Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 52-54 και Βρανούσης - Σφυρόερας, *Από την υποταγή στους Τούρκους ως τις αρχές του 19ου αιώνα*, σ. 242, πρβλ. Σχινάς, *Οδοιπορικόν Ηπείρου*, σ. 41

[139] Nicol, *Η Τουρκική κατάκτηση*, σ. 218, Του ιδίου, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 280-281, Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 51-52, Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 128, πρβλ. Σάρρας, *Η Θεσπρωτία δια μέσου των αιώνων*, σ. 10. Οι χρονικές περίοδοι που η Ήπειρος βρίσκεται υπό τον έλεγχο άλλων δυνάμεων συνοπτικά είναι: 1268-1318 (μεταξύ Ιταλίας και Βυζαντίου), 1318-1335 (ιταλικός έλεγχος), 1335-1348 (βυζαντινός έλεγχος), 1348-1400 (Σέρβοι και Αλβανοί δεσπότες) και 1400-1446 (Φράγγοι, Οθωμανοί), βλ. Σαλταγιάννη – Βασιλειάδης – Δρόσου, *Η ρωμαϊκή κυριαρχία*, σ. 354 (υποσημ. 52)

Τελικά, στις 14 Μαρτίου 1449 θα πέσει χωρίς αντίσταση σε τουρκικά χέρια και η Άρτα, όπου είχε παραμείνει ο τελευταίος δεσπότης, Κάρολος Β' Τόκκος. Έτσι, θα συμπληρωθεί η κατάληψη ολόκληρης της Ηπείρου από τους Οθωμανούς[140].

[140] Nicol, *Η Τουρκική κατάκτηση*, σ. 218, Του ιδίου, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 291 και Sansaridou – Hendrickx, *The world view of the anonymous author*, σ. 18-19, 44-53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΤΡΙΤΟ

Κεφάλαιο τρίτο

Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΒΑΓΕΝΙΤΙΑ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

I. ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗ : ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ – ΟΙΚΙΣΜΟΙ – ΠΑΡΑΓΩΓΗ – ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Η Ήπειρος διαθέτει αφενός στα βόρεια και στα ανατολικά τη φυσική οχύρωση που σχηματίζει η οροσειρά της Πίνδου και αφετέρου στα δυτικά την Αδριατική και το Ιόνιο[141]. Τα γεωγραφικά της χαρακτηριστικά αποτελούν εν μέρει ανασταλτικούς παράγοντες, καθώς δυσχεραίνουν την επικοινωνία με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο[142]. Πρόκειται για ένα συνδυασμό, βουνών, υψιπέδων και πεδινού εδάφους με κοιλάδες και ποτάμια συστήματα, τα οποία όμως δημιουργούν αρκετά φυσικά περάσματα και συμβάλλουν σε κάποιο βαθμό και στην επικοινωνία με την ενδοχώρα[143]. Στην περιοχή της Παραμυθιάς, που μας ενδιαφέρει άμεσα, σχηματίζονται οι δύο εύφορες κοιλάδες, του Κάτω Αχέροντα και του Βουβού (Κωκυτού). Οι κοιλάδες συνδέονται με τα μεγαλύτερα κέντρα,

---

141 Hammond, *Epirus*, σ. 8, Χαβέλας, *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας*, σ. 68. Για τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά της βαλκανικής χερσονήσου, βλ. Whittow, *The political geography*, σ. 220

142 Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 26-28, Σίνας, *Η γεωγραφική ενότητα*, σ. 49, 67. Χωρίς την ύπαρξη φυσικών περασμάτων και διαβάσεων, θα ήταν αδύνατη η επικοινωνία με τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Βλ. Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 13. Στην γεωγραφική περιγραφή του Ποταγού, αναφέρεται χαρακτηριστικά, ότι «*ἡ συγκοινωνία τῶν παραλίου τῆς Ἠπείρου μετά τῶν κεντρικῶν χωρῶν αὐτῆς γίνεται δι ὁδῶν ὡρισμένων, ἐπειδή τά ὄρη ἀπόκρημνα κατά πολλά δέν ἐπιτρέπουσι πανταχού διαβάσεις*», βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου*, σ. 191

143 Hammond, *Epirus*, σ. 33, βλ και Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 22, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 94 κ.ε., Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 16

δημιουργώντας έτσι μεταξύ των άλλων και εμπορικές επαφές[144]. Από την άλλη πλευρά, οι θαλάσσιες απολήξεις καθιστούσαν το χώρο προσιτό στις δυτικές δυνάμεις, τα γεωμορφολογικά του όμως χαρακτηριστικά εμπόδιζαν την εύκολη πρόσβαση και την επακόλουθη εύκολη επιβολή της κυριαρχία τους[145].

Ο υπό μελέτη ορεινός κατεξοχήν χώρος καλύπτει μια γεωγραφική έκταση που αντιστοιχεί, όπως είπαμε, περίπου στα σημερινά όρια του νομού Θεσπρωτίας[146]. Από τον 8ο αιώνα η περιοχή ονομαζόταν «Βαγενιτία» και αποτελούσε ένα από τα Θέματα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας[147]. Σύμφωνα με τη Λίστα της Βερόνας «*Laterculus Veronensis*» (κατάλογος των επαρχιών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που διασώζεται μόνο σε ένα χειρόγραφο του 7ου αιώνα και βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του καθεδρικού ναού της Βερόνας), η Ήπειρος ανήκε στη διοίκηση της Μοισίας. Ήταν χωρισμένη σε δύο επαρχίες, την Epirus Nova (Νέα Ήπειρος), 13η Επαρχία, με 9 πόλεις και με πρωτεύουσα το Δυρράχιο και την Epirus Vetus (Παλαιά Ήπειρο), 12η επαρχία, με 11 πόλεις (*Νικόπολη, Δωδώνη, Εὔροια Ἀκνίου, Ἀδριανούπολις, Ἄππων, Φοινίκη, Ἀγχιασμός,*

---

144 Hammond, *Epirus*, σ. 33

145 Οι θαλάσσιες επικοινωνίες παρείχαν μεγαλύτερες δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης στις πόλεις των παραλίων και στα λιμάνια. Βλ. Μπούρας, *Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις*, σ. 1, Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 22. Ειδικά, οι παράκτιες περιοχές της Θεσπρωτίας (και του υπόλοιπου δυτικού ελλαδικού χώρου) αποτελούσαν το επίκεντρο των πολεμικών επιχειρήσεων και αποκτούσαν έτσι στρατηγική σημασία. Η γεωγραφική θέση της Παλαιάς Ηπείρου, στο δυτικό άκρο της Βαλκανικής, έκανε εφικτή την επικοινωνία, έστω και με δυσκολία, με την Ιταλία. Για τα γεωλογικά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, βλ. Γεωργαλάς, *Γεωμορφολογία – Γεωλογία*, σ. 143-149

146 Ρήγινος, Η *οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 127 και υποσημ. 1

147 Βλ. παρακάτω υποσημ. 180

Βουθρωτός, Φωτική, Κέρκυρα νῆσος και Ιθάκη νῆσος) και με πρωτεύουσα τη Νικόπολη[148] (χάρτης 2,4,10).

Από τις παραπάνω πόλεις οι πέντε τοποθετούνται στη σημερινή βόρεια Ήπειρο, οι δύο στα Επτάνησα και οι τέσσερις (η Νικόπολη, η Δωδώνη, η Εύροια, η Φωτική) στη σημερινή ελληνική Ήπειρο. Από ορισμένους μελετητές έχει υποστηριχθεί η άποψη, ότι η χωροθέτηση αυτή αντανακλά την διοικητική διαίρεση που πραγματοποιήθηκε στην αυτοκρατορία στα χρόνια του αυτοκράτορα Διοκλητιανού και από άλλους την αναδιάρθρωση, λίγο αργότερα, επί μεγάλου Κωνσταντίνου[149]. Η διοικητική αυτή διαίρεση εντάσσεται, στο ευρύτερο μεγαλόπνοο μεταρρυθμιστικό

---

[148] Η επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου, σε επιγραφή που βρέθηκε στη Φωτική και χρονολογείται μεταξύ των ετών 293, έτος κατά το οποίο μνημονεύεται ως διοικητής της αδιαίρετης Ηπείρου, ο Julius Lepidus, και 305, έτος κατά το οποίο αναφέρεται ο Coronius Titanius (μνημονεύεται στην επιγραφή ως *perfectissimus et praesens*), ο παλαιότερος γνωστός μέχρι σήμερα διοικητής της που είχε αφιερώσει στον Γαλέριο άγαλμα, η βάση του οποίου βρέθηκε στη Φωτική. Βλ. Sironen, *Some notes on Inscriptions of Roman Date from Thesprotia*, σ. 185, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 52, πρβλ. Heil, *Zwei Spätantike Statthalter*, σ. 159-162. Ο Ιεροκλής, στον Συνέκδημο, αναφέρει : «*Ἐπαρχία Παλαιάς Ἠπείρου, ὑπό ἡγεμόνα, πόλεις ιβ'*», Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651, 3 αλλά και ο Πορφυρογέννητος, στο *De Thematibus: «Ἐπαρχία τῆς παλαιάς Ἠπείρου τῆς Φωκικῆς, ὐφ' ἡγεμόνα, πόλεις ιβ»*. Η μεν Παλαιά Ήπειρος διοικούνταν από ηγεμόνα, η δε Νέα Ήπειρος «*ὑπό κουσουλάριον*». Βλ. Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 652, 8, πρβλ. Porphyrogenitus, *De Thematibus*, 8.1-8.2. Η Νέα Ήπειρος συμπεριελάμβανε μία μητρόπολη, εννέα επισκοπές και είκοσι οικισμούς με την εκάστοτε χωροεπισκοπή. Βλ. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 101-102, Κωνστάντιος, *Η Αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο*, σ. 61-62, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 47-50, Prinzing, *Studien zur Provinz*, 25, σ. 87, Χρυσός, *Βυζαντινή Ήπειρος, Διοικητική οργάνωση*, σ. 148, Bingham, *Origines ecclesiasticae*, σ. 347, Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας*, σ. 40

[149] Seek, *Notitia dignitatum*, σ. 248-249, Barnes, *The new empire of Diocletian and Constantine*, σ. 205, 207, Sasel, *Naissus – Dyrrhachion – Scupi – Serdica - Thassalonike*, σ. 52, Irmscher, *Η Μακεδονία στην εποχή του Ιουστινιανού*, σ. 137-138, Jones, *The Date and Value of the Verona List*, σ. 26-27

πρόγραμμα που πραγματοποίησε ο Διοκλητιανός και αφορούσε μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση, στην οικονομία και στο στρατό, σε τέτοιο σημείο, ώστε να θεωρείται ο πραγματικός «*ανακαινιστής*» της αυτοκρατορίας στο πέρασμα από τη ρωμαϊκή στην πρωτοβυζαντινή εποχή[150]. Με το σπουδαίο μεταρρυθμιστικό του έργο, κυρίως στη διοίκηση της αυτοκρατορίας, όσον αφορά στο γεωγραφικό τμήμα που μελετάται στην παρούσα έρευνα, προέβη στην παραπάνω διαίρεση της Ηπείρου[151] (χάρτης 4,10). Με τον τρόπο αυτό προσπάθησε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις που προκάλεσε η κρίση του 3ου αιώνα. Στόχος του ήταν να ανακόψει προσωρινά τη στρατιωτική παρακμή της αυτοκρατορίας και να ισχυροποιήσει τη θέση του ανώτατου άρχοντα[152]. Γι' αυτό λοιπόν διατήρησε και αξιοποίησε το παλαιό διοικητικό σύστημα, εισάγοντας και επιβάλλοντας, όπου απαιτούνταν, τις αναγκαίες τροποποιήσεις. Με τον τρόπο αυτό ο αυτοκράτορας αναδιοργάνωσε ουσιαστικά ολόκληρη τη διοίκηση της αυτοκρατορίας[153].

Η επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου κάλυπτε την περιοχή που κατά προσέγγιση αντιστοιχούσε στην Ήπειρο της κλασικής αρχαιότητας, ενώ σήμερα αντιστοιχεί στην ελληνική Ήπειρο και σε

---

[150] Seston, *Diocletien et la tetrarchie*, σ. 295, Cameron, *Procopius*, σ. 104, πρβλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 12 και Hohlfelder, *City, town and countryside*, σ. 58

[151] Seek, *Notitia Dignitatum*, σ. 249, Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 56, Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 194

[152] Hertzberg, *Ιστορία της Ελλάδος*, σ. 240, βλ. και Brandes – Treadgold, *A history of the byzantine state and society*, σ. 719. Για την κρίση του 3ου αιώνα, βλ. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, σ. 12-13. Η εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας και η εμφάνιση των πρώτων βαρβαρικών επιδρομών απομακρύνουν το αίσθημα της ασφάλειας που επικρατούσε σε προγενέστερες περιόδους, γεγονός που οδήγησε και στη μετατροπή των πόλεων σε οχυρώσεις. Βλ. Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 263

[153] Βλ. πρόχειρα Ostrogorsky, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας Α'*, σ. 91, Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, σ. 13

τμήμα της σημερινής βορείου Ηπείρου[154]. Τα εδάφη της Παλαιάς Ηπείρου, στην οποία εντάσσεται και ο θεσπρωτικός χώρος, όπου επικεντρώνεται η παρούσα έρευνα, περιελάμβαναν συνολικά την περιοχή από τις εκβολές του Αχελώου ως τα Ακροκεραύνια όρη[155]. Τα βόρεια σύνορα τοποθετούνται στα όρη Ακροκεραύνια και Asnaus (σημερινή *Nemercka*)[156]. Τα ανατολικά σύνορα με τις επαρχίες Μακεδονίας και Θεσσαλίας τοποθετούνται στην οροσειρά της Πίνδου[157], ενώ από τα δυτικά η περιοχή περιελάμβανε τα νησιά της Κέρκυρας, της Λευκάδας και της Ιθάκης[158]. Στο σημείο αυτό δεν θα μας απασχολήσει η ιστορική γεωγραφία της Νέας

---

154 Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 9

155 Strabo, *Geographica*, 7.7.5.1-7.7.5.12, *Claudii Ptolemaei Geographia*, 3.13.1.7-3.13.2.3: «*...ἡ δὲ ἀπὸ δύσεως πλευρὰ τῇ κατὰ τὰ Ἀκροκεραύνια τοῦ Ἰονίου πελάγους παραλίῳ, ἧς ἡ περιγραφὴ ἔχει οὕτως· Χαονίας ˙ ρικον με λθ δ ἡ ἀκρώρεια τῶν Ἀκροκεραυνίων ὀρέων...*», Plinius the Elder, *The Natural History*, 3.97, «*...et Acroceraunio Epiri finites promunturio...*», Nicephorus Gregoras, *Historia Romana*, 1.110.8-1.110.17, πρβλ. Hammnond, *Epirus*, σ. 521, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Α'*, σ. 37, Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 13, Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 146. Βλ. και Κονδύλης, *Οι πόλεις της Ηπείρου*, σ. 1. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο κατηγορίες μελετητών· αυτούς, οι οποίοι μένουν προσκολλημένοι στην αντίληψη του Στράβωνα και του Πτολεμαίου, τοποθετώντας τα όρια της Ηπείρου στα Ακροκεραύνια και αυτούς, οι οποίοι προσθέτουν στις περιοχές της Νέας Ηπείρου, τον Αυλώνα και το Δυρράχιο. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 102, Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 30, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 65, πρβλ. Χατζόπουλος, *Τα όρια του Ελληνισμού*, σ. 142, Χαβέλας, *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας*, σ. 66

156 Sasel, *Naissus – Dyrrhachion – Scupi – Serdica – Thassalonike*, σ. 18

157 Περιλαμβάνουν τα όρη Βόιον (σημερινός Γράμμος και Σμόλικας) και Κίτιος (σημερινό Αυγό), βλ. Sasel, *Naissus – Dyrrhachion – Scupi – Serdica – Thassalonike*, σ. 28, Hammond, *Epirus*, σ. 281 και Kirsten, *Pindos*, σ. 1700-1706, για τα όρια της επαρχίας Μακεδονίας, βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας*, σ. 19-26

158 Για τα όρια της επαρχίας, βλ. Philippson – Kirsten, *Die griechischen Landshaften II*, σ. 224, καθώς και Δρακούλης, *Το δίκτυο των οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 202-205, πρβλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 13, 35, Του ιδίου, *Βυζαντινή Ήπειρος, Διοικητική οργάνωση*, σ. 148. Για τα όρια Ηπείρου και Θεσσαλίας, βλ. Αβράμεα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι το 1204*, σ. 21-22 κ.ε.. Για τις πόλεις της Παλαιάς Ηπείρου σημαντική πηγή αποτελεί ο

Ηπείρου, καθώς δεν εμπίπτει στα γεωγραφικά όρια που περιορίζεται η παρούσα μελέτη. Τα όριά της όμως ξεκινούσαν βορείως των Ακροκεραυνίων[159]. Το επίθετο νέος – Novus, ρησιμοποιήθηκε, όπως είναι κατανοητό, σε σχέση με την Παλαιά Ήπειρο που είχε ιδρυθεί από τον αυτοκράτορα Τραϊανό το 114/115 μ.Χ., ως αυτοκρατορική επαρχία «*ὑπό ἐπίτροπον – procurator Augusti*»[160].

Η αναδιοργάνωση που έγινε επί Διοκλητιανού θα διατηρηθεί μέχρι τον 7ο αιώνα, όταν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες χρησιμοποιώντας την ως βάση, θα αναμορφώσουν το σύνολο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, βασισμένη πλέον στον θεσμό των Θεμάτων[161]. Η μεγαλύτερη και ριζικότερη διοικητική μεταβολή, απέβλεπε στην καθιέρωση του θεσμού των Θεμάτων, τα οποία αποτέλεσαν την «*σπονδυλική στήλη*» της βυζαντινής αυτοκρατορίας

Συνέκδημος του Ιεροκλή, οι κατάλογοι των πόλεων του οποίου παρέχουν πληροφορίες όχι μόνο για την διοικητική διαίρεση και οργάνωση αλλά και στοιχεία για την εξέλιξη της διοικητικής και οικιστικής ορολογίας (π.χ. πόλις – κάστρον), Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651.3 – 652.7, πρβλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 213 (χάρτης 4, 5). Ωστόσο, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν, αφενός, ότι τα γεωγραφικά όρια δεν ήταν τα ίδια σε όλες τις εποχές και αφετέρου, ότι οι εκάστοτε μελετητές καθορίζουν τα γεωγραφικά σύνορα, λαμβάνοντας υπόψιν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα τη γλώσσα, την εθνολογική σύσταση, την γεωγραφική οικιστική ανάπτυξη κ.λπ., βλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 7, Bürchner, *Ionisches Meer*, σ. 1896-1897, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 65

[159] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 9.

[160] Χρυσός, *Βυζαντινή Ήπειρος, Διοικητική οργάνωση*, σ. 148, Θεοχαρίδης, *Προβλήματα*, σ. 6 κ.ε.. Περισσότερα για την Νέα Ήπειρο, βλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 14-15 και Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 21-22, Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 56, Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 213, και υποσημ. 21, σ. 214, Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 18

[161] Στο ανορθωτικό αυτό πρόγραμμα του Διοκλητιανού θα βασιστεί αργότερα, στον 4ο αιώνα ο Μέγας Κωνσταντίνος, προκειμένου να πραγματοποιήσει τις διοικητικές του μεταρρυθμίσεις. Βλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 12-13 και Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 19

κατά τους μέσους χρόνους[162]. Από τα τέλη του 9ου αιώνα, όπως ήδη αναφέραμε, μαρτυρείται το Θέμα Νικοπόλεως, το οποίο περιελάμβανε την Ήπειρο, συμπεριλαμβανομένης της Θεσπρωτίας, την Ακαρνανία και την Αιτωλία μέχρι τη Ναύπακτο[163].

Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, στο έργο του *Περί Θεμάτων*, κατά τον 10ο αιώνα, παρέχει πλήθος πληροφοριών για τη νέα αυτή διοικητική υποδιαίρεση αλλά και για το όνομα, την ιστορία και τη δημιουργία ορισμένων από αυτά. Τα χωρίζει σε Θέματα Ανατολής και Δύσης. Το Θέμα Νικοπόλεως ανήκε στα Θέματα της Δύσης. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ενώ τα πρώτα Θέματα είχαν ως κύριο στόχο την ανάκτηση ή τη σταθεροποίηση μιας περιοχής, τα μεταγενέστερα δημιουργούνταν συχνά με τη διαίρεση μεγαλυτέρων ή την αναβάθμιση μικρότερων στρατιωτικών και παραμεθόριων περιοχών σε Θέματα, μετά την ανάκτησή τους από το Βυζάντιο.

Η Θεσπρωτία σήμερα, σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση των γεωγραφικών διαμερισμάτων κατά νομούς, καταλαμβάνει το βορειοδυτικό τμήμα της Ηπείρου και χωρίζεται από το νομό Ιωαννίνων με τους ορεινούς όγκους του Τσαμαντά και του Σουλίου[164]. Τα όρια της αρχαίας Θεσπρωτίας συμπίπτουν, όπως είπαμε, περίπου με τα σημερινά. Επειδή είναι ο χώρος που μας ενδιαφέρει άμεσα θα αναφερθούμε με λεπτομερέστερα στοιχεία

---

[162] Η σύσταση των Θεμάτων θα πρέπει πιθανότατα να θεωρηθεί ως ένα μέτρο αντιμετώπισης των βαρβαρικών επιδρομών που πραγματοποιούνται στα βυζαντινά εδάφη, από την εποχή του Ιουστινιανού και μετά. Βλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 123

[163] Porphyrogenitus, *De Thematibus*, 8.1-8.23, βλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 126. Το Θέμα Νικοπόλεως εμφανίζεται για πρώτη φορά στο *Κλητορολόγιο* του Φιλοθέου το 901 μ.Χ., βλ. Oikonomides, *Les listes de preseance*, σ. 351, Laurent, *Charisticariat et commende à Byzance*, σ. 106-109, Χρυσός, *Η μεταβατική περίοδος*, σ. 185 κ.ε.

[164] Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 127

που αφορούν στην γεωγραφική και οικιστική της ανάπτυξη. Τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει η ευρύτερη περιοχή του θεσπρωτικού χώρου συνέβαλαν στη δημογραφική και οικιστική του εξέλιξη. Στην αρχαιότητα πολλά μικρότερα φύλα που μαρτυρούνται στην περιοχή, αποτελούσαν επιμέρους κλάδους του μεγάλου φύλου των Θεσπρωτών[165]. Τα 13 ή 14 από τα θεσπρωτικά φύλα, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στις αρχαίες πηγές, κατοικούσαν στην περιοχή μεταξύ του Αχέροντα και του ποταμού Πάβλα.

Οι αρχαιότεροι οικισμοί της Θεσπρωτίας δεν φαίνεται, σύμφωνα με τον Δάκαρη, να είχαν περιτειχιστεί πολύ πριν από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. και είναι πιθανότερο, ότι οι μικρότεροι οικισμοί, για τους οποίους δεν προκύπτουν άλλα χρονολογικά δεδομένα, είχαν τειχιστεί στην αμέσως επόμενη περίοδο[166]. Στα τέλη του 4ου ή το αργότερο στις αρχές του 3ου αιώνα, εντείνεται το φαινόμενο της δημιουργίας μεγάλων οχυρών περιβόλων, χτισμένων κατά το πολυγωνικό (ο άγιος Δονάτος Παραμυθιάς, που μας ενδιαφέρει περισσότερο), τραπεζοειδές ή ορθογώνιο ισοδομικό σύστημα. Τη δημιουργία των οχυρωμένων περιβόλων, επέτρεψαν λόγοι οικονομικοί και διοικητικοί, καθώς επίσης και οι νέες ανάγκες άμυνας και οχύρωσης. Η ανέγερση των νέων οχυρών περιβόλων ήταν απαραίτητη αρχικά μόνο στις πόλεις που ιδρύονται και αναπτύσσονται σε πεδινές εκτάσεις[167], ενώ σε φυσικά οχυρωμένους λόφους και απόκρημνες πλαγιές, η ανέγερση των τειχών μπορούσε ενδεχομένως να παραλειφθεί (χάρτης 13). Ωστόσο, οι οχυρωμένοι

[165] Περισσότερα για την γεωγραφική εγκατάσταση και τοποθέτηση καθενός από τα θεσπρωτικά φύλα που διέμεναν στον ευρύτερο θεσπρωτικό χώρο, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 130 – 131 κ.ε.

[166] Στο ίδιο, σ. 94

[167] Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 306

περίβολοι που δημιουργήθηκαν την περίοδο αυτή, δεν αποτέλεσαν τελικά τον πυρήνα των μετέπειτα οργανωμένων πόλεων, καθώς πολλοί από αυτούς εξυπηρετούσαν τις ανάγκες άμυνας σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και μόνο, όταν η απειλή του εξωτερικού κινδύνου το απαιτούσε[168]. Πάντως πρέπει να αναφέρουμε, ότι πολλές από τις οχυρώσεις αυτές αποτέλεσαν τις βάσεις επί των οποίων χτίζονταν μεσαιωνικά κάστρα.

Η οικονομία της χώρας, αποτέλεσμα των εξελίξεων του 4ου π.Χ. αιώνα, γνωρίζει ιδιαίτερη ακμή κατά τη διάρκεια του 3ου και 2ου π.Χ. αιώνα, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την αύξηση του πληθυσμού και των οικισμών. Ιδιαίτερα ανθίζουν οι παράλιοι οικισμοί, όπως οι οικισμοί του σημερινού Δυμοκάστρου ή Ελληνοκάστρου, της Πάργας και της Γκούμανης (αρχαία Γίτανα[169]). Σημαντικό δηλαδή παράγοντα στην άνθιση της οικονομίας της υπαίθρου και της ενδοχώρας, αποτελούσε η γειτνίαση των πόλεων με τα παράλια και τη θάλασσα και κατ' επέκταση οι εμπορικές συναλλαγές που πραγματοποιούνταν στις ακτές της Αδριατικής, της Ιταλίας και της νότιας Ιλλυρίας. Τμήματα του Ιλλυρικού, για παράδειγμα, είχαν αρχίσει να εξελληνίζονται ήδη από τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα, με τους επεκτατικούς πολέμους και την κατάκτηση της χώρας από τον Πύρρο[170] (χάρτης 13).

Κατά τη μεσαιωνική περίοδο, στην πρωτοβυζαντινή εποχή, μνημονεύονται οι πόλεις Φωτική και Εύροια, με την πρώτη να

---

168 Ρήγινος, *Η οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 130, βλ. και Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 18

169 Στα Γίτανα έχει βρεθεί πλήθος σφραγισμάτων που επιβεβαιώνουν την εμπορική ανάπτυξη της πόλης την αρχαία εποχή, στην οποία σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε ο ποταμός Καλαμάς που ρέει κοντά στην πόλη. Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 21 (υποσημ. 104)

170 Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 168, Δένδιας, *Ιστορία της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 25-26

αποτελεί συνέχεια της ομώνυμης ρωμαϊκής αποικίας, που δέσποζε στον θεσπρωτικό χώρο κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, αμέσως μετά την ίδρυσή της από τον Καίσαρα. Από τις τέσσερις λοιπόν επισκοπές της νότιας ή ελληνικής Ηπείρου της περιόδου αυτής, στη Θεσπρωτία ανήκουν δύο. Αν ληφθεί υπόψη, ότι και ο Βουθρωτός, βρίσκεται όχι μακριά από τα όρια της Θεσπρωτίας, συμπεραίνουμε, ότι την πρώτη βυζαντινή περίοδο, η περιοχή ήταν ευνοημένη έναντι της υπόλοιπης Ηπείρου. Έτσι, μολονότι στη Θεσπρωτία δεν υπάρχει ένα μεγάλο κέντρο, όπως στις άλλες περιοχές, τουλάχιστον στην πρωτοβυζαντινή εποχή, οι πόλεις ήταν δύο.

Τα πράγματα αλλάζουν από το τέλος του 6ου αιώνα, όταν θα αρχίσουν οι σλαβικές επιδρομές. Οι παραπάνω περιοχές την περίοδο αυτή αλλά και τα ποικίλα θεσπρωτικά φύλα καλύπτουν μια γεωγραφική έκταση που αποκαλείται στις μεσαιωνικές πηγές Βαγενιτία. Το όνομα Βαγενιτία συνδέθηκε με το σλαβικό φύλο των Βαϊουνιτών (*Baiounetai*)[171]. Το φύλο εγκαταστάθηκε, καθώς φαίνεται,

---

[171] Οι Βαϊουνίτες, μνημονεύονται στα θαύματα του αγίου Δημητρίου, ανάμεσα στα φύλα που πολιόρκησαν τη Θεσσαλονίκη τον 7ο αιώνα (617-619). Για το σχετικό χωρίο, βλ. Lemerle, *Miracles de Saint Demetrius I*, σ. 175, και *II*, σ. 90, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, πρβλ. και Bowden, *Epirus vetus*, σ. 198, *Epirotica. De rebus Epiri*, II, σ. 215 και Sansaridou – Hendrickx, *The world view of the anonymous author*, σ. 15. Βλ. Σαλταγιάννη – Βασιλειάδης – Δρόσου, *Η ρωμαϊκή κυριαρχία*, σ. 350-351 (και υποσημ. 40). Αναφορά στην Βαγενιτία γίνεται και στο χρονικό του Μορέως, καθώς «*ἀπόστειλαν διά τόν λαόν ὅπου εἶχαν εἰς τό κούρσο / ἐνώ εἶχαν δράμει τά χωρία καί κάψει καί τούς τόπους / τά μέρη τῆς Βαγενιτίας, τά ἦσαν πρός τῆς θαλάσσης / ὅλα τά ἐκουρσέψασιν καί αἰχμαλωτίσανέ τά*». Βλ. Καλονάρος, *Το Χρονικό του Μορέως*, σ. 367, (9160-9163). Η Βαγενιτία αναφέρεται από τον 8ο αιώνα και εξής και αρχικά πιθανότατα αποτελούσε *Σκλαβινία*. Βλ. Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 42, βλ. Κουτάβα - Δεληβοριά, *Ο Γεωγραφικός Κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου*, σ. 551-552. Στην Η' Οικουμενική Σύνοδο που συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον Βασίλειο Α' τον Μακεδόνα στα 879-880 μ.Χ., αναφέρονται τρεις επίσκοποι, μεταξύ των οποίων και αυτός της Βαγενιτίας.

σε μεγάλο μέρος της δυτικής Ηπείρου, δίνοντας το όνομα Βαγενιτία στην περιοχή αυτή. Γεωγραφικά καλύπτει μια έκταση που εκτείνεται στο βορρά μέχρι τη Χειμάρα (Cimera, Cimere, Chimaria) και προς το νότο μέχρι την περιοχή του ποταμού Αχέροντα, ή ακόμη νοτιότερα στην περιοχή του Γλυκέως, που είναι και το πιθανότερο[172]. Στο εσωτερικό περιελάμβανε στο βορρά την περιοχή του Δελβίνου, ενώ νοτιότερα τα όρια έφταναν μέχρι τον άνω ρου του ποταμού Λούρου (Αφάς)[173]. Η σλαβική εγκατάσταση στην Ήπειρο, φαίνεται ότι ήταν εκτεταμένη, όπως εξ άλλου δείχνουν και τα υπάρχοντα σλαβικά τοπωνύμια.

Αν θέλαμε να συγκρίνουμε τα όρια της Βαγενιτίας με την αρχαία Θεσπρωτία, θα παρατηρούσαμε, ότι η πρώτη καλύπτει μεγαλύτερο τμήμα, τουλάχιστον βόρεια[174]. Τα όρια της αρχαίας Θεσπρωτίας ταυτίζονται σε γενικές γραμμές με την σύγχρονη

Για την Η' Οικουμενική Σύνοδο, βλ. Galagher, *The Episcopal councils in the east*, σ. 586. Στα εκκλησιαστικά Τακτικά του 9ου αιώνα, η Μητρόπολη Ναυπάκτου αναφέρεται μαζί με τις οκτώ επισκοπές της: «*Βουνδίτζης, Ἀετοῦ, Ἀχελώου, Ῥογῶν, Ἰωαννίνων, Φωτικῆς ἤτοι Βελλᾶς, Ἀδριανουπόλεως, Βουθρωτοῦ*». Η Βαγενιτία δεν αναφέρεται. Βλ. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 576-583, πρβλ. Le Quien, *Oriens Christianus II*, 1ff

[172] Έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις για τα όρια της Βαγενιτίας. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη που έχει διατυπωθεί από την Αικατερίνη και το Σπύρο Ασδραχά. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, τα όρια στο βορρά εκτείνονταν μέχρι το Αργυρόκαστρο και νότια μέχρι το κόλπο του Γλυκέως. Βλ. Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 245, πρβλ. και Ψιμούλη, *Σούλι και σουλιώτες*, σ. 63

[173] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 240-241, Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 61, όπου «*in partibus Arte et Vaginachie*», πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119

[174] Πιθανόν εκτείνονταν από τα νότια της Χειμάρας μέχρι τουλάχιστον τον Γλυκύ ποταμό. Στα βενετικά έγγραφα μνημονεύεται ως Στερεά (*Staria, Starea*), ενώ για τους Κερκυραίους, όσοι προέρχονται από αυτή την περιοχή, προσδιορίζονται ως *Στιριώτες* ή *Βαγενίτες* (Vaginiti). Για περισσότερα, βλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 61, Του ιδίου, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 41

διοικητική διαίρεση (νομός Θεσπρωτίας). Ο χώρος, όπου εκτείνεται η αρχαία Θεσπρωτία υποδηλώνεται, όπως είπαμε, από τον τόπο εγκατάστασης των θεσπρωτικών φύλων, γι' αυτό και οι διαδοχικές τους εγκαταστάσεις μεταβάλλουν συνεχώς τα διοικητικά όρια της περιοχής[175]. Έτσι, ενώ μέχρι το μεγαλύτερο μέρος του 5ου αιώνα το βόρειο σύνορο αποτελούσε ο σημερινός ποταμός Καλαμάς (αρχαίος Θύαμις), από το 427-426 π.Χ. και έξής, οι Θεσπρωτοί επεκτείνονται και βόρεια του ποταμού[176]. Τα ανατολικά όρια τοποθετούνται στο όρος Τόμαρος ή Ολύτσικα (με υψόμετρο 1974μ.) και στην περιοχή της Λάκκας Σουλίου, ενώ στα δυτικά το όριο αποτελούσαν οι ακτές του Ιονίου[177]. Κατά τη ρωμαϊκή επίσης περίοδο, το *territorium* της Φωτικής περιελάμβανε περίπου την ίδια περιοχή (βλ. παρακάτω λεπτομέρειες)[178].

Από πλευράς διοίκησης, το μεσαίωνα η παραπάνω περιοχή αποτελούσε μια διοικητική διαίρεση, στην οποία από τον 8ο αιώνα και εξής μαρτυρείται ο θεσμός του άρχοντα, αφού επρόκειτο για ένα αξίωμα – τίτλο που χορηγούνταν σε ακριτικές και επισφαλείς περιοχές της αυτοκρατορίας[179]. Η *αρχοντεία* της Βαγενιτίας ως διοικητική μονάδα αντικατέστησε τις διοικητικές λειτουργίες της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου (σε αυτό το συγκεκριμένο τμήμα της

---

[175] Βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 1, Ασδραχά – Αδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 245 κ.ε.

[176] Smith, *Epirus*, σ. 831-832, βλ. και Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 4. Από τα πολλά καλάμια που υπάρχουν στις όχθες του πήρε και την ονομασία του. Βλ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 65

[177] Ρήγινος, *Η οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 127, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 5, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων*, σ. 9

[178] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 6

[179] Lascaris, *Vagenitia*, σ. 427, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119, Prinzing, *Studien zur Provinz 24*, σ. 111. Το γεγονός, ότι η Βαγενιτία τέθηκε, τουλάχιστον αρχικά, υπό έναν άρχοντα, αποδίδεται στην προσπάθεια ενίσχυσης της άμυνας έναντι των σλαβικών επιδρομών. Βλ. Koder, *Προβλήματα σλαβικής εποίκισης*, σ. 24

επαρχίας), ενώ αργότερα, στον 12ο αιώνα, η Βαγενιτία εμφανίζεται ως *χαρτουλαράτον* που ανήκε στο Θέμα Δυρραχίου και ακόμη αργότερα παρουσιάζεται ως αυθυπόστατο Θέμα[180]. Στη σύνοδο που έγινε στην Κωνσταντινούπολη το 879, έλαβε μέρος και επίσκοπος Βαγενιτίας, στοιχείο που υποδηλώνει, ότι η περιοχή ήταν ενταγμένη θρησκευτικά, αλλά και πολιτικά στο βυζαντινό κράτος[181].

Από πλευράς οικισμών, την περίοδο αυτή έχουμε τις λιγότερες πληροφορίες. Από τους επισκοπικούς καταλόγους, που μερικές φορές, αντί να διαλευκάνουν, συγχέουν τα πράγματα, μπορούμε να πούμε, ότι η Φωτική εξακολουθούσε να υπάρχει ως πόλη. Ίσως οι σλαβικές επιδρομές έφεραν ανακατατάξεις, αφού μάλιστα, όπως θα δούμε παρακάτω, οι κάτοικοι της Εύροιας ήταν θύματα των επιδρομών αυτών. Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, ότι για τους κατοίκους της Φωτικής σωτήρια θα ήταν η ύπαρξη του οχυρώτατου

---

[180] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 242. Μια ακόμη απόδειξη αποτελεί το γεγονός, ότι το 1313 ο ηγεμόνας της Ηπείρου, Θωμάς, φέρει και τον τίτλο του «*Δούκα της Βαγενιτίας*». Βλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 80, επίσης Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 128, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119, Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 120, Δρόσου, *Η κατοίκηση του θεσπρωτικού χώρου*, σ. 293. Ο Απόκαυκος μνημονεύει την περιφέρεια της Μικράς Βαγενιτίας: «*Ὁ ἀπό Μικρᾶς Βαγενιτίας, χωρίον Βρεστίανες, Θεόδωρος ὁ Βοδινόπουλος προσελθών ἡμῖν ἀφηγήσατο*». Βλ. Petrides, *Jean Apokaukos*, 7 (75), 6.30-8.76, 6.19 και Lascaris, *Vagenitia*, σ. 430-431. Έχει υποστηριχθεί παλαιότερα, ότι επρόκειτο για κατεπανίκιο αλλά είναι πλέον αποδεκτό, ότι αποτελούσε ξεχωριστό Θέμα. Βλ. Χρυσός, *Η μεταβατική περίοδος*, σ. 184, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119, 158, Prinzing, *Studien zur Provinz 25*, σ. 100, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 84, 106, Δρόσου, *Η κατοίκηση του θεσπρωτικού χώρου*, σ. 284. Διοικητής του χαρτουλαράτου ήταν ο «χαρτουλάριος», ένα βυζαντινό διοικητικό αξίωμα με ποικίλες αρμοδιότητες. Αρχικά ήταν υπεύθυνος για την τήρηση κρατικών αρχείων και αργότερα ανελάμβανε διάφορες θέσεις στην κεντρική και επαρχιακή διοίκηση, ενώ από τον 12ο αιώνα φαίνεται να αποκτά και στρατιωτικές αρμοδιότητες. Βλ. Ζάχου, *Η διοίκηση των δυτικών βυζαντινών επαρχιών*, σ. 184-185 (υποσημ. 7). Πρβλ. Lascaris, *Vagenitia*, σ. 428 και Prinzing, *Studien zur Provinz*, 24, σ. 98 κ.ε.

[181] Χρυσός, *Η μεταβατική περίοδος*, σ. 184

κάστρου του αγίου Δονάτου, που είχε ανακαινίσει ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός. Φαίνεται πως οι αντίστοιχες οχυρώσεις της Νέας Εύροιας, από τον ίδιο αυτοκράτορα, δεν κατάφεραν να υπερασπίσουν την πόλη. Πάντως αν η Εύροια βρισκόταν στην ευρύτερη θέση του Γλυκέως, πιθανότατα υπήρξε κάποια συνέχεια. Προφανώς εκεί υπήρξε το δεύτερο κέντρο της Θεσπρωτίας, καθόσουν μάλιστα το 1205 μνημονεύεται ως χαρτουλαράτο (χαρτουλαράτο Γλυκέως)[182].

Η Βαγενιτία συναντάται στα 1081, με το πέρασμα του Βοϊμούνδου, όταν ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος, Δούκας της Απουλίας, βρισκόταν σε σύγκρουση με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό[183]. Αναφέρεται επίσης από την Άννα Κομνηνή, κατά την περιγραφή των Νορμανδικών επιδρομών (1082), ως γεωγραφική περιοχή και όχι

---

[182] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158. *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte*, I, 570 (Nr. 159) «*provinciam Dirrachij cum chartolarato Glavenizi, et provinciam Vagenecie, et Corfu cum tota eius insula. Haec sunt enim sub Dirrachio, videlicet Sfinarsa, cum chartolarato de Glavenitis, quod chartolaratum potest esse cum tribus vel quatuor casalibus, et Ablona: est catepanikium Vagenetie, et habet unum chartolaratum de Gliki*».

[183] Comnena Anna, *Alexiad*, 5.4.1.1 – 5.4.1.16 «*Μετ᾽ οὐ πολὺ δὲ καταλαμβάνει τοῦτον ὁ Βαϊμοῦντος τὴν ἀγγελίαν τῆς ἐπισυμβάσης αὐτῷ ἥττης ἐπὶ τοῦ προσώπου φέρων. Ὅπως δὲ ξυνέπεσε τὰ τῆς τύχης αὐτῷ, ὁ λόγος ἤδη δηλώσει. Καὶ γὰρ τῶν ἐκείνου μεμνημένος παραγγελμάτων καὶ ἄλλως δὲ ἀρῃῖφιλος ὢν ἀνὴρ καὶ φιλοκινδυνότατος ἀπρὶξ τῆς κατὰ τοῦ βασιλέως μάχης εἶχετο. Καὶ τὰς ἰδίας δυνάμεις ἀναλαβόμενος συνεφεπομένους ἔχων καὶ ὁπόσοι ἐλλογιμώτεροι καὶ λογάδες Ῥωμαίων στρατιῶται καὶ ἡγεμόνες τῶν παρὰ τοῦ Ῥομπέρτου κατασχεθεισῶν χωρῶν καὶ πόλεων (ἀπεγνωκότες γὰρ καθάπαξ τοῦ αὐτοκράτορος ὅλοι τῆς τοῦ Βαϊμούντου γεγόνασι γνώμης) καταλαμβάνει διὰ τῆς Βαγενητίας τὰ Ἰωάννινα καὶ τάφρον κατὰ τοὺς ἔξωθεν διακειμένους ἀμπελῶνας ποιήσας πρότερον, ἅμα δὲ καὶ τὸ ὁπλιτικὸν ἅπαν ἐν ἐπικαίροις τόποις καταθέμενος αὐτὸς ἐντὸς τὰς σκηνὰς ἐπήξατο*». Για το Θέμα Βαγενιτίας, βλ. Carile, *Partitio Romaniae*, 220, 264f, Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata* IV, VII-IX, *Cron. Mor.* 9162f, *Livre de la Conqueste*, 642, 658, Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 8, 20 κ.ε., *Acta Albanica Ven.*, 1. 20, 24, 37 (Nr. 44, 48, 55), 7, 88 (Nr. 1837), Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, 20f, Darrouzès, *Les Regestes*, 2030, Dölger, *Regesten 565-867*, 2412, Ahrweller, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantine*, σ. 87

ως ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια[184]. Στην *Partitio Romaniae* αναφέρεται ως χαρτουλαράτο που μαζί με το αντίστοιχο της Γλαβινίτσας, ανήκε στο Θέμα Δυρραχίου και Αρβάνου[185]. Στα 1225 η Βαγενιτία θα χωριστεί σε Μικρά και Μεγάλη Βαγενιτία[186]. Η Μικρά

---

[184] Comnena Anna, *Alexiad*, 5.4.1.12-5.4.1.13 «*καταλαμβάνει διά τῆς Βαγενιτίας τά Ἰωάννινα*». Αυτό δεν υποδηλώνει, ότι η Βαγενιτία τον 11ο αιώνα είχε πάψει να διοικείται από άρχοντες, εφόσον μαρτυρείται και τον 13ο αιώνα η ύπαρξη αρχοντειών στην περιοχή. Βλ. Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 118, Prinzing, *Studien zur Provinz 24*, σ. 53

[185] Η Γλαβινίτσα ήταν μια αξιόλογη πόλη, η οποία ήκμασε κατά τη βυζαντινή εποχή, και σύμφωνα με τον Αραβαντινό, διέθετε επισκοπική έδρα. Βλ. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 100. Μνημονεύεται ως «*Provintia Dirachii et Arbani, cum Chartolaratis de Glavinica de Bagenetia*», στο Carile, *Partitio Romaniae*, 220.65-220.66, πρβλ. Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 241, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte*, I, 570 (Nr. 159): «*provinciam Dirrachij cum chartolarato Glavenizi, et provinciam Vagenecie, et Corfu cum tota eius insula. Haec sunt enim sub Dirrachio, videlicet Sfinarsa, cum chartolarato de Glavenitis, quod chartolaratum potest esse cum tribus vel quatuor casalibus, et Ablona: est catepanikium Vagenetie, et habet unum chartolaratum de Gliki*». Πρβλ. Ζακυθηνός, *Περί της διοικητικής διαιρέσεως εν τω βυζαντινώ κράτει*, σ. 199, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 59, 158, Koder, *Προβλήματα σλαβικής εποίκισης και τοπωνυμίας*, σ. 19, Vanderheyde, *Les reliefs de l' eglise Saint-Donat a Glyki*, σ. 698. Η Γλαβινίτσα αναφέρεται και από την Άννα Κομνηνή στα 1080 περίπου, όταν ο δούκας της Απουλίας, Ροβέρτος Γυϊσκάρδος, αφού σώθηκε από το ναυάγιο του πλοίου του, αποφάσισε να διαμείνει με τον μεγάλο του στρατό, σ' αυτήν, έως ότου ανασυντάξει τις δυνάμεις του. Στη συνέχεια θα πολιορκούσε το Ιλλυρικό με όλα του τα στρατεύματα. Το χωρίο αναφέρει τα εξής: «*Ἔνθεν τοι καὶ τοῦ προκειμένου σκοποῦ τῶν γεγονότων οὐδὲν ἀπεῖρξεν αὐτόν, ἀλλὰ μετὰ τῶν σωθέντων (ἦσαν γάρ τινες οἱ Θεοῦ ἀμάχῳ δυνάμει τοῦ κινδύνου ῥυσθέντες) ἑβδόμην ἡμέραν εἰς τὴν Γλαβινίτζαν ἐγκαρτερήσας, ἐφ' ᾧ αὐτὸν ἀνακτήσασθαι, διαναπαῦσαι δὲ καὶ τοὺς ἐκ τοῦ κλύδωνος τῆς θαλάττης διασωθέντας, φθάσαι δὲ καὶ τοὺς εἰς τὸ Βρεντήσιον κατα λειφθέντας καὶ μὴν καὶ τοὺς ἄλλοθεν προσδοκωμένους διὰ στόλου καταλαβεῖν τούς τε πρὸ μικροῦ φθάσαντας διὰ τῆς ἠπείρου διαπεραιωθῆναι ἱππέας ἐνόπλους καὶ πεζοὺς καὶ τὸ ψιλὸν τῆς αὐτοῦ δυνάμεως, ἅπαντας συναγηοχὼς διά τε τῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης τὸ Ἰλλυρικὸν πεδίον κατέλαβε μετὰ πασῶν τῶν αὐτοῦ δυνάμεων*». Βλ. Comnena Anna, *Alexiad*, 3.12.7.1-3.12.7.13.

[186] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 87. Η μνεία του άρχοντα της Μικράς Βαγενιτίας παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη διοικητική διαίρεση της ευρύτερης περιφέρειας της

Βαγενιτία αποτελούσε διοικητική υποπεριφέρεια, προφανώς του ομώνυμου Θέματος, η οποία ήταν επίσης *αρχοντεία*[187]. Την αναφορά στην Μικρά Βαγενιτία συναντάμε και στον Ιωάννη Απόκαυκο: «*Ὁ ἀπό Μικράς Βαγενιτίας, χωρίον Βρεστίανες, Θεόδωρος ὁ Βοδινόπουλος προσελθών ἡμῖν ἀφηγήσατο*»[188] και επίσης «*Ὁ ἐκ μικράς Βαγενετίας χωρίου Σεκτιανῶν Γεώργιος ὁ Βούτερος* κ.λπ.»[189]. Σημαντικές πληροφορίες για τη Βαγενιτία αντλούνται και από την αλληλογραφία του αρχιεπισκόπου Αχρίδος, Δημητρίου Χωματηνού. Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος μνημονεύει αρχοντείες που εντάσσονταν στο Θέμα Βαγενιτίας: «*Οἱ ἀπό τοῦ θέματος Βαγενιτίας τῆς ἀρχοντίας τοῦ Σοπωτοῦ ὁρμώμενοι δισέκγονοι τοῦ ἀποιχομένου Χρυσοϊωάννου*»[190], ενώ αλλού: «*Ζωή, θυγάτηρ ἐκείνου ἐτύγχανεν, τόν τόπον τόν λεγόμενον Ράην, τόν διακείμενον ἐν τῷ θέματι Βαγενιτείας κατά τήν ἀρχοντίαν τοῦ Βριτεποῦ καί τῶν Μ<αι>ανδρίων*»[191]. Σύμφωνα με τους Αικατερίνη και Σπυρίδωνα Ασδραχά η αρχοντία του Σοπωτού αναφέρεται μετά την οθωμανική κατάκτηση ως *ναχιγιέ*[192]. Για τη δεύτερη αρχοντία, ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος διευκρινίζει, ότι βρισκόταν εις «*τόν τόπον τόν λεγόμενον Ράην*»,

---

Βαγενιτίας στα μέσα του 13ου αιώνα. Η Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 117, έχει επισημάνει τις σχετικές πληροφορίες και υποδεικνύει μία ακόμη το 1625, όπου για πρώτη φορά ως τη στιγμή αυτή, συναντάται ο όρος Μεγάλη Βαγενιτία.

[187] Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 120.

[188] Βλ. Petrides, *Jean Apokaukos*, 75, στ. 30, πρβλ. Bees, *Unedierte …Johannes Apokaukos*, αρ. 114

[189] Bees, *Unedierte …Johannes Apokaukos*, αρ. 114

[190] *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 44.1-44.2

[191] *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 104.12-104.15, Lascaris, *Vagenitia*, σ. 429-430, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119, 248, Prinzing, *Studien zur Provinz*, 25, σ. 90

[192] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 242

πιθανότατα κοντά στη μονή Ράγιου της Θεσπρωτίας[193]. Τέλος, ο Λάσκαρης επισημαίνει, ότι τα Μανδρία είναι τα Μαιάνδρια[194], ενώ ο Βριτεπός παραμένει αταύτιστος.

Άξιο προσοχής είναι το γεγονός, ότι ύπαρξη περιοχής με την ονομασία Μεγάλη Βαγενιτία, δεν απαντά σε σύγχρονες πηγές και προφανώς[195] η ονομασία Μικρά Βαγενιτία προέκυψε από την αντιπαραβολή με τη μεγαλύτερη γεωγραφική περιοχή[196]. Η Βαγενιτία αναφέρεται και στο Χρονικό των Ιωαννίνων, καθώς λόγω των επιδρομών και της αυξανόμενης δύναμης και επέκτασης των Αλβανών, «*ἐκ τῶν τῆς Βαγενιτίας φρουρίων πολλοί τῶν εὐγενεστάτων τῇ τῶν Ἰωαννίνων ἐπεδήμησαν πόλει…*»[197]. Πρόκειται όπως θα δούμε κυρίως για Έλληνες που έφευγαν για να βρουν πιο ασφαλή διαμονή.

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά στα αλβανικά φύλα που έδραμαν εναντίον του δεσποτάτου των Ιωαννίνων, προκαλώντας συνεχείς καταστροφές. Από το Χρονικό των Τόκκων γνωρίζουμε, ότι στην περιοχή ανάμεσα στην Πάργα και στον άγιο Δονάτο, τουλάχιστον στις αρχές του 14ου αιώνα, ζούσε η

---

193 Η Ιερά Μονή Ράγιου (Ράη), αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, πιθανότατα χτίστηκε στα χρόνια του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1261-1282). Βλ. Παναγιωτίδης, *Η Μονή Ράγιου*, σ. 288 και Μιχαηλίδης, *Μονή Ράγιου*, σ. 1153. Σήμερα διασώζεται το καθολικό, με πρόναο και τρούλο, το οποίο φαίνεται, ότι ήταν κατάγραφο με τοιχογραφικό διάκοσμο, ο οποίος είναι δυστυχώς κατεστραμμένος.

194 Lascaris, *Vagenitia*, σ. 429

195 Το 1443 θεωρούνταν, σύμφωνα με τον Lascaris, *Vagenitia*, σ. 436-437, η τελευταία μαρτυρία στη Βαγενιτία, αλλά η ονομασία Μεγάλη Βαγενιτία μνημονεύεται, σύμφωνα με την Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 120, σε ένα βιβλιογραφικό σημείωμα που χρονολογείται στα 1625: «*Τό παρόν πεντηκοστάριον ἐγεγράφη διά χειρός Δανιήλ ἱερομονάχου ἐκ τῆς μεγάλης Βαγενετείας ἐν ἔτει, ζρλγ·*».

196 Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 120

197 Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 8, 20-23

αλβανική φυλή των Μαζαρακαίων[198]. Επί της ηγεμονίας του δεσπότη Θωμά, αλλά και μετά το θάνατο του Σέρβου δεσπότη, αλβανικά φύλα, μεταξύ των οποίων και οι Μαλακασαίοι ζουν γύρω από την πόλη των Ιωαννίνων· κάποιες φορές συνεργάζονται με τους Γιαννιώτες δεσπότες, ενώ άλλες φορές απειλούν την πόλη των Ιωαννίνων και πραγματοποιούν συχνές επιθέσεις. Με τον δεσπότη Θωμά είχαν πάντα εχθρικές σχέσεις, αλλά ο Σέρβος δεσπότης κατάφερνε πάντα να τους υποτάσσει. Εξ άλλου, όπως είναι γνωστό, σύμφωνα με το Χρονικό των Ιωαννίνων, «*ὁς* (ο Θωμάς) *καί Ἀλβανιτοκτόνος ἐπεθύμει γενέσθαι καί ὀνομάζεσθαι*»[199]. Τα Ιωάννινα από τα 1367 έως τα 1400 περίπου πολιορκούνται αδιάλλειπτα από τα αλβανικά φύλα. Οι Αλβανοί επικυρίαρχοι, Πέτρος Λιώσας (δεσπότης της Άρτας), Γκίνη Μπούα Σπάτας (δεσπότης του Αχελώου) και Γκίνη Φράτης συνεργαζόμενοι με τα αλβανικά φύλα που ζουσαν έξω από την πόλη, πραγματοποιούν συνεχείς επιθέσεις εναντίον των Ιωαννίνων, καταλαμβάνοντας μάλιστα μια φορά, έστω και προσωρινά, τον πάνω γουλά του κάστρου των Ιωαννίνων[200].

---

[198] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 12, στ. 1497-1499 «*καί ἔσκισαν τά Ἄλβανα καί τούς Μαζαρακαίους,/ καί ἔφτασαν εἰς τήν Παραμυθιάν, εἰς τόν Ἅγιον Δονάτον.*».

[199] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 20, 18-20

[200] Στο Χρονικό των Ιωαννίνων μνημονεύονται οι επιδρομές, που εξαπολύουν τα αλβανικά φύλα εναντίον της πόλης των Ιωαννίνων αλλά και της Άρτας. Συγκεκριμένα, αναφέρονται οι εκστρατείες των ετών 1367-1370, 1374, 1378, 1379, 1385, 1388. Ενδεικτικά, Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 13.1 κ.ε.: «*οὐ πολύ γάρ τό ἐν μέσω καί οἱ Ἀλβανίται κατ' αὐτοῦ ἐκστρατεύουσι καί πολιορκεῖν τήν πόλιν…*», στο ίδιο, 15.5 κ.ε.: «*καί ὁ Πέτρος Λιώσας δεσπότης ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο, καί οὕτω παραυτίκα Ἰωάννης δεσπότης ὁ Σπάτας, ἐκ τοῦ Ἀχελώου παραγενόμενος, τήν Ἄρταν παραλαμβάνει…*», στο ίδιο, 16.7 κ.ε.: «*Ὁ δέ δεσπότης Σπάτας οὐκ ἐπαύσατο πάντοτε ἐπιδρομαῖς σκυλεύειν κατά τοῦ Θωμά*», στο ίδιο, 17.1 κ.ε.: «*…ἐκστρατεύει κατά τῶν Ἰωαννίνων ὁ Γκίνης Φράτης μετά τῶν Μαλακασαίων…*». Για τις επιθέσεις των άλλων ετών, βλ. στο ίδιο, 19.1 κ.ε., 21.1 κ.ε., 29.1 κ.ε., 32.1 κ.ε., 35.21 κ.ε.

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο πληθαίνουν οι οικισμοί του θεσπρωτικού χώρου, με αδιαμφισβήτητο κέντρο τον Αϊ Δονάτο (και, στο τέλος της περιόδου, μαζί με την Παραμυθιά). Η Σκουπίτζα για παράδειγμα, μνημονεύεται στο χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, το οποίο απολύθηκε στα 1319 υπέρ της μητρόπολης των Ιωαννίνων, ως «*τό περί τήν Βαγενετίαν Λιβάδιον τήν Σκουπίτζαν*»[201]. Επίσης, στο χρυσόβουλο του Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, το οποίο χρονολογείται στα 1361[202], υπέρ του Ιωάννη Τζάφα Ορσίνι, απαντούν 23 οικισμοί, οι οποίοι βρίσκονται στη Βαγενιτία και από τους οποίους σήμερα παραμένουν αταύτιστοι οι δεκαπέντε[203]. Κάποιοι από τους οικισμούς, οι οποίοι έχουν ταυτιστεί είναι η Σελινιανή, με τη σημερινή αγία Μαύρα[204] και οι Δολιανοί, με τον σημερινό Γεροπλάτανο[205]. Οι υπόλοιποι οικισμοί έχουν ταυτιστεί από τον Αραβαντινό και πρόκειται για τους Κορτούς, που τους ταυτίζει, με τους Κορτούς κοντά στο Μαργαρίτι, τους Βαριάδες, με χωριό στην Τσαρκοβίστα, την Ηγουμενίτζα, τους Πετζιούς, με χωριό στην επαρχία Φιλιατών, κοντά στη Ντόλιανη, τη Νιστά, με τη

[201] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata V*, σ. 83, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 260

[202] Σχετικά με το χρυσόβουλο του 1361 και τις εκδόσεις του, βλ. Βρανούσης, *Χρονικά*, σ. 69-85, Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 126-129 και Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 311-315. Πρβλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 203

[203] Για περισσότερα, βλ. Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 243

[204] Στο ίδιο, σ. 257

[205] Στο ίδιο, σ. 143. Επισημαίνουμε, ότι αναφέρουμε εδώ μόνο τους οικισμούς, οι οποίοι ανήκουν στον θεσπρωτικό χώρο ή βρίσκονται πολύ κοντά σε αυτόν. Μεταξύ των άλλων που έχουν ταυτιστεί είναι η Κόσοβα, με την Κοσοβίτσα κοντά στο Αργυρόκαστρο και οι Γιαννιτζόπουλοι, με τους Γιαννιτζάτες στο Δέλβινο. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 185-186

Νίστα, χωριό του Μαργαριτίου και την Πετρώδαν, με χωριό που μετονομάστηκε από τους Αλβανούς σε Γκούρτζα[206].

Επίσης, ιδιαίτερα σημαντική ήταν η Βουρσίνα, γνωστή από το Χρονικό των Ιωαννίνων[207], με σημαντικό κάστρο, χτισμένο πάνω σε θεμέλια αρχαίου[208], καθώς και η Δραγομή (Παλιουρή;)[209], που αναφέρεται στο ίδιο Χρονικό[210]. Σε πηγές του 13ου και 15ου αιώνα βρίσκουμε και τα τοπωνύμια Ραη (Ράγιο), για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω, Βράστοβο (17 χλμ ΝΑ της Ηγουμενίτσας)[211], καθώς και την Saiata (Σαγιάδα)[212].

Μεγάλος αριθμός τοπωνυμίων που βρίσκονται στη Βαγενιτία καταγράφονται στο κατάστιχο των τιμαρίων της Αλβανίας, το οποίο χρονολογείται στα 1431. Στο κατάστιχο αυτό η διοικητική διαίρεση της Θεσπρωτίας παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, λόγω της εθνικής και θρησκευτικής σύνθεσης του πληθυσμού της, χωρισμένη σε τρεις καζάδες:

---

[206] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 313-314. Επίσης, έχει ταυτιστεί ο Σωτήρας, με χωριό κοντά στο Αργυρόκαστρο.

[207] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 23, 8-10: «*Τότε ἤρξατο ὁ Θωμᾶς παραλαμβάνειν τὰ καστέλλια, ἀρχῆ τὴν Βουρσίναν*....»

[208] Το οχυρό κατέχει στρατηγικής σημασίας θέση μέσα στην κοιλάδα του Καλαμά, καθώς ελέγχει το πέρασμα προς την πόλη των Ιωαννίνων. Από τον αυχένα, που ήταν και η μοναδική σύνδεση του οχυρού με το υπόλοιπο τμήμα του σημερινού χωριού, ήταν αρκετά βατό και εύκολα προσβάσιμο. Όμως δεν διακρίνονται κάποια ίχνη τείχους ή πύργου που θα έπρεπε να προστατεύουν το οχυρό από την πλευρά αυτή. Για περισσότερα, βλ. Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, σ. 84-87

[209] Στο ψηλότερο σημείο του λόφου, όπου και πιθανότατα βρισκόταν η ακρόπολη του οχυρού, υπάρχει ένα χαμηλότερο τείχος που από τα υπολείμματά του γίνεται φανερό, ότι διέτρεχε περιμετρικά το ψηλότερο αυτό σημείο του λόφου. Είναι κατασκευασμένο από μεγάλες ακανόνιστες πέτρες. Για περισσότερα, βλ. Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, σ. 96-99

[210] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 23,11

[211] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 248, 276

[212] Στο ίδιο, σ. 253

- ✓ Aydonat (άγιος Δονάτος),
- ✓ Filyat (Φιλιάτες) και
- ✓ Margaliç (Μαργαρίτι).

Ο χωρισμός αυτός, όπως αναφέραμε στην αρχή, πρέπει να σημαίνει, ότι στο τέλος της μεσαιωνικής περιόδου είχαν σχηματιστεί, εκτός από τον άγιο Δονάτο (Παραμυθιά), και τα άλλα δύο θεσπρωτικά κέντρα, Φιλιάτες και Μαργαρίτι, που θα αποτελέσουν για αιώνες τα κέντρα της Θεσπρωτίας[213]. Φαίνεται πως η ανάδειξη των δύο τελευταίων πρέπει να ήταν πολύ πρόσφατη, γιατί δεν μνημονεύονται σε μεσαιωνικές πηγές. Στις περιοχές αυτές υπήρχε αλβανική παρουσία ήδη από τον 14ο αιώνα[214]. Η Βαγενιτία μνημονεύεται ως «*Vilayet – i Vayonetya*», στην οποία, σύμφωνα με το κατάστιχο, συμπεριλαμβάνονται πενήντα χωριά[215]. Πρόκειται ουσιαστικά για την διοικητική συνέχεια της Βυζαντινής επαρχίας με την ονομασία Βαγενιτία[216]. Κάποιοι από τους οικισμούς είναι το

---

[213] Το γεγονός, ότι μνημονεύονται στο τουρκικό κατάστιχο ως διαμερίσματα, φανερώνει, ότι ίσως είχαν, πρόσφατα, αναπτυχθεί ως ξεχωριστοί οικισμοί. Από τότε και μετά οι Φιλιάτες, όπως και το Μαργαρίτι, συνέχισαν να αποτελούν δύο από τους κεντρικούς οικισμούς της θεσπρωτίας. Το σημαντικότερο πλεονέκτημα, για τους Φιλιάτες συγκεκριμένα, που επεξηγεί τη διαχρονικότητα της θέσης, είναι, όπως διαπιστώσαμε από την επιτόπια έρευνα στην περιοχή, η σπουδαία στρατηγική της θέση, που δεσπόζει στον δρόμο που οδηγούσε από τη Βόρεια Ήπειρο στον Θεσπρωτικό χώρο. Ο κάμπος, πάνω από τον οποίο δεσπόζουν τα υψώματα των Φιλιατών, ήταν από τους σημαντικότερους παράγοντες, σύμφωνα με τον Δ. Σαμσάρη, που βοήθησαν στην ακμή των αρχαίων Γιτάνων. Υποστηρίζει μάλιστα, ότι δεν αποκλείεται ο ρωμαϊκός οικισμός στους Φιλιάτες να διαδέχθηκε (όπως συνέβη και στην περίπτωση της διαδοχής της Φωτικής από την Παραμυθιά) τα αρχαία Γίτανα. Για περισσότερα, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 89

[214] Balta – Yilmaz – Yaşar, *Tsamouria*, σ. 245

[215] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 243

[216] Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Suret – i Defter – i Sancak – i Arvanid*, σ. 3-4, Balta – Yilmaz – Yaşar, *Tsamouria*, σ. 245

Lopeste (μάλλον Λιόπεσι, 7χλμ ΒΔ των Φιλιατών)[217], Plašoviğa (σημερινό Πλαίσιον)[218], Ράχοβα (σημερινή Αράχοβα, 18χλμ ΒΑ της Ηγουμενίτσας)[219], Qokinolisar (σημερινό Κοκκινολιθάρι, 20χλμ ΒΑ της Ηγουμενίτσας)[220] και Καμίτσανη[221]. Εκτός από το κατάστιχο αυτό, η Βαγενιτία μνημονεύεται και σε δύο κατάστιχα κεφαλικού φόρου του 1488/89 και 1490/91[222].

Ερχόμενοι τώρα ειδικά στο γεωγραφικό ανάγλυφο της περιοχής που μας ενδιαφέρει περισσότερο, δηλαδή του ευρύτερου χώρου της Παραμυθιάς, διαπιστώνουμε ότι χαρακτηρίζεται από υψηλές και συνεχείς οροσειρές που βαθμιαία χαμηλώνουν στα δυτικά, από στενές χαράδρες, από φυσικά περάσματα που δημιουργούν οι κεντρικές ποτάμιες αρτηρίες και οι παραπόταμοί τους, καθώς και από εύφορες κοιλάδες[223].

Από τις μεγαλύτερες πεδιάδες του εσωτερικού και μια από τις πιο σημαντικές, από οικιστική άποψη και εξέλιξη, είναι πράγματι εκείνη της Παραμυθιάς. Η πεδιάδα είναι περικλεισμένη ανατολικά

---

[217] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 199

[218] Στο ίδιο, σ. 239

[219] Στο ίδιο, σ. 249

[220] Στο ίδιο, σ. 247

[221] Στο ίδιο, σ. 246. Για τον άγιο Γεώργιο, βλ. Τριανταφυλλόπουλος, *Καμύτσανη*, σ. 625, Δάκαρης, *Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου*, σ. 344-355, πρβλ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 167. Για τον αρχιτεκτονικό τύπο και τους αγιογράφους του ναού, βλ. Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 665, Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, σ. 19-24, πρβλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 87-90, Νίτσου, *Περί της εν Τσαμαντά της Ηπείρου ενοριακής Μονής αγίου Γεωργίου Καμύτζιανης*, 1924, Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοερημάτων*, σ. 56 κ.ε.

[222] Barkan, *894 (1488/89) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilânçoları*, σ. 96, Todorov – Velkov, *Situation démographique*, σ. 288, Balta – Yilmaz – Yaşar, *Tsamouria*, σ. 246

[223] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 7

από την οροσειρά του Κορίλα (1658μ.) και του Ζαβρούχου (1318μ.)[224]. Στη δυτική παρυφή της πεδιάδας ρέει ο ποταμός Κωκυτός, ο οποίος συμβάλλει στον Αχέροντα[225]. Η οροσειρά στα ανατολικά παρουσιάζει πυκνή βλάστηση και άφθονα νερά. Στο σημερινό Λιμπόνι της Παραμυθιάς, βρισκόταν η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής[226] (αεροφ. 6). Στο νοτιότερο τμήμα της πεδιάδας διατηρούνται επίσης, λείψανα αρχαίων περιτειχισμένων οικισμών, όπως της αρχαίας Εφύρας, του σημερινού Ζερβοχωρίου κ.ά., ενώ στα δυτικά εκτείνεται η πεδιάδα του Μαργαριτίου, που είναι η δεύτερη σπουδαιότερη πεδιάδα στο εσωτερικό του Θεσπρωτικού χώρου[227].

Ένα από τα χαρακτηριστικά της γεωμορφολογίας της Θεσπρωτίας, όπως επίσης και ολόκληρης της Ηπείρου, είναι τα ποτάμια συστήματα με τους πολλούς παραποτάμους τους[228]. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ποτάμια του ελλαδικού χώρου, τα ποτάμια της Ηπείρου και συγκεκριμένα της περιοχής της Θεσπρωτίας ξεχωρίζουν, λόγω της πλούσιας και της σχετικά σταθερής ροής και της αφθονίας των πηγών που τα τροφοδοτούν. Τα ποτάμια επέφεραν σημαντικές μεταβολές στο τοπίο της περιοχής, αλλάζοντας ριζικά τη μορφή της ακτογραμμής, όπου με τη μεταφορά και εναπόθεση ιζημάτων, δημιουργήθηκαν αρχικά ελώδη

---

[224] Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 19, Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 159

[225] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 38

[226] Pallas, *Epiros*, σ. 237, Wozniak, *Late Roman fortifications in Epirus*, σ. 74, Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 65, Hammond, *Epirus*, σ. 74, Βλαχοπούλου – Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 158

[227] Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies*, σχέδ. 7. Περισσότερα για τις σημαντικότερες πεδιάδες της ευρύτερης περιοχής της Θεσπρωτίας, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 11-12 κ.ε.

[228] Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 22, 27-28

δέλτα, ενώ αργότερα μετατράπηκαν σε μεγάλες πεδιάδες[229]. Απ' αυτούς, ο Αχέρων (Μαυροπόταμος), που πηγάζει από τον Τόμαρο (Ουλίτσικα) συναντάται σε μεσαιωνικές πηγές με το όνομα Γλυκύς[230], περνώντας μέσα από την ομώνυμη εύφορη περιοχή, και εκβάλλοντας στο Ιόνιο, όπου και το ομώνυμο λιμάνι. Συγκεκριμένα αναφέρεται στην Άννα Κομνηνή, η οποία συνδέει τον Γλυκύ ποταμό με το πέρασμα των Νορμανδών από εκεί και τα προβλήματα που τούτοι αντιμετώπισαν, επειδή τα νερά του ποταμού είχαν λιγοστέψει[231]. Από τους μεγαλύτερους (σε μήκος) ποταμούς είναι ο Καλαμάς[232], ο οποίος πηγάζει από τις πηγές του στο όρος Μερόπη (Γόρμος)[233], κατευθύνεται νοτιότερα στο Σουλόπουλο, πλησίον του οχυρού της Βροσίνας, και εκβάλει στο Ιόνιο πέλαγος[234]. Το ιδιαίτερο

---

[229] Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα Σύβοτα Θεσπρωτίας. Αποτελούσαν σπουδαίο κέντρο του διαμετακομιστικού θαλάσσιου εμπορίου προϊόντων. Η ίδρυσή τους τοποθετείται στην περίοδο της *Pax Romana*. Βλ. Κάντα – Κίτσου, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, σ. 15 κ.ε., πρβλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 10 και ειδικά σ. 91-98, βλ. επίσης, Νιτσιάκος – Αράπογλου, *Τα ποτάμια της Ηπείρου*, 2004

[230] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158-159

[231] Comnena Anna, *Alexiad*, 4.3.3.1-4.3.3.6: «*᾽ς δὲ οὐδ᾽ ἀπὸ τῆς ἠπείρου ῥᾳδίως ἐνῆν τὰ πρὸς χρείαν κομίζεσθαι περὶ τὸν Γλυκὺν ποταμὸν αὐλιζομένοις αὐτοῖς τῶν ἐκ τοῦ Δυρραχίου ἀπειργόντων τοὺς χορταγωγίας χάριν ἢ συγκομιδῆς ἑτέρας ἐξιόντας τῆς τοῦ Ῥομπέρτου ταφρείας, λιμώττειν ἐντεῦθεν τούτοις συνέβαινεν*»[231] και «*Τῶν δὲ πλοίων αὐτοῦ εἰς τὸν Γλυκὺν ἐνορμισθέντων ποταμόν, ὡς εἴρηται, τούτου ὀλιγωθέντος διὰ τὴν ἀνυδρίαν ἤδη μετὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὸ ἐπιγεγονὸς ἔαρ τοῦ θέρους θερμότερον ἐπιβάλλοντος, καὶ μηδ᾽ ὁπόσον ταῖς χαράδραις εἴωθε καταρρεῖν ὕδωρ ἔχοντος ἐν ἀμηχανίᾳ ἦν μὴ δυνάμενος αὖθις αὐτὰ εἰς τὴν θάλασσαν ἑλκύσαι*». Βλ. και παρακάτω σ. 108

[232] Philippson – Kirsten, *Die griechischen Landschaften II*, σ. 38-39 και Hammond, *Epirus*, σ. 446-447

[233] Η κοιλάδα του Γόρμου αποτελεί το φυσικό πέρασμα που συνδέει το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων με την πεδιάδα του Καλπακίου και την κοιλάδα του Δρίνου. Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 12

[234] Περισσότερες πληροφορίες για την ακριβή πορεία που ακολουθεί ο ποταμός Καλαμάς, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 16, πρβλ. Κουγιτέας, *Πραγματεία τοπογραφική ιστορική και εθνολογική*, σ. 14. Χώριζε την Κεστρίνη

χαρακτηριστικό που παρουσιάζει ο ποταμός Καλαμάς είναι οι λεγόμενες «*παρακαλάμιες οχυρώσεις*», καθ' όλο το μήκος του[235]. Ο τρόπος ανάπτυξης του οχυρωματικού αυτού δικτύου, είναι ενδεικτικός της σπουδαιότητάς του, καθώς, αφενός η εκάστοτε οχύρωση προστατεύει το πέρασμα προς την αμέσως επόμενη και αφετέρου τον δρόμο προς την πόλη των Ιωαννίνων. Αναμφισβήτητο είναι το γεγονός, ότι η κοιλάδα της Παραμυθιάς αλλά και του Καλαμά που ακολουθεί, δημιουργούσαν στρατηγικής σημασίας περάσματα, αφού τον μεσαίωνα και κυρίως την ύστερη βυζαντινή εποχή, οδηγούσαν στο κύριο θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων, τα Γιάννενα[236].

Σχετικά με την παραγωγή κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, δυστυχώς λείπουν σχεδόν παντελώς οι μαρτυρίες για παραγωγικές δραστηριότητες. Σκόρπιες πληροφορίες διαθέτουμε για τη ρωμαϊκή περίοδο, μέσα από τις σύντομες αναφορές των πηγών. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός, ότι τα ποτάμια που διασχίζουν τον

από τη Θεσπρωτία, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη. Βλ. Thucydides, *Historiae*, 1.46.4 – 1.46.5

[235] Περισσότερα για τις παρακαλάμιες οχυρώσεις, βλ. Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, 2008, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[236] Η κοιλάδα του άνω Καλαμά ήταν στρατηγικής σημασίας σημείο του δυτικού ελλαδικού χώρου. Αν κάποιος κατάφερνε τελικά να περάσει από τα φρούρια που αναπτύσσονται κατά μήκος της, δεν συναντούσε άλλο οχυρωματικό δίκτυο στην πορεία του και κατά συνέπεια ο δρόμος προς την ηπειρωτική ενδοχώρα ήταν ανοιχτός. Η κοιλάδα του Καλαμά παρέχει ένα πλήθος πλεονεκτημάτων για τους οικιστές της και αυτό, διότι παρέχει φυσική οχύρωση. Η σπουδαιότητα της περιοχής αποδεικνύεται από την ύπαρξη πλήθους οχυρών και φρουρίων στην κοιλάδα που σχηματίζει ο ποταμός Καλαμάς, όπως ανάλογα ισχύει και για την κοιλάδα της Παραμυθιάς. Βλ. Hammond, *Epirus*, σ. 76. Όπως θα γίνει λόγος και παρακάτω, τα ποτάμια, η πυκνή βλάστηση και οι φυσικά οχυροί λόφοι ήταν ανάμεσα στους κυριότερους παράγοντες για την επιλογή ανέγερσης μιας οχυρωμένης θέσης. Βλ. Thucydides, *Historiae*, 1.46.4, Strabo, *Geographica*, 7.7.5, πρβλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 70, Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 12, Ρήγινος, *Η οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 134

δυτικό ηπειρωτικό χώρο, δημιουργούν εύφορες κολάδες, η οικονομία της περιοχής είχε κυρίως κτηνοτροφικό χαρακτήρα[237]. Εκτεταμένες πιθανώς ήταν οι εγκαταστάσεις αιγοπροβάτων, χοίρων και βοδιών, τα οποία ήταν, όπως πληροφορούμαστε από τις αρχαίες πηγές, ονομαστά για το κρέας τους. Οι *λαρινοί βόες*, για παράδειγμα, μνημονεύονται συχνά στις πηγές για την ποιότητα του κρέατός τους αλλά και για το μέγεθός τους[238]. Επίσης, στα εύφορα λιβάδια, που σχηματίζονται κατά μήκος των ποταμών Καλαμά και Πάβλα, κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, αρκετοί πλούσιοι Ρωμαίοι είχαν ιδρύσει εκτεταμένες εγκαταστάσεις, όπου διατηρούσαν κοπάδια από βόδια και άλογα[239]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως ήδη αναφέραμε, αποτελεί ο γνωστός τραπεζίτης Titus Pomponius Atticus, προς τον οποίο αποστέλλει τις επιστολές του ο φίλος του

---

[237] Ο κτηνοτροφικός χαρακτήρας αποδεικνύεται από τα πλούσια λιβάδια και τα ορεινά βοσκοτόπια που ευνοούσαν την ανάπτυξή του. Οι μαρτυρίες ωστόσο των πηγών και οι λιγοστές αρχαιολογικές ενδείξεις, αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα στη συγκρότηση σαφούς εικόνας των οικονομικών δραστηριοτήτων του πληθυσμού. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 61, πρβλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 62, Tartaron, *Bronze Age*, σ. 14, Laiou – Morrisson, *The Byzantine economy*, σ. 23, Laiou, *The economic history of Byzantium*, σ. 325-326, Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 24, Kosso, *Public policy and agricultural practice*, σ. 132, Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 160, 195-196, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 23, Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 205

[238] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 62. Στους Δειπνοσοφιστές αναφέρεται: «*οἱ* (λαρινοί βόες) *οὕτως ἐκλήθησαν..... ἀπό τινός κώμης Ἠπειρωτικῆς Λαρίνης*» (*Δειπνοσοφ.* 9.18.21 - 9.18.24) και αλλού «*περί τήν Μολοσσίδα οἱ βόες υπερφυῆ ἱστοροῦνται κέρατα ἔχειν*» (*Δειπνοσοφ.* 11.34.13 - 11.34.14), ενώ στο έργο *Αλεξάνδρου Ανάβασις* του Αρριανού αναφέρεται «*καί ἐς τοῦτο ἔτι εὔβοτον τήν ἤπειρον ταύτην καί βοῦς τρέφουσαν καλλίστας*», 2.16.6.1 – 2.16.6.2

[239] Οι Ηπειρώτες αποκαλούνταν από τον Πίνδαρο «*...βουβόται ἔξοχοι...*». Βλ. Pindarus, *Nemea, carmina cum fragmentis*, 4.51-4.52, ενώ ο Στράβων μας πληροφορεί, ότι «*...ἡ τῶν Αἰτωλῶν ... καί Ἀκαρνάνων ἐρημία πρός ἱπποτροφίαν ευφυής γέγονεν....*». Βλ. Strabo, *Geographica*, 8.8.1.18-8.8.1.20

Κικέρωνας[240]. Ο Titus Pomponius Atticus είχε μια περίφημη *villa* κοντά στον Βουθρωτό αλλά και πολλές άλλες εγκαταστάσεις κοντά στις εκβολές του Καλαμά[241]. Η επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας υποδηλώνει τη στρατηγική της θέση στον δυτικό ελλαδικό χώρο και εξηγεί τους λόγους που οδήγησαν στην εγκατάσταση ρωμαίων απόστρατων αξιωματικών, μετά την μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.). Η κτηνοτροφία της Θεσπρωτίας, όπως και στην υπόλοιπη Ήπειρο, κατά τους μέσους χρόνους, δε θα διέφερε πολύ από εκείνη των τελευταίων χρόνων, οπότε οι κτηνοτρόφοι κατέβαιναν το χειμώνα στα χειμαδιά. Απόδειξη είναι τα αναφερόμενα από τον Ιωάννη Απόκαυκο[242], για τον κτηνοτρόφο Θεόδωρο Βοδινόπουλο, ο οποίος από το χωριό Βρεστίανες της Μικρής Βαγενιτίας, λίγο πριν μπει ο χειμώνας, κατέβαινε προς τα χαμηλότερα μέρη, κοντά στο Θέμα Νικοπολιτών, μεταφέροντας και αλεύρι, όπως ήταν η συνήθεια, για να ξεχειμωνιάσει με τα κοπάδια του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η φιλοξενία του σε σπίτι, σε ενδιάμεσο χωριό, κάτι που συνηθιζόταν ως τελευταία.

Αυτό που παρατηρεί κανείς στον υπό μελέτη χώρο είναι πέρα από τα πλούσια λιβάδια και τα βοσκοτόπια, τα πλούσια δάση και οι τεράστιοι ορεινοί όγκοι που προσέφεραν, όχι μόνο το απαραίτητο υλικό (λίθους, ξυλεία κ.λπ.) για την ανέγερση των οικιών, αλλά και πλούσια θηράματα. Συνεπώς, το κυνήγι πρέπει να αποτελούσε

---

[240] Cicero, *Epistulae ad Familiares, Ad Atticum*, 1.5, 1.13.1, 1.16, 2.7, 2.1.11, 2.16, 2.20, 5.3, 7.2, Cicero, *De Legibus*, 2.3.7. Τα φυσικά πλεονεκτήματα της Θεσπρωτίας δεν έμειναν ανεκμετάλλευτα από τους κατακτητές, όπως αποδεικνύουν οι ρωμαϊκές πηγές. Βλ. Cornelius Nepos, *Vitae: Life of Atticus*, 14.3 (σ. 24), comment. σ. 92-93 και Varro, *De re rustica*, II, 5.18, πρβλ. Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 204

[241] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 62

[242] Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, αρ. 27 (σ. 427-429)

σημαντική δραστηριότητα για τους κατοίκους της περιοχής[243]. Η υπόθεση αυτή ίσως επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη του ιερού (*ad Dianam*), κοντά στη ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής, το οποίο είναι αφιερωμένο στη θεά Άρτεμη, θεά του κυνηγιού.

Στις εύφορες κοιλάδες του Καλαμά και των άλλων θεσπρωτικών πόλεων θα υπήρξε βέβαια παραγωγή γεωργικών προϊόντων (δημητριακά), όπως και στην αρχαιότητα, που αποτελούσαν τη βάση της διατροφής των κατοίκων. Είδαμε αμέσως παραπάνω τον Βοδινόπουλο να μεταφέρει άλευρα. Προφανώς τα σιτηρά θα παράγονταν στο χωριό του ή τη γύρω περιοχή. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ότι η παραγωγή της ελιάς πρέπει να αποτελούσε βασική δραστηριότητα των κατοίκων, όπως ίσως αποδεικνύουν η ονομασία *Ἐλαιᾶτις* (η πεδιάδα που σχηματίζεται από τον Αχέροντα και τον Κωκυτό), καθώς και η ονομασία της αποικίας της *Ἐλέας*[244].

Η αμπελουργία θα ήταν ασφαλώς μία από τις πιο συνήθεις καλλιέργειες. Η μοναδική πληροφορία που έχουμε για καλλιέργεια αμπελιού προέρχεται από τη διαθήκη του αγίου Νείλου του Ιεριχιώτη[245]. Εκεί αναφέρεται, ότι ο Ιωάννης Οψαράς παρεχώρησε

---

[243] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 62

[244] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 63

[245] Σύμφωνα με το Βίο του Οσίου Νείλου, κτήτορα της Μονής Γηρομερίου (Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 200), ο όσιος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, καταγόμενος από την πλούσια και ευγενή οικογένεια «*των Λασκαρέων*». Σύντομα εγκατέλειψε τους δικούς του και μόνασε για πολλά χρόνια σε μοναστήρια των Ιεροσολύμων, στον Ιορδάνη, στην Ιεριχώ, το Κορμήλιον Όρος, φθάνοντας ως το Σινά και την Ερυθρά, επιστρέφοντας, μάλιστα, δύο φορές στην Κωνσταντινούπολη. Στο τέλος επισκέφθηκε την Πελοπόννησο και την Κέρκυρα και περνώντας απέναντι στον Ιεριχώ «*τοῖς τῶν Φοινίκων μέρεσι διακείμενον*», προφανώς στη Φοινίκη (στην οποία

στο μοναστήρι του Γηρομερίου «παλαιάμπελον», το οποίο ύστερα από πολλούς κόπους το μετέβαλαν σε «αμπελώνα»[246]. Φαίνεται, ότι το αμπέλι, ιδιοκτησίας των Αψαράδων, ήταν εγκαταλελλειμμένο και παραχωρήθηκε στο μοναστήρι. Είναι άγνωστο, αν η παραχώρηση ήταν δωρεά ή δόθηκε στη Μονή με το καθεστώς της εμφύτευσης[247]. Πάντως, αν ληφθεί υπόψη, ότι ο τόπος, όπου χτίστηκε το μοναστήρι, χαρακτηρίζεται «*τραχύς και ἅβατος και ἀνήρρυτος*», όχι πολύ κατάλληλος για ανθρώπινη κατοικία και, ότι χρειάστηκε πολύς κόπος, για να χρησιμοποιηθεί τούτος ως κατοικία των μοναχών, νομίζω, ότι πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι οι Αψαράδες, ως μεγάλοι γαιοκτήμονες, αναζητούσαν τρόπους, ώστε να αξιοποιήσουν, χέρσες γαίες που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία τους.

Η διατροφή των κατοίκων της Παραμυθιάς αλλά και ευρύτερα της Θεσπρωτίας, θα συμπληρωνόταν από την αλιεία των πλούσιων ποταμών και της θάλασσας. Σημαντική υπήρξε επίσης και η παραγωγή αλατιού. Χάρη στη βενετική παρουσία στην Κέρκυρα, γνωρίζουμε, ότι στη Σαγιάδα υπήρξαν αλυκές, τις οποίες

χρωστάει και το όνομα Ιεριχιώτης), πείσθηκε από μερικούς ευσεβείς ανθρώπους να καταλήξει στο Γηρομέριον.

[246] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 201

[247] Ο όρος *εμφύτευσις* αναφέρεται στον 4ο αιώνα σε μια σειρά διοικητικών κανονισμών, με τους οποίους τα κτήματα που ανήκαν στο στέμμα μεταφέρονται σε ιδιώτες καλλιεργητές. Κατά τον 5ο αιώνα ο όρος *εμφύτευσις* εξελίχθηκε σε ένα συγκεκριμένο τύπο γραπτού συμβολαίου, που εφαρμόζονταν τόσο στις περιπτώσεις κτημάτων που ανήκαν στο στέμμα, όσο και σε ιδιώτες αλλά και στα εκκλησιαστικά κτήματα. Ειδικοί περιορισμοί ίσχυαν στην περίπτωση της χρήσης του όρου *εμφύτευσις* στην εκκλησιαστική γη, με στόχο να αποτρέψει την αλλοτρίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Μετά τον 7ο αιώνα ο όρος αναφέρονταν κυρίως στην εκκλησιαστική περιουσία, αν και τα νομικά κείμενα διατήρησαν την παραδοσιακή σημασία του όρου. Βλ. Cappel, *Emphyteusis*, σ. 693-694 και Leonhard, *Emphyteusis*, σ. 2513-2516

εκμεταλλεύονταν ο δεσπότης των Ιωαννίνων, Ιζαού, έχοντας ανακαινίσει και τον εκεί υπάρχοντα πύργο, ενώ τοποθέτησε και φρουρά[248]. Οι Βενετοί όμως, για να αποφύγουν τον ανταγωνισμό, επειδή είχαν και αυτοί αλυκές, απέναντι, στην Κέρκυρα, το 1387, κατέστρεψαν τις αλυκές του Ιζαού μαζί με τον πύργο, με τη δικαιολογία, ότι πριν η Σαγιάδα ήταν βενετική και, ότι βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία της Κέρκυρας. Το 1394 ο Ιζαού επανήλθε και το 1399 η Βενετία ζήτησε να εξαγοράσει αλυκές και πύργο[249]. Αργότερα οι αλυκές έπεσαν στα χέρια του Ζενεβίση, μετά τη νίκη του εναντίον του Ιζαού, που κι αυτός αρνήθηκε να τις πουλήσει στη Βενετία[250]. Την εποχή αυτή η Σαγιάδα είχε αναδειχθεί σε μικρό κέντρο εμπορίου, όπου και υπήρξε βενετικός εμπορικός σταθμός[251].

Από πλευράς πληθυσμού, αναφερθήκαμε (και θα γίνει λεπτομερέστερα λόγος πιο κάτω) στην άφιξη πολλών Ρωμαίων στην περιοχή, κυρίως μετά την ίδρυση της Φωτικής, οι οποίοι, σιγά-σιγά εξελληνίστηκαν. Στους επόμενους αιώνες λείπουν οι πληροφορίες που θα μας επέτρεπαν να βγάλουμε συμπέρασμα για τη σύνθεση του πληθυσμού, εκτός από τη βέβαιη εγκατάσταση Σλάβων στην περιοχή, όπως κυρίως δείχνουν τα πολλά επιζώντα τοπωνύμια. Λιγοστές πληροφορίες για την πληθυσμιακή σύνθεση έχουμε από το τέλος της μεσαιωνικής περιόδου, όταν πολλοί Αλβανοί εγκαταστάθηκαν στη Θεσπρωτία. Το σπουδαιότερο αλβανικό φύλο της περιοχής, όπως ήδη αναφέραμε, ήταν οι Μαζαρακαίοι, που κατοίκούσαν μεταξύ Πάργας και αγίου Δονάτου, όπως γίνεται φανερό από την πορεία του Καρόλου Τόκκου προς τα Γιάννενα: «*καί*

---

[248] Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 169

[249] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 230, Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 171

[250] Στο ίδιο, σ. 233

[251] Στο ίδιο, σ. 241

ἔσκισαν τά Ἄλβανα καί τούς Μαζαρακαίους,/ καί ἔφτασαν εἰς τήν Παραμυθιάν, εἰς τόν Ἅγιον Δονάτον», όπως μνημονεύει το χρονικό των Τόκκων[252]. Στο ίδιο χρονικό ο άγιος Δονάτος αναφέρεται ως «*σύνορον*», ασφαλώς του δεσποτάτου των Ιωαννίνων[253].

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για την κοινωνική κατάσταση του πληθυσμού. Μνημονεύονται «*Βαγενίτες εθελόδουλοι*» στην Κέρκυρα, που οι Καστρηνοί της πόλης τους έπαιρναν προς καλλιέργεια των κτημάτων τους, μαζί με Βλάχους[254]. Οι Βαγενίτες εθελόδουλοι έρχονταν στην Κέρκυρα από τη Θεσπρωτία, προς εύρεση εργασίας[255]. Πιθανότατα, υπόκεινταν στο ίδιο καθεστώς με τους «*έρημους*» και τουλάχιστον στην αρχή ο φεουδάρχης δεν ήταν υποχρεωμένος να τους δηλώσει[256]. Οι παραπάνω πρέπει να ήταν οι αντίστοιχοι των ελευθέρων ή ατέχνων που ήταν ατελείς (δεν πλήρωναν τέλη) και «*τῷ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι*»[257]. Φαίνεται πως η Κέρκυρα την εποχή αυτή είχε ανάγκη από εργατικά χέρια, αφού έφταναν στο νησί και Βλάχοι εργάτες.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε, ότι τμήμα του πληθυσμού της Θεσπρωτίας, προς εύρεση εργασίας αλλά ασφαλώς και για να αποφεύγει τις επιδρομές, κατέφευγε στην Κέρκυρα (όπως παλιότερα οι κάτοικοι της Εύροιας), υπήρχαν όμως και εκείνοι που έπαιρναν την αντίθετη κατεύθυνση, καταφεύγοντας στα Γιάννενα. Πρόκειται κυρίως για τους μεγάλους άρχοντες της Βαγενιτίας, που ήρθαν στα

---

[252] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 12, στ. 1497-1499

[253] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 10, στ. 1483-1484: «*Ἦτον σιμὰ τὸ σύνορον, ὁ Ἅγιος Δονᾶτος,/ καὶ ἐβουλει τοῦ καλούτζικα εὔκολα νὰ περάση.*»

[254] Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 147, 243, Του ιδίου, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 447

[255] «*Αποτελούσαν αξιόλογη καλλιεργητική δύναμη για την εκμετάλλευση της οποίας διαγκωνίζονταν το δημόσιο και οι γαιοκτήμονες βαρόνοι*». Βλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 513

[256] Στο ίδιο, σ. 199, 248

[257] Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 243, 246

Γιάννενα για μεγαλύτερη ασφάλεια, αφήνοντας τα μικρότερα φρούρια που υπήρχαν εκεί. Μάλιστα ήταν τόσο πολλοί που είχαν συμπήξει δική τους ομάδα στα Γιάννενα, μαζί με όσους άλλους είχαν έρθει «*έξωθεν*» που φρόντιζαν να έχουν λόγο στη διακυβέρνηση της πόλεως[258], δημιουργώντας όχι λίγα προβλήματα.

Η παρουσία του Νείλου Ιεριχιώτη στη Θεσπρωτία συνδέεται με τον ευγενή Ιωάννη Οψαρά, ο οποίος όπως είδαμε παραχώρησε «παλαιάμπελον», που βρισκόταν, στην «*περί του χωρίου Γηρομέρι περιοχήν*»[259]. Τούτο μνημονεύεται στη διαθήκη του Οσίου, όπου μάλιστα ο Όσιος αναθέτει στους άρχοντες του τόπου, στον πανευγενέστατο Καβουλάριον (Καβαλλάριον;) Νικ(όλαο;) τον Οψαρά και Αρίσταρ(χο;) τον Κασαδρίτη να επιβλέπουν και να αγαπάνε τους μοναχούς του Γηρομερίου και να τους παραχωρούν τα απαραίτητα, ενώ οι μοναχοί θα προσεύχονται «*υπέρ των ορθοδόξων και ευσεβών δεσποτών*» (δεσπότη Ιωάννη Άγγελο – Δούκα (Ορσίνι) και τη βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα), καθώς και υπέρ «*πάντων ἀρχών και ἀρχομένων*»[260]. Ο Νείλος φρόντιζε να έχει σχέσεις όχι μόνο με την αριστοκρατία της περιοχής αλλά και με την εξουσία. Εξ' άλλου ο ίδιος ήταν ευγενής από τη γνωστή οικογένεια των Λασκαρέων.

Η παρουσία των Αψαράδων στα Ιωάννινα ήταν πολύ αισθητή. Αποτελούσαν (μαζί με τους Φιλανθρωπηνούς και τους Στρατηγόπουλους) μια από τις τρεις σημαντικότερες οικογένειες της πόλης, με πιο γνωστό απ' όλους τον Μιχαήλ Αψαρά,

---

[258] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 8

[259] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 201. Η διαθήκη επικυρώθηκε το 1337 και σώζεται αντίγραφο του 1811. Βλ. και Τσουρής, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος*, σ. 15

[260] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 201

πρωτοβεστιάριο του δεσπότη Θωμά Πρελούμπου[261], και αργότερα τους αδελφούς Θεοφάνη και Νεκτάριο, που μόνασαν στο νησί της Παμβώτιδος και στη συνέχεια στα Μετέωρα, όπου και έχτισαν το μοναστήρι του Βαρλαάμ. Είναι πολύ πιθανό οι Αψαράδες να είχαν στην περιοχή Γηρομερίου πολλά κτήματα. Πάντως και από την υψηλή τους θέση στα Γιάννενα, παρά την εκεί ύπαρξη πολύ μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών γίνεται φανερό, ότι οι Αψαράδες θα ήταν στη Θεσπρωτία μια από τις μεγαλύτερες οικογένειες, αν όχι η μεγαλύτερη. Η Θεσπρωτία και μάλιστα η περιοχή Γηρομερίου φαίνεται πως θα ήταν η κοιτίδα τους.

[261] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 11, 28-29: «*Τὸν δὲ Μιχαὴλ τὸν Ἀψαρᾶν καὶ πρωτοβεστιάριον τετίμηκε*».

II. ΧΕΡΣΑΙΟΙ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ, ΚΟΜΒΟΙ ΚΑΙ ΛΙΜΑΝΙΑ – ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΗΝ TABULA PEUTINGERIANA. Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ AD DIANAM

Ο γεωγραφικός χώρος του δυτικού ελλαδικού χώρου με τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει, ήταν εκείνος που κυρίως επέβαλε τη χάραξη του οδικού δικτύου, που συνέδεε τα μεγάλα αστικά κέντρα με την περιφέρεια. Ο εντοπισμός και η αποτύπωση αυτού του πολυδαίδαλου χερσαίου δικτύου επικοινωνίας στη δυτική – νοτιοδυτική πλευρά της βαλκανικής χερσονήσου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αλλά αποτελεί και βασικό πεδίο έρευνας για τη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας της περιοχής (χάρτης 8,10,12).

Η εξέταση του οδικού δικτύου αποτελεί ίσως ένα από τα πιο σημαντικά πεδία έρευνας που παρέχει στον εκάστοτε μελετητή τη δυνατότητα να απαντήσει σε ερωτήματα που αφορούν στην οικιστική ανάπτυξη της περιοχής αλλά και στην πορεία που ακολουθούσαν τα στρατεύματα, σε εμπόλεμες περιόδους στον θεσπρωτικό χώρο. Μελετώντας κανείς τους χάρτες που αποτυπώνουν την ανάπτυξη του οδικού αυτού δικτύου διαπιστώνει, ότι για την πορεία που θα ακολουθούσαν οι δρόμοι, λαμβάνονταν υπόψη, όχι μόνο τα γεωγραφικά και γεωφυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής αλλά και οι οχυρωμένοι οικισμοί κατά μήκος του (χάρτης 13). Οι δρόμοι αποτελούν, πιστεύουμε, βασικό σημείο αναφοράς, αφού οι εμπλεκόμενες δυνάμεις έπρεπε να αναπτύξουν ένα ευρύτερο οχυρωματικό δίκτυο, που θα προστάτευε την περιοχή από κάθε μελλοντικό κατακτητή. Δρόμοι δηλαδή και οχυρώσεις ήταν στοιχεία αλληλοσυνδεόμενα και αλληλοεξαρτώμενα.

Το τμήμα του δικτύου επικοινωνίας της εν λόγω περιοχής παρουσιάζει ελλείψεις σε προσπελάσιμους δρόμους, γεγονός το οποίο, σε συνδυασμό με τη μορφολογία του εδάφους, είχε άμεσο αντίκτυπο στην ποιότητα της επικοινωνίας της περιοχής[262]. Είναι αναμφισβήτητο, ότι ο γεωγραφικός χώρος και μάλιστα αυτός της Ηπείρου παρουσιάζει μεγάλη ιδιομορφία, γεγονός που αποτέλεσε έναν από τους ανασταλτικούς παράγοντες και ταυτόχρονα δυσχέραινε σοβαρά την επικοινωνία της ηπειρωτικής ενδοχώρας με τη θάλασσα και τη διεξαγωγή εμπορικών συναλλαγών. Οι κυριότερες φυσικές διαβάσεις είναι αυτές που σχηματίζουν οι δύο σημαντικότεροι ποταμοί με τους παραποτάμους τους, ο Καλαμάς και ο Αχέρων[263]. Τα φυσικά περάσματα που δημιουργούσαν, αποτελούσαν τους διαύλους επικοινωνίας των ηπειρωτικών ακτών με την ενδοχώρα. Τα περάσματα αυτά και οι διαβάσεις έχουν διατηρηθεί ακόμη και σήμερα σχεδόν αναλλοίωτα. Παρ' όλες τις γεωλογικές και φυσικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή, χρησιμοποιούνται ακόμη και μέχρι τις μέρες μας από τους κτηνοτρόφους και τους ντόπιους κατοίκους της.

Ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζονταν οι δρόμοι ποίκιλε. Λαμβάνονταν υπόψιν παράγοντες, όπως η ανθρώπινη κινητικότητα, τα διαθέσιμα ντόπια οικοδομικά υλικά, το κλίμα και η τοπογραφία. Τα υλικά, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή ενός οδικού δικτύου, επίσης ποίκιλαν ανάλογα με την τοποθεσία και την

---

[262] Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, *Το οδικό δίκτυο της χερσονήσου του Αίμου*, σ. 169-170

[263] Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 12. Ρήγινος, *Η οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 127. Πιθανόν, ο ορεινός χώρος αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα στην ανάπτυξη της γεωργίας στη βυζαντινή Ήπειρο. Ο Ιωάννης Απόκαυκος στις αρχές του 13ου αιώνα, περιγράφει την περιοχή ως βραχώδη με πλούσια βλάστηση.

περιοχή[264]. Οι περισσότεροι ρωμαϊκοί δρόμοι εξυπηρετούσαν κυρίως στρατιωτικούς σκοπούς, αλλά δεδομένης της ανάπτυξης που δημιούργησε η ρωμαϊκή επεκτατική πολιτική στις νέες επαρχίες, οι δρόμοι εξυπηρετούσαν εν συνεχεία ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού σε όλη την ιστορική του παρουσία[265]. Η μέση ποιότητα των χερσαίων δρόμων της πρωτοβυζαντινής εποχής ήταν σαφώς καλύτερη από εκείνη που ακολούθησε μετά τον 7ο αιώνα, καθώς το βυζαντινό οδικό σύστημα διαδέχθηκε το ρωμαϊκό, το οποίο είχε γνωρίσει ακμή και μεγάλη επέκταση στην περίοδο μετά τον Αύγουστο[266]. Πολλοί από τους ρωμαϊκούς δρόμους ακολούθησαν την πορεία προϋπαρχουσών οδών, καθώς και τις παραδοσιακές διαδρομές, που υπαγορεύονταν από το ανάγλυφο του εδάφους και του πολεοδομικού σχεδιασμού[267].

---

[264] Περισσότερα για τα υλικά και τις μεθόδους κατασκευής, βλ. Adam, *Roman building material and technique*, σ. 22-190 και Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 28

[265] Έτσι στη βυζαντινή εποχή δεν ήταν πλέον πρακτικά δυνατή η διάκριση μεταξύ της *via militaris* και της *via publica*. Βλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 92, πρβλ. Knapton, *The Romans and their roads*, σ. 24

[266] Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 91

[267] Στο ίδιο, σ. 96, βλ. και Knapton, *The Romans and their roads*, σ. 43. Για να θεωρηθεί, ότι οι μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις διέθεταν έναν στοιχειώδη πολεοδομικό σχεδιασμό, έπρεπε να παρείχαν ασφάλεια, λειτουργικότητα και υγιεινή, στοιχεία στα οποία δεν δίνονταν ιδιαίτερη έμφαση κατά την ανέγερση των βυζαντινών οχυρώσεων. Δεν πρέπει να παραληφθεί ο συμβολισμός και η αισθητική, δύο χαρακτηριστικά που έπρεπε να πληρούν οι υπό ανέγερση βυζαντινές οχυρώσεις. Βλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 101. Για περισσότερα, βλ. Μπούρας, *Πολεοδομικά*, σ. 89, Του ιδίου, *Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις*, σ. 10, Saradi, *The Byzantine Cities*, σ. 43, Μπακιρτζής, *Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων*, σ. 139 κ.ε., Mango, *Byzantium, The empire of new Rome*, σ. 81-82, Του ιδίου, *Byzantine Architecture*, σ. 57, Müller - Wiener, *Von der Polis zum Kastron*, σ. 436 κ.ε. και κυρίως 463 κ.ε., Μουτσόπουλος, *Η πρώιμη βυζαντινή και μεσοβυζαντινή πόλη*, σ. 35, Guillou, *La civilization byzantine*, σ. 304, Foss – Kazhdan, *Cities*, σ. 464-466, βλ. και Βασιλειάδης – Χριστοδούλου, *Από την προπολιτική στην πολιτική κοινωνία*, σ. 120

Κατά τη διάρκεια κατασκευής ενός νέου δρόμου, μεγάλη σημασία και προσοχή δίνονταν τόσο στην αισθητική του όσο και στην πρακτική του πλευρά, που απορρέει από την επιστήμη της μηχανικής. Παρέκλιναν από αυτές τις προϋποθέσεις, μόνο σε περίπτωση που αναγκάζονταν, εξαιτίας των πολιτικών γεγονότων ή των διοικητικών και κοινωνικών αλλαγών. Σε περιοχές που δεν υπήρχε ανάγκη από τους Ρωμαίους να χρησιμοποιούν τους χερσαίους δρόμους, για να πραγματοποιούν τις εμπορικές τους συναλλαγές, προτιμόταν ο θαλάσσιος δρόμος και κατά συνέπεια δεν δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στη χάραξη ή στην ανακαίνιση δρόμων ξηράς[268]. Έτσι, οι δρόμοι επικοινωνίας της Μακεδονίας με τον δυτικό ελλαδικό χώρο ήταν κατώτερης ποιότητας, ενώ σε άλλες περιοχές η επιφάνεια των δρόμων ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη, καθώς καλύπτονταν με λαξευμένους λίθους, τοποθετημένους με ιδιαίτερη προσοχή[269].

Η μελέτη του θεσπρωτικού χώρου παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τους εκεί δρόμους, πολλοί από τους οποίους, αν και κατασκευάστηκαν στους πρώτους ιστορικούς χρόνους της οικιστικής οργάνωσης και ανάπτυξης, διατηρήθηκαν και χρησιμοποιούνταν και κατά τη βυζαντινή περίοδο και την εποχή της τουρκοκρατίας αλλά και σε ένα βαθμό διατηρούνται έως και σήμερα (χάρτης 12).

Σημαντικές οδοί επικοινωνίας δημιουργούνται μέσα από κοιλάδες και περάσματα, που διασχίζει ο ποταμός Αχέροντας και οι

---

[268] Για τις δυνατότητες και τις δυσκολίες της θαλάσσιας επικοινωνίας, βλ. Μπαζαίου – Barabas, *Θαλάσσιοι δρόμοι: Δυνατότητες και δυσκολίες της θαλάσσιας επικοινωνίας*, σ. 435-443

[269] Knapton, *The Romans and their roads*, σ. 50

παραπόταμοί του[270]. Οι δρόμοι που σχηματίζονται κατά μήκος του ποταμού Καλαμά είναι αυτοί που παρουσιάζουν επίσης πολυποίκιλο ενδιαφέρον, αφού πρόκειται για δρόμους, οι οποίοι υπήρξαν ανέκαθεν από την παλαιολιθική εποχή έως και σήμερα σημαντικές οδικές αρτηρίες[271] (χάρτης 12). Η σπουδαιότητά τους αποδεικνύεται, καθώς, αφενός εντάσσονται (όχι ως κύρια οδική αρτηρία) στο βραχίονα της Εγνατίας Οδού, που οδηγούσε από το Δυρράχιο στη Νικόπολη και αφετέρου, όπως διαπιστώνει κανείς στο πέρασμα των αιώνων, αποτελούσε τμήμα της κύριας οδικής αρτηρίας που συνδέει τον δυτικό ελλαδικό χώρο με τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τα κεντρικά Βαλκάνια. Στην οδική αρτηρία, παραπλεύρως του ποταμού Καλαμά, εδράζεται το οδικό δίκτυο όλων των εποχών. Στη διαδρομή του ο Καλαμάς δέχεται ένα μεγάλο αριθμό από παραποτάμους, όπως τον Καλπακιώτικο, τη Λαγκαβίτσα και τον Κούτση, που επιτρέπουν τη διάβαση προς την πεδιάδα του Βουθρωτού και την κοιλάδα του Δρίνου, καθώς και το Τρυπωμένο ρέμα της Τύριας και του Σμόλιτσα από το Νότο, που δημιουργούν δίοδο επικοινωνίας με το Σούλι και τη Δωδώνη[272].

Οι δρόμοι αυτοί ήταν σε χρήση από την αρχαία εποχή, όπως αποδεικνύεται αφενός από το πλήθος των οικισμών και των

---

[270] Οι δρόμοι αυτοί ήταν οι εξής: Αμμουδιά – Καναλάκι – Μυρσίνη, Αμμουδιά – πεδιάδα Αχέροντα – Μόρφι – Μαργαρίτι – Κούτσι – Πλαταριά, Αμμουδιά – πεδιάδα Αχέροντα – Γλυκύ – Κωκυτός – Παραμυθιά – πεδιάδα νότια του Καλαμά και στη συνέχεια προς Δωδώνη, Αμμουδιά – Γλυκύ – Σούλι – Λάκκα – Δωδώνη. Κατά μήκος του Αχέροντα, η σειρά των φρουρίων – οχυρών θέσεων, προσδιορίζει μια σημαντική οδό σύνδεσης της ενδοχώρας με τα παράλια: Ζωτικό, Μπιστιά, Σιστρούνι, Παλαιοχώρι, Τρίκαστρο, Κορώνη κ.λπ.. Αυτή η οδός καταλήγει στις εκβολές του ποταμού που χύνεται στον Γλυκύ Λιμένα. Βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 70, Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 104

[271] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 70

[272] Η κοιλάδα του Δρίνου αποτελούσε από τις σπουδαιότερες διαβάσεις με κατεύθυνση από το βορρά προς το νότο. Βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 70

γεφυριών που υπήρχαν κατά μήκος της διαδρομής τους και αφετέρου από το πλήθος των πολεμικών επιχειρήσεων, που έλαβαν χώρα σε αυτούς, όπως πληροφορούμαστε από τις γραπτές ελληνικές και ρωμαϊκές πηγές. Ο Τίτος Λίβιος αναφέρει για παράδειγμα την πολεμική επιχείρηση του L. Anicius, ο οποίος την άνοιξη του 168 π.Χ., διερχόμενος από την Ιλλυρία, κατέλαβε τη Φανοτή και στη συνέχεια κατευθύνθηκε στη Μολοσσία μέσα από τα στενά της Βροσίνας[273]. Επίσης, ο Πολύβιος μνημονεύει την περίπτωση της διαφυγής του A. Hostilius την άνοιξη του 170 π.Χ., ο οποίος μέσα από τη Φανοτή και τη Γκούμανη έφτασε στο Ιόνιο και από εκεί στην Αντίκυρα[274]. Σ' ολόκληρο τον δυτικό ελλαδικό χώρο διασώζονται σε μεγάλο βαθμό ίχνη αρχαίων δρόμων, που πήραν τη μορφή τους κατόπιν ανθρώπινης παρέμβασης (κράσπεδα με πλακοστρώσεις)[275].

Κατά τη ρωμαϊκή εποχή, μέσα από τις ήδη υπάρχουσες διαβάσεις και τις διόδους του γεωγραφικού αυτού χώρου, έπρεπε να δημιουργηθούν οι δρόμοι που θα οδηγούσαν προς όλες τις κατευθύνσεις του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Οι εώς τότε δρόμοι δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες και στις

---

[273] Βλ. Titus Livius, *History of Rome*, 45.26.3 και 45.26.4: «[3] *Praepositis his Illyrico, reliquo exercitu in Epirum est profectus. Ubi prima Phanote ei dedita est omni multitudine cum infulis obviam effuse*. [4] *hinc praesidio imposito in Molossidem transgressus, cuius omnibus oppidis praeter Passaronem et Tecmonem et Plylacen et Horreum receptis primum ad Passaronem ducit*».

[274] Πολύβιος, 27.16.1.1 - 27.16.6.3: «*Ὅτι οἱ περὶ Θεόδοτον καὶ Φιλόστρατον ἐποίησαν ἀσεβὲς πρᾶγμα καὶ παράσπονδον ὁμολογουμένως. πυθόμενοι γὰρ τὸν ὕπατον τῶν Ῥωμαίων Αὖλον Ὁστίλιον παραγίνεσθαι κομιζόμενον εἰς Θετταλίαν..... ὁ δὲ βασιλεὺς ἐβούλετο μὲν ἐξ αὐτῆς προάγειν καὶ συνάπτειν, τῶν δὲ Μολοττῶν κατὰ τὸν Ἄῳον ποταμὸν τὴν γέφυραν κατειληφότων ἐκωλύετο τῆς ὁρμῆς καὶ πρῶτον ἠναγκάζετο διαμάχεσθαι πρὸς τούτους. συνέβη δὲ τὸν Αὖλον εἰς τοὺς Φανοτεῖς παραγενόμενον καταλῦσαι .... ἠνάγκασε μετελθεῖν εἰς Γίτανα τῆς νυκτός. καὶ ἀπογνοὺς τὴν διὰ τῆς Ἠπείρου πορείαν ἀνήχθη καὶ πλεύσας εἰς Ἀντίκυραν ἐκεῖθεν ἐποιήσατο τὴν ὁρμὴν εἰς Θετταλίαν.*»

[275] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 187

απαιτήσεις του ρωμαϊκού στρατού, γεγονός που οδήγησε στην ανάπτυξη του μεγαλεπήβολου ρωμαϊκού οδικού δικτύου[276]. Η σπουδαιότητα του γεωγραφικού χώρου της Παλαιάς Ηπείρου αποδεικνύεται από την Εγνατία οδό, που κατασκευάστηκε, προκειμένου να βελτιώσει την επικοινωνία και τις εμπορικές επαφές μεταξύ ανατολικού και δυτικού ρωμαϊκού κράτους, όπως και για τη διευκόλυνση κίνησης του ρωμαϊκού στρατού[277]. Κατά την περίοδο του ύστερου μεσαίωνα, όταν η Εγνατία Οδός, ως οδός στρατηγικής σημασίας, άρχισε να πέφτει σε παρακμή, οι εκτεταμένες πολεμικές επιχειρήσεις, που λαμβάνουν χώρα στο κεντρικό τμήμα της Ηπείρου, ανέδειξαν τη σημασία των δευτερευόντων δρόμων, καθώς και των θαλάσσιων οδών[278].

Η Εγνατία οδός είναι μια από τις σημαντικότερες οδικές αρτηρίες, για την οποία διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες, μέσα από οδοιπορικά της εποχής ή από αξιόπιστες μαρτυρίες που παρέχουν οι συγγραφείς, οι οποίοι συμμετείχαν στα μεγάλης έκτασης

---

[276] Αποτελεί ένα πολύ σημαντικό πεδίο έρευνας, καθώς ο ερευνητής μπορεί να οδηγηθεί στην αποκρυπτογράφηση της ανθρώπινης δραστηριότητας και επομένως στην καθημερινή διαβίωση και συνύπαρξη στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Έτσι, εξάγει κανείς συμπεράσματα για την κοινωνική, οικονομική και πολιτική του φυσιογνωμία. Βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου*, σ. 179

[277] Από τη στιγμή που οι Ρωμαίοι εγκαθιδρύθηκαν στον ελλαδικό χώρο, κατασκεύασαν τη *via Egnatia*, περίπου το 130 π.Χ., συνδέοντας έτσι την Ιταλία, μέσω της Ηπείρου και της Μακεδονίας με την ανατολή (Μ. Ασία), για να εκπληρώσουν τους επεκτατικούς τους στόχους. Αποτελούσε συνέχεια της *via Appia* που κατέληγε στο Βρινδήσιο. Από την Εγνατία, η οποία αποτελούσε την κύρια οδική αρτηρία, ξεκινούσαν διακλαδώσεις δρόμων προς την ελληνική χερσόνησο. Βλ. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 100, Dzino, *Late Republican Illyrian policy of Rome*, σ. 58, Anthon - Smith, *A new classical dictionary*, σ. 276. Για τη χρονολόγηση της *via Egnatia*, βλ. Kallet – Marx, *Hegemony to Empire*, σ. 347-349

[278] Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 28. Για την περίοδο χρήσης, ως οδού επικοινωνίας, της Εγνατίας Οδού, βλ. Oikonomides, *Via Egnatia*, σ. 13-14

στρατιωτικά γεγονότα του δυτικού ελλαδικού χώρου. Αποτελεί ένα εντυπωσιακό έργο της ρωμαϊκής οδοποιίας. Είχε δύο εισόδους στην Αδριατική, το Δυρράχιο στον βορρά, το δυτικότερο σημείο της Εγνατίας Οδού, και την Απολλωνία στο νότο[279] (χάρτης 7,8).

Οι υπόλοιποι άξονες συνδέουν, όπως θα δούμε, τις πρωτεύουσες των επαρχιών και τις σημαντικές πόλεις της αυτοκρατορίας[280]. Στην ευρύτερη περιοχή υπήρξε και η σημαντική οδός, η οποία έχοντας ως αφετηρία το Δυρράχιο, περνούσε την Απολλωνία και στη συνέχεια χωριζόταν σε δύο βραχίονες: ο ένας δρόμος ακολουθούσε τα παράλια του Ιονίου πελάγους και κατέληγε στον Βουθρωτό, ενώ ο δεύτερος περνούσε από την κοιλάδα του Αώου, εξυπηρετώντας τις νότιες περιοχές της ηπειρωτικής ενδοχώρας[281].

---

[279] Βλ. Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 151, επίσης Rizakis, *Les colonies Romaines*, σ. 264 και Bowden, *Epirus vetus*, σ. 14

[280] Η ιεραρχία του δικτύου των οικισμών κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο μπορεί να διακριθεί σε τέσσερα επίπεδα: α) την *πρωτεύουσα*, β) *την πόλη*, γ) *την κώμη* και δ) *το χωρίον*. Η πρωτεύουσα ήταν το κέντρο της διοίκησης και η μητρόπολη, η οποία αποτελούσε την έδρα του κρατικού αξιωματούχου, που είναι υπεύθυνος για τη φορολογία και την απονομή δικαιοσύνης. Η *πόλη* θεωρείται συνήθως ένας οργανωμένος οχυρωμένος οικισμός, με μεγάλη πυκνότητα κτισμάτων και διοικητικές, θρησκευτικές, οικονομικές και πολιτιστικές λειτουργίες. Οι *κώμες* αποτελούσαν τις μικρότερες διοικητικές υποδιαιρέσεις, οι οποίες αναπτύσσονται δίπλα ή γύρω από την *πόλη* και στις οποίες διαμένουν οι επαγγελματίες και οι έμποροι (αποκαλούνται από τον Dagron «*πόλεις δορυφόροι*»). Το *χωρίον* (*fundus*) ήταν η μικρότερη διοικητική υποδιαίρεση στα προάστια της πόλης αλλά φυσικά εντός του *territorium* της, με μικρές ιδιοκτησίες, όπου κατοικούν οι καλλιεργητές και οι δουλοπάροικοι. Για περισσότερα, βλ. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της επαρχίας Θεσσαλίας*, σ. 20, 21, Του ιδίου, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 206-207, Knapton, *The Romans and their roads*, σ. 29, Stadtmüller, *Das Römische Strassennetz*, σ. 238, Elsner, *The itinerarium Burdigalense*, σ. 185, Koder, *The urban character of the early byzantine empire*, σ. 157, Dagron, *Entre village et cité*, σ. 7 κ.ε., Harvey, *The village*, σ. 328-333

[281] Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων*, σ. 70

Το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο με σχηματική αναπαράσταση των οικισμών επ' αυτού, έχει αποτυπωθεί στον μοναδικό εικονογραφικό χάρτη της εποχής, την *Tabula Peutingeriana*. Αποτελεί τον πληρέστερο οδηγό για το οδικό δίκτυο των πρώτων χριστιανικών χρόνων, μέχρι τον 6ο αιώνα[282]. Οι εικονιζόμενοι δρόμοι περιελάμβαναν τις διαπεριφερειακές, τις κύριες περιφερειακές και τις δευτερεύουσες επαρχιακές οδούς[283] (χάρτης 8,10,12,16). Πολύτιμα στοιχεία αντλούνται επίσης από τους ρωμαϊκούς οδοδείκτες, τα λεγόμενα ρωμαϊκά *miliaria*[284], που αποτύπωναν τις αποστάσεις μεταξύ των μεγάλων οικιστικών κέντρων της αυτοκρατορίας γενικότερα, και της Παλαιάς Ηπείρου ειδικότερα, η οποία ανήκε στη διοίκηση Μοισίας, της Υπαρχίας του Ιλλυρικού[285] (χάρτης 9,10,16).

---

[282] Οι πληροφορίες για τη δημιουργία του βασίστηκαν στο *cursus publicus*, στην επίσημη δηλαδή ρωμαϊκή ταχυδρομική υπηρεσία που οργανώθηκε ήδη από την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου και τελειοποιήθηκε αργότερα. Για περισσότερα, βλ. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 46 κ.ε., βλ. και Adams – Laurence, *Travel and geography*, σ. 26

[283] Από τους βασικούς διαπεριφερειακούς αυτούς άξονες του οδικού δικτύου στη βαλκανική αποτελούσε η *via Egnatia*. Η λέξη *via* χρησιμοποιούνταν κυρίως για να υποδηλώσει δρόμους μεγάλων αποστάσεων, που επέτρεπαν τη διέλευση δύο οχημάτων. Βλ. Knapton, *The Romans and their roads*, σ. 27, πρβλ. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 47, 99 κ.ε., Του ιδίου, *Το δίκτυο των οικισμών την επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 2060

[284] Πρόκειται για κυλινδρικές λίθινες στήλες ύψους περίπου 2-3μ., ιστάμενες σε τετράγωνη βάση, που τοποθετούνταν ανά τακτά διαστήματα και στις οποίες αναγράφονταν η απόσταση από το κοντινότερο μεγάλο οικιστικό κέντρο. Για περισσότερα, βλ. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 98, Collart, *Les milliaires de la via Egnatia*, σ. 177-200. Το πόσο σημαντικό ήταν το οδικό δίκτυο και το πόσο μεγάλη σημασία αποδίδονταν σε αυτό, αποδεικνύεται από τις συνεχείς αναφορές στις πηγές και από την αποτύπωσή του στις διάφορες μορφές τέχνης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δίνει η χειρόγραφη παράδοση, η οποία έχει διασώσει ποιήματα που αφορούν στα στάδια δημιουργίας ενός ρωμαϊκού δρόμου. Βλ. Knapton, *The Romans and their roads*, σ. 41-42

[285] Στα μέσα του 6ου αιώνα, σύμφωνα με τον Συνέκδημο του Ιεροκλή, η διοικητική αυτή διαίρεση έπαψε να ισχύει και δημιουργείται μια ενιαία διοίκηση του Ιλλυρικού. Βλ. Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 638, 1, όπου

Ο θεσπρωτικός χώρος, λόγω της επίκαιρης γεωγραφικής του θέσης στο Ιόνιο, στην Αδριατική και στο νότιο τμήμα της Βαλκανικής, φαίνεται πως αποτελούσε σπουδαίο συγκοινωνιακό χώρο (χάρτης 10,13). Σε αυτή τη συγκοινωνιακή σύνδεση συνέβαλλαν τα δύο μεγαλύτερα ποτάμια της περιοχής, ο Καλαμάς και ο Αχέροντας, οι οποίοι, όπως είπαμε, διασπούσαν τους μεγάλους ορεινούς όγκους και δημιουργούσαν φυσικά περάσματα[286].

Οι Ρωμαίοι αναγκάστηκαν να αναλάβουν δράση και να επεκτείνουν την Εγνατία Οδό και προς το νότο. Στα πλαίσια κατασκευής λοιπόν του οδικού δικτύου, που θα βελτίωνε την επικοινωνία, κατασκευάστηκε η παραλιακή οδός, η οποία συνέδεε τις ακτές της Αδριατικής με την πρωτεύουσα της Παλαιάς Ηπείρου, τη Νικόπολη, την οποία μνημονεύσαμε ήδη. Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε λεπτομερέστερα, διότι η οδός περνά από το χώρο που μας ενδιαφέρει άμεσα[287] (χάρτης 16). Αυτός ο δρόμος είναι γνωστός από τους ρωμαίους ιστορικούς και γεωγράφους, από την *Tabula Pautingeriana* που αναφέραμε παραπάνω, το *Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti*, την γεωγραφία του Guidonis και από τον Ανώνυμο

«*Ἐπαρχία Ἰλλυρικοῦ. α' Μακεδονία ὑπό κονσουλάριον, πόλεις λβ'*». Πρβλ. Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*, σ. 268, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 65, Dzino, *Late Republican Illyrian policy of Rome*, σ. 3 κ.ε..

[286] Κατατάσσονται ανάμεσα στα πέντε κυριότερα ποτάμια της Ηπείρου μαζί με τους Αώο, Άραχθο και Αχελώο, που διασπούν τους τεράστιους ορεινούς όγκους και ενισχύουν την επικοινωνία. Βλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 7, Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 12, Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 46, Χαβέλας, *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας*, σ. 71-72, 74. Για τα ποτάμια της Ηπείρου, βλ. Νιτσιάκος – Αράπογλου, *Τα ποτάμια της Ηπείρου*, σ. 47, 58, 62, 73, 75-76 κ.ε.. Το κύριο οδικό παραθαλάσσιο δίκτυο διασχίζει την Επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου από βορρά προς νότο, παράλληλα με το χερσαίο. Βλ. Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας παλαιάς Ηπείρου*, σ. 206

[287] Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 14, Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 128

γεωγράφο της Ραβέννας[288]. Ήταν στρατηγικής σημασίας για τον θεσπρωτικό αλλά και γενικότερα για τον δυτικό ελλαδικό χώρο, καθώς αποδείχθηκε σημείο εκκίνησης για τους επίδοξους κατακτητές της Παλαιάς Ηπείρου, που κατέφθαναν από την πλευρά της θάλασσας.

Η οδική αυτή αρτηρία αποτελεί μία από τις διακλαδώσεις της Εγνατίας Οδού και ακολουθεί κατά μήκος τις ακτές του Ιονίου πελάγους. Όπως αναφέραμε ήδη, με αφετηρία την Απολλωνία, διέρχεται τον Αυλώνα και συναντά νοτιότερα την αρχαία περιοχή της Χαονίας. Νοτιότερα βρίσκεται η Πάνορμος, το πρώτο ασφαλές φυσικό λιμάνι της Χαονίας[289]. Ακολουθεί η Σοποτός, που αποτελούσε το σημείο ελέγχου της οδικής αρτηρίας[290] (χάρτης 10). Η οδική αυτή αρτηρία νοτιότερα απομακρύνονταν για λίγο από τις ακτές της Παλαιάς Ηπείρου και περνούσε δυτικά της Φοινίκης,

---

[288] Τα ιδιωτικά δρομολόγια περιέχουν ταξιδιωτικές πληροφορίες για τα επιμέρους τμήματα της αυτοκρατορίας. Βλ. Stadtmüller, *Das Römische Strassennetz*, σ. 237, Miller, *Itineraria Romana*, σ. 559, χάρτες 148-150. Το παλαιότερο γεωγραφικό εγχειρίδιο που συντάχθηκε την εποχή του Διοκλητιανού, είναι το *Itinerarium Antonini Augusti* που εξυπηρετούσε στρατιωτικούς σκοπούς. Κατέγραφε τους σταθμούς και τις αποστάσεις κατά μήκος των ρωμαϊκών δρόμων, περιλαμβάνοντας οδηγίες μετακίνησης από την μια ρωμαϊκή εγκατάσταση στην άλλη. Για περισσότερα, βλ. Cuntz, *Itineraria Romana*, 1929, Schnetz, *Kosmographie des anonymen Geographen*, 1919, Stolte, *De cosmographie van der Anonymus Ravennas*, 1949, πρβλ. Adams – Laurence, *Travel and geography*, σ. 22

[289] Πρόκειται για το *portus Panormi*, το πρώτο ασφαλές λιμάνι της Χαονίας, που πρέπει να χρησιμοποιούνταν στην ύστερη αρχαιότητα και ελλιμενίζονταν ακόμη και μεγάλα σκάφη. Βλ. Strabo, *Geographica*, 7.7.5.18-7.7.5.19. Πρβλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 57, Pouqueville 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, σ. 33-34, 35-42. Για περισσότερα, βλ. Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 15 κ.ε., Stadtmüller, *Das Römische Strassennetz*, σ. 245, Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 99, Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 151

[290] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 237, όπου και σχετική βιβλιογραφία, πρβλ. Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 152. Για το Σοποτό, όπου μνημονεύεται οχυρό στο τέλος της μεσαιωνικής περιόδου, βλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 57

σημαντική πόλη, γνωστή ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους, η οποία μνημονεύεται από τον Ιεροκλή[291] αλλά και από τον Προκόπιο, στα χρόνια του Ιουστινιανού, τον 6ο αιώνα, ως πολίχνη[292] (χάρτης 16). Τη σημαντικότερη πόλη, αλλά ταυτόχρονα και το ασφαλέστερο λιμάνι της περιοχής, αποτελούσε ο Βουθρωτός[293], 20χλμ νοτιότερα από τη Φοινίκη, μια ρωμαϊκή αποικία των αυτοκρατορικών χρόνων[294]. Στη σημερινή Σαγιάδα, η οδική αυτή αρτηρία διακλαδίζονταν και ο παράκτιος δρόμος μέσω του μεσαιωνικού Ρόη (σημερινό Ράγιο), όπου και ο βυζαντινός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, της σημερινής Ηγουμενίτσας[295], της Πάργας και της Ρινιάσας, κατέληγε νοτιότερα στην πρωτεύουσα της Παλαιάς Ηπείρου, τη Νικόπολη, ενώ ο δρόμος της ενδοχώρας περνούσε από τον οχυρωμένο οικισμό της Βροσίνας, στη σημασία του οποίου θα αναφερθούμε παρακάτω, και νοτιότερα από τη Φωτική και το Γλυκύ, ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της μεσαιωνικής περιόδου, και τελικά

---

[291] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 652, 2. Αποτελούσε έδρα του Κοινού των Χαόνων από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.. Κατοικήθηκε και οργανώθηκε από τον 4ο αιώνα και εξής, ενώ επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο από το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., πρβλ. Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 103 και Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 152

[292] Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.37.17-4.1.37.18, βλ. και Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 200-201

[293] Νοτιότερα του Βουθρωτού υπήρχε ο «*Πηλώδης λιμήν*», ενώ βορειότερα το λιμάνι του Αγχιασμού. Βλ. Strabo, *Geographica*, 7.7.5.25-7.7.5.26, πρβλ. *Claudii Ptolemaei geographia*, 3.13.3.4

[294] Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 16, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 132-134, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 101. Βλ. Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 153, Bowden, *Thesprotia*, σ. 169 κ.ε. 172 κ.ε.

[295] Η Παπαδοπούλου ταυτίζει τις αρχαιότητες, που έχουν εντοπιστεί, στο σημερινό Λαδοχώρι και στην περιοχή του Ξενία της Ηγουμενίτσας με τα Σύβοτα, που αναφέρονται στον Προκόπιο, βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 91, 154

συνδέονταν με τον παράκτιο δρόμο στο Φανάρι[296] (χάρτης 10). Η παραλιακή αυτή οδός που οδηγούσε από το Δυρράχιο στη Νικόπολη φαίνεται, ότι συνεχιζόταν με κατεύθυνση τις εκβολές του Αχελώου και από εκεί μέσω του Αιτωλικού, κατέληγε στη Ναύπακτο[297].

Βορειότερα, η παραπάνω οδική αρτηρία διακλαδίζονταν ήδη από τα όρια της Παλαιάς με τη Νέα Ήπειρο και ο ανατολικός βραχίονας οδηγούσε στην κοιλάδα των Ιωαννίνων, ο δυτικός στην πεδιάδα της Παραμυθιάς και ο τρίτος βραχίονας κατευθυνόταν ανατολικά από το Τεπελένι, νοτιοανατολικά, κατά μήκος του Αώου[298]. Αρκετές άλλες διακλαδώσεις, συνέβαλαν στην επικοινωνία του *terittorium* της Φωτικής με την ενδοχώρα. Μια τέτοια διακλάδωση είχε αφετηρία τον Βουθρωτό και ακολουθώντας την κοιλάδα που σχημάτιζε ο ποταμός Πάβλας, εισέρχονταν στη Θεσπρωτία μέσω φυσικής ορεινής διάβασης[299]. Ένας ακόμη δρόμος ξεκινούσε από τον κάμπο της σημερινής Μαζαρακιάς (ανήκε στο Μαργαρίτι) και οδηγούσε στη Φωτική. Αυτός ο δρόμος αποτελούσε έναν δεύτερο άξονα που συνέδεε τον Βουθρωτό με τη Νικόπολη,

---

[296] Η απόσταση Απολλωνίας – Αυλώνας είναι 16μίλια, Αυλώνας – Ακροκεραυνίων 33μίλια, Ακροκεραυνίων – Φοινίκης 41μίλια, Φοινίκης – Βουθρωτού 56μίλια, Βουθρωτού – Σταθμού ad Dianam 8μίλια, Σταθμού ad Dianam – Γλυκέως Λιμένος 13μίλια, Γλυκέως Λιμένος – Νικόπολης 20μίλια. Περισσότερα για τα δρομολόγια που ακολουθούνται και τις αποστάσεις μεταξύ των σημαντικών πόλεων, βλ. Stadtmüller, *Das Römische Strassennetz*, σ. 245, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 40

[297] Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 154, Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 17, Bowden, *Epirus vetus*, σ. 16

[298] Πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες οδικές αρτηρίες της εποχής, όπως αποδεικνύεται από τις ακροπόλεις που ελέγχουν τις διαβάσεις που δημιουργεί ο ποταμός. Βλ. Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 104, πρβλ. Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*, σ. 18, 20

[299] Είναι η διάβαση που βρίσκεται λίγο νοτιότερα από τον Τσαμαντά, στον οικισμό της Καμίτσανης. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 52

παρέχοντας στη Φωτική ευκολότερη πρόσβαση προς τη θάλασσα[300]. Επιπρόσθετα, μια άλλη οδός ξεκινούσε από την κοιλάδα της Νεράιδας και ακολουθώντας την αριστερή όχθη του Καλαμά, οδηγούσε στο σπουδαίο συγκοινωνιακό κόμβο της Βροσίνας. Το οχυρό της Βροσίνας είχε ανεγερθεί πλησίον του ποταμού Καλαμά και αποτελούσε ένα από τα πιο ισχυρά οχυρά στα χρόνια του δεσποτάτου της Ηπείρου[301] (χάρτης 17). Ήταν ένας από τους σπουδαιότερους κόμβους συγκοινωνίας. Τον δρόμο αυτό είχε ακολουθήσει ο Ρωμαίος στρατηγός Anicius Gallus (168 π.Χ.) κατευθυνόμενος προς τη Μολοσσία με στόχο την κατάληψη των πόλεων[302]. Ίσως μέσω της Βροσίνας πέρασαν και οι Νορμανδοί, όταν το 1081 έφθασαν στα Γιάννενα και τα κατέλαβαν.

Από τον επιζωγραφισμένο οδηγό του *Peutinger* είναι γνωστή και μια άλλη διαδρομή, που ξεκινούσε από την Απολλωνία, διέσχιζε την κοιλάδα του Αώου, περνούσε από το Παλαιόκαστρο, έφτανε στην Αδριανούπολη και από εκεί κατευθυνόταν στη Νικόπολη[303]. Τέλος, μια ακόμη οδός με αφετηρία τη Φωτική, ακολουθώντας βορειοανατολική κατεύθυνση, οδηγούσε μέσω της Σκάλας της Παραμυθιάς στην αγία Κυριακή και από εκεί στη Δωδώνη[304].

Η περιοχή λοιπόν της Φωτικής, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, βρισκόταν κοντά στο κεντρικό οδικό δίκτυο της οδικής αρτηρίας Δυρράχιο – Νικόπολη, αποτελούσε κομβικό σημείο, όπως πιθανότατα αποδεικνύεται και από την ύπαρξη ρωμαϊκού

---

[300] Του ιδίου, σ. 53

[301] Για τη Βροσίνα, βλ. Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, σ. 84-87, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, πρβλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 54

[302] Titus Livius, *History of Rome*, 45.26.4

[303] Hammond, *Epirus*, χάρ. 17

[304] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 54

σταθμού, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω. Η σπουδαιότητα της περιοχής συνεχίστηκε και σε μεταγενέστερα χρόνια, την εποχή του δεσποτάτου. Η Φωτική και οι οικισμοί που ακολούθησαν (άγιος Δονάτος και Παραμυθιά), αποτελούσαν πάντα επικοινωνιακό κόμβο. Βορειοανατολικά και σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, εκτός από τη Βροσίνα, βρισκόταν ο οχυρωμένος λόφος της Δραγομής (Παλιουρή)[305], ο πύργος της Αραχοβίτσας (Λευκοθέα)[306], το οχυρό της Κρετζούνιστας (Δεσποτικό)[307] και ο οχυρωμένος οικισμός της Βελτσίστας (Κληματιά)[308], ένα οργανωμένο και ισχυρό αμυντικό οχυρωματικό δίκτυο, το οποίο αποτελούσε το τελευταίο σημείο άμυνας, πριν οδηγηθεί κανείς στο οροπέδιο των Ιωαννίνων[309] (χάρτης 17). Το οχυρωματικό αυτό δίκτυο αποδείχτηκε σημαντικό αμυντικό στήριγμα της πόλης των Ιωαννίνων, κυρίως από τα μέσα του 14ου αιώνα και μετά, κατά την περίοδο των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Θωμά Πρελούμπου εναντίων των Αλβανικών φύλων (Μαζαρακαίων και Ζενεβισαίων)[310].

---

[305] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 145

[306] Στο ίδιο, σ. 110, Κοβάνη, *Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας*, σ. 139, Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 140

[307] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 188

[308] Για τα οχυρά, βλ. Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, σ. 96-99 (Δραγομή), σ. 58-63 (Αραχοβίτσα), σ. 72-77 (Κρετζούνιστα), σ. 64-71 (Βελτσίστα), όπου και η σχετική βιβλιογραφία, πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 124

[309] Το οχυρωματικό αυτό δίκτυο γίνεται αντικείμενο αναφοράς από την εποχή του Θωμά Πρελούμπου και μετά, δεσπότη στην πόλη των Ιωαννίνων και για σύντομο χρονικό διάστημα, γεγονός που φανερώνει, ότι τα παραπάνω οχυρωματικά έργα οργανώθηκαν προκειμένου να εξυπηρετήσουν κυρίως τις συγκεκριμένες στρατιωτικές ανάγκες του 14ου αιώνα, εποχή από την οποία και μετά παρακμάζουν. Βλ. Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 23. Ειδικά, το οχυρό της Βροσίνας, στα νοτιοδυτικά της πόλης των Ιωαννίνων, και η Κρετζούνιστα, στα βορειοδυτικά, ήλεγχαν τα περάσματα από και προς τη Βαγενιτία.

[310] Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 41

Λαμβάνοντας υπόψη τη γειτνίαση του δυτικού ελλαδικού χώρου με τη θάλασσα δεν θα μπορούσε τούτος παρά να βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από αυτή. Έτσι λοιπόν, στην προσπάθεια των Ρωμαίων να επεκταθούν ανατολικά και να κυριαρχήσουν απόλυτα στον δυτικό ελλαδικό χώρο, και στη συνέχεια των Βυζαντινών να διατηρήσουν την επικοινωνία ανάμεσα στην ανατολή και δύση, δεν επαρκούσε μόνο η δημιουργία του χερσαίου οδικού δικτύου. Αναγκαία ήταν και η κυριαρχία τους στο Ιόνιο και την Αδριατική, που αποτελούσαν τα σημεία πρόσβασης στα θεσπρωτικά παράλια και στις περιοχές της Νέας Ηπείρου από τη θάλασσα. Χρησιμοποιήθηκε για τους λόγους αυτούς και ο θαλάσσιος δρόμος, που εξασφάλιζε την άμεση επικοινωνία της Ρώμης και γενικότερα της Δύσης με τα θεσπρωτικά παράλια. Ο δρόμος αυτός έχοντας ως αφετηρία το Βρινδίσιο διέσχιζε την Αδριατική και οδηγούσε στο λιμάνι του Δυρραχίου. Από εκεί συναντώντας τον κάθετο άξονα του χερσαίου οδικού δικτύου οδηγούσε μέσω των λιμανιών του Βουθρωτού, της σημερινής Σαγιάδας, του Βάλτου, των Συβότων, της αρχαίας Ελίνας (σημερινό Δυμόκαστρο), της αρχαίας Τορύνης (κοντά στη σημερινή Πάργα) και τέλος από τον Γλυκύ Λιμένα, στα παράλια της Νικόπολης[311] (χάρτης 19). Θα μπορούσαμε να δεχθούμε ως προεκτάσεις του παραπάνω θαλάσσιου δρόμου και αυτούς που ακολουθούσαν τον ρου του Αχέροντα και του Καλαμά, τουλάχιστον ως ένα σημείο, δεδομένου, ότι και οι δύο ήταν πλωτοί ποταμοί. Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι μέσω του θαλάσσιου δρόμου οι Ρωμαίοι

[311] Στις περιοχές αυτές έχουν βρεθεί λείψανα αρχαίων λιμενοβραχιόνων. Για περισσότερα, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 188, πρβλ. και Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 47. Για την Τορύνη, βλ. Bosset, *Η Πάργα και τα Ιόνια νησιά*, 2000, Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia*, σ. 225-226, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 115, πρβλ. Pouqueville, *Τα Ηπειρωτικά*, σ. 174-187, Πλουμίδης, *Πάργα*, 1994

πετύχαιναν τον έλεγχο όλων των θεσπρωτικών παραλίων αλλά και της ενδοχώρας (χάρτης 10).

Το μεσαίωνα το ίδιο περίπου γινόταν και με τους κατακτητές που έρχονταν από τη δύση, όπως οι Νορμανδοί, οι οποίοι προσπαθούσαν να καταλάβουν το Δυρράχιο και άλλα σημαντικά λιμάνια και φρούρια της ακτής[312], όπως τις εκβολές του ποταμού Αχέροντα, του Γλυκέως της Άννας Κομνηνής, ή οι Βενετοί, οι οποίοι αρχίζουν σταδιακά να αναμειγνύονται σε μεγάλο βαθμό στα εσωτερικά ζητήματα του δυτικού ελλαδικού χώρου. Αναφέρουμε εδώ την εκστρατεία του 1126, όταν οι Βενετοί μεταφέρουν τα λείψανα του αγίου Δονάτου, επισκόπου Ευροίας, στη Βενετία[313], καθώς επίσης και τα γεγονότα σχετικά με τις αλυκές της Σαγιάδας, που προαναφέρθηκαν, και τις οποίες κατέστρεψαν στα 1387 οι Βενετοί μαζί με τον πύργο (*turris Saiate*)[314], ενώ αργότερα, στα 1399, ζητούν την εξαγορά των αλυκών και του πύργου.

Αρκετοί σημαντικοί παράλιοι οικισμοί της Θεσπρωτίας είχαν ανεγερθεί κοντά σε φυσικούς κόλπους που καθιστούσαν εύκολη την πρόσβαση. Στην πεδιάδα που δημιουργεί ο ποταμός Αχέροντας για παράδειγμα, ο οποίος χώριζε την Κασσωπαία από τη Θεσπρωτία, στην αρχαιότητα, οι δύο σπουδαίες πόλεις της Πανδοσίας (στην αριστερή όχθη του ποταμού) και της Εφύρας (στη δεξιά του όχθη), διέθεταν λιμάνι στον φυσικό όρμο της Αμμουδιάς, που ήλεγχε τις εκβολές του Αχέροντα, τον «*Ἐλέας Λιμένα*», των αρχαίων γραπτών

---

[312] Για τις επιθέσεις των Νορμανδών στο δυτικό ελλαδικό χώρο, βλ. παραπάνω σ. 45

[313] Prinzing, *Πολιτικές*, σ. 193, Nicol, *Byzantium and Venice*, σ. 80, υποσημ. 2

[314] Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 230, Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 264, Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 63

πηγών ή τον «*Γλυκύ Λιμένα*», κατά τη ρωμαϊκή περίοδο[315]. Το ίδιο πιθανότατα ίσχυε και για την οχυρή τοποθεσία της Βροσίνας, για την οποία ο Hammond μνημονεύει την ύπαρξη προβλητών[316].

Στον γεωγραφικό χώρο που μελετάται, μερικά από τα λιμάνια είναι από τα πιο σημαντικά του θεσπρωτικού κόλπου και γενικότερα των ηπειρωτικών ακτών, όπως αποδεικνύεται και από

---

[315] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 105. Το σχετικό χωρίο από τον Στράβωνα έχει ως εξής: «*ἔπειτα ἄκρα Χειμέριον καὶ Γλυκὺς λιμήν, εἰς ὃν ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρων ποταμός, ῥέων ἐκ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καὶ δεχόμενος πλείους ποταμοὺς ὥστε καὶ γλυκαίνειν τὸν κόλπον: ῥεῖ δὲ καὶ ὁ Θύαμις πλησίον. ὑπέρκειται δὲ τούτου μὲν τοῦ κόλπου Κίχυρος, ἡ πρότερον Ἐφύρα, πόλις Θεσπρωτῶν: τοῦ δὲ κατὰ Βουθρωτὸν ἡ Φοινίκη. ἐγγὺς δὲ τῆς Κιχύρου πολίχνιον Βουχέτιον Κασσωπαίων μικρὸν ὑπὲρ τῆς θαλάττης ὄν, καὶ Ἐλάτρια καὶ Πανδοσία καὶ Βατίαι ἐν μεσογαίᾳ, καθήκει δ᾽ αὐτῶν ἡ χώρα μέχρι τοῦ κόλπου. μετὰ δὲ Γλυκὺν λιμένα ἐφεξῆς εἰσι δύο ἄλλοι λιμένες, ὁ μὲν ἐγγυτέρω καὶ ἐλάττων Κόμαρος ἰσθμὸν ποιῶν ἑξήκοντα σταδίων πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον καὶ τὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος κτίσμα τὴν Νικόπολιν: ὁ δὲ ἀπωτέρω καὶ μείζων καὶ ἀμείνων πλησίον τοῦ στόματος τοῦ κόλπου, διέχων τῆς Νικοπόλεως ὅσον δώδεκα σταδίους*», Strabo, *Geographica*, 7.7.5.31κ.ε., πρβλ. Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 55, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 187. Η Πανδοσία οργανώθηκε στο χώρο, όπου υφίστατο παλαιότερη εγκατάσταση αποίκων από την Ηλεία. Βλ. Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 102. Ο πλωτός (σε βάθος αρκετών χιλιομέτρων από τις εκβολές του μέχρι το Καστρί) ποταμός Αχέροντας, καθώς και η κοιλάδα της Παραμυθιάς που διασχίζεται από τον Κωκυτό, ελέγχονται από μια σειρά οχυρωμένων οικισμών. Αξιομνημόνευτη είναι η πυκνότητα των ακροπόλεων κατά μήκος των απόκρημνων βουνών της Παραμυθιάς, με κυριότερα, τον άγιο Δονάτο Παραμυθιάς και Ζερβοχωρίου, την Ελέα (σημ. Χρυσαυγή), το Γαρδίκι και τη Χόικα. Βλ. Strabo, *Geographica*, 7.7.5.17-7.7.5.47 «*Κίχυρος, ἡ πρότερον Ἐφύρα, πόλις Θεσπρωτῶν. τοῦ δὲ κατὰ Βουθρωτὸν ἡ Φοινίκη. Ἐγγὺς δὲ τῆς Κιχύρου πολίχνιον Βουχέτιον Κασσωπαίων, μικρὸν ὑπὲρ τῆς θαλάττης ὄν, καὶ Ἐλάτρια καὶ Πανδοσία καὶ Βατίαι ἐν μεσογαίαι·*». Πρβλ. Ρήγινος, *Η οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 132 και Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 22

[316] Πιθανότατα αποτελούν υπολείμματα αρχαίου λιμανιού, άποψη η οποία ενισχύεται και ίσως επιβεβαιώνεται από την πληροφορία, ότι ο ποταμός Καλαμάς που ρέει παράλληλα προς τον οχυρωμένο λόφο, είχε πολύ μεγαλύτερο βάθος από αυτό που έχει σήμερα. Για περισσότερα, βλ. Hammond, *Epirus*, σ. 676, Του ιδίου, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 12

την διαχρονική τους παρουσία[317], παραδείγματος χάριν του Γλυκέως, στις εκβολές του Αχέροντα. Στην αρχαιότητα ο *Γλυκύς λιμήν* του θεσπρωτικού κόλπου υπάγονταν αρχικά στην Κασσωπαία, ενώ από το 343/342 π.Χ. στην Πανδοσία[318]. Το βόρειο τμήμα της Πανδοσίας ανήκε στη Θεσπρωτία και είχε για επίνειο την ακρόπολη που βρίσκεται στη χερσόνησο της Γλώσσας[319]. Το λιμάνι του Γλυκέως μνημονεύεται και σε μεσαιωνικές πηγές. Η Άννα Κομνηνή αναφέρεται στο λιμάνι και στον ποταμό δύο φορές· μνημονεύει τον Γλυκύ ποταμό, όταν οι Νορμανδοί αντιμετώπισαν πρόβλημα στην προσπάθειά τους να τον διαπεράσουν, αφού τα νερά του ποταμού είχαν λιγοστέψει[320]. Επίσης μας πληροφορεί, ότι ο Ρογήρος, γιός του Ροβέρτου Γυισκάρδου, περνόντας με το στρατό του, για δεύτερη φορά, μαζί με τον πατέρα του, από το Βρινδήσιο το Αδριατικό πέλαγος με κατεύθυνση προς την Κέρκυρα, άφησε το στόλο του να διαχειμάσει στα 1084 στο λιμάνι του Γλυκέως[321]. Στα μέσα του 12ου αιώνα ο Άραβας γεωγράφος Edrisi, μνημονεύει τον Γλυκύ, ως γλυκό

---

[317] Τα λιμάνια του ηπειρωτικού χώρου γενικότερα αποτελούσαν φυσικά αγκυροβολεία και συνδέονταν με τον οδικό άξονα, ο οποίος ακολουθώντας τις ηπειρωτικές ακτές οδηγούσε από την Χειμάρα στη Ναύπακτο. Πρόκειται, ξεκινώντας από τα βόρεια, για τα λιμάνια του Βουθρωτού, του Βρετιπού, της Σαγιάδας, της Ηγουμενίτσας, της Νίστας, των Συβότων, της Πάργας και του Φαναρίου. Για περισσότερα, βλ. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 42

[318] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 187

[319] *Periplus Scylacis*, 30, Strabo, *Geographica*, 7.7.5, *Claudii Ptholemaei Alexandrini geographiae*, σ. 135 και 3.14.5, βλ. και Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 187

[320] Comnena Anna, *Alexiad*, 4.3.3.1-4.3.3.6. Βλ. και παραπάνω σ. 79-80

[321] Comnena Anna, *Alexiad*, 4.3.3 κ.ε.: «*Τῶν δὲ πλοίων αὐτοῦ εἰς τὸν Γλυκὺν ἐνορμισθέντων ποταμόν, ὡς εἴρηται*», βλ. και Prinzing, *Πολιτικές*, σ. 192. Πρόκειται για το σημερινό λιμάνι του Φαναρίου. Πρβλ. Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 51. Στον λιμένα του Γλυκέως βρέθηκαν υπολείμματα κλασικών, ρωμαϊκών και χριστιανικών χρόνων. Ο λιμένας αναφέρεται στα *Itineraria* (βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158-159), βλ. και Πλουμίδης, *Η επικοινωνία Ιονίου και Ηπείρου με τη Δύση*, σ. 491, 493, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 111

ποτάμι με μεγάλο λιμάνι[322]. Δεν πρέπει να παραληφθεί η αρχαία Τορύνη, μεταξύ Πάργας και αγίας Κυριακής, στην οποία στάθμευσε ο στόλος του Οκταβιανού Αυγούστου, λίγο πριν τη ναυμαχία του Ακτίου[323]. Σημαντικά είναι και τα λείψανα λιμενοβραχιόνων στα λιμάνια του σημερινού Δυμοκάστρου (ή Ελληνοκάστρου), της αρχαίας Ελίνας και της χερσονήσου της σημερινής Λυγιάς. Η «*εὐλίμενος Θεσπρωτία*», σύμφωνα με τον Ψευδοσκύλακα[324] και η πρόσφορη θέση της απέναντι στην Ιταλία και στην Αδριατική, με τους αλλεπάλληλους μικρούς και μεγάλους όρμους, δημιουργούσε σημαντική γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ της Ελλάδας και της Ιταλίας, αφού, όπως μνημονεύει ο Πολύβιος, «*οἱ μὲν οὖν Ἠπειρῶται……πρόκεινται πάσης τῆς Ἑλλάδος*» προς την Ιταλία και προς τις ανατολικές ακτές της Αδριατικής[325]. Από την άλλη πλευρά τα νέα μεγάλα κέντρα που αναδείχθηκαν, με τη δημιουργία των αποικιών και την επακόλουθη χρήση μεγάλων λιμανιών (Δυρραχίου, Βουθρωτού, Νικοπόλεως), φανερώνουν τη συμβολή της θαλάσσιας επικοινωνίας και των εμπορικών συναλλαγών στην πληθυσμιακή αλλά και στην οικονομική της ανάπτυξη[326] (χάρτης

---

322 Edrisi, *Géographie*, σ.122

323 Plutarchus, *Antonius*, 62.3: «*ἐν ᾧ τόπῳ νῦν ἡ Νικόπολις ἵδρυται, διαβαλὼν τόν Ἰόνιον καί τῆς Ἠπείρου χωρίον ὅ Τορύνη καλεῖται κατασχών*».

324 *Periplus Scylacis*, 30, πρβλ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 152. Οι ήπιες ακτές της, ήδη από τον 14ο αι. π.Χ., προκάλεσαν το ενδιαφέρον των Μυκηναίων και αργότερα των Κορινθίων και των Ηλείων, ώστε να ιδρύσουν εδώ σημαντικές αποικίες. Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 15

325 Polybius, *Historiae*, 20.3, πρβλ. Ρήγινος, *Η οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 129, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 188, Πλουμίδης, *Η επικοινωνία Ιονίου και Ηπείρου με τη Δύση*, σ. 493

326 Πρόκειται για θαλάσσιες διαδρομές που αναπτύχθηκαν, προκειμένου να βοηθήσουν, πέρα από τις εμπορικές συναλλαγές, και στην επικοινωνία, λαμβάνοντας υπόψη τους ορεινούς όγκους που δεσπόζουν στην περιοχή και εμπόδιζαν την απρόσκοπτη επικοινωνία με το εσωτερικό. Βλ. Rizakis, *Les*

13,15). Σύμφωνα με τον Πτολεμαίο, μετά τον Βουθρωτό μνημονεύεται ο *Πυλώδης λιμήν*, οι εκβολές του Θυάμιδος (Καλαμάς), η Τορύνη, τα Σύβοτα, οι εκβολές του Αχέροντα ποταμού και ο Ελαίας λιμήν. Από τις παραπάνω θέσεις, τα Σύβοτα μνημονεύονται στις πηγές ήδη από τον 5ο αιώνα και εξής με χαρακτηριστικές τις αναφορές του Στέφανου Βυζάντιου αλλά και του Προκοπίου[327]. Επίσης, η Σαγιάδα στις ακτές της Ηπείρου και ο λιμένας του Γλυκέως, όπως είπαμε παραπάνω, αποτελούσαν διαχρονικά πόλους έλξης για τους εκ δύσεως προερχόμενους διεκδικητές, κυρίως τους Βενετούς.

---

colonies Romaines, σ. 262, 263, Δρούλια, *Ταξίδια, πλοία και περιηγητές*, σ. 8. Για τον ρωμαϊκό επεκτατισμό, βλ. Badian, *Roman imperialism*, ό.π.. Οι θαλάσσιοι δρόμοι στο Ιόνιο και στην Αδριατική αλλά και στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, ήταν σημαντικοί, καθώς αποτελούσαν τον πιο οικονομικό τρόπο για την επικοινωνία αλλά και τη διακίνηση των αγαθών σε μεγάλες αποστάσεις. Ο όρος που χρησιμοποιείται από τον Προκόπιο, για να περιγράψει αυτόν τον τρόπο του εμπορίου, είναι το ρήμα «*θαλαττουργώ*». Procopius, *Secret History*, 25.9.2 και 25.24.1 – 25.25.1 «*Ἔμποροι μὲν οὖν ὅσοι πρότερον τὴν ἐργασίαν ταύτην μετήεσαν, ἔν τε Βυζαντίῳ καὶ πόλει ἑκάστῃ, θαλαττουργοί τε καὶ ἔγγειοι, ἐφέροντο, ὡς τὸ εἰκὸς, τὰ ἐκ τῆς ἐργασίας κακά*». Για περισσότερα, βλ. Missiou, *Justinian maritime building*, σ. 110. Οι αρχαίοι λιμενοβραχίονες παραμένουν δυστυχώς ανεξερεύνητοι από τις εφορείες εναλίων αρχαιοτήτων, ενώ το διαφορετικό ύψος της θαλάσσιας στάθμης, δεν έχει έως σήμερα εξετασθεί με ακρίβεια, έτσι ώστε να επιτρέψει την εξαγωγή συμπερασμάτων για την ακριβή χρονική στιγμή που τα λιμάνια βρίσκονταν σε χρήση. Βλ. Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 103

[327] Βλ. Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Σύβοτα*, σ. 262, όπου «*Σύβοτα, νῆσος καί λιμήν*», και και Procopius, *De bellis*, 8.22.30.1 - 8.22.32.3: «*Ἐπειδὴ ἐς τὴν Κέρκυραν οὗτος ὁ Γότθων στόλος ἀφίκετο, αὐτήν τε ἦγον καὶ ἔφερον ἐξ ἐπιδρομῆς καὶ ὅσαι ἄλλαι αὐτῇ νῆσοι ἐπίκεινται, αἳ Συβόται καλοῦνται· διαβάντες δὲ καὶ εἰς τὴν ἤπειρον ἐξαπιναίως ἅπαντα ἐληΐζοντο τὰ ἀμφὶ Δωδώνην χωρία καὶ διαφερόντως Νικόπολίν τε καὶ Ἀγχίαλον…… περιιόντες δὲ τὴν παραλίαν ὅλην καὶ ναυσὶ Ῥωμαίων ἐντυχόντες πολλαῖς αὐτοῖς φορτίοις ἁπάσας εἶλον*», πρβλ. *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte III*, σ. 168 και υποσημ. 4 «*de loco, vocato ad Sivotam*». Τα Σύβοτα αναφέρονται ως χώρα και νησί στις ακτές της Ηπείρου, απέναντι από το νησί της Κέρκυρας «*Sivota litoris Epirotici locus et insula satis nota ex adverso Corcyrae*», βλ. και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 267

Πάντως πρέπει να σημειώσουμε, ότι τα λιμάνια που βρίσκονταν στο μέσο της σημερινής Θεσπρωτίας, όπου και οι σπουδαιότεροι κολπίσκοι (Πλαταριάς, Ηγουμενίτσας[328]), δεν είχαν το μεσαίωνα ιδιαίτερη κίνηση και οπωσδήποτε μία από τις αιτίες θα ήταν, ότι δεν υπήρχαν φυσικοί μικροί όρμοι που θα τα προστάτευαν από τους ανέμους. Ως πρόχειρο παράδειγμα αποφυγής των θέσεων αυτών αποτελεί το ταξίδι του Καρόλου από τη Λευκάδα στα Γιάννενα. Ο Κάρολος «ξεμπάρκαρε» στην Πάργα, λιμάνι που ήδη είχε αρχίσει να ακμάζει (όπως προηγουμένως στο ίδιο λιμάνι έφτασαν οι εκπρόσωποι των περιοχών του δεσποτάτου για να τον συνοδεύσουν), προτιμώντας να διανύσει μεγαλύτερη χερσαία απόσταση και μέσα από περιοχές, όπου ζούσαν Αλβανοί, και προχωρώντας από κάστρο σε κάστρο[329].

Από τη μελέτη του παραπάνω οδικού δικτύου και ειδικότερα της οδικής αρτηρίας που συνέδεε το Δυρράχιο και την Απολλωνία με την πρωτεύουσα της Παλαιάς Ηπείρου, τη Νικόπολη, μέσα από τις πηγές αλλά και από την *Tabula Peutingeriana*, εγείρεται ένα πολύ σημαντικό ερώτημα, που αφορά στην ακριβή τοποθεσία του ρωμαϊκού σταθμού *ad Dianam*[330] (χάρτης 19). Κατά καιρούς έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις ως προς την ακριβή του τοποθεσία και

---

328 Βλ. Delatte, *Portulans*, 204, όπου: «*Ἡ Ἠγουμενίτσα ἔναι πόρτο καλὸ καὶ ἔχει καὶ νερὸ καλό· ἐκεῖ ἔναι καὶ τὸ νησὶ ὀποῦ τὸ λέγουν Ἁγιονήσι*».

329 *Cronaca dei Tocco*, παρ. 12, στ. 1494-1499 κ.ε. «*Αὐτοῦ ὁποῦ ἐσκάλωσεν εἰς τήν Πάργαν νά ἔβγη,/ κανείς δέν ἐκαρτέρεσεν, ποσώς οὐδέν ἐστάθη·/ μόνο ἐκαβαλλίκεψεν ὅσο καί ἀν ἠμπόρει./ Καί ἔσκισεν τά Ἄλβανα καί τούς Μαζαρακαίους,/ καί ἔφθασεν εἰς τήν Παραμυθιάν, εἰς τον Ἅγιον Δονάτον,/ ἀλλά οὐδέ ἐτόλμησαν ποσῶς ὀμπρός τοῦ νά ἐξέβουν.*», παρ. 16, στ. 1572-1574 κ.ε «*καί εἰς τόν ἀδελφόν αὐτοῦ, τόν κόντον Λεονάρδον,/ τό πώς ἐσώθησαν καλά εἰς τά Ἰωάννινα ἀπέσω,/ τόν τόπον ἐπαράλαβε, τήν ἀφεντίαν τά κάστρη*».

330 Στον Πίνακα του *Peutinger* αναφέρονται έξι σταθμοί με την ονομασία *ad Dianam*. Βλ. Levi, *Itineraria Picta*, σ. 227, πρβλ. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, σ. 288

γι' αυτό θεωρούμε απαραίτητο να προσπαθήσουμε τουλάχιστον να δώσουμε μια όσο γίνεται ολοκληρωμένη εικόνα, βασιζόμενοι στις γραπτές πηγές αλλά και στα αρχαιολογικά ευρήματα.

Στην προσπάθεια αναζήτησης της ακριβούς τοποθεσίας του ρωμαϊκού σταθμού, αναγκαία είναι η ανεύρεση της προέλευσης της ρίζας του λατινικού όρου *Dianam*. Από την ετυμολογική ανάλυση της λέξης, έχει διαπιστωθεί, ότι προέρχεται από το ουσιαστικό «divus – deus = θεός», που οι Ρωμαίοι απέδιδαν μεταξύ των άλλων και στην ελληνική θεότητα *Άρτεμις*[331]. Πρώτα απ' όλα προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση η επιλογή του ονόματος μιας θεάς για την ονομασία ενός σταθμού, γεγονός το οποίο δημιουργεί επιπλέον ερωτήματα, στα οποία θα προσπαθήσουμε απαντήσουμε.

Στη θέση Λιμπόνι βορειοδυτικά της σημερινής Παραμυθιάς βρέθηκαν από τον γιατρό Δ. Παναγιωτίδη δύο επιγραφές, οι οποίες

---

[331] Πρόκειται για μια ελληνική θεότητα – λατρεία. Η διάδοσή της στο *territorium* της Φωτικής εξηγείται από το γεγονός, ότι η θεά Άρτεμις ήταν η θεά του κυνηγιού, με το οποίο ασχολούνταν μια σημαντική μερίδα του ορεινού πληθυσμού του θεσπρωτικού χώρου. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 68 (ωστόσο δέχεται τη διόρθωση σε Dionem). Η μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας της ακτογραμμής της Αδριατικής αποδεικνύει την ύπαρξη μιας αλυσίδας ιερών, κατά μήκος της, αφιερωμένων στη θεά Άρτεμη. Βλ. Stadtmüller, *Das Römische Strassennetz*, σ. 247. Στην περιοχή της Φωτικής λατρεύονταν και οι θεότητες του Ερμή, του Ποσειδώνα, του Ηρακλή, της Ήρας, του Απόλλωνα, των Διοσκούρων και της Αφροδίτης, όπως έχει αποδείξει η ανακάλυψη ενός θησαυρού, που αποτελείται από χάλκινα αγάλματα των παραπάνω θεοτήτων, τα οποία χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου μέχρι τα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ.. Ο Δάκαρης έχει υποστηρίξει, ότι πρόκειται για αγάλματα που προέρχονταν από την αυλή κάποιου φιλότεχνου ρωμαίου. Βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 172-174, 209 κ.ε.. Τη λατρεία και την ύπαρξη ναού αφιερωμένου στην Διώνη επιβεβαιώνει και η εύρεση ενός κεραμιδιού που εντοπίστηκε στην Γκούμανη, το οποίο έχει έκτυπο το όνομα ΔΙΩΝΑΣ και χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Βλ. Anthon – Smith, *A new classical dictionary*, σ. 255, Hammond, *Epirus*, σ. 614, Βλαχοπούλου – Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 158, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων*, σ. 147

έχουν μεγάλη σημασία για την ιστορία της αρχαίας Θεσπρωτίας, γενικά της Ηπείρου αλλά και της Φωτικής ειδικότερα. Πρόκειται για δύο επιγραφές, εκ των οποίων η μία αναφέρεται στην ίδρυση ενός ναού, αφιερωμένου στη θεά Άρτεμη. Εντοπίστηκε επίσης και ένα αγαλματίδιο της θεάς[332]. Η επιγραφή εκτός των άλλων βοηθά και στην πιθανή ταύτιση της θέσης της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής, την οποία θα μελετήσουμε εν συνεχεία και η οποία έτυχε πολλών δημοσιεύσεων (εικ. 119).

Η επιγραφή έχει ως εξής:

DIANAE TENACRAE	Dianae Tenacrae
SACRVM	sacrum
CALLISTVS AVG LIB AB	Callistus Aug(usti) lib(ertus) ab
CONMENTARIS EPIRI ET ACHA	commentariis Epiri et Acha
IAE ET CLAVDIA PRIMIGENIA	iae et Claudia Primigenia
AEDEM CVM SIGNO SVA P FE	aedem cum signo sua p(ecunia) fe(cerunt)

Ἀρτέμιδι (τῇ ἐν ἄκρα) ἱερά
Κάλλιστος Αὐγούστου ἀπελεύθερος
ὑπομνηματογράφος τῆς Ἠπείρου καί Ἀχα -
ϊας καί Κλαυδία Primigenia (πρωτότοκη)
τό ἱερόν μετά τοῦ ἀγάλματος ἐξ' ἰδίων ἀνήγειραν

[332] Παναγιωτίδης, *Νεόλογος Κωνσταντινουπόλεως*, (15/27 Φεβρουαρίου 1890), Κοντολέοντος, *Επιγραφαί Ηπείρου*, σ. 174-175, *CIL* IV, *Supplement pars secunda*, *Epirus*, σ. 2080, αρ. 12298, πρβλ. Hammond, *Epirus*, σ. 75

Πρόκειται για μια εγχάρακτη επιγραφή πάνω σε ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα, διαστάσεων 0,43μ x 0,5μ x 0,85μ[333]. Η πίσω πλευρά της είναι ακατέργαστη, γεγονός το οποίο υποδηλώνει πιθανότατα, ότι αρχικά ήταν εντοιχισμένη. Τα γράμματα της επιγραφής, όπως διαπιστώνει κανείς, είναι άνισα ως προς το μέγεθος και πρόχειρα χαραγμένα.

Όσον αφορά στο περιεχόμενο της επιγραφής, οι πληροφορίες που παρέχονται είναι μοναδικές. Γίνεται αναφορά στα ονόματα του Καλλίστου, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του *commentarius* (*commentarienses provinciae*), με καθήκον τη διαχείριση των οικονομικών στις κατά τόπους επαρχίες από το 103 έως το 117 μ.Χ., και της συζύγου του, πιθανότατα Κλαυδίας, οι οποίοι ανήγειραν ιερό αφιερωμένο στη θεά Άρτεμη, προς τιμήν της οποίας φιλοτέχνησαν και το άγαλμά της[334]. Πράγματι από τη συντακτική και γραμματική ανάλυση της επιγραφής προκύπτει, ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο στην θεά Άρτεμη, κάτι που αποδεικνύεται εξ άλλου από την επιλογή της γενικής και τον επιθετικό προσδιορισμό «*tenacrae*». Η ετυμολογική ανάλυση του όρου «*tenacrae*» φανερώνει πιθανώς, ότι δεν έχει προέλευση λατινική αλλά ελληνική[335]. Ωστόσο, δεν υπάρχει καμιά γνωστή ονομασία στη Θεσπρωτία που να φανερώνει, ότι πρόκειται για μια «*τοπική*» ονομασία της θεάς, η οποία θα λατρεύονταν στη συγκεκριμένη περιοχή. Ο όρος «ΤΕΝΑΚΡΑ», πιθανότατα αποτελεί έναν ελληνικό όρο, όπως «ΤΕΝΑΚΡΑΙΑ ή ΤΕΝΑΚΡΙΑ». Αναλύοντας τη λέξη διαπιστώνεται, ότι «ΤΕΝΑΚΡΑ = Τ-ΕΝ-ΑΚΡΑ», σημαίνει «ΤΗ ΕΝ ΑΚΡΑ», οπότε και

---

[333] Γερογιάννης, *Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam*, σ. 195

[334] Ο Κάλλιστος ήταν κατώτερος υπάλληλος της επαρχιακής διοίκησης. Βλ. Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 201

[335] Γερογιάννης, *Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam*, σ. 195, Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 120

στην ονομαστική η θεά θα αποκαλούνταν: «*Ἄρτεμις ἡ ἐν ἄκρα*»[336]. Τούτο είναι πολύ σημαντικό, όπως αναφέρει και ο Γερογιάννης, καθ' όσον η επιγραφή τοποθετεί γεωγραφικά τον σταθμό στην «*άκρη*» του θεσπρωτικού χώρου[337].

Η παραπάνω άποψη, το γεγονός, δηλαδή, ότι το αφιερωμένο στη θεά Άρτεμη ιερό, τοποθετείται κοντά σε παράκτια περιοχή, ενισχύεται από τη διαδεδομένη λατρεία της θεάς σε ολόκληρη την ανατολική ακτή της Αδριατικής αλλά και γενικά στον δυτικό ελλαδικό χώρο[338]. Η φράση της επιγραφής «*ἀπελεύθερος Αὐγούστου*», υποδηλώνει την ύπαρξη ανώτερης αυτοκρατορικής αρχής στην Ήπειρο και την υπαγωγή των κατώτερων στην ιεραρχία αξιωματούχων σε αυτή, δικαιολογώντας έτσι και τον τίτλο του «*commentarii*».

Η επιγραφή χρονολογείται στα 110-117 μ.Χ. και είναι πολύ σημαντική, τόσο για την ταύτιση του ρωμαϊκού σταθμού αλλά και του ναού, όσο και για το αξίωμα του *commentarii* (του υπεύθυνου δηλαδή για τη διαχείριση των οικονομικών)[339]. Σύντομη μνεία κρίνεται αναγκαία να γίνει και στο άγαλμα, που αναφέρεται στην επιγραφή, ότι τοποθετήθηκε στο ιερό, πριν εξαγάγουμε τα

---

[336] Γερογιάννης, *Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam*, σ. 195. Υπάρχουν επίσης και άλλες παρόμοιες επικλήσεις στη θεά Άρτεμη, όπως ο όρος ενδίαγρος που δίνει ο Ησύχιος, *Λεξικόν*, *ενδίαγρος*, σ. 530, πρβλ. Wernicke, *Ἄρτεμις*, σ. 1384. Στη Ρώμη η λέξη *Diana* αποδίδονταν στη θεά του φωτός, ενώ ο όρος *Dianus*, στον αντίστοιχο θεό του φωτός. Ο *Dianus* αναπαριστούσε τον ήλιο, ενώ η *Diana* το φεγγάρι. Βλ. Anthon – Smith, *A new classical dictionary*, σ. 111-112, 255

[337] Γερογιάννης, *Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam*, σ. 195

[338] Στην Αμβρακία, για παράδειγμα, τιμώνταν ως «*ήγεμόνη*». Βλ. Polyaenus, *Strategemata libri viii*, 8.52.9 - 8.52.10: «*ἡ δέ κατέφυγεν ἐς τό ἱερόν τῆς Ἡγεμόνης Ἀρτέμιδος*», πρβλ και Γερογιάννης, *Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam*, σ. 196

[339] Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την επιγραφή, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 118-121

συμπεράσματά μας. Πρόκειται για ένα μαρμάρινο άγαλμα, του οποίου δυστυχώς λείπουν η κεφαλή και ο λαιμός, ο δεξιός και ο αριστερός βραχίονας και τα πόδια. Στο πάνω μέρος έχει οπή, κάτι που υποδηλώνει, ότι η κεφαλή συνδέονταν επιπρόσθετα με τον υπόλοιπο κορμό του σώματος, σύμφωνα με τον Γερογιάννη. Η θεά παρουσιάζεται όρθια έχοντας προτεταμένο το αριστερό της πόδι. Φέρει αχειρίδωτο δωρικό χιτώνα, ο οποίος προσαρμόζεται στο σώμα, με παράλληλες κάθετες πτυχές. Ο χιτώνας είναι ετερομάσχαλος αφήνοντας γυμνό τον δεξιό ώμο και μεγάλο μέρος του δεξιού τμήματος του στήθους. Παρατηρώντας κανείς την ανύψωση του δεξιού της ώμου διαπιστώνει, ότι η θεά παρουσιάζονταν έτοιμη να βγάλει από τη φαρέτρα της βέλος, ενώ το αριστερό της χέρι τείνει προς τα κάτω και πιθανότατα κρατούσε τόξο[340] (εικ. 121).

Η ξεχωριστή μνεία της Ηπείρου και της Αχαΐας φανερώνει, ότι η επιγραφή τοποθετήθηκε σε μια εποχή, κατά την οποία η Ήπειρος είχε ήδη αποσπασθεί από την Αχαΐα[341]. Η επιγραφή πιθανότατα χαράχθηκε σε χρονική στιγμή όχι πολύ μεταγενέστερη από τον διαχωρισμό των δύο επαρχιών, δεδομένης και της κοινής οικονομικής τους διαχείρισης, όπως αποδεικνύεται από την αναφορά του αξιωματούχου στην επιγραφή[342].

Ένα σημαντικό στοιχείο από τοπογραφικής πλευράς, σε συνδυασμό μάλιστα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, παρέχει και η *Tabula Peutingeriana*, στην οποία ο ρωμαϊκός σταθμός, αφενός τοποθετείται εικονογραφικά μεταξύ του Βουθρωτού, στα βόρεια και του Γλυκέως, στα νότια και αφετέρου αποτυπώνεται η ύπαρξη

[340] Γερογιάννης, *Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam*, σ. 197-198

[341] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 120

[342] Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 202

οικήματος (χάρτης 19). Η μνεία των τριών αυτών τοπωνυμίων (Βουθρωτός, *ad Dianam*, Γλυκύς λιμήν) από την *Tabula* δείχνει και τη σπουδαιότητά τους στον παράκτιο δρόμο, που οδηγούσε στην πρωτεύουσα της Παλαιάς Ηπείρου, τη Νικόπολη. Τον Βουθρωτό και τον Γλυκύ λιμένα τα γνωρίζουμε. Φαίνεται πως και η θέση *ad Dianam*, που απεικονίζεται ως σταθμός, μεταξύ Βουθρωτού και Γλυκέως λιμένος (αλλά και το ομώνυμο ιερό, το αφιερωμένο στη θεά Άρτεμη), θα βρισκόταν σε κάποιο σημαντικό κόμβο, και πιθανότατα πιο κοντά στην Παραμυθιά παρά στον Βουθρωτό. Αν λάβουμε υπόψιν, ότι ο Γλυκύς λιμήν, οπτικά τουλάχιστον, φαίνεται να τοποθετείται σε κοντινή απόσταση με τον σταθμό *ad Dianam*, και βάσει της θέσης της Φωτικής, η οποία, αν και δεν αποτυπώνεται στο χάρτη, βρίσκεται, όπως θα δούμε παρακάτω, βορειότερα του Γλυκέως, μπορούμε να πιθανολογήσουμε για την κοντινή θέση μεταξύ της ρωμαϊκής αποικίας και του σταθμού *ad Dianam*. Εξ άλλου και η εύρεση της παραπάνω επιγραφής, σε ναό της Αρτέμιδας στην θέση με την οποία ταυτίζεται με τη Φωτική, συνηγορεί υπέρ της κοντινής απόστασης μεταξύ των δύο.

Τα παραπάνω δεδομένα, αν συνδυαστούν μεταξύ τους, αποτελούν βασικές πληροφορίες και η ανάλυσή τους δίνει στο μελετητή τη δυνατότητα να εξαγάγει χρήσιμα συμπεράσματα ως προς την ακριβή τοποθεσία του σταθμού και του ναού. Λαμβάνοντας υπόψη την περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή, τα δεδομένα αυτά αποτελούν πολύτιμες και μοναδικές πληροφορίες. Βάσει λοιπόν τούτων, έχοντας υπόψη την επιγραφή, αλλά και άλλες επιγραφές, που θα δούμε παρακάτω, οι οποίες βρέθηκαν στη σημερινή θέση Λιμπόνι της Παραμυθιάς, μπορούμε να τοποθετήσουμε το ρωμαϊκό σταθμό *ad Dianam*, αλλά και τον ομώνυμο ναό στο σημείο που υποδεικνύεται από την *Tabula*,

κοντά ή τουλάχιστον, όχι σε μεγάλη απόσταση από την Παραμυθιά, που, όπως θα δούμε παρακάτω, σχεδόν ταυτίζεται με τη ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής[343] (χάρτης 19).

Από την άλλη πλευρά, έχοντας υπόψη τα παραπάνω, βλέπουμε, ότι η περιοχή της Παραμυθιάς ήταν ο σπουδαιότερος κόμβος στην έκταση της σημερινής Θεσπρωτίας, αν λάβουμε υπόψη μας τις διαδρομές όλων των οδών, που διέσχιζαν την περιοχή. Ως άλλα κέντρα μεγάλης επίσης σημασίας, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει τη Βουρσίνα (Βροσίνα) και το Γλυκύ.

[343] Stadtmüller, *Das Römische Strassennetz*, σ. 248

S. SARMATARVM.
a MAXOBIIS a RMA t c.
LVPIONES S. SARMATE.
Sarmategie.
Ad aquae
Stanech.
Argentaria.
Ad Mahum.
Ratharpe.
Gramrianis.
Hasano.
Ad herculem.
Scopie
Stopie
Larissa.
Olympus.
Lucrea.
Lugado.
Melochoro.
Ad Hadrianopoli.
Ad Nicopolim.
Ad Actia nicopol. Larissa.
Ad Actia nicopol. Perdoricto.
Ad Palmam.
Ad Palmam.
Ad Ferrum.
Ad Ferrum.
Ad Ferrum

Κεφάλαιο τέταρτο

Ο ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΘΕΣΠΡΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΩΣ ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΧΡΟΝΙΑ

I. Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΦΩΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΤΗΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Η Φωτική αποτελούσε μια από τις σημαντικές, αλλά ταυτόχρονα όχι πολύ γνωστές αποικίες του ρωμαϊκού κράτους. Η μελέτη της αποτελεί για τον σύγχρονο μελετητή πρόκληση, καθώς το ελλιπές βιβλιογραφικό υλικό, κυρίως η έλλειψη ικανοποιητικών αναφορών στις πηγές, σε συνδυασμό με την απουσία εκτεταμένων οικιστικών καταλοίπων, δυσχεραίνει την έρευνα αλλά ταυτόχρονα ελκύει τον ερευνητή για τη συνολική μελέτη του χώρου. Παρά τη σπουδαιότητά της, το όνομα της Φωτικής απουσιάζει από τους καταλόγους των ρωμαϊκών αποικιών που απαντούν στη διεθνή βιβλιογραφία[344]. Η μελλοντική έρευνα πιστεύουμε ότι θα καλύψει το βιβλιογραφικό κενό που υπάρχει στο δυτικό αυτό άκρο του ελλαδικού χώρου και συνάμα θα ανοίξει νέους ορίζοντες για την μελέτη των επιμέρους στοιχείων της[345].

---

[344] Vittinghoff, *Römische Kolonisation*, σ. 1301-1303, 1342-1346, πρβλ. και Salmon, *Roman colonization*, 1970

[345] Βασική μελέτη παραμένει αυτή του Δ. Σαμσάρη, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, 1994, που αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια μελέτης του χώρου. Επίσης, το άρθρο στην Oberhummer, *Photike*, σ. 660-662. Βλ. και το σύντομο άρθρο του Π. Χρήστου, *Φωτική, μια αρχαία πόλις της Ηπείρου*, σ. 119-120, όπου γίνεται λόγος για τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Φωτική, πρβλ. επίσης, Oost, *Roman Policy in Epirus and Acarnania*, 1954, όπου γίνεται αναφορά στην πολιτική που ακολούθησαν οι Ρωμαίοι μέχρι την κατάκτηση της Ηπείρου (μετά το 167 π.Χ.), καθώς και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 236-237

Αυτό το βιβλιογραφικό κενό αφορά ολόκληρη την ευρύτερη περιοχή και κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Μόνο περιστασιακά και, όταν η Ήπειρος εμπλέκεται στις μεγάλες πολιτικές και στρατιωτικές έριδες της εποχής, εμφανίζεται το όνομά της στην ιστοριογραφία[346]. Ειδικότερα για τη Φωτική, η ιστορία της ρωμαϊκής αυτής *collonia* ανιχνεύεται κυρίως στους ρωμαϊκούς και στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ενώ η ύπαρξή της στους μετέπειτα βυζαντινούς χρόνους παραμένει αβέβαιη. Η σπουδαιότητα της πόλης αυτής γίνεται αντιληπτή λαμβάνοντας υπόψη, ότι ολόκληρη σχεδόν η Θεσπρωτία αποτελούσε τον ζωτικό αγροτικό χώρο της, το *terittorium*, της Φωτικής. Δυστυχώς, όπως υποστηρίζει ο Δ. Σαμσάρης, που ασχολήθηκε επισταμένως με την περιοχή, «*κανένας από τους ερευνητές που μελέτησαν το χώρο, δεν αντιμετώπισε τη Θεσπρωτία ως ager publicus (territorium) της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής*»[347]. Κατά συνέπεια σήμερα αγνοούμε την πορεία που ακολούθησαν και οι υπόλοιπες θεσπρωτικές πόλεις κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας και ως εκ τούτου η ύπαρξή τους παραμένει ασαφής και προβληματική.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που εγείρονται αφορούν στην ταύτιση της θέσης της ρωμαϊκής αποικίας. Έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις με κυριότερη και επικρατέστερη μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα την ταύτισή της με την περιοχή της Βελάς, λόγω και των εκκλησιαστικών σχέσεων μεταξύ των δύο περιοχών[348]. Στην προσπάθεια ταύτισης της πόλης σημαντικές πληροφορίες αντλούνται και από την ετυμολογική ανάλυση του ονόματός της και

---

[346] Stadtmüller, *Τα προβλήματα*, σ. 141

[347] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 12, πρβλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 196

[348] Βλ. παρακάτω Κεφάλαιο Όγδοο, Ι

τις πιθανές του ερμηνείες. Έτσι λοιπόν στον Προκόπιο[349], στον Συνέκδημο του Ιεροκλή[350] και στον Γεώργιο Κύπριο[351], μνημονεύεται με αυτή την ονομασία, ενώ μαρτυρείται και η ονομασία Φωτιστική[352] αλλά και το εθνικό *Φωτική(ν)σιοι* και *Photicenses*, όπως αντλούμε από τις επιγραφικές μαρτυρίες (χάρτης 4,5)[353]. Ο Στέφανος Βυζάντιος στον κατάλογο των *Εθνικών* του, κάνει λόγο για μια πόλη της Θεσσαλίας με την ονομασία «*Φωτίναιον*», λέξη η οποία μπορεί επαρκώς να ταυτιστεί ετυμολογικά με τη λέξη Φωτική[354]. Η ετυμολογική ανάλυση του όρου δείχνει, ότι η λέξη προέρχεται από το ρήμα φωτίζω (Φωτική < φωτίζω), δηλαδή λάμπω[355]. Ο Δ. Σαμσάρης πιστεύει, ότι η Φωτική όφειλε το όνομά της σε ρωμαϊκή παρετυμολογία του πελασγικού τοπωνυμίου Σέλ(λ)α, αφού σέλας

---

[349] Ο Προκόπιος (Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.3.23-4.1.3.25) αναφέρει, ότι ο Ιουστινιανός «*Ἀνανεώσατο Νικόπολίν τε καί Φωτικήν και Φοινίκην*», οι οποίες «*ἐν τῷ χθαμαλῶ τῆς γης ἔκειντο…….*» και αλλού 4.4.1.24-4.4.1.25: «*Καί ἀπό Ἰουστινιανουπόλεως καί Φωτικῆς φρούρια δύο τοῦ Ἁγίου Δονάτου ἀνανεώσατο*». Βλ. και Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 204

[350] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651, 3, όπου στην «*Ἐπαρχία Παλαιάς Ἠπείρου*», η οποία βρίσκεται υπό τη διοίκηση ενός ηγεμόνα, αναγράφονται «*πόλεις ιβ*» ανάμεσα στις οποίες αναφέρονται η Εύροια Ακνίου (?) και η Φωτική.

[351] Από τον 10ο αιώνα και εξής, ο τίτλος της επισκοπής μετατρέπεται σε: «*ὁ Φωτικῆς ἤτοι Βελᾶς*», βλ. Georgius Cyprius, *Nova Tactica*, 1666, πρβλ. Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 578

[352] Αναφέρεται σε αρκετές πηγές με αυτή την ονομασία όπως: Georgius Cyprius, *Nova Tactica* 1666, Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 581, Gelzer, *Ungedruckte*, σ. 56, Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 22, Diller, *Byzantine lists*, σ. 31, βλ. επίσης, Oberhummer, *Photike*, σ. 662, «*Φωτιστικῆ ἡ νῦν Βελᾶ*».

[353] Gregoire, *Inscription de Photike*, σ. 39

[354] Stephan von Byzanz, *Ethnika, Φωτίναιον*, σ. 676. Γνωρίζουμε εξ άλλου τους στενούς συγγενικούς δεσμούς, ήδη από την αρχαιότητα, μεταξύ Θεσσαλίας και Ηπείρου, καθώς μαρτυρούνται και άλλες ετυμολογικά συγγενείς ονομασίες. Βλ. χαρακτηριστικό απόσπασμα από τον Ηρόδοτο: «*ἐπεί Θεσσαλοὶ ἦλθον ἐκ Θεσπρωτῶν οἰκήσοντες γῆν*», Herodotus, *Historiae*, 7.176.19-7.176.20

[355] Liddel – Scott, *Μέγα λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, φωτίζω*, σ. 597, Lampe, *A patristic Greek lexicon*, σ. 1508-1509

σημαίνει λάμψη[356]. Έτσι αναφέρει, μπορεί κανείς να ερμηνεύσει και τη σημερινή ονομασία της περιοχής (Λιμπόνι και Λαμποβήθρα), δεδομένης της κοινής τους σημασίας, στοιχείο αρκετά ενδιαφέρον, που συνεπικουρεί στην ταύτιση της Φωτικής με το σημερινό Λιμπόνι.

Όσον αφορά στην ταύτιση της Φωτικής με το σημερινό Λιμπόνι, πέρα από την συγγενή σημασία των δύο λέξεων, το αδιάσειστο στοιχείο που μας διαβεβαιώνει για την ύπαρξη της πόλης στη θέση αυτή αποτελούν οι επιγραφές που βρέθηκαν στην περιοχή, στα τέλη του 19ου αιώνα, από τον Δ. Παναγιωτίδη, οι οποίες επιπλέον αποδεικνύουν και τη συνέχιση της κατοίκησης από τους ρωμαϊκούς χρόνους[357]. Το τμήμα της επιγραφής που βρέθηκε το 1896

---

[356] Lampe, *A patristic Greek lexicon*, σ. 1228. Μια τέτοια υπόθεση μπορεί να ισχύει, αν η πελασγική πόλη Έλλα (ή Σέλλα) που βρισκόταν στην περιοχή της σημερινής Παραμυθιάς αντικαταστάθηκε από τη Φωτική. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 18

[357] Στην παρούσα έρευνα δεν θα επεκταθούμε στις επιτύμβιες και άλλου είδους επιγραφές, οι οποίες έχουν δημοσιευτεί. Για τις επιγραφές, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 113 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία, βλ. Sironen, *Some notes on Inscriptions of Roman Date from Thesprotia*, σ. 185-196, με σχετική βιβλιογραφία, *CIL* IV, *Supplement pars secunda, Epirus*, σ. 2080-2081, αρ. 12298 – 12305. Πρβλ. και Μουσελίμης, *Λείψανα από τη ζωή και τον πολιτισμό των Φωτικισίων*, σ. 703, όπου και σχετική αναφορά σε επιγραφή που δυστυχώς δεν διασώζεται: «ΤΟΙC ΚΥΡΙΟΙC ΓΑΙΩ ΒΑΛΕΡΙΩ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΩ ΘΑΞΩΙΑΝΩ CE ΒΒ». Επιπλέον, Μουσελίμης, *Ο αρχαίος Άδης*, σ. 467, με αναφορά σε δύο επιγραφές από το μνημείο. Τα στοιχεία που αντλούμε από τις πέντε αυτές επιγραφές είναι μοναδικά, για το ιστορικό παρελθόν της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 236, Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 579. Στην ευρύτερη περιφέρεια της Φωτικής, ανήκουν και μια σειρά από κοντινές μεταξύ τους θέσεις, με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ταφές που χρονολογούνται στη μεταβατική περίοδο, από την ύστερη ρωμαιοκρατία στην πρώιμη βυζαντινή εποχή. Το κλειστό ταφικό σύνολο που εντοπίστηκε βορειοανατολικά της Παραμυθιάς – Φωτικής, αλλά και ο εντοπισμός παρόμοιων θέσεων στο ευρύτερο οικιστικό πλαίσιο της Παραμυθιάς, συμπληρώνουν την εικόνα μιας αδιάλειπτης κατοίκησης χιλιάδων χρόνων. Για περισσότερα, βλ. Δρόσου, *Η κατοίκηση του θεσπρωτικού*

στην σημερινή τοποθεσία Λιμπόνι, πάνω από την Λαμποβήθρα, βορειοδυτικά της Παραμυθιάς, όπου και διασώζονται ερείπια βυζαντινού ναού, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον[358]. Σύμφωνα λοιπόν με την επιγραφή, που δημοσιεύει ο Gregoire[359], η οποία πιθανότατα αποτελούσε απόσπασμα ψηφίσματος της βουλής που έδρευε στη Φωτική, και στην οποία θα επανέλθουμε λίγο παρακάτω, όταν θα μιλήσουμε λεπτομερειακώς για την ακριβή θέση της πόλης, «*Η βουλή τῶν Φωτικην(σίων)*» ή «*Ordo Photicensium*», αποδεικνύει, ότι η ρωμαϊκή αποικία είχε επιπλέον νομικό καθεστώς μιας *colonia romana*, ρωμαϊκής δηλαδή αποικίας[360].

Στην περιοχή της βορείου Ηπείρου είχε ιδρυθεί η ρωμαϊκή *collonia* του Βουθρωτού και, κατά την διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, πάρα πολές πόλεις της Ηπείρου είχαν ταχθεί με το μέρος του

χώρου, σ. 280, πρβλ. Σαλταγιάννη – Βασιλειάδης – Δρόσου, *Η ρωμαϊκή κυριαρχία*, σ. 344

[358] Πιθανότατα υπήρχε στην ίδια θέση αρχαίος ναός, όπως αποδεικνύεται από τους διάσπαρτους κίονες και τα κιονόκρανα. Για περισσότερα, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 113, Πετρίδης, *Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου*, σ. 130

[359] Gregoire, *Inscription de Photike*, σ. 39

[360] Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται και από τη χρήση της λατινικής γλώσσας σε δημόσια ψηφίσματα της πόλης, όπως και από τις υπόλοιπες επιγραφές. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 19, πρβλ. και Jones, *The Greeks under the Roman empire*, σ. 4, όπου γίνεται αναφορά στη χρήση της λατινικής, μόνο εντός των ορίων της αποικίας. Βλ. επίσης Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 3. Η ύπαρξη βουλής στη Φωτική μέχρι τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ., αποδεικνύει, ότι ο οικισμός αυτός αποτελούσε διοικητικό κέντρο, εξαρτημένο πιθανότατα από τη Νικόπολη. Πρβλ. Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 261. Για να χαρακτηριστεί την εποχή αυτή ένας οικισμός ως πόλη, θα έπρεπε να πληροί ορισμένες βασικές προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, έπρεπε να διαθέτει πληθυσμό που θα απασχολούνταν με μη αγροτικά, κυρίως επαγγέλματα κ.ά.. Για τη νομική υπόσταση των πόλεων, βλ. Claude, *Die byzantinischen Stadt*, 1966

Καίσαρα[361]. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτού του αποικιακού προγράμματος, στο οποίο εκτός από τον Βουθρωτό, δημιουργούνται και οι αποικίες της Δύμης και της Κορίνθου, μπορεί να ενταχθεί και η ίδρυση της Φωτικής[362]. Δεν αποκλείεται να έγινε και δεύτερος αποικισμός στα χρόνια του αυτοκράτορα Αυγούστου, μετά τη νίκη του στην ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.) και την επακόλουθη δημιουργία της Νικόπολης[363].

Επανερχόμενος στην ταύτιση της πόλης μέσα από τις μαρτυρίες που περιέχονται στις επιγραφές, αξιόλογα στοιχεία αντλούνται από την επόμενη επιγραφή που επιλέξαμε να παρουσιάσουμε. Πρόκειται για μια τιμητική επιγραφή σε βάθρο αγάλματος από ασβεστόλιθο, με διαστάσεις 1,08μ ύψος, 0,57-0,63μ πλάτος και 0,41μ πάχος[364]. Η επιγραφή βρέθηκε από τον Δ.

---

[361] Caesar, *De bello civili*, 3.12.4: «*Hos sequuntur Byllidenses et Amantini et reliqui finitimae civitates totaque Epirus et legatis ad Caesarem missis imperaret, facturos pollicentur*». Για τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ του Καίσαρα και του Πομπήιου στο Δυρράχιο και στην Ήπειρο, βλ. Appiani, *Historia Romana*, 2.151.1-2.151.5, 2.159.1-2.160.2, 2.231.1-2.315.9, πρβλ. Dzino, *Late Republican Illyrian policy of Rome*, σ. 16-17 κ.ε., Cabanes, *Η Ήπειρος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 118

[362] Η δημιουργία των νέων αποικιών, στις δυτικές ακτές του ελλαδικού χώρου, έφεραν στο προσκήνιο και ανέδειξαν τον σημαντικό θαλάσσιο δρόμο, που ήταν σε χρήση από την αρχαιότητα και συνέδεε τις δύο ακτές της Αδριατικής. Για τις αποικίες της Δύμης και της Κορίνθου, βλ. Vittinghoff, *Römische Kolonisation*, 1302-1303, Rizakis, *Les colonies Romaines*, σ. 258, 262, Miller, *Οι ρωμαίοι εν Ελλάδι*, σ. 13

[363] Άποψη, η οποία ενισχύεται από την ανάγνωση στις επιγραφές, που θα δούμε παρακάτω, αρκετών ονομάτων των Αντωνίνων στην προσωπογραφία της Φωτικής. Ας μην ξεχνάμε, ότι μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση του θεσπρωτικού και γενικά ολόκληρου του ηπειρωτικού χώρου ο Οκταβιανός Αύγουστος είχε αποστείλει απόστρατους λεγεωνάριους, για να ενισχύσει τη ρωμαϊκή παρουσία στο χώρο. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 20-21, πρβλ. Του ιδίου, *Η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας*, σ. 358-359, Syme, *The Greek under Roman Rule*, σ. 577

[364] Ευαγγελίδης, *Επιγραφαί εξ Ηπείρου*, σ. 239

Παναγιωτίδη στη θέση Λιμπόνι[365]. Ο Παναγιωτίδης αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι η επιγραφή «*ἀνεκαλύφθη πλησίον τῶν παρά τήν Ἁγίαν Κυριακήν μύλων ἐν τῇ περιφερεία ἐπίσης τοῦ Λιμπονίου, ἀναφέρουσα καί αὐτή τό ὄνομα τῆς πόλεως….*»[366] (εικ. 120). Η επιγραφή έχει ως εξής:

Τω ΚΡΑΤΙCΤω ΑΙΛΙω
ΑΙΛΙΑΝω ΔΟΥΚΗ ΕΚΠΡω
ΤΗΚΤΟΡωΝ ΕΠΙΤΡΟΠω
ΤΗC ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΠΑΝΝΟ
ΝΙωΝ ΑΛΛΑ ΓΑΡ ΚΑΙ ΚΑΤΑ
ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑΝ ΚΗΝCΕΙΤΟΡΙ
ΕΠΑΡΧΕΙΑC ΝωΡΙΚΟΥ
ΤΟ CΥΝΕΔΡΙΟΝ ΦωΤΙ
ΚΗCΙω Τω ΕΥΕΡΓΕΤΗ
ΨΗΦ

Τῷ κρατίστῳ Αἰλίῳ
Αἰλιανῷ, δουκη(ναρίῳ) ἐκ πρω-
τηκτόρων, ἐπιτρόπῳ
τῆς Ἠπείρου καί Παννο-
νιῶν, ἀλλά γάρ καί κατά
τήν Ἰταλίαν, κηνσείτορι
ἐπαρχείας Νωρικοῦ,
τό συνέδριον Φωτι-
κησίω(ν) τῷ εὐεργέτη
ψηφ(ίσματι)

Με βάση τους τίτλους που μαρτυρούνται στην παραπάνω επιγραφή, ο Gregoire την χρονολογεί στο τέλος του 3ου αιώνα και ο Σαρικάκης στα 267-284 μ.Χ.. Μπορούμε να υιοθετήσουμε ως πιο πιθανή τη χρονολογία 267-284 μ.Χ., καθώς γνωρίζουμε, ότι η Ήπειρος αναφέρεται ως ενιαία ρωμαϊκή επαρχία μέχρι το 284 μ.Χ.. Από το σημείο αυτό και μετά, με τη νέα διοικητική διαίρεση του

[365] Η επιγραφή δημοσιεύτηκε από τον Gregoire, *Inscription de Photike*, σ. 38-45, επίσης Ευαγγελίδης, *Επιγραφαί εξ Ηπείρου*, σ. 239-240 και Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 211-213, καθώς και *ILS* III, 2, αρ. 9478

[366] Gregoire, *Inscription de Photike*, σ. 39

Διοκλητιανού[367], η Ήπειρος διαιρείται στις προαναφερθείσες δύο Ηπείρους, την *Epirus Nova* και την *Epirus Vetus*[368]. Η επιγραφή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς, μεταξύ των άλλων πληροφοριών που παρέχει, μνημονεύει και έναν ρωμαίο διοικητή με τα αντίστοιχα αξιώματα που έλαβε, ως επικεφαλής της επαρχίας. Το συνέδριο των Φωτικησίων είναι το συνέδριο των «*ἐν Φωτικῇ*» *decuriones*[369]. Η μνεία των «*Φωτικησίων*» είναι πράγματι πολύτιμη. Πρόκειται λοιπόν για μια επιπλέον σημαντική επιγραφή που συνεπικουρεί στις πληροφορίες για την ταύτιση της ρωμαϊκής αποικίας στο εδαφικό τμήμα κοντά στην Παραμυθιά.

Διασώζεται και μια ακόμη τιμητική επιγραφή σε βάθρο αδριάντα, η οποία βρέθηκε και πάλι στη θέση Λιμπόνι από τον Δ. Παναγιωτίδη[370] το 1890 και πιθανότατα χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 2ου αιώνα μ.Χ.[371]. Η επιγραφή έχει ως εξής:

Sex(to) Po[m]peio	Στόν Σέξτο Πομπήιο
Sp. [f. P]o[l.?] Sabin[o]	Σαβίνο
praef(ecto) a[la]e Taur(ianae),	ἱππάρχου τῆς ala Tauriana
proc(uratori) A[u]g(usti) Epiri,	διοικητῆ τοῦ Αὐγούστου στήν Ἤπειρο

[367] Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, σ. 295-351, Gregoire, *Inscription de Photike*, σ. 45

[368] Περισσότερα για την επιγραφή, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 113-117

[369] Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 204

[370] Για την επιγραφή, βλ. Παναγιωτίδης, *Νεόλογος Κωνσταντινουπόλεως*, 10 Μαΐου 1890 και Gagnat, *Revue des publications épigraphiques*, αρ. 83, σ. 139, *CIL* IV, *Supplement pars secunda*, *Epirus*, σ. 2080, αρ. 12299, πρβλ. Σαρικάκης, *Συμβολή*, 203-205, αρ. 3 (για τον επίτροπο Sextus Sabinus)

[371] Περισσότερα για την επιγραφή, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 117-118

5	[or]do	5	ἡ βουλή
	Photic(ensium), ex pecunia		τῶν Φωτικηνσίων, ἀπό χρήματα
	Viritim conlat(a)		τῶν ἰδιωτῶν συνέλεξε
	ob m(e)rita(e).		γιά τίς ὑπηρεσίες του

Πρόκειται για την τελευταία και ίσως την πιο σημαντική ενεπίγραφη ασβεστολιθική πλάκα, με αξιόλογες πληροφορίες για την διοικητική οργάνωση της Ηπείρου, καθώς επίσης και για τους διοικητές και τα αξιώματα που κατείχαν. Στην επιγραφή αυτή μαρτυρείται το μοναδικό στρατιωτικό αξίωμα του ιππάρχου (*praefectus*), που κατείχε ο Σαβίνος, πριν αναλάβει τη διοίκηση της Ηπείρου. Επιπλέον, η αναφορά στο «*Ordo Photicensi(e)s*», τη βουλή δηλαδή των Φωτικη(ν)σίων, μας επιβεβαιώνει τη θέση της πόλης και επιπλέον μαρτυρά, ότι η πόλη είχε το *status* της *colonia*, της ρωμαϊκής δηλαδή αποικίας[372].

Ύστερα απ' όσα αναφέραμε εδώ διαπιστώνουμε, ότι η Φωτική βρισκόταν στη θέση Λιμπόνι, βορειοδυτικά της Παραμυθιάς, θέση όπου, καθώς αναφέραμε παραπάνω, βρισκόταν και ο σταθμός *ad Dianam*, ο οποίος βρισκόταν μέσα ή πολύ κοντά στην πόλη. Από τα στοιχεία αυτά γίνεται φανερό, η σημασία της πόλης ως κόμβου στο δρόμο από τον Βουθρωτό προς τη Νικόπολη, αλλά και στο δρόμο που από τις ηπειρωτικές ακτές οδηγούσε στη Δωδώνη και το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων.

[372] Για την επιγραφή, βλ. Παναγιωτίδης, *Νεόλογος Κωνσταντινουπόλεως*, 15/27 Φεβρουαρίου 1890 και Κοντολέων, *Επιγραφαί εξ Ηπείρου*, σ. 174-175, αρ. 1, *CIL* IV, *Supplement pars secunda, Epirus*, σ. 2080, αρ. 12298, πρβλ. Γερογιάννης, *Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam*, σ. 195-198 και Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 201, αρ. 2, Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 113

Η ίδρυση της Φωτικής ήταν συνέπεια των πολεμικών γεγονότων που προηγήθηκαν. Μετά τη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ. και την επακόλουθη υποδούλωση ολόκληρου του δυτικού ελλαδικού χώρου στους Ρωμαίους, δεν υπήρχε κάποιος οικισμός του θεσπρωτικού χώρου, ο οποίος θα λειτουργούσε με νομικό καθεστώς πόλεως και θα μπορούσε να αποτελέσει το κέντρο για τις υπόλοιπες θεσπρωτικές πόλεις. Τον ρόλο αυτό έμελλε να διαδραματίσει η Φωτική από τα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ. και εξής, οπότε και τοποθετείται χρονολογικά η ίδρυσή της, από τον Ιούλιο Καίσαρα[373]. Η ακριβής χρονολογία ίδρυσης της αποικίας δεν μας είναι γνωστή, αφού εκλείπουν ανάλογες μαρτυρίες από τις γραπτές πηγές αλλά και από τα εκτεταμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα που θα την επιβεβαίωναν[374]. Πιθανότατα η ίδρυσή της ετεροπροσδιορίζεται από την ίδρυση μιας άλλης ρωμαϊκής αποικίας, αυτής του Βουθρωτού. Προφανώς ο Καίσαρας επέλεξε τη θέση ανάμεσα στον Βουθρωτό και το Άκτιο (πριν από την ίδρυση της Νικόπολης) ως θέση κλειδί για την ευρύτερη περιοχή. Ο ρωμαϊκός επεκτατισμός απέβλεπε, όπως είναι γνωστό, στην δημιουργία νέων πόλεων στον δυτικό ελλαδικό χώρο, οι οποίες εν συνεχεία θα λειτουργούσαν ως βάση για την πραγματοποίηση των μετέπειτα επεκτατικών τους σχεδίων. Γι' αυτό και ο συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος αποτέλεσε θέατρο πολεμικών συγκρούσεων στους υστερορωμαϊκούς κυρίως αλλά και στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους. Σύμφωνα λοιπόν με τις πηγές, η ίδρυση ρωμαϊκών αποικιών κατά μήκος των ακτών του δυτικού ελλαδικού χώρου, αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου αποικιακού προγράμματος του Καίσαρα, στην προσπάθειά του να

[373] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 20

[374] Στο ίδιο, σ. 20

επεκταθεί ανατολικότερα. Οι πρώτες πόλεις που θα ιδρύονταν θα χρησιμοποιούνταν ως βάση για την πραγματοποίηση των επεκτατικών του σχεδίων, που θα ακολουθούσαν[375]. Οι νέες αποικίες ιδρύθηκαν πάνω σε στρατηγικής σημασίας φυσικά περάσματα και δρόμους που συνέδεαν τις πόλεις του δυτικού ελλαδικού χώρου με την ενδοχώρα αλλά και με την Ιταλία[376] (χάρτης 16).

Από τοπογραφικής – γεωγραφικής πλευράς, τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της τοποθεσίας της Φωτικής και γενικότερα της Παραμυθιάς, η υδρογραφία της και άλλοι παράγοντες που θα παρατεθούν, αποδεικνύουν, ότι η θέση πληρούσε τις κατάλληλες προδιαγραφές για την ίδρυση μιας νέας πόλης, πέρα από τη νευραλγική της θέση[377]. Το εδαφικό γεωφυσικό της ανάγλυφο παρουσιάζει εκπληκτική ποικιλία γεωμορφολογικών

---

[375] Τα στρατηγικά αυτά σημεία ήταν τέλεια εναρμονισμένα με το χώρο και θα αποτελούσαν το «*μάτι και το αυτί*» της αυτοκρατορικής εξουσίας στις νέες αποικίες, βλ. Rizakis, *Les colonies Romaines*, σ. 255, 257, Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 261

[376] Αυτές τις πόλεις χρησιμοποίησε και αργότερα ο Οκταβιανός Αύγουστος, τις οποίες επέκτεινε και άλλαξε το χαρακτήρα τους, σημαδεύοντας την πολιτική και κοινωνικοοικονομική κατάσταση της Ελλάδας. Αυτές οι νέες αποικίες απέκτησαν έναν νέο χαρακτήρα, δομή και οργάνωση, που ανταποκρίνονταν στη νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Από τοπογραφικής πλευράς, τα εξωτερικά όρια της γνήσιας ρωμαϊκής πόλης σχηματίζουν ένα τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα, επηρεαζόμενα από τη μορφή των στρατοπέδων, σε αντίθεση με τη μορφή των ελληνικών πόλεων, που εμφανίζουν ακανόνιστα όρια, επηρεαζόμενα από τη γεωμορφολογία του εδάφους. Κύρια χαρακτηριστικά της αυστηρής τετραμερούς τους διαίρεσης, αποτελούν οι δύο εγκάρσιοι άξονες των κύριων δρόμων: *cardo maximus* (με κατεύθυνση από τον βορρά προς το νότο) και *decumanus maximus* (με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά). Βλ. Rizakis, *Les colonies Romaines*, σ. 255, πρβλ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά*, σ. 219 και Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά και οθωμανικά*, σ. 40

[377] Ο ρωμαϊκός σταθμός *ad Dianam*, όπως αναφέραμε παραπάνω, αποτελούσε τον κυριότερο σταθμό στον παράκτιο δρόμο που οδηγούσε από τον Αυλώνα στη Νικόπολη. Βλ. Hammond, *Epirus*, σ. 706, Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 26

και υψομετρικών στοιχείων. Από τη μια πλευρά ο ευρύτερος χώρος της Φωτικής διαθέτει τους τεράστιους ορεινούς όγκους[378], οι οποίοι αποτελούν και τη φυσική της θωράκιση, ενώ από την άλλη διακόπτεται από τις χαμηλές και εύφορες κοιλάδες[379]. Η άμεση περιοχή της Φωτικής οριοθετείται στα βόρεια από την Ψηλορράχη, δυτικά από τη ράχη Μαρούτσι και ανατολικά από το λόφο του κάστρου του αγίου Δονάτου, ενώ στα νότια απλώνεται ο κάμπος της Παραμυθιάς[380]. Ανατολικά υψώνεται το βουνό Χιονίστρα που δεσπόζει σε όλη την περιφέρεια της Φωτικής, ενώ νοτιότερα κυριαρχούν οι βουνοσειρές της Παραμυθιάς με υψηλότερη κορυφή αυτή του Κορίλα (1658μ). Όσον αφορά στην υδρογραφία της εξ άλλου, η θέση της Φωτικής πλάι στις πηγές του Κωκυτού ποταμού, παραποτάμου του Αχέροντα και πολύ κοντά στην αποξηραμένη σήμερα, λίμνη της Χότκοβας, είναι δύο μόνο από τους λόγους που γνώρισε μεγάλη άνθιση[381].

Ο Αχέροντας (Μαυροπόταμος ή Φαναριώτικος) μαρτυρείται ήδη από την ομηρική εποχή, αφού δεν πρόκειται για έναν «συνηθισμένο» ποταμό, αλλά για έναν ποταμό που ένωνε τον πάνω κόσμο με τον κάτω κόσμο, του Άδη, σύμφωνα με την αρχαία παράδοση[382]. Πηγάζει από το βορειοδυτικό άκρο του Σουλίου και με

---

[378] Η Ήπειρος γενικά χαρακτηρίζεται από τον Στράβωνα «*τραχεῖα καί ὀρῶν πλήρης*». Βλ. Strabo, *Geographica*, 7.7.9.14-7.7.9.15

[379] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 32

[380] Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 3

[381] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 23, Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 3

[382] Homerus, *Odyssea*, βιβλ. 11, 14, Homerus, *Ilias*, 10,513. 23, 72, Pindarus, *Pythia, carmina cum fragmentis*, 11.21 « *...ψυχᾶ πόρευ' Ἀχέροντος ἀκτάν παρ'εὔσκιον νηλής γυνά. πότερον νιν ἄρ Ἰφιγένει' ἐπ' Εὐρίπῳ..*», Apollodorus, *Bibliotheca*, 1.5.3, Conington, *Commentary on Vergil's Aeneid*, 1.6.295, πρβλ. και Philippson – Kirsten, *Die griechischen Landschaften II*, σ. 105, 697

νότια κατεύθυνση διατρέχει τη Λάκκα Σουλίου, περνάει από τα Θεσπρωτικά όρη, το Φανάρι (εξ' ου και Φαναριώτικος), ενώνεται με τον Κωκυτό και διαπερνώντας την Αχερουσία λίμνη[383], χύνονταν στη θάλασσα[384]. Ο Κωκυτός ήταν από τους σπουδαιότερους παραποτάμους του, ο οποίος είχε τις πηγές του στο βουνό Κορίλας[385], κοντά στη σημερινή Φωτική, και είναι αυτός, ο οποίος διοχετεύει όλα τα νερά της πεδιάδας της Παραμυθιάς στον Αχέροντα, με τον οποίο συμβάλλει κοντά στην Εφύρα

[383] Με την ονομασία αυτή απαντάται στις ελληνικές πηγές, ενώ στις λατινικές αποδίδεται με την ονομασία *Avernus*. Η άμεση γειτνίαση με το Νεκυομαντείο της Εφύρας, η πυκνή ομίχλη και τα πολυάριθμα έλη με τα πυκνά καλάμια, από τα οποία αναδύονταν αναθυμιάσεις, έκαναν τους αρχαίους Θεσπρωτούς να πιστεύουν, ότι η Αχερουσία αποτελούσε την είσοδο στον Άδη. Βλ. Hirschfeld, *Acheron*, σ. 217-218 και *Acherousia*, σ. 219, βλ. και Χαβέλας, *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας*, σ. 76-77. Οι μεγάλες προσχώσεις του ποταμού Αχέροντα ήταν αυτές που τη διαμόρφωσαν. Ο όρμος που δημιουργούνταν ήταν ευρύχωρος και η θάλασσα εισχωρούσε στο εσωτερικό, διαμορφώνοντας ένα απάνεμο λιμάνι. Πρόκειται για τον Γλυκύ λιμένα που αναφέρει ο Στράβωνας. Βλ. Strabo, *Geographica*, 7.7.5.31-7.7.5.33. Για την Αχερουσία λίμνη, βλ. Besonen, *The lower Acheron river valley*, σ. 221-224, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων*, σ. 98, πρβλ. Pouqueville, *Τα Ηπειρωτικά*, σ. 154-155

[384] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 34, Strabo, *Geographica*, 7.7.5.30-7.7.5.33, «*καί ἄλλαι δ' ἐν τῷ παράπλῳ νησίδες εἰσίν οὐκ ἄξιαι μνήμης. ἔπειτα ἄκρα χειμέριον και Γλυκύς λιμήν, εἰς ὅν ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρων ποταμός, ῥέων ἐκ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καί δεχόμενος πλείους ποταμούς*».

[385] Κορίλας ονομάζεται η επιμήκης ασβεστολιθική οροσειρά που διαχωρίζει από βορρά προς νότο την κοιλάδα του Κωκυτού, από τα χωριά του Σουλίου. Το έδαφος είναι τόσο δύσβατο, που απέκλειε κάθε δυνατότητα δημιουργίας αμαξιτού δρόμου σε κάθε εποχή. Μόνο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα που τα χωριά του Σουλίου σημειώνουν περίοδο ακμής, ο Κορίλας διασχίζεται από ένα πυκνό δίκτυο μονοπατιών· έτσι εξηγείται το πλήθος των οχυρών που ελέγχουν αυτά τα περάσματα. Βλ. Πίκουλας, *Αναζητώντας αμαξιτούς οδούς στη Θεσπρωτία*, σ. 115. Για τα οχυρά ελέγχου των διαβάσεων αυτών, βλ. Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων*, σ. 57-69, 113-123

(Νεκυομαντείο) και καταλήγει στον Γλυκύ λιμένα[386]. Η Άννα Κομνηνή μας πληροφορεί, ότι ο Αχέροντας τον 11ο και 12ο αιώνα ήταν πλωτός[387], μέχρι την Αχερουσία λίμνη, στην οποία χύνονταν, κάτι το οποίο αποτελούσε σημαντικό πλεονέκτημα, αφού συνέβαλλε στην επικοινωνία των οικισμών της ενδοχώρας, αλλά συνάμα και κίνδυνο, αφού η σύνδεσή του με το Ιόνιο, καθιστούσε εύκολη την πρόσβαση σε όποιους επιβουλεύονταν την περιοχή[388].

Όπως είναι γνωστό, κατά την ανέγερση ενός οικισμού λαμβανόταν πάντα υπόψη, πέρα από τους στρατιωτικούς – στρατηγικούς, πολιτικούς, οικονομικούς παράγοντες, ο γεωγραφικός χώρος. Πολλά οχυρά ή πόλεις έχουν επιζήσει ακόμη μέχρι σήμερα και έχουν διατηρήσει αδιάλειπτα τα γνωρίσματά τους, χάρη στη φυσική οχύρωση, η οποία τα προστάτευε από τις

---

386 Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 34, Πρόκειται για τον ποταμό με τη σημερινή ονομασία Βουβός. Από τα πιο σημαντικά ποτάμια με θέση στρατηγικής σημασίας στην «καρδιά» της Παραμυθιάς, αφενός, γιατί βρίσκεται κοντά στον ποταμό Καλαμά, σε μια από τις πιο εύφορες περιοχές στην κοιλάδα της Παραμυθιάς και αφετέρου, γιατί εκεί βρίσκεται ένας από τους πιο σημαντικούς δρόμους σε όλες τις εποχές, που ακολουθούσε τον ποταμό Κωκυτό. Βλ. Titus Livius, *History of Rome*, 1.8.24, Strabo, *Geographica*, 7.7.5.31, Pausanias, *Description of Greece, Attica*, 17, Forsén, *An intersciplinary Odyssey into the Past*, σ. 1 κ.ε., Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 53. Επίσης, Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 12, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 2, Μέντζος, *Συμβολή*, σ. 133. Ο ποταμός «φρουρείται» από πυκνή σειρά ακροπόλεων, κατά μήκος των δυτικών παρυφών των απόκρημνων ορέων της Παραμυθιάς: Βέλλιανη, Ζερβοχώρι, Γαρδίκι, Χόικα κ.λπ.. Βλ. Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 104, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων*, σ. 97

387 Βλ. Comnena Anna, *Alexiad*, 4.3.2.16-4.3.2.21. Βλ. παραπάνω, σ. 79-80

388 Ο θαλάσσιος χώρος του Ιονίου πελάγους και οι παράκτιες περιοχές εκτέθηκαν στις επιβουλές δυτικών δυνάμεων όχι μόνο κατά την αρχαιότητα αλλά και από τις αρχές του όψιμου μεσαίωνα, αφού αποτελούσαν ζωτικό χώρο για την ανάπτυξη των συμφερόντων τους. Για παράδειγμα, η απόσταση της Κέρκυρας από την Ιταλία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την επίτευξη των πολιτικών στόχων των Ανδεγαυών και Βενετών στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Βλ. Συγκέλλου, Ο *πόλεμος*, σ. 9, Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia*, σ. 224

επιβουλές των εχθρών[389]. Και η Φωτική ακολουθούσε τους γενικούς αυτούς κανόνες.

Η ανέγερση πόλεων κατά την αρχαιότητα και τον μεσαίωνα ανάγεται σε ορισμένες βασικές αρχές, οι οποίες συνοπτικά είναι: η θέση στην οποία αποφασιζόταν να πραγματοποιηθεί η ίδρυση της νέας πόλης έπρεπε να είναι κατάλληλη για να δεχτεί στο μέλλον το τείχος που θα την περιέκλειε. Λαμβάνονταν υπόψη, όχι μόνο η ύπαρξη νερού, αλλά και η ποιότητα και η ποσότητά του. Σημαντικό παράγοντα αποτελούσε ακόμη η ύπαρξη στη γύρω περιοχή επαρκούς οικοδομικού υλικού, λίθων και ξυλείας, για την ανέγερση της πόλης. Οι γειτονικές γόνιμες εκτάσεις αποτελούσαν σπουδαίο παράγοντα, ώστε να μην υπάρχει πρόβλημα επισιτισμού της νέας πόλης. Επίσης, γειτονικοί λόφοι περιτριγυρισμένοι από βράχους και μεγάλα ποτάμια, θεωρούνταν απαραίτητα γεωφυσικά χαρακτηριστικά που βοηθούσαν στην επιλογή της κατάλληλης θέσης για τη δημιουργία της οχύρωσης[390]. Για τους παραλιακούς οικισμούς, η πρώτη αναγκαία προϋπόθεση ήταν η ύπαρξη φυσικού όρμου, για τους μεσογειακούς, η ύπαρξη καλλιεργήσιμων εκτάσεων και για τους ορεινούς, τα πλούσια βοσκοτόπια και τα δάση για ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, της υλοτομίας και για το κυνήγι[391].

Η επιλογή λοιπόν ενός κεντρικού σημείου της Θεσπρωτίας για την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας ήταν αποκαλυπτική των

---

[389] Η διαχρονική παρουσία ενός οχυρού, μιας κώμης και γενικότερα ενός οικισμού, όπως επίσης η ανάπτυξη και η συνεχής ανέγερση κτηρίων και οχυρών, φανερώνει μια σχετική σταθερότητα και συνέχεια. Βλ. Kosso, *Public policy and agricultural practice*, σ. 24-25

[390] Κόλιας, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 79, πρβλ. Winter, *Greek fortification*, σ. 3, βλ. και Veikou, *Byzantine Cities*, σ. 175

[391] Όπως παραδείγματος χάριν, για τους παραλιακούς οικισμούς, η Τορύνη (χτισμένη σε ακρωτήρι) και ο αρχαίος οικισμός στη σημερινή Ηγουμενίτσα (χτισμένη στον μυχό φυσικού όρμου). Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 44-45

προθέσεων των Ρωμαίων για δημογραφικές αλλαγές αλλά και οικονομική ανάπτυξη και ακολούθως για διείσδυση σε ολόκληρο το θεσπρωτικό χώρο[392]. Σύμφωνα με τον Σαμσάρη, «το εκτεταμένο *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας και η μορφολογία του εδάφους, σε συνδυασμό με τα ορεινά και πεδινά τμήματα», τα οποία προσφέρονταν για γεωργικές δραστηριότητες, αποκαλύπτουν, ότι «ο ρωμαϊκός αποικισμός της Φωτικής, είχε αγροτικό (*colonia agraria*) αλλά και κτηνοτροφικό χαρακτήρα»[393] (χάρτης 20). Δεν πρέπει να λησμονούμε, μετά την μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.), τον επακόλουθο διαμοιρασμό των εδαφών στους αποίκους, οι οποίοι πλέον θα εκμεταλλεύονταν οικονομικά τα πλούσια βοσκοτόπια της περιοχής[394].

---

[392] Είναι βέβαιο, ότι σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή περίοδο παρατηρείται μετακίνηση του πληθυσμού από τις γύρω περιοχές. Οι περιοχές που εγκαταλείπονταν, ήταν πιθανότατα μικρές αγροτικές εκτάσεις και ίσως εδάφη που κατοικούνταν εποχιακά. Με τις μετακινήσεις πληθυσμού από τις γύρω περιοχές και την εγκατάστασή τους στη νέα αποικία, σημειώθηκαν μεγάλες αλλαγές που αφορούσαν τόσο στο στενό οικογενειακό περιβάλλον όσο και γενικά στην πόλη. Νέες ανάγκες δημιουργούνται, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στις ασχολίες των κατοίκων, διαρρηγνύονται οι μέχρι τότε οργανωτικές δομές, ενώ αλλάζει γενικότερα και ο τρόπος ζωής στη νέα πόλη με τις νέες απαιτήσεις. Για περισσότερα, βλ. Alcock, *Landscape of Roman Greece*, σ. 54, 62

[393] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 21. Το ίδιο ισχύει για ολόκληρο τον ηπειρωτικό χώρο, καθώς ο αγροτικός παράγοντας αποδείχθηκε καταλυτικός για την ιστορική εξέλιξη και ανάπτυξη της επαρχίας. Βλ. Wozniak, *Nikopolis*, σ. 263. Η βάση της αγροτικής οικονομίας δεν φαίνεται να έχει αλλάξει από την κλασική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Πρβλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 72 και Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 196

[394] Αυτό επιβεβαιώνεται από την οικιστική διάταξη και τη διασπορά των ρωμαίων αποίκων σε ολόκληρη την επικράτεια της Θεσπρωτίας, άποψη που επιβεβαιώνεται μεταξύ άλλων, από λατινικές επιγραφές που βρέθηκαν σε πολλές περιοχές. Για περισσότερα, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 21 και επιγραφές με αρ. 32, 33, 34. Έχοντας υπόψη την κοινωνική διαστρωμάτωση στις ρωμαϊκές επαρχίες (*honestiores* και *humiliores*) κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, διαπιστώνει

Η ανέγερση λοιπόν της νέας πόλης στη συγκεκριμένη περιοχή αποκαλύπτει, ότι οι Ρωμαίοι γνώριζαν πολύ καλά τις προϋποθέσεις που έπρεπε να ληφθούν υπόψη, προκειμένου να ιδρύσουν την αποικία. Η Φωτική, όπως διαπιστώνουμε από την επιτόπια έρευνα, καθώς ήταν χτισμένη κοντά στις πηγές του ποταμού Κωκυτού, κάλυπτε τις ανάγκες της με καλής ποιότητας και επάρκειας νερό. Η ανέγερσή της στους νότιους πρόποδες του βουνού Κορίλα, αφενός την προστάτευε, τουλάχιστον εν μέρει, από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, κατά τους χειμερινούς μήνες και αφετέρου της παρείχε φυσική οχύρωση, καθιστώντας δύσκολη την προσπέλαση σε οποιονδήποτε κατακτητή, που θα επιβουλευόταν την πόλη από την πλευρά αυτή[395]. Επιπλέον, τα υπολείμματα λατομείου στις πλαγιές του Κορίλα προσέφεραν στην πόλη το απαραίτητο οικοδομικό υλικό που απαιτούσε η ανέγερσή της[396]. Επίσης, η μεγάλη και εύφορη πεδιάδα της Παραμυθιάς προσφέρονταν για εκτεταμένες γεωργικές καλλιέργειες, ενώ ο συνδυασμός της με τα βουνά παρείχε και τη δυνατότητα ανάπτυξης της κτηνοτροφίας[397]. Από τα παραπάνω λοιπόν εξάγεται το συμπέρασμα, ότι η επιλογή της θέσης

κανείς, ότι οι ρωμαίοι *coloni*, ήταν αυτοί που κυριαρχούσαν και που αποτέλεσαν την ανώτερη τάξη στη Φωτική (*honestiores*), ενώ το υπόλοιπο ελληνικό στοιχείο αποτελούσε την κατώτερη κοινωνικά τάξη των *humiliores*. Για περισσότερα, βλ. Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, 1998 και Χριστοφιλοπούλου, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί*, σ. 67-70

[395] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 23

[396] Στο ίδιο, σ. 23

[397] Στο ίδιο, σ. 23. Η πεδιάδα της Παραμυθιάς ήταν η σπουδαιότερη της επικράτειας της Φωτικής, όπως αποδεικνύεται από τις σχετικές αναφορές στις αρχαίες πηγές, ήδη από την εποχή του Θουκυδίδη. Βλ. Thucydides, *Historiae*, 1.46.4, όπου γίνεται λόγος για την Ελαιάτιδα. Πρβλ. Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 24 και Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 205

ανταποκρίνονταν πλήρως στις αρχές της ίδρυσης πόλης, τόσο από οικονομικής όσο και από στρατηγικής άποψης.

Από την πλευρά της μελέτης του οδικού δικτύου και την τοποθέτηση πάνω σε αυτό της νέας πόλης διαπιστώνει κανείς, ότι η θέση της Φωτικής είχε μεγάλη στρατηγική σημασία, καθώς η ύπαρξη του ρωμαϊκού σταθμού *ad Dianam* μεταξύ των δύο ρωμαϊκών αποικιών, Φωτικής και Βουθρωτού, το επιβεβαιώνουν (χάρτης 19). Η επιλογή της θέσης είναι ευεξήγητη, καθώς με τον τρόπο αυτό η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής θα ήλεγχε τον ρωμαϊκό σταθμό. Σύμφωνα με τον Σαμσάρη, η Φωτική ασκούσε σημαντικό έλεγχο στο τμήμα αυτό του χερσαίου ρωμαϊκού δρόμου, που «εξασφάλιζε τα περάσματα αλλά και την επικοινωνία μεταξύ των κοιλάδων του Καλαμά και του Αχέροντα, μέσω της κοιλάδας που σχηματίζει ο ποταμός Κωκυτός»[398]. Ήλεγχε ακόμη και μια μικρότερης σημασίας οδό, όπως ήδη αναφέραμε, αυτή που οδηγούσε μέσω της Σκάλας Παραμυθιάς, στη Μολοσσία[399]. Πιθανότατα, ο διεθνής ρωμαϊκός δρόμος διέσχιζε ή τουλάχιστον περνούσε πολύ κοντά στην πόλη. Ίσως χρησίμευε ως *cardus maximus* (κύρια οδός) ή *decumanus maximus* (δευτεροβάθμια κύρια οδός)[400].

Όσον αφορά στα όρια και την έκταση του *territorium* της Φωτικής είναι αρκετά δυσδιάκριτα, καθώς εκλείπουν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι μαρτυρίες των πηγών αλλά και των αρχαιολογικών ευρημάτων, που θα βοηθούσαν στην εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Από τη μελέτη της *Tabula Peutingeriana* και τις λιγοστές γεωγραφικές πληροφορίες για την περιοχή, θα μπορούσε

---

[398] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 23

[399] Στο ίδιο, σ. 23

[400] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής*, σ. 25. Για περισσότερα, βλ. Adam, *Roman building material and technique*, σ. 7-8

κανείς να εξαγάγει πιθανά συμπεράσματα που αφορούν στα γεωγραφικά της όρια. Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη την ύπαρξη του Βουθρωτού στα βόρεια και της Νικόπολης στα νότια, καθώς επίσης και την εικονογραφική τους αποτύπωση στην *Tabula Peutingeriana* διαπιστώνει κανείς, ότι δεν μαρτυρείται καμιά άλλη άξια αναφοράς πόλη μεταξύ τους. Η πληροφορία αυτή οδηγεί με ασφάλεια στο συμπέρασμα, ότι το *territorium* της Φωτικής, το οποίο βρισκόταν μεταξύ των δύο αυτών πόλεων, απλώνονταν από εκείνο του Βουθρωτού μέχρι τη Νικόπολη και επομένως τα όριά της βρισκόταν μεταξύ των δύο αυτών περιοχών[401] (χάρτης 20). Θα συμφωνούσαμε με τον Δ. Σαμσάρη, ότι τα όρια της επικράτειας της Φωτικής περιορίζονται λόγω των γεωφυσικών της ορίων. Έτσι, τα ανατολικά της όρια ίσως να εκτείνονταν μέχρι την οροσειρά του Σουλίου[402], τα δυτικά έφταναν μέχρι τις ακτές του Ιονίου Πελάγους, τα βόρεια πιθανότατα περιορίζονταν από τα βουνά του Τσαμαντά και τα νότια μέχρι και το Ζάλογγο[403]. Με άλλα λόγια λοιπόν το *territorium* της Φωτικής συμπεριελάμβανε ολόκληρο το έδαφος της αρχαίας Θεσπρωτίας, που συμπίπτει περίπου με τα όρια του σημερινού

---

401 Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 27. Δυστυχώς, ούτε τα όρια των δύο αυτών περιοχών έχουν με ασφάλεια καθοριστεί και ως εκ τούτου μόνο υποθέσεις θα μπορούσαν να γίνουν. Για περισσότερα, βλ. Kahrstedt, *Die Territorien von Patrai und Nikopolis*, σ. 549 κ.ε., ο οποίος όμως δεν αναφέρει τα βόρεια όρια της Νικόπολης.

402 Πρόκειται για μια υπόθεση που βασίζεται στα χαρακτηριστικά των ρωμαίων αποίκων, οι οποίοι επιδίωκαν τον συνδυασμό ορεινών και πεδινών περιοχών σε έναν νέο τόπο εγκατάστασης, προκειμένου να συνδυάζουν τις δυνατότητες που τους παρείχαν οι ορεινοί όγκοι αλλά και οι πεδινές περιοχές. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής*, σ. 29

403 Η υπόθεση αυτή ενισχύεται πιθανότατα από την εύρεση ρωμαϊκής κεραμικής (*terra sigillata*) στο σημερινό Γλυκύ, βλ. Δάκαρης, *Ανασκαφαί Εφύρας και Νεκυομαντείου Θεσπρωτίας*, σ. 112, πρβλ. τις λατινικές επιγραφές στο Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, κατάλογος επιγραφών αρ. 25α

νομού[404] (χάρτης 20). Αν επιχειρήσει κανείς μια σύγκριση με άλλες ρωμαϊκές αποικίες (Κασσάνδρεια[405] και Φιλίπποι[406]) διαπιστώνει, ότι τουλάχιστον ως προς το μέγεθος, επρόκειτο για μια κανονική ρωμαϊκή αποικία.

Ένας ακόμη λόγος της ιδιομορφίας της θέσης, όπου χτίστηκε η Φωτική, αποτελεί το γεγονός, ότι δημιουργήθηκε σχεδόν εκ του μηδενός, κατ' εξαίρεση στον κανόνα που ισχύει για πολλές από τις ρωμαϊκές εγκαταστάσεις σε όλη την επικράτεια της Θεσπρωτίας. Πράγματι οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους οικισμούς ιδρύθηκαν πάνω σε ερείπια προγενέστερων κλασικών και ελληνιστικών θέσεων[407]. Η επιλογή των Ρωμαίων για την ίδρυση μια νέας αποικίας στην τοποθεσία, όπου βρίσκεται η Φωτική και όχι η πλήρης ανανέωση ενός ήδη υπάρχοντος οικισμού, αποδεικνύει τη μεγάλη σημασία, την οποία απέδιδαν στη συγκεκριμένη τοποθεσία. Η ίδρυση της Φωτικής χωρίς αμφιβολία τόνωσε την αγροτική και

---

[404] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής*, σ. 28. Για τα όρια της αρχαίας Θεσπρωτίας, βλ. παραπάνω και Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 3 κ.ε.

[405] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας*, σ. 863

[406] Collart, *Philippes, ville de Mecedoine*, σ. 236 κ.ε.

[407] Πρέπει να σημειωθεί, ότι η αμυντική οργάνωση του χώρου κατά τον μεσαίωνα προσδιορίζεται σε γενικές γραμμές από την αντίστοιχη παλαιότερων περιόδων. Για παράδειγμα, το πλούσιο οχυρωματικό δίκτυο που διέθετε η Ήπειρος κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους έθεσε τις βάσεις για τον σχεδιασμό του μεσαιωνικού δικτύου. Η αύξηση όμως των αμυντικών αναγκών της περιοχής επέβαλε την ανέγερση και νέων οχυρωμένων θέσεων σε ζωτικής σημασίας περάσματα. Γι' αυτό παρατηρούμε πολλές φορές, οχυρά να μνημονεύονται μόνο σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους (π.χ. την υστεροβυζαντινή Βελτσίστα, Αραχοβίτσα, Δραγομή, Κρετζούνιστα κ.ά.). Forsén, *An intersciplinary Odyssey into the Past*, σ. 12, βλ. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 82, Veikou, *Byzantine Cities*, σ. 201. Για τις θέσεις αυτές με επαρκή στοιχεία, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, 1972

την κοινωνική ζωή της υπαίθρου του θεσπρωτικού χώρου και φυσικά αναβίωσε την αστική ζωή στην περιοχή αυτή[408].

Η Φωτική ανήκει στους πεδινούς οικισμούς του θεσπρωτικού χώρου. Η επιλογή ενός πεδινού, κεντρικού μάλιστα σημείου, για την ίδρυση της νέας αποικίας, προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση. Οι Ρωμαίοι άποικοι πιθανότατα δεν επέλεξαν μια θέση με φυσική οχύρωση, απόκρημνους βράχους και γενικά όλα εκείνα τα στοιχεία που διέπουν την οχυρωματική τεχνική, διότι δεν αισθάνονταν, ότι μπορούσαν να απειληθούν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή από κάποιον κατακτητή. Εξ άλλου, μετά την μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.), την επακόλουθη ερήμωση της Ηπείρου και την επιβολή της *Pax Romana*, η Ρωμαίοι ήταν η μοναδική δύναμη στον ευρύτερο χώρο. Κατά τη διάρκεια της ειρήνης σε ολόκληρο το μεσογειακό χώρο, αρχίζει για την Ήπειρο μια περίοδος ακμής, μέχρι τα μέσα του 3ου αιώνα, όταν το κράτος κλυδωνίζεται από εσωτερικές έριδες και διαμάχες για την ανάληψη της εξουσίας αλλά και από εξωτερικούς επιδρομείς που επιβουλεύονται την αυτοκρατορία[409].

---

[408] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 42

[409] Κατά την περίοδο της «ρωμαϊκής ειρήνης» η αυτοκρατορία περιλαμβάνει πλέον ολόκληρη τη δυτική και νότια Ευρώπη, τη βαλκανική χερσόννησο, τη βόρεια Αφρική, τη Μ. Ασία, την Αρμενία, τη Συρία την Παλαιστίνη και τη Μεσοποταμία. Από την εποχή του Αυγούστου και μετά, καθώς τα κέρδη και οι λαφυραγωγήσεις περιορίζονται, οργανώνεται η συστηματική άμεση φορολόγηση των κατακτημένων εδαφών και ευνοείται η εγκατάσταση αποίκων στην Ήπειρο, με τη δημιουργία πολυάριθμων αγροτικών και κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων. Βλ. Werner, *The age of Augustus*, σ. 18-20, 83-84. Η Pax Romana έγινε αισθητή στο θεσπρωτικό χώρο κατά τους 1ο και 2ο μ.Χ. αιώνες, μέχρι την περίοδο της μεγάλης κρίσης που δημιουργήθηκε στα μέσα του 3ου αιώνα, κρίση που προκλήθηκε από τις βαρβαρικές επιδρομές. Τα αρχαιολογικά ευρήματα που προκύπτουν από την ανασκαφική έρευνα, αποδεικνύουν, ότι ο «*λιμήν ἐρῆμος*» (Σύβοτα) του Θουκυδίδη, έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας. Βλ. Thucydides, *Historiae*, 1.50.3. Για περισσότερα, βλ. Ρήγινος, *Η ρωμαιοκρατία*, σ. 166,

Ως προς την εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της Φωτικής, μπορεί κανείς να εξαγάγει ορισμένα συμπεράσματα, μολονότι οι πηγές είναι ελλιπείς. Λαμβάνοντας υπόψη, ότι ουσιαστικά η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής, δεν δημιουργήθηκε πάνω σε προγενέστερα ερείπια κάποιας θεσπρωτικής πόλης (η αρχαία εγκατάσταση στην Παραμυθιά όχι μόνο είναι μικρή αλλά και εκτός της ρωμαϊκής πόλης) αλλά ανηγέρθη σχεδόν εκ του μηδενός και ότι αποικίσθηκε με ρωμαίους, οδηγούμαστε στη διαπίστωση, ότι αρχικά τουλάχιστον στην πόλη δεν υπήρχε αξιόλογος ελληνικός πληθυσμός[410]. Όσον αφορά όμως στο *terittorium* της ρωμαϊκής αποικίας, είναι βέβαιο, ότι το ελληνικό στοιχείο

Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 56, Cabanes, *Η Ήπειρος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 120. Οι αιώνες της Pax Romana χαρακτηρίζονται από τη μετακίνηση του πληθυσμού σε πεδινές περιοχές και στα παράλια, όπου εστιάζεται πλέον το οικιστικό και οικονομικό ενδιαφέρον των κατοίκων. Ειδικά στον θεσπρωτικό χώρο, μετά την καταστροφή του 167 π.Χ., γίνεται επαναχρησιμοποίηση πεδινών κυρίως θέσεων, γεγονός που ανασκευάζει εν μέρει την κρατούσα αντίληψη για την ερήμωση της περιοχής, την οποία διατυπώνει ο Στράβων, για την εποχή του. Συγκεκριμένα αναφέρει, ότι «*Τότε μέν οὖν …εὐάνδρει ἡ τε Ἤπειρος πάσα καί ἡ Ἰλλυρίς. Νῦν δέ τά πολλά μέν ἐρημία κατέχει, τά δ' οἰκουμένα κωμηδόν καί ἐν ἐρειπίοις λείπεται*». Η σύγχρονη έρευνα έχει αποδείξει, ότι ο Στράβων παρουσιάζει με πολύ πιο μελανά χρώματα την οικιστική κατάσταση που επικρατεί στην Ήπειρο, εν συγκρίσει με την πραγματική εικόνα. Πιθανότατα να είχε ως μέτρο σύγκρισης την μεγάλη ακμή της Ηπείρου κατά την ελληνιστική εποχή, που κυριαρχούσαν οι μεγάλοι οικισμοί, γεγονός όμως το οποίο σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υποβαθμίσει τη σημασία της ρωμαϊκής αποικίας αλλά και του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου. Επίσης, ο χαρακτηρισμός του Στράβωνα ίσως αποδίδει τη διαφορά της οργάνωσης της ζωής στην Ήπειρο σε σχέση με το προγενέστερο αρχαιοελληνικό οικιστικό πρότυπο των πόλεων. Ο Στράβωνας (Strabo, *Geographica*, 7.7.9.16 - 7.7.9.18), επισημαίνει, ότι μεγάλο μέρος της Ηπείρου ερημώθηκε, πολλές πόλεις και οχυρά εξαφανίστηκαν ή βρίσκονται σε κατάσταση πλήρους εγκατάλειψης και δεν απέμειναν παρά άθλιες καλύβες. Πρβλ. Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 57Βλ. Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 262

[410] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 55

κυριαρχούσε, καθώς βεβαιώνεται η ύπαρξη θεσπρωτικών ελληνικών φύλων χωρίς καμιά διακοπή ήδη από την αρχαιότητα[411]. Ο ντόπιος πληθυσμός αποκτά ρωμαϊκές συνήθειες αλλά και ρωμαϊκά ονόματα[412]. Με εξαίρεση λοιπόν το αστικό κέντρο της αποικίας, όπου αναμφισβήτητα κυριαρχούσε το ρωμαϊκό στοιχείο, ο ρωμαϊκός αποικισμός δεν επέφερε μεγάλες μεταβολές στην εθνολογική σύσταση της ενδοχώρας. Κάθε κοινότητα φαίνεται να διατηρεί αναλλοίωτα, ακόμη και στα πλαίσια του ρωμαϊκού κράτους, τους παραδοσιακούς της θεσμούς[413]. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί η ύπαρξη ελληνικών τοπωνυμίων αλλά και η κυριαρχία της ελληνικής γλώσσας[414].

Μέχρι τα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα κυριαρχεί πράγματι η λατινική γλώσσα, τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια ζωή. «Από τα επιγραφικά όμως δεδομένα του 3ου αιώνα μ.Χ. αποκαλύπτεται, ότι η ρωμαϊκή γλώσσα υποσκελίστηκε από την ελληνική, η οποία γίνεται πλέον επικρατούσα γλώσσα των κατοίκων της αποικίας και της δημόσιας διοίκησης, αφού σε αυτή γράφονταν τα επίσημα ψηφίσματα αλλά και τα ρωμαϊκά *miliaria*. Μόνο οι επιγραφές που αναφέρονται στον αυτοκράτορα γράφονται πλέον στα λατινικά»[415]. Επιπλέον, με το πέρασμα των χρόνων, τους μεικτούς γάμους που πραγματοποιούνται και τις μετακινήσεις

---

411 Στο ίδιο, σ. 56, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 54 κ.ε., 81 κ.ε.

412 Miller, *Οι ρωμαίοι εν Ελλάδι*, σ. 17

413 Cabanes, *Η Ήπειρος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 122, Jones, *The Greek city*, σ. 60, Larsen, *The policy of Augustus in Greece*, σ. 124

414 Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 56. Για τα αρχαία ελληνικά φύλα που κατοικούν στην ευρύτερη περιοχή, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 28 κ.ε.. Περισσότερα για τις επιγραφές, βλ. στον κατάλογο των επιγραφών του Σαμσάρη, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 113 κ.ε.

415 Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 72

Ελλήνων εντός του αστικού κέντρου της αποικίας, παρατηρείται μια σταδιακή διείσδυση του ελληνικού στοιχείου, ακόμη και στους κόλπους των *honestiores*[416]. Εξ άλλου, σύμφωνα με τον Δ. Σαμσάρη, μετά το 212 μ.Χ. και την εφαρμογή της *constitutio Antoniniana*, χορηγείται ο τίτλος του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους *peregrines* και έτσι πλέον μπορεί να μιλήσει κανείς για μια ελληνορωμαϊκή συνύπαρξη και στη Φωτική[417]. Τέλος, από τους επισκοπικούς καταλόγους αποκομίζει κανείς μια παρόμοια εικόνα, αφού διαπιστώνεται η συνύπαρξη ελληνικών και ρωμαϊκών ονομάτων[418].

[416] Ο αγροτικός πληθυσμός, λόγω της αυστηρής νομοθεσίας, δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τα κτήματα των κυρίων του και ήταν υποχρεωμένος να τα καλλιεργεί και να διαμένει σε αυτά, χωρίς τη δυνατότητα ταξικής ανέλιξης. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 60, 75

[417] Αυτό σήμαινε πλέον και το νομικό εκρωμαϊσμό των κατοίκων της, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 60, 75, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 65. Για την περίοδο αυτή, βλ. και Cabanes, *Η Ήπειρος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 117-120

[418] Oberhummer, *Photike*, σ. 660-662

ΙΙ. ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΦΩΤΙΚΗΣ. Η ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ

Μετά από μια περίοδο ακμής για τη ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής κατά τους πρώτους αιώνες της ίδρυσής της, όπως αποδεικνύεται από τις αναφορές στις λιγοστές έστω πηγές και από τα όσα έχουν ήδη αναφερθεί, παρατηρείται σταδιακά μια υποβάθμιση και συρρίκνωση της πόλης κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή[419]. Η Φωτική παύει να έχει την αίγλη του παρελθόντος. Τα αίτια οφείλονται αναμφισβήτητα στην κρίση που δημιουργήθηκε στη βυζαντινή αυτοκρατορία (επιδρομές Βησιγότθων, Βανδάλων, Οστρογότθων, στην Ήπειρο από τα τέλη του 4ου ως τα μέσα του 6ου[420] αιώνα και εν συνεχεία Σλάβων). Οι βαρβαρικές επιδρομές που ταλανίζουν όλες τις επαρχίες των πρώτων βυζαντινών χρόνων, αλλάζουν τα δεδομένα, κυρίως για τις περιφερειακές επαρχίες και αυτές που βρίσκονται στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Οι επιθέσεις των νέων κατακτητών έχουν ως αποτέλεσμα όχι μόνο την οικονομική παρακμή αλλά και τη δημογραφική. Οι νέες ανάγκες αναπροσαρμόζουν τα έως τότε δεδομένα και οι ατείχιστες πόλεις προστατεύονται πλέον με υψηλά και ισχυρά τείχη ή μεταφέρονται σε φυσικά οχυρωμένους λόφους που θα παρείχαν την απαιτούμενη ασφάλεια.

---

[419] Οι πόλεις της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου εξ άλλου, γενικά, είχαν χάσει την προηγούμενη αίγλη και μεγαλοπρέπειά τους. Για τις πόλεις αυτές και τους λόγους υποβάθμισής τους, βλ. Sodini, *L' habitat urbain en Grèce*, σ. 341 κ.ε., Spiecer, *La ville en Grèce*, σ. 315, Πετρίδης, *Παρατηρήσεις*, σ. 247 κ.ε.

[420] Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 37-72

Ειδικά στο θεσπρωτικό χώρο, μια σειρά από μικρές οχυρωμένες τοποθεσίες κατασκευάζονται σε στρατηγικά σημεία για τον έλεγχο των θαλάσσιων και χερσαίων οδών[421]. Από τον κανόνα αυτό δεν ήταν δυνατό να εξαιρεθεί η Φωτική, αφού διέθετε μεν τη στοιχειώδη φυσική οχύρωση που της παρείχαν οι υψηλοί ορεινοί όγκοι, αλλά τα αμυντικά αυτά χαρακτηριστικά δεν επαρκούσαν και δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες που απαιτούνται από τη στιγμή που άρχισε η κρίση[422]. Ωστόσο η Φωτική θα συνεχίσει να επιζεί και κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή. Ο Προκόπιος την αναφέρει ως πολίχνη[423]. Η πόλη διατήρησε το νομικό καθεστώς της *civitas*, όπως διαπιστώνουμε από τη μνεία της στον κατάλογο του Ιεροκλή για τις πόλεις της Ηπείρου, μαζί με άλλες πόλεις[424], οι οποίες είχαν νομικό καθεστώς και από το γεγονός, ότι ήδη από τις αρχές του 5ου αιώνα αναφέρεται ως έδρα επισκόπου[425]. Προφανώς η Φωτική επέζησε σε όλη την πρωτοβυζαντινή εποχή, αφού μνημονεύεται στις πηγές του 6ου αιώνα[426], έστω και υποβαθμισμένη αλλά και αργότερα, μετά την κατασκευή του παρακείμενου κάστρου, μέχρι τα μέσα του 10ου αιώνα, ως

---

[421] Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 267

[422] Για τη μετάβαση αυτή και το πέρασμα στις οχυρωμένες πλέον πόλεις, θα γίνει σύντομη αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο.

[423] Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.37-4.1.38

[424] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 652, 5, Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 22, πρβλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 13-14. Πρόκειται για τις πόλεις Δωδώνη, Εύροια, Αδριανούπολις, Φοινίκη, Αγχιασμός, Βουθρωτός, Φωτική, Κέρκυρα και Ιθάκη (αν και δεν υπάρχει καμία ένδειξη, ότι το τελευταίο νησί είχε υπόσταση πόλεως, βλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 14, σημ. 1). Πρβλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 82-88 (Βουθρωτός), 88-91 (Αγχιασμός), Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 65, βλ. και Σιώχος, *Φωτική*, σ. 16

[425] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 22, βλ. και Oberhummer, *Photike*, σ. 660-662

[426] Procopius, *De Aedificiis*, 4.4.3.23, 4.4.3.24 κ.α., Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 652, 5

επισκοπική έδρα, υπό τον μητροπολίτη Ναυπάκτου και Νικοπόλεως[427].

Η ανάγκη που προέκυψε για ενίσχυση του αμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας από τον 6ο αιώνα και εξής, λόγω των τελευταίων βαρβαρικών επιδρομών των Οστρογότθων και των Σλάβων, με την ανέγερση νέων οχυρών ή την «ανανέωση» παλαιότερων, δεν άφησε ανεπηρέαστη τη Φωτική. Η εξέλιξη της οχυρωματικής τεχνικής αλλά και των επιθετικών μέσων απαιτούσε την ανέγερση υψηλών και ισχυρών τειχών. Στην περίπτωση λοιπόν της Φωτικής δημιουργήθηκε επιτακτική ανάγκη, από την εποχή του Ιουστινιανού, αν όχι νωρίτερα, για επιλογή νέας οχυρωμένης θέσης, προφανώς στον κοντινό λόφο της γειτονικής Παραμυθιάς, γνωστός αργότερα ως άγιος Δονάτος, ο οποίος θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες και να αντέξει εχθρική έφοδο. Το ενδιαφέρον που επέδειξε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός για τη Φωτική αποδεικνύει και τη συνέχεια της σπουδαιότητάς της. Σύμφωνα με τον ιστορικό Προκόπιο, επειδή η Φωτική βρισκόταν σε χαμηλό και ελώδες έδαφος, κατασκευάστηκε στον κοντινό γειτονικό λόφο ασφαλώς πάνω από τη σημερινή Παραμυθιά, οχυρό, προκειμένου να μετακομίσουν ή να καταφεύγουν οι κάτοικοι σε περίπτωση εχθρικών επιδρομών[428]. Πρόκειται βεβαίως για το παρακείμενο

---

[427] Αναγράφεται για πρώτη φορά στους κώδικες που παραδίδουν το Τακτικό των ετών 901-906, επί Λέοντος του Σοφού, Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 581. Βλ. Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 578 και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 123-124, πρβλ. Πάλλας, *Εύροια – Γλυκή*, σ. 563

[428] Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.37.1 - 4.1.38.5, «*Ἀνενεὼσατο δε Νικόπολίν τε καὶ Φωτικήν καὶ τὴν Φοινίκην ὠνομασμένην· αἱ δύο αὗται πολίχναι, ἥ τε Φωτική καὶ ἡ Φοινίκη, ἐν τῷ χθαμαλῷ τῆς γῆς ἔκειντο, ὕδασι περιρρεόμενοι τῆδε λιμνάζουσι· διό δὴ λογισάμενος Ἰουστινιανός βασιλεύς εἶναι ἀμήχανα ἐπί στερρᾶς θεμελίων συνθήκης περιβόλους αὐταῖς ἀναστῆναι, αὐτὰς μὲν ἐπί σχήματος τοῦ αὐτοῦ εἴασε, φρούρια δὲ αὐτῶν ἀγχοτάτω ἓν τε ἀνάντει καὶ*

γνωστό κάστρο του αγίου Δονάτου, του οποίου το ύψωμα ανταποκρινόταν πλήρως στις νέες απαιτήσεις των καιρών, όπως και άλλα παρόμοια υψώματα.

Η κατασκευή τέτοιων φρουρίων εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα του Ιουστινιανού, στην προσπάθειά του να ενισχύσει τις περιφερειακές κυρίως επαρχίες της αυτοκρατορίας έναντι των επιδρομών των βαρβάρων[429]. Το οικοδομικό αυτό πρόγραμμα προέβλεπε τη δημιουργία οχυρωματικών δικτύων, τα οποία, αφενός αλληλοπροστατεύονταν και αφετέρου ενίσχυαν αμυντικά το κοντινό τους οικιστικό κέντρο[430]. Εξ άλλου μην λησμονούμε, ότι ο άγιος Δονάτος αποτελούσε το πρώτο σημαντικό φρούριο για κάθε κατακτητή στον χερσαίο επαρχιακό δρόμο που

ἰσχυρῶς ὀρθίω ἐδείματο», Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 236, Hammond, *Epirus*, σ. 74, Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 155

[429] Το πρόγραμμα αυτό ενέπνευσε τον ιστορικό Προκόπιο, ο οποίος στο β' μισό του 6ου αιώνα (~560 μ.Χ.), συνέθεσε ουσιαστικά έναν μεγάλο πανηγυρικό. Πρόκειται περισσότερο για ένα έργο που σκοπό είχε να προπαγανδήσει και να δημιουργήσει έναν μύθο γύρω από το όνομα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, ο οποίος ανακαίνισε σε μεγάλο βαθμό την υπό κατάρρευση αυτοκρατορία. Για περισσότερα, βλ. Evans, *The emperor Justinian*, σ. 49, Missiou, *Justinian maritime building*, σ. 114, Bury, *The Naval policy of the Roman Empire*, σ. 23 κ.ε. και Μουτσόπουλος, *Η επίδραση της μορφολογίας των Πύργων*, σ. 36

[430] Ο Ιουστινιανός φρόντισε το οδικό δίκτυο της αυτοκρατορίας και έδωσε εντολή στους επαρχιακούς διοικητές να συντηρούν τους δρόμους, τα κάστρα, τα υδραγωγεία, τα γεφύρια, τα λιμάνια και, όταν ήταν αναγκαίο, να κατασκευάζουν νέα τεχνικά έργα, ιδίως τείχη και να μεριμνούν για την άμυνα των κάστρων. Όταν οι ανάγκες το επέβαλλαν, έπρεπε με δική τους μέριμνα να φροντίζουν την άμυνα των φρουρίων με την ανέγερση νέων τειχών ή την ανακατασκευή παλαιότερων. Γενικά, η ανοικοδόμηση των τειχών ήταν δημόσιο καθήκον, για το οποίο όλοι ήταν υπεύθυνοι, είτε με τη χρηματοδότηση των εργασιών είτε με προσωπική εργασία. Βλ. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινή και μεσοβυζαντινή πόλη*, σ. 32, Του ιδίου, *Βυζαντινά και οθωμανικά*, σ. 43, πρβλ. Κορδάτος, *Ακμή και Παρακμή του Βυζαντίου*, σ. 80, Bartusis, *Urban guard service*, σ. 52-77. Πρβλ. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Η αγγαρεία στο βυζάντιο*, σ. 238 κ.ε.. Γενικά για το οικοδομικό πρόγραμμα που πραγματοποίησε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, βλ. Sedlmayr, *Justinianischen Architektursystems*, σ. 38-69

ερχόταν από τα παράλια της Θεσπρωτίας και οδηγούνταν στην περιοχή των Ιωαννίνων[431].

Από την κατασκευή του φρουρίου του αγίου Δονάτου και μετά γεννιέται το ερώτημα, αν πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα η μεταφορά όλου του πληθυσμού ή ενός μόνο μέρους του. Πιθανότατα έγινε μεταφορά ενός μόνο μέρους του πληθυσμού στον γειτονικό λόφο της Παραμυθιάς, αφού η Φωτική συνεχίζει να επιζεί, έστω και χωρίς τη μεγάλη αίγλη του παρελθόντος, ίσως μέχρι και τον 10ο αιώνα, εποχή κατά την οποία μάλλον πραγματοποιείται η συγχώνευση της επισκοπής της με τη γειτονική Βελά. Την εποχή αυτή μνημονεύεται ως επισκοπική έδρα, ενώ έχουν διασωθεί και ονόματα επισκόπων της. Αν είχε μεταφερθεί όλος ο πληθυσμός, θα επρόκειτο για παρακμή και εξαφάνιση της ρωμαϊκής πόλης της Φωτικής. Μόνο όμως από τη μεταφορά της επισκοπικής έδρας στη Βελά και μετά χάνονται τα ίχνη της πόλης και πιθανότατα υποβαθμίζεται, έως ότου τελικά εξαφανίζεται. Είναι πολύ πιθανό λοιπόν όλοι ή οι περισσότεροι κάτοικοι να έμειναν στη Φωτική και, όπως ήδη αναφέραμε, να ανέβαιναν στο κάστρο μόνο σε στιγμές κινδύνου.

Η παραπάνω άποψη εξάγεται έμμεσα και από το σχετικό χωρίο του Προκοπίου, από το οποίο γίνεται φανερό, ότι ο Ιουστινιανός είχε πρόθεση να προστατέψει την πόλη με τείχος, αλλά τούτο δεν ήταν εφικτό λόγω των λιμναζόντων υδάτων. Η κατασκευή λοιπόν του παρακείμενου φρουρίου ήταν λύση ανάγκης για την προστασία των κατοίκων. Το πιθανότερο επομένως εδώ

[431] Ο Hammond, *Epirus*, σ. 582, αναφέρεται στη θέση της πόλης, καθώς επισημαίνει, ότι βρίσκεται μεταξύ της κοιλάδας του Αχέροντα και του Θύαμι και, ότι πρόκειται για μια πολύ ισχυρή και οχυρωμένη πόλη, όπως αποδεικνύεται από τα ερείπια, τους απόκρημνους βράχους και το μεγάλο περιμετρικό της τείχος.

ήταν να μην μετακόμισαν απευθείας όλοι οι κάτοικοι, αλλά να υπήρχαν σπίτια μέσα στο κάστρο για να καταφεύγουν τούτοι από την κάτω πόλη σε στιγμές βαρβαρικών επιδρομών, κάτι που ήταν σύνηθες ακόμη και στα δυσκολότερα χρόνια που ακολούθησαν τον αιώνα του Ιουστινιανού αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα. Εξ άλλου, βρισκόμαστε σε εποχή που οι μεγάλες βαρβαρικές επιδρομές είχαν μεν αρχίσει, δεν είχαν όμως φτάσει σε τέτοιο σημείο καταστροφών, όπως από το τέλος του ίδιου (6ου) αιώνα και ύστερα, οπότε και εισερχόμαστε στους λεγόμενους σκοτεινούς χρόνους, εποχή κατά την οποία αλλάζει ο χαρακτήρας γενικότερα της αυτοκρατορίας.

Στη μειωμένη σε μέγεθος και στρατιωτικοποιημένη αυτοκρατορία των σκοτεινών χρόνων, τα παραδοσιακά μεγάλα αστικά κέντρα ήταν λιγότερο σημαντικά σε σύγκριση με τα σπουδαία οχυρά πάνω στους δρόμους και τις διαβάσεις που επέλεγαν οι επιδρομείς. Μπορούσαν να στηρίξουν αφενός μια παθητική άμυνα και να εμποδίσουν την ανάπτυξη του εχθρού και αφετέρου μια ενεργητική άμυνα, ως βάση των στρατευμάτων, που μπορούσαν να βγουν έξω από την οχύρωση και να επιτεθούν αλλά και να αμυνθούν σε περίπτωση κινδύνου[432].

Η Φωτική, όπως ήδη αναφέραμε, είναι καθαρά ρωμαϊκή πόλη που επιβίωσε, πιθανότατα, όπως θα δούμε, ως τον 10ο αιώνα, ακολουθώντας λίγο-πολύ τους κανόνες επιβίωσης των σύγχρονων πόλεων, που επέβαλαν οι συνθήκες της εποχής. Η χρυσή εποχή της ρωμαϊκής κυριαρχίας κράτησε ως και τον 2ο αιώνα μ.Χ.. Από τον 3ο αιώνα με τις βαρβαρικές επιδρομές η κατάσταση αλλάζει. Οι

[432] Βλ. Foss, *Byzantine Fortifications*, σ. 136, 147

κοινωνικές αλλαγές, οι φυσικές φθορές και οι επιδρομές έως τον 8ο αιώνα, συνετέλεσαν στη συρρίκνωση των πόλεων σε αριθμό, μέγεθος και πληθυσμό[433]. Πόλεις καταργούνται, μεταφέρονται αλλού ή συρρικνώνονται, όπως συμβαίνει με την Εύροια[434], τη Νικόπολη[435] και την ίδια τη Φωτική[436]. Η νέα κατάσταση αναγκάζει τις πόλεις να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Ο μετασχηματισμός των αρχαίων πόλεων σε βυζαντινά κάστρα, πολλές φορές ήταν αποτέλεσμα της μερικής ή ολικής καταστροφής του υπάρχοντος οικισμού, της εγκατάλειψης της πόλης από τον ντόπιο πληθυσμό και του επανεποικισμού της με άλλο πληθυσμό από τις γύρω περιοχές. Αυτό ταυτόχρονα σήμαινε πολύ συχνά την εδαφική και τοπογραφική συρρίκνωση του προϋπάρχοντος πολεοδομικού ιστού[437]. Βεβαίως υπήρχαν και πόλεις που

---

[433] Maksimovič, *The Byzantine Provincial Administration*, σ. 27. Για τη γενικότερη αλλαγή στην βυζαντινή αυτοκρατορία της εποχής, βλ. Ostrogorsky, *Byzantine cities*, σ. 47-66. Επίσης, Kazdan, *Continuity*, σ. 437-441, πρβλ. Russell, *Transformation in Early Byzantine Urban Life*, σ. 137-154, βλ. επίσης Koder, *The urban character of the early Byzantine empire*, σ. 155-179 και Bowden, *Epirus vetus*, σ. 39, 46

[434] Τριανταφυλλόπουλος, *Ένα πρόβλημα της μεσαιωνικής Ηπείρου*, σ. 309-328

[435] Κονιδιάρης, *Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις*, σ. 150-205

[436] Κωνστάντιος, *Η Αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο*, σ. 62

[437] Μουτσόπουλος, *Βυζαντινή και μεσοβυζαντινή* πόλη, σ. 30, 58. Για περισσότερα, βλ. Dunn, *The transition from polis to castron*, σ. 66-67, 73. Οι μετατροπές αυτές που «επιβλήθηκαν» στον προϋπάρχοντα πολεοδομικό σχηματισμό, «όχι μόνο δεν αποδίδουν στις πόλεις την παλιά τους αίγλη και λάμψη, όπως μεγαλαυχεί σε αρκετά σημεία του έργου Περί Κτισμάτων ο Προκόπιος, αλλά αντίθετα σημειώνουν ένα καθορισμένο στάδιο στην πτωτική τους πορεία προς τη μετατροπή τους σε κάστρα, όπως φανερώνει ο χαρακτήρας των έργων του Ιουστινιανού, που ασφαλώς δεν έφταιγε για το ότι η αρχαιότητα είχε πεθάνει». Βλ. Λουγγής, *Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης*, σ. 38. Κατά μια άλλη άποψη οι παλαιές πόλεις έχασαν τη σημασία τους, γιατί πλέον δεν εξυπηρετούσαν της ανάγκες του διοικητικού συστήματος της αυτοκρατορίας, ενώ δεν αποκλείεται κάποιες από αυτές να αποτέλεσαν μέρος

συρρικνώθηκαν όχι κατόπιν κάποιας καταστροφής αλλά λόγω των νέων συνθηκών, κυρίως οικονομικής φύσεως.

Η αναζήτηση της αρχής των μεσαιωνικών φρουρίων πρέπει να διαχωριστεί, καθώς διακρίνονται δύο κατηγορίες. Αφενός συναντάμε πόλεις δημιουργήματα αυτοκρατόρων, τις οποίες γέννησαν οι ανάγκες νέων συνθηκών. Αφετέρου χτίστηκαν φρούρια και κάστρα που εξυπηρετούσαν καθαρά στρατιωτικούς σκοπούς, λαμβάνοντας υπόψιν τις εκάστοτε πολιτικές συνθήκες[438]. Πολλές φορές παρατηρούνταν η αναβίωση παλαιότερων εγκαταλελειμμένων θέσεων, είτε η νέα πόλη επεκτείνονταν έξω από τα τείχη, είτε δημιουργούνταν νέες πόλεις *ex nihilo*[439].

Η ίδρυση νέων κάστρων σε καίριες γεωγραφικές θέσεις εξασφάλιζε τον έλεγχο των στρατηγικών περασμάτων και των οδών επικοινωνίας αλλά και την προστασία των αγροτικών πληθυσμών, οι οποίοι διέμεναν εκτός των τειχών[440]. Δίκτυα μικρότερων κάστρων είχαν ως στόχο τον καλύτερο έλεγχο και την προστασία της ευρύτερης γεωγραφικής περιφέρειας μιας μεγαλύτερης πόλης[441]. Ο

ενός σχεδίου της κρατικής προστασίας του πληθυσμού της αυτοκρατορίας απέναντι στις βαρβαρικές επιδρομές. Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 65. Επίσης, Laiou – Morrisson, *The Byzantine economy*, σ. 48, Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά και οθωμανικά*, σ. 38-39, Saradi, *The Byzantine Cities*, σ. 32-33. Τα νέα τείχη που ανεγείρονται, συρρίκνωσαν κατά πολύ τον προϋπάρχοντα πολεοδομικό ιστό της πόλης και περιόρισαν το μέγεθός της. Η μείωση αυτή ήταν αποτέλεσμα της διοικητικής και στρατιωτικής πολιτικής της αυτοκρατορίας και είχε εφαρμοστεί ευρέως. Σε ορισμένες περιπτώσεις η αλλαγή αυτή μπορεί να πραγματοποιήθηκε για οικονομικούς λόγους. Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 62 (υποσημ. 330)

[438] Στο ίδιο, σ. 77

[439] Μπούρας, *Πολεοδομικά*, σ. 89

[440] Foss, *Byzantine Fortifications*, σ. 16, Hohlfelder, *City, town and countryside*, σ. 57

[441] Μπακιρτζής- Ωραιόπουλος, *Έργα και Ημέρες*, σ. 53-54, Winter, *Greek Fortifications*, σ. 42. Γι' αυτό αργότερα και η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας καταλαμβάνει τον πιο μεγάλο αριθμό κάστρων στα ηπειρωτικά παράλια (Πάργα, Σύβοτα, Βουθρωτός κ.λπ..). Βλ. Κουρματζής, *Από τη*

Ιουστινιανός με τις επεμβάσεις του συνέβαλε ουσιαστικά στη νέα μορφή που απέκτησαν οι πόλεις από τον 6ο αιώνα και μετά. Μερικές από τις πόλεις αυτές διατήρησαν ως ένα βαθμό την παλιά τους μορφή, αν και συρρικνωμένες (παραδείγματος χάριν η Νικόπολη), άλλες όμως με την οικοδόμηση κοντινού φρουρίου αποτέλεσαν την αρχή των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών, των γνωστών πόλεων-κάστρων (παραδείγματος χάριν Φωτική-άγιος Δονάτος).

Στην προσπάθεια μελέτης της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής και της μετάβασής της στη σημερινή Παραμυθιά, μέσω βεβαίως του οικισμού και του κάστρου του αγίου Δονάτου, δημιουργούνται ποικίλα ερωτήματα όπως: σε ποια χρονική στιγμή τη διαδέχθηκε, αν αποτελεί φυσική εξέλιξη της Φωτικής, ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στη μετάβαση αυτή, τους λόγους επιλογής της συγκεκριμένης θέσης και φυσικά το μεγάλο δύσκολο ερώτημα, για την ταυτότητα των κάστρων, που δημιουργεί η αναφορά του Προκοπίου: «*φρούρια δύο τοῦ ἁγίου Δονάτου ἀνανεώσατο*»[442].

Το ύψωμα του αγίου Δονάτου δεν είχε τειχιστεί για πρώτη φορά. Πάνω του υπήρχαν ελληνιστικές οχυρώσεις, στα θεμέλια των οποίων ο Ιουστινιανός έχτισε το δικό του κάστρο (βλ. παρακάτω). Ποιος ήταν ο οικισμός του οποίου, καθώς φαίνεται, αποτέλεσε ακρόπολη; Τέσσερα περίπου χιλιόμετρα νοτιοανατολικά από τη θέση, όπου βρέθηκαν οι επιγραφές των *Φωτικησίων*, στη σημερινή Παραμυθιά, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της θέσης αυτής δείχνουν

βυζαντινή στην οθωμανική πόλη, σ. 11. Η παρουσία της Βενετίας στον δυτικό Ελλαδικό χώρο, κυρίως εξαιτίας της Κέρκυρας (*porta del Golfo*), ήταν ικανή να επηρεάσει την πολιτική και οικονομική ζωή ολόκληρης της περιοχής, με πολλούς τρόπους από τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους, μέχρι το τέλος της Βενετικής κυριαρχίας στα 1797, βλ. Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia*, σ. 223, 230, 234

[442] Procopius, *De Aedificiis*, 4.4.20

ανθρώπινη κατοίκηση από την αρχαιότητα ή ακόμη νωρίτερα. Έτσι, ο υστεροελλαδικός τάφος, για παράδειγμα, και τα πυριτολιθικά εργαλεία που βρέθηκαν σε όλη την περιοχή[443], είναι λίγα μόνο από τα ευρήματα που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη οικισμού ήδη από την εποχή του Χαλκού. Ο αρχαίος οικισμός φαίνεται, ότι εκτεινόταν στη θέση της σημερινής Παραμυθιάς, μεταξύ του αρχαίου ισοδομικού φρουρίου του Γαλατά ή αλλιώς στη θέση «Μπεντέμια» (όπου και διατηρούνται λείψανα οχύρωσης και τα οποία θεωρήθηκαν από πολλούς μελετητές, ότι αποτελούσαν τμήμα της οχύρωσης του αγίου Δονάτου), στη βόρεια παρυφή της Παραμυθιάς και του πολυγωνικού τείχους στη θέση «Τσαρδάκια» στο νότιο άκρο της[444]. Υπήρχε δηλαδή στη θέση της Παραμυθιάς αρχαίος οικισμός ήδη από την προϊστορική περίοδο. Την ύπαρξη του οικισμού και κατά την κλασική εποχή μαρτυρούν αργυρά νομίσματα προερχόμενα από την Κόρινθο που χρονολογούνται από τον 6ο έως τον 4ο αιώνα π.Χ.. Ο οικισμός συνέχισε να υφίσταται και κατά την ελληνιστική περίοδο στην ίδια θέση του κλασικού οικισμού[445]. Ίσως πρέπει να δεχτούμε, ότι κατά την ελληνιστική εποχή ο μικρός αυτός οικισμός βρισκόταν στην ακμή του.

Κατά τη ρωμαϊκή εποχή ο αρχαίος αυτός οικισμός φαίνεται, ότι συνυπάρχει με τη ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής, όπως αποδεικνύουν τα αρχιτεκτονικά λείψανα αλλά και αργυρά ρωμαϊκά

---

[443] Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 13, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 64-65. Για την εποχή του Χαλκού στην περιοχή, την αποσπασματικότητα και τη σποραδικότητα που τη χαρακτηρίζει. Βλ. Λαζάρη, *Η εποχή του Χαλκού στη Θεσπρωτία*, σ. 41-51

[444] Η παράδοση αναφέρει, ότι ο Γαλατάς με το κάστρο του αγίου Δονάτου ήταν ενωμένα, αποτελούσαν δηλαδή τμήματα ενός και του αυτού κάστρου. Βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 99 και Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 46, πρβλ. Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 60

[445] Foss, *Byzantine Fortifications*, σ. 16

νομίσματα, με τις επιγραφές των ονομάτων Caecinas, Δομιτιανός και Κλαύδιος, που έχουν βρεθεί εκεί[446]. Πρόκειται δηλαδή για οικισμό που συνέχισε να επιζεί στις παρυφές της νέας ρωμαϊκής πόλης της Φωτικής. Πρέπει να θεωρηθεί μάλλον βέβαιο ότι το ελληνιστικό φρούριο επί του παρακείμενου λόφου (του αγίου Δονάτου) χτίστηκε γι' αυτόν τον οικισμό.

Επανερχόμενοι τώρα στον 6ο αιώνα, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, η Φωτική μνημονεύεται ως μία από τις πόλεις της Παλαιάς Ηπείρου από τον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, ενώ σύμφωνα με τον Προκόπιο, γύρω στα 530 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, προκειμένου να προστατεύσει ιδιαίτερα τις απομακρυσμένες, από το κέντρο της αυτοκρατορίας, περιοχές, από τις επιθέσεις των βαρβάρων, έθεσε σε εφαρμογή το ευρύ του οικοδομικό πρόγραμμα, στο οποίο ενέταξε και τη Φωτική[447]. Οι εργασίες που έγιναν δεν

---

[446] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 79

[447] Όσον αφορά στον δυτικό Ελλαδικό χώρο, ο Προκόπιος δίνει τον κατάλογο με τις νέες οχυρώσεις που ανηγέρθηκαν στα πλαίσια του οικοδομικού προγράμματος που υιοθέτησε ο αυτοκράτορας *Ιουστινιανός*, καθώς επίσης και την ανανέωση παλαιότερων φρουρίων που βρίσκονται κατά μήκος σπουδαίων οδικών αρτηριών. Βλ. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen*, 1970, Wozniak, *Late Roman Fortifications in Epirus*, σ. 71, Κωνστάντιος, *Η Αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο*, σ. 69, πρβλ. Βογιατζίδης, *Συμβολή*, σ. 73 κ.ε.. Ο Προκόπιος μνημονεύει για την Παλαιά Ήπειρο, εκτός από τα οχυρωματικά έργα στις μεγάλες πόλεις, 36 ακόμη οχυρώσεις, από τις οποίες οι 12 κατασκευάστηκαν εκ θεμελίων, ενώ οι 24 ανανεώθηκαν με πρωτοβουλία και οικονομική χορηγία του αυτοκράτορα. Βλ. Procopius, *De Aedificiis*, 4.4.3.67-4.4.3.81 (γι' αυτά που ανηγέρθηκαν), 4.4.3.82-4.4.3.109 (γι' αυτά που ανανεώθηκαν). Η αξία αυτών των πληροφοριών έχει αμφισβητηθεί, αλλά παρόλα αυτά ο αριθμός των 36 κάστρων στην Παλαιά Ήπειρο, παραμένει εντυπωσιακός. Η ανανέωση των φρουρίων και η χρήση παλαιότερων οικοδομικών υλικών αποτελεί χαρακτηριστικό της Βυζαντινής αρχιτεκτονικής, κάτι το οποίο παρατηρείται και στην οχύρωση του αγίου Δονάτου, βλ. Foss, *Byzantine Fortifications*, σ. 4, Wozniak, *Nikopolis*, σ. 265-266, πρβλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 85, 175, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 73, Koder, *Προβλήματα της σλαβικής εποίκισης*, σ. 12, Wozniak, *Late Roman*

περιλάμβαναν την ίδια την πόλη, όπως έγινε αλλού, αλλά κοντινή της απόκρημνη θέση. Η Φωτική αλλά και η Φοινίκη, όπως αναφέρει στο σχετικό του χωρίο ο Προκόπιος, και μνημονεύσαμε ήδη παραπάνω, ήταν χτισμένες σε πεδινό έδαφος, με πολλά νερά και ως εκ τούτου δεν διέθεταν τείχη και φυσική οχύρωση. Ο αυτοκράτορας μην μπορώντας να τις περιβάλει με ισχυρό τείχος, άφησε τις πόλεις εκεί όπου βρίσκονταν, ανήγειρε όμως τα φρούρια σε κοντινές θέσεις, φυσικά οχυρές και απότομες, προκειμένου να προστατεύονται οι κάτοικοι σε περιπτώσεις εχθρικών επιδρομών[448]. Όσον αφορά στη Φωτική, αυτή η θέση, όπως ήδη αναφέραμε,

---

fortifications in Epirus, σ. 71-72. (χάρτης 15). Αν λάβουμε υπόψη τα περισσότερα ερείπια κάστρων της εποχής του Ιουστινιανού στην Παλαιά Ήπειρο που δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν, θα συμπεράνουμε πως αυτά τα φρούρια ήταν σχετικά μικρές εγκαταστάσεις για αποκλειστικά οχυρωματικούς – στρατιωτικούς σκοπούς και όχι για μόνιμες εγκαταστάσεις. Επομένως, ο άμαχος πληθυσμός δεν ζούσε μόνιμα εγκατεστημένος μέσα στα τείχη του αλλά μόνο προκειμένου να προστατευθεί από τον κίνδυνο επιθέσεων. Βλ. Μπούρας, *Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις*, σ. 5 (χάρτης 15). Εκτός όμως των παραπάνω, ο Προκόπιος, δίνει και 58 ακόμη ονόματα φρουρίων στη Νέα Ήπειρο, αποκαλύπτοντας έτσι, ότι η υπεράσπιση της περιοχής στηρίζονταν σε ένα αρκετά ισχυρό οχυρωματικό δίκτυο που βασίζονταν σε φρούρια και σε οχυρωμένες πόλεις, που παρουσιάζουν συνέχεια από την αρχαιότητα. Duccelier, *Les Albanes du XIe au XIIIe siècle*, σ. 24 κ.ε.. Από τα παραπάνω φρούρια αρκετά έχουν μελετηθεί από Αλβανούς και άλλους, αρχαιολόγους και ιστορικούς. Για περισσότερα, βλ. Karaiskaj – Aliu, *Citiés fortifiées*, σ. 98-101, Ceka, *Fortifications de la Basse antique*, σ. 87-89 και Bace, *La ville forifiée de Kanine*, σ. 51-54, Karaiskaj – Bace, *La forteresse de Durrës*, σ. 2, 9-33, Karaiskaj, *New data*, σ. 156-157, Ceka, *La fortification antique de Butrint*, σ. 45-48, Bace, *Les centres fortifiés du Golfe de Vlore*, σ. 17-20, Zheku, *Problemes relatifs*, σ. 24-25, Bace, *La ville fortifiée de Berat*, σ. 59-62, Bace, *Les forteresse de Kardhiq et de Delvine*, σ. 67-69, Bace – Papajani, *Forteresses et autres monuments*, σ. 141 – 143, Karaiskaj, *L'approvisionnement en eau de la forteresse de Shkodra*, σ. 74-77, Papajani, *La forteresse de Peqin*, σ. 74-76, Ceka, *Les fortifications prehistoriques Illyriennes*, σ. 52-62, Karaiskaj, *La forteresse de Durrës au moyen age*, σ. 49-53, Του ιδίου, *Les fortifications en Albanie*, σ. 55-57

[448] Wozniak, *Nikopolis*, σ. 265, Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 222, πρβλ. Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.37.1-4.1.38.5, όπου και το σχετικό χωρίο του Προκοπίου.

ταυτίζεται με το ύψωμα ανατολικά της σημερινής Παραμυθιάς, δηλαδή το γνωστό κάστρο του αγίου Δονάτου, όπου υπήρχε ήδη, όπως είδαμε, αρχαία οχύρωση[449] που ήλεγχε την περιοχή. Το χωρίο του Προκοπίου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί αποτελεί την αρχή του μεσαιωνικού βίου του κάστρου του αγίου Δονάτου. Όπως ήδη μνημονεύσαμε παραπάνω, το πιθανότερο είναι οι κάτοικοι να παρέμειναν στην Φωτική και να κατέφευγαν στο κάστρο σε στιγμές εχθρικών επιδρομών. Λείπουν άλλες γραπτές πληροφορίες που θα μας παρείχαν έστω και αμυδρή εικόνα για την πόλη και την ιστορία της, πέρα από τις επιγραφές που είδαμε και τα αρχαιολογικά ευρήματα (διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές, μαρμάρινη σαρκοφάγος, ψηφιδωτό δάπεδο κ.λπ.)[450] που μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε, ότι κατά τη ρωμαϊκή εποχή η πόλη ακμάζει.

Από την πρωτοβυζαντινή περίοδο διασώθηκε η περιγραφή ενός ειδυλλιακού τοπίου και πόλης, από τον επίσκοπο της Φωτικής, Διάδοχο (μέσα του 5ου αιώνα), στο σπουδαίο έργο του «*Ἑκατόν κεφάλαια γνωστικά*»[451]. Το τοπίο και η πόλη αυτή με πλούσιους λειμώνες και «*εύκλωνα δέντρα*», «*πηγάς καλλιρόους*», μεγαλοπρεπή κτήρια και ανεπτυγμένη κοινωνική και πνευματική ζωή, ίσως έχει σχέση με την περιοχή που εξετάζουμε[452]. Υπάρχουν αρκετοί

---

[449] Ίσως οι οχυρώσεις αυτές ανήκαν στον αρχικό οχυρωμένο οικισμό της Παραμυθιάς.

[450] Χαρακτηριστικό εύρημα αποτελεί η σαρκοφάγος του Βυζαντινού Μουσείου των Ιωαννίνων με ανάγλυφη παράσταση μαινάδων και σατύρων αττικίστικης τέχνης, που έχει χαρακτηριστεί ως ένα από τα σημαντικότερα δημιουργήματα των αττικών εργαστηρίων του 2ου αιώνα μ.Χ., βλ. Βλαχοπούλου – Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 158

[451] Γενικά για τα Εκατόν Κεφάλαια Γνωστικά, βλ. Migne, *Diadochi Episcopi Photices*, PG 65 (1864), στ. 1167-1212

[452] Ο Διάδοχος μνημονεύει: «*Η ψυχή δεν μπορεί να επιθυμήσει να χωριστεί από το σώμα, αν η διάθεση της δεν γίνει ανεξάρτητη από τον αέρα αυτό (δηλ. το*

ερευνητές που συνδέουν την περιγραφή αυτή του Διαδόχου με τη Φωτική[453], πράγμα πιθανό (τουλάχιστον από φυσικής πλευράς, η Φωτική διέθετε τα παραπάνω γνωρίσματα, ιδιαίτερα τα νερά, αν κρίνει κανείς από τη σημερινή εποχή) αλλά όχι βέβαιο. Αν όμως ο Διάδοχος έχει πράγματι στο νου του τη Φωτική, όπου κατοικούσε, ως επίσκοπός της, γίνεται φανερό, ότι η πόλη εξακολουθούσε να είναι ακμαία και κατά τον 5ο αιώνα. Με βάση μάλιστα την αναφορά του σε μεγαλοπρεπή κτήρια, θα μπορούσαμε να εικάσουμε, ότι η πόλη δεν είχε συρρικνωθεί, τουλάχιστον σημαντικά, από την εποχή της ίδρυσής της και σ' αυτό θα συνέτεινε και η πληροφορία που μας παρέχει για ύπαρξη οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής δραστηριότητας, πράγμα που σημαίνει αεικίνητο πληθυσμό που δραστηριοποιείται σε όλους τους τομείς. Όμως, όπως αναφέραμε, τίποτε δεν είναι βέβαιο.

Αν η παραπάνω περιγραφή του Διαδόχου Φωτικής ανήκει στην πόλη που ποίμανε, ίσως βλέπει κανείς για άλλη μια φορά τους λόγους που οδήγησαν τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό να μην

σώμα). Όλες οι αισθήσεις του σώματος είναι αντίθετες στην πίστη, επειδή αναφέρονται στα παρόντα- ενώ η πίστη υπόσχεται τη μεγαλοπρέπεια των μελλόντων αγαθών. Δεν πρέπει λοιπόν εκείνος που αγωνίζεται για τη σωτηρία του να νοσταλγεί ποτέ δένδρα φουντωμένα και σκιερά, ή πηγές με Καλά τρεχούμενα νερά, ή λειβάδια με άνθη, ή ωραία σπίτια, ή και συγγενικές συναναστροφές, ούτε να θυμάται επιδείξεις σε γιορταστικές, αν τύχει, συγκεντρώσεις- αλλά να χρησιμοποιεί τα αναγκαία της ζωής με ευχαριστία και να νομίζει τον βίο σαν κάποιο αλλόκοτο δρόμο, που δεν διαθέτει καμιά σαρκική απόλαυση. Έτσι μόνον περιορίζοντας τη διάνοιά μας, θα την κατευθύνομε ολόκληρη στο δρόμο πού οδηγεί στα αιώνια.». Βλ. Migne, *Diadochi Episcopi Photices*, PG 65 (1864), στ. 1184

[453] Χρήστου, *Φωτική, μια αρχαία πόλις της Ηπείρου*, σ. 120, Μουσελίμης, *Η Παραμυθιά*, σ. 120, Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 121. Ο Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 579, αναφέρει, ότι «*θεωρήθηκε, ίσως όχι ορθά, ότι αναφέρεται στην έδρα της επισκοπής του*», Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής*, σ. 23, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από των αρχαιοτάτων χρόνων*, σ. 142, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 166

ανεγείρει το τείχος στο σημείο αυτό, αφού το έδαφος δεν ήταν στέρεο, λόγω των πολλών υδάτων, και να επιλέξει τον γειτονικό λόφο, όπου και το κάστρο του αγίου Δονάτου. Η κατασκευή του κάστρου από τον βυζαντινό αυτοκράτορα αποδεικνύει, ότι υπήρξε μεγάλη ανάγκη προστασίας των κατοίκων. Φαίνεται πως τα μέτρα που έλαβε ο Ιουστινιανός δείχνουν, ότι η κατάσταση είχε αλλάξει προς το χειρότερο. Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, ότι οι εχθρικές επιδρομές στην περιοχή, όπως και σε ολόκληρη τη Βαλκανική, είχαν πληθύνει και γινόταν μέσα σ' ένα κλίμα αβεβαιότητας που είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα. Έτσι, δεν αποκλείεται η Φωτική να είχε λεηλατηθεί πολύ νωρίτερα, αμέσως μετά το 474 μ.Χ. από τους Βανδάλους του Γιζέριχου, όταν λεηλατήθηκε η Νικόπολη, αν μάλιστα ανάμεσα στους αιχμαλώτους που είχαν μεταφερθεί στην Αφρική περιλαμβάνονταν και ο Διάδοχος, όπως υποστήριξε, μάλλον πειστικά, ο Marrou[454]. Πάντως, ακόμη και αν αληθεύει η παραπάνω υπόθεση, η πόλη πρέπει να βρήκε τον παλιό της ρυθμό, τουλάχιστον εν μέρει, αφού συνέχισε να είναι έδρα επισκόπου[455].

Ύστερα απ' όσα μνημονεύσαμε παραπάνω, συμπεραίνουμε, ότι η οικιστική καμπή της Φωτικής δεν ήταν το τέλος του 6ου ή ο 7ος και 8ος αιώνας, όπως για τις περισσότερες πόλεις της Βαλκανικής (αφού, όπως θα δούμε, η επισκοπή της μνημονεύεται και στους επόμενους αιώνες), αλλά η περίοδος πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα. Πάντως, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, ότι το φρούριο του Ιουστινιανού ανακαινίστηκε για περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης. Έτσι, είναι πιθανότερο οι κάτοικοι της Φωτικής να έκαναν μεγαλύτερη ή μόνιμη χρήση του κάστρου του αγίου Δονάτου από το τέλος του 6ου αιώνα και ύστερα. Όπως φαίνεται, ο κατασκευαστής

[454] Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 54-55

[455] Βλ. παρακάτω στο παράρτημα με τις επισκοπικές λίστες.

του είχε πρόθεση να προλάβει το επερχόμενο κακό και όχι να το θεραπεύσει. Τώρα, αν το κάστρο ανταποκρίθηκε στο ρόλο του είναι άγνωστο. Πιθανώς ανταποκρίθηκε, αν ληφθεί υπόψη, ότι το ύψωμα είναι ιδιαίτερα απόκρημνο, με μια στενή διάβαση στην ανατολική πλευρά, καλά οχυρωμένη. Όπως θα δούμε λεπτομερειακά στο οικείο κεφάλαιο, μόνο η δυτική πλευρά ήταν πιο προσιτή, ήταν όμως ιδιαίτερα ενισχυμένη με ισχυρότατο τείχος, όλες τις εποχές που λειτούργησε το κάστρο και δύσκολα θα μπορούσε να περάσει ο εχθρός.

III. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ: ΑΠΟ ΤΗ ΦΩΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΔΟΝΑΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

Όπως ήδη μνημονεύσαμε, ως τον 6ο αιώνα, τα χρόνια του Ιουστινιανού ή και λίγο αργότερα, η Φωτική, μολονότι παρακμασμένη, επιζούσε ως οικισμός όντας μια από τις δώδεκα πόλεις της Ηπείρου και των Ιονίων νήσων.

Ύστερα από την πληροφορία του Προκοπίου, για την κατασκευή του κάστρου δυστυχώς δεν υπάρχουν μνείες, ώστε να συμπεράνουμε με βεβαιότητα, ότι η πόλη συνέχιζε τη ζωή της[456]. Έτσι, δεν γνωρίζουμε ως πότε επέζησε η Φωτική και αν υπήρξε κενό ανάμεσα στην οριστική εγκατάλειψή της και τη διαδοχή της από τον άγιο Δονάτο, επί του υψώματος. Οι πηγές δεν μας διαφωτίζουν και ως εκ τούτου μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις από τη μνεία της επισκοπής της Φωτικής στους επισκοπικούς καταλόγους. Βλέπουμε λοιπόν, ότι τούτη αναφέρεται ως Φωτική μέχρι τον 10ο αιώνα[457], ίσως αρχές του 11ου, αφού μνημονεύεται σε διάταγμα του Βασιλείου Β'[458], ενώ έκτοτε μνημονεύεται ως «*Φωτικῆς ἤτοι Βελλᾶς*», πράγμα που δείχνει, ότι η σημασία της πόλης είχε μειωθεί, σε σχέση τουλάχιστον με τη Βελά, όπου προφανώς θα μετέφερε την έδρα του ο επίσκοπος.

---

[456] «*Πόλις μεσαιωνικὴ καὶ φρούριον ἀνεγειγερμένον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ*», αναφέρει ο Αραβαντινός. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 70

[457] Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum*, 10 και Parthey, *Notitiae Graece Episcopatuum*, *Notitiae* 3

[458] Στο διάταγμα του Βασιλείου Β', αναφέρεται, ότι διετήρησε την εκκλησιαστική εξουσία του Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας με σιγγίλια, καθορίζοντας την δικαιοδοσία του. Ανάμεσα στις επισκοπές μνημονεύεται και εκείνη της Φωτικής: «*Καί τόν ἐπίσκοπον (Φωτικῆς) κληρικούς ιε' καί παροίκους ιε'*». Βλ. Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Η Εκκλησία των Ιωαννίνων*, σ. 4-5

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τέσσερις ή και περισσότερους αιώνες μετά τον Ιουστινιανό, ίσως η πόλη της Φωτικής υπήρχε ή ακόμη και να ήταν ακμαία, αν ληφθεί μάλιστα υπόψη, ότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του *Περί Θεμάτων* μνημονεύει: «*Ἐπαρχία τῆς παλαιᾶς Ἠπείρου τῆς Φωκικῆς, ὑφ' ἡγεμόνα, πόλεις ιβ'*»[459]. Αν η *Φωκική* ταυτιστεί με τη Φωτική, όπως πιστεύουμε, είναι φανερό, πως σε μια χρονική περίοδο που προηγήθηκε του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, η Φωτική ήταν η σπουδαιότερη πόλη της Παλαιάς Ηπείρου. Το κάστρο, γνωστό ως κάστρο του αγίου Δονάτου, πρέπει να έπαιξε, τον 7ο και 8ο αιώνα, το ρόλο του Ακροκορίνθου για τους κατοίκους της Κορίνθου.

Ύστερα από την εμφάνιση στην επισκοπή και του ονόματος της Βελάς, οπωσδήποτε η Φωτική θα βρισκόταν σε προοδευτική παρακμή, δεν μπορούμε όμως να ισχυριστούμε, ότι η πόλη ερήμωσε. Το πιθανότερο είναι να αποτελούσε μικρό πια οικισμό, ως την εποχή που αναδείχθηκε ως πόλη ο άγιος Δονάτος, που ως τότε αποτελούσε τον οχυρωμένο πάνω οικισμό της Φωτικής. Σ' αυτό το συμπέρασμα μας οδηγούν και ορισμένα από τα σωζόμενα μνημεία της, που εκπροσωπούν όλες τις εποχές και για τα οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, τα οποία βρίσκονταν στο χώρο της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Φωτικής αλλά και νομίσματα που εκπροσωπούν σχεδόν όλους τους αυτοκράτορες ως το 1204[460]. Από

[459] Porphyrogenitus, *De Thematibus*, 8.1

[460] Πλούσια εικόνα για τη νομισματική κυκλοφορία και συνεπώς για την ιστορική παρουσία στην περιοχή, κατά τη βυζαντινή περίοδο, δίνουν τα νομίσματα που βρέθηκαν στο ναό της αγίας Φωτεινής, στη θέση «Βαλσαμάρι», στο χώρο της Φωτικής, από τα οποία διαπιστώνει κανείς μια ιστορική συνέχεια από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο τον Χλωρό μέχρι και τον Αλέξιο Α' Κομνηνό. Τα νομίσματα είναι αδημοσίευτα και βρίσκονται στο βυζαντινό μουσείο των Ιωαννίνων. Αναφέρονται από την Β. Παπαδοπούλου στην διατριβή της (αδημ.) και ως εκ τούτου τα παραθέτουμε στη συνέχεια.

τον 9ο αιώνα και ύστερα θα ήταν δυνατό ο πληθυσμός να ζούσε στη θέση της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής πόλης αλλά και ακριβώς κάτω από το κάστρο, όπου η Παραμυθιά. Οι δύο χώροι είναι τόσο κοντά που δεν μπορεί κανείς να τους ξεχωρίσει απόλυτα· δηλαδή αν υποθέσουμε, ότι ο πληθυσμός ζούσε κατά τον 7ο και 8ο αιώνα στο κάστρο και ακολούθως, κατά τον 9ο αιώνα άρχισε να κατεβαίνει στην πεδιάδα, όχι μόνο στη Φωτική αλλά και στη σημερινή Παραμυθιά, δεν έχει μεγάλη σημασία.

Η επιβίωση του ονόματος του υψώματος άγιος Δονάτος και μετά από τις σλαβικές επιδρομές κι ακόμη περισσότερο η επιβίωση του ονόματος της Φωτικής, μαζί με αρχαιολογικά ίχνη στη θέση της ρωμαϊκής πόλεως, δείχνει, ότι η λαίλαπα των σλαβικών επιδρομών δεν επηρέασε ιδιαίτερα την πόλη, η οποία μπορούμε να πούμε, ότι ήταν, σ' όλες τις περιόδους που μελετάμε, το κέντρο της Θεσπρωτίας.

Το κάστρο του αγίου Δονάτου συνεχίζει να επιζεί σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, όπως αποδεικνύεται από τις αναφορές στις πηγές, από το τέλος του 13ου αιώνα και ύστερα. Πράγματι, αν ληφθεί υπόψη, ότι μνημονεύεται σε μια σειρά από πηγές με πρώτη τη Γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, κατά την περίοδο της Ανδηγαυικής προσπάθειας για επιβολή στον ηπειρωτικό χώρο, σημαίνει, ότι η ονομασία του κάστρου παρέμεινε από τους πρώτους

Πρόκειται για τους αυτοκράτορες: Λικίνιο, Κωνσταντίνο Α' (9 νομίσματα), Κώνσταντα Α', Κώνσταντα Β', Βαλεντινιανό Β', Θεοδόσιο Α', Αρκάδιο (6 νομίσματα), Αναστάσιο Α', Ιουστίνο Α', Ιουστινιανό, Ιουστίνο Β' και Σοφία, Μαυρίκιο, Ηράκλειο, Βασίλειο Α', Λέοντα ΣΤ' Σοφό, ανώνυμα των ετών (989-1078) (5 νομίσματα), Μιχαήλ Ζ' Δούκα, Μανουήλ Κομνηνό, Ισαάκιο Β' Άγγελο (3 νομίσματα) και Αλέξιο Γ' Άγγελο (4 νομίσματα). Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 40-41 (υποσημ. 224). Επίσης, βρέθηκαν πολλά νομίσματα της Κέρκυρας, στοιχείο που επιβεβαιώνει τις εμπορικές επαφές με τη δύση. Βλ. Σαλταγιάννη – Βασιλειάδης – Δρόσου, *Η ρωμαϊκή κυριαρχία*, σ. 342

χριστιανικούς αιώνες. Το κάστρο αναφέρεται λοιπόν σε μια ρήτρα του γαμήλιου συμβολαίου μεταξύ της Θάμαρ, κόρης της Άννας της Ηπείρου και του δεσπότη Νικηφόρου, και του Φιλίππου του Τάραντα, που αφορούσε στη διαδοχή. Η δέσποινα Άννα και ο Θωμάς, λόγω του κινδύνου που εμφανίστηκε από τους εκ δύσεως προερχομένους Ανδηγαυούς, ακολούθησαν μια στάση συνδιαλλαγής με τον πρίγκιπα του Τάραντα, Φίλιππο Α'. Το κείμενο, το οποίο υπεγράφη στις 8 Ιουνίου του 1305, αναφέρει, ότι ο Φίλιππος παραιτείται από τις διεκδικήσεις του στην επικράτεια του δεσπότη Νικηφόρου Α', ενώ η Άννα και ο Θωμάς θα παραχωρούσαν σ' αυτόν τα κάστρα του Βάλτου και της Κατοχής, καθώς και τη Θεσσαλία. Θα κατέβαλαν επίσης στον πρίγκιπα ετήσια αποζημίωση 8000 υπερπύρων, ενώ η μισή ηπειρωτική επικράτεια διατηρήθηκε υπό φεουδαλική σχέση[461]. Έτσι, αν ο αδελφός της Θάμαρ, Θωμάς, συνέχισε να βρίσκεται στη ζωή μετά το θάνατο του πατέρα τους, θα του επιτρέπονταν να διατηρήσει το τιμάριο κατά παραχώρηση του δεσπότη, υπό την επικυριαρχία του Φιλίππου, με τον όρο, ότι θα εκχωρούσε σ' αυτόν το κάστρο του αγίου Δονάτου[462]. Σε αντιστάθμισμα αυτών των παραχωρήσεων οι Ανδηγαυοί δέχθηκαν την διατήρηση της θρησκευτικής ελευθερίας σε όλες τις περιοχές που θα βρισκόταν στην κατοχή τους[463].

Ο άγιος Δονάτος μνημονεύεται και από τον Ιωάννη Καντακουζηνό, κατά την επιχείρηση των Βυζαντινών σε ηπειρωτικά εδάφη. Τα γεγονότα έξελίχθηκαν ως εξής: Εξαιτίας της επιθετικότητας των Αλβανών στην ευρύτερη περιοχή του Βερατίου

[461] Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο*, σ. 87

[462] *Livre de la Conqueste*, σ. 262-263, (§ 658), βλ. επίσης Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 66-67 και Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο*, σ. 87. Θα εκχωρούνται όλη η επαρχία της Βαγενιτίας.

[463] Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο*, σ. 87

(1337-1338), ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος «*ἐδόκει αὐτοῖς ἐπιστρατεύειν*»[464]. Στον πόλεμο αυτό χρησιμοποιήθηκαν σύμφωνα με τον Καντακουζηνό, και Τούρκοι μισθοφόροι, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η επιθετικότητα των Αλβανών. Οι Τούρκοι σκότωσαν αρκετούς και το μέγεθος της λείας των βυζαντινών ήταν μεγάλο[465]. Η εξέγερση των Αρτηνών (1339-1340) προκάλεσε την εκ νέου έλευση του βυζαντινού στρατού. Αν και αρχικά στάλθηκε στην Ήπειρο ένα σώμα στρατού με επικεφαλή τον Ιωάννη Άγγελο (Πιγκέρνη), αργότερα ο ίδιος ο αυτοκράτορας, αφού ήρθε στην Ήπειρο, χώρισε το στρατό σε τρία μέρη, ώστε να καταστείλει τις επαναστάσεις και να ανακαταλάβει τα φρούρια που εκείνοι είχαν κυριεύσει[466]. Οι πόλεις που έμειναν πιστές στον αυτοκράτορα βρίσκονταν κυρίως βόρεια και νότια του ηπειρωτικού χώρου και ήταν ο Σοποτός, η Χειμάρα, το Αργυρόκαστρο, η Πάργα, ο άγιος Δονάτος, το Αγγελόκαστρο, τα Ιωάννινα και ο Βάλτος[467]. Από την άλλη, πολλές από τις υπόλοιπες πόλεις, μεταξύ των οποίων η Άρτα, που βρισκόταν υπό το Νικόλαο Βασιλίτζη, και οι Ρωγοί, υπό τον Αλέξιο Καβάσιλα, είχαν προσχωρήσει στην επανάσταση εκείνων των στοιχείων που είχαν αντιταχθεί στην υποταγή της Ηπείρου στον Ανδρόνικο Γ' λίγα χρόνια νωρίτερα[468]. Η μακρά

---

[464] Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.495.22

[465] Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.497.1-1.498.1

[466] Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.511.2 κ.ε., 1.512.6-1.512.7. Για τον διαχωρισμό του στρατού σε τρία μέρη, βλ. Bartusis, *Late Byzantine Army*, σ. 256, πρβλ. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 229-230. Για την εξέγερση στην Άρτα, βλ. και Nicephorus Gregoras, *Historia Romana*, 1.550.1-1.553.21

[467] Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.509.22-1.510.3

[468] Η Άρτα, οι Ρωγοί και η Ρηνιάσα (Θωμόκαστρο) πολιορκήθηκαν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα και «*τειχομαχίας τε ἐποιεῖτο καρτεράς καί συνεχεῖς καί μηχανήματα πάντα, ἐξ ὧν ᾤετο παραστήσεσθαι προσῆγεν*». Βλ. Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.512.7-1.512.9, Miller, *The Latins in the Levant*, σ. 274,

διάρκεια των επιχειρήσεων του βυζαντινού στρατού στην Ήπειρο δείχνει, ότι η αντίσταση που πρόβαλαν οι επαναστάτες ήταν αρκετά ισχυρή.

Η μνεία αυτή του αγίου Δονάτου είναι πολύ σημαντική, όχι μόνο γιατί τούτος μνημονεύεται από μια πηγή του κέντρου της βυζαντινής πρωτεύουσας, αλλά και γιατί κατατάσσεται ρητά ανάμεσα στις πόλεις. Φαίνεται λοιπόν, ότι οι γύρω κάτοικοι είχαν καταφύγει πια κατά το μεγαλύτερο ίσως μέρος τους στο κάστρο, που αποτέλεσε πια τον οικιστικό πυρήνα της περιοχής. Όπως ισχύει και για άλλους ελλαδικούς οικισμούς, η μετακίνηση αυτή πρέπει να έγινε κατά το τέλος του 13ου – αρχές 14ου αιώνα, λόγω των εχθρικών επιδρομών. Στην περιοχή της Ηπείρου, την περίοδο αυτή, οι πλέον καταστροφικές επιδρομές προέρχονταν από τα διάφορα αλβανικά φύλα, που συνεχίστηκαν και κατά το μεγαλύτερο μέρος του 14ου αιώνα, όταν μάλιστα, κύριος στόχος των αλβανικών επιδρομών ήταν μια από τις σπουδαιότερες πόλεις της Ηπείρου, τα Ιωάννινα, στο μικρό δεσποτάτο της οποίας ανήκε και ο άγιος Δονάτος. Πάντως, όπως αναφέραμε παραπάνω, την εποχή αυτή οι πιο ευγενείς της περιοχής αλλά και ολόκληρης της Βαγενιτίας, λόγω της ανασφάλειας, κατέφευγαν στα Γιάννενα που ήταν το πιο ισχυρό φρούριο και κέντρο του δεσποτάτου των Ιωαννίνων[469].

Στα μέσα του 14ου αιώνα σε ολόκληρη την Ήπειρο και τη Θεσσαλία κυριαρχούν οι Σέρβοι και οι Αλβανοί. Ο ηγεμόνας των Σέρβων, Συμεών Ούρεσης Παλαιολόγος (τσάρος των Ελλήνων και των Σέρβων), αδυνατώντας να ελέγξει τις κτήσεις του, παραχωρεί

πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 70, 236, Nicol, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 211

[469] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 8, 20-23: «*ἐκ τῶν τῆς Βαγενιτίας φρουρίων πολλοί τῶν εὐγενεστάτων τῇ τῶν Ἰωαννίνων ἐπεδήμησαν πόλει…*».

την περιοχή των Ιωαννίνων στον γαμπρό του Θωμά Πρελούμπο, στα 1367[470]. Την πολιτική του Θωμά χαρακτήριζε η τυραννία και οι βιαιοπραγίες, οι οποίες, κατά το ανώνυμο Χρονικό των Ιωαννίνων, ήταν τόσο έντονες, που όχι μόνο ανάγκασαν ακόμα και τους άρχοντες της πόλης των Ιωαννίνων να «εκπατριστούν», αλλά και πολλούς διοικητές φρουρίων, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον φρούραρχο του αγίου Δονάτου, Βαρδινό (Βάρδας σύμφωνα με το Χρονικό των Ιωαννίνων, έκδ. Βρανούση)[471] και τον ηγεμόνα του κάστρου της Αραχοβίτσας, Ιωάννη Καψοκαβάδη, να επαναστατήσουν εναντίον του και τελικά να αποσχιστούν από το κράτος του[472]. Επίσης, στο ίδιο χρονικό, μια αναφορά στο φρούριο του αγίου Δονάτου γίνεται λίγο αργότερα, όταν ο Θωμάς στην προσπάθειά του να καθυποτάξει τους τοπάρχες και άρχοντες που είχαν επαναστατήσει εναντίον του, ζητά τη συμβολή των Τούρκων, οι οποίοι είχαν ήδη εισχωρήσει σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας[473]. Ο Θωμάς με τη βοήθεια του

---

[470] Για τον Θωμά και την πολιτική του, βλ. Matanov, *The Phenomenon Thomas Preljubovic*, σ. 65-68, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 110 κ.ε. και *Χρονογραφία Α'*, σ. 138, 144, Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 206-219, Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 45-49, Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 7, 10, 12, 13, 14 κ.α., Maksimovič, *Το Χρονικό των Ιωαννίνων*, σ. 53-62, Nicol, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*, σ. 214-216

[471] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 10, 30-50. Ειδικά για τον Βάρδα, στο ίδιο 10, 32-37: «*Τοὺς δὲ λοιποὺς παραβλέψας, οἱ μὲν φυγάδες ᾤχοντο, οἱ δὲ καὶ εἰς ἀποστασίαν ἐτράπησαν· ἐξ ὧν καὶ ὁ Βάρδας, κρατῶν τὸ κάστρον τοῦ Ἁγίου Δονάτου, αὐτὸν ἐξηρνήσατο*». Ως Βαρδινός αναφέρεται στην παραλλαγή που δημοσιεύτηκε στην έκδοση Βόννης (*Epirotica. De rebus Epiri*, II, σ. 217). Πρβλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 207, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 236

[472] *Epirotica. De rebus Epiri*, II, σ. 227, βλ. και Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 171

[473] Ο χρονικογράφος του Χρονικού των Ιωαννίνων ασκεί έντονη κριτική στον Σέρβο Δεσπότη των Ιωαννίνων, Θωμά, αποκαλώντας τον «*αποστάτη*», λόγω της συνεργασίας του με του Τούρκους. Βλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 151, Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 48

Τούρκου Ισαΐμ υποτάσσει ή αγοράζει πολλά οχυρά που είχαν απομακρυνθεί από την δεσποτεία του. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν του αγίου Δονάτου, που εξαγόρασε «*παρά του Μυρσί Ροβέρτου*». Στη δημώδη παραλλαγή του Χρονικού των Ιωαννίνων, που, όπως είναι γνωστό γράφτηκε πολύ αργότερα, αναφέρεται, ότι όσον αφορά στο μοναστήρι του αγίου Δονάτου, ο Θωμάς το εξαγοράζει αντί 2000 φλουρίων από τον ιταλικής καταγωγής Ροβέρτο, για να το προφυλάξει από τον Μιρευρόν Μπράτον[474].

Ο άγιος Δονάτος μνημονεύεται επίσης αρκετές φορές και στο Χρονικό των Τόκκων. Το 1411, ύστερα από τον θάνατο του Ιζαού, ο οποίος είχε διαδεχθεί τον Θωμά Πρελούμπο στα Ιωάννινα, ο δεσπότης της Άρτας, Μουρίκης Σπάτας, ζήτησε να του παραχωρηθεί ο άγιος Δονάτος, μολονότι οι Γιαννιώτες του είχαν προτείνει να δοθεί η θυγατέρα του ως σύζυγος στο γιο του Ιζαού[475]. Ο άγνωστος συγγραφέας του Χρονικού κακίζει τους Αλβανούς γι' αυτή τους την απαίτηση, δείχνοντας έμμεσα, και τη σπουδαιότητα του αγίου Δονάτου.

Μετά την αποδυνάμωση τόσο του σερβικού όσο και του αλβανικού στοιχείου στον δυτικό κυρίως ελλαδικό χώρο, όπως είναι γνωστό, μια νέα δύναμη εμφανίζεται στην περιοχή, προερχόμενη εκ δύσεως. Πρόκειται για την οικογένεια των Τόκκων, με σημαντικό ηγέτη τον Κάρολο Τόκκο[476]. Μέσα σε λίγα μόλις χρόνια ο Κάρολος Τόκκος θα κατορθώσει να εξαλείψει την αλβανική εξουσία και να

---

[474] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 23, 50-52 (δημώδης παραλλαγή): «*Ἀκόμη καὶ τὸ μοναστήριον τὸν Ἅγιον Δονᾶτον ἠγόρασεν διὰ φύλαξιν ἀπὸ κάποιον Μιρεῦρον Μπράτον διὰ φλουρὶα 2000*», Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 236, Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 15

[475] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 9, στ. 1448-1456

[476] Osswald, *The ethnic compostion*, σ. 142-143

γίνει ο μοναδικός κυρίαρχος σε μεγάλο τμήμα της δυτικής Ελλάδας, καταλαμβάνοντας τα Γιάννενα και την Άρτα, πόλεις, οι οποίες θα αποτελέσουν και τη βάση του για τα μετέπειτα επεκτατικά του σχέδια[477]. Οι Γιαννιώτες είχαν αποφασίσει να δώσουν την εξουσία στον Κάρολο Τόκκο, αφού έδιωξαν τη *βασίλισσα* Ευδοκία, σερβικής καταγωγής, η οποία, μετά το θάνατο του Ιζαού, φέρθηκε σ' αυτούς σκληρά. Σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων, ο άγιος Δονάτος ήταν μια από τις περιοχές (μαζί με τους Παπιγγινούς και τους Ζαγορίσιους), που ύστερα από την απόφαση των Γιαννιωτών, θεώρησαν καλό να στείλουν κι αυτοί απεσταλμένους στον Κάρολο, ώστε να του παραδώσουν την εξουσία[478]. Ο άγιος Δονάτος εξ άλλου ήταν το κάστρο, στο οποίο, ως δυτικό σύνορο του δεσποτάτου των Ιωαννίνων, έπρεπε να φτάσει ο Κάρολος, διασχίζοντας (από την Πάργα, όπου έφτασε με πλοία από τη Λευκάδα), μεταξύ άλλων και

---

[477] «Η επιθετική πρωτοβουλία του Καρόλου εναντίον των Αλβανών της Ηπείρου, υπήρξε αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης στρατηγικής, η οποία στόχευε στην κατάληψη εχθρικού εδάφους και τη δημιουργία μιας εκτεταμένης ενιαίας ηγεμονίας στα πρότυπα του παλαιού δεσποτάτου». Για περισσότερα, βλ. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 238-247, Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 51 κ.ε., Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 192. Ο Βογιατζίδης, *Συμβολή*, σ. 73 κ.ε., 79, που δημοσιεύει τον πανηγυρικό του ανωνύμου, αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι «*συγκατέλαβε παρά μικρόν τήν ἀπ Αἰτωλῶν μέχρι Θεσπρωτῶν καί Μολοττῶν, ἥ τῆς Ἠπείρου μέρος οὐ ξύμπασα*». Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης επίσης, αναφέρει «*κατασχὼν οὗτος* (ο Κάρολος), *καὶ τὴν πρὸς τῷ Ἀχελῴῳ χώραν τό τε Βάλτον καλούμενον καὶ Ἀγγελοπολίχνην ἔστε ἐπὶ Ναύπακτον τὴν καταντικρὺ Ἀχαΐας, ἐπεκράτει τῆς χώρας καὶ ἐτυράννευεν ἐπὶ μέγα χωρήσας δυνάμεως*». Βλ. Chalcocondyles, *Historiae*, 1.200.1-1.200.4

[478] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 9, στ. 1452-1456: «*Ὁ λόγος ἐπλατυνθηκεν, ὑπασιν διὰ τὸν δούκα/ καὶ ἔτρεχαν ἀκουλιθα ἀπὸ τὰ ἀλλὰ κάστρη·/ Παπιγγινοί, Ζαγόρια, ἐκ τὸν Ἅγιον Δονάτον./ Καλὰ πενήντα ηὗρηκεν· ἐκεῖ ἐκαρτεροῦσαν ,/ 'ς τὸν δούκα νὰ περάσουσιν, φιλοδωρίες νὰ ἐπάρουν.*»

τις περιοχές, όπου ζούσαν οι Αλβανοί, όχι δίχως φόβο να του επιτεθούν[479].

Στην πορεία που ακολούθησε ο Κάρολος Τόκκος από τα θεσπρωτικά παράλια προς την πόλη των Ιωαννίνων, την οποία και θα παρελάμβανε, διέμεινε πράγματι στο κάστρο του αγίου Δονάτου, όπου και έγινε δεκτός με επευφημίες από τους κατοίκους του. Ο χρονικογράφος του Χρονικού των Τόκκων αναφέρει, ότι «*ἄντρες, γυναῖκες, τά παιδιά, μειράκια τά βρέφη…*», τον ζητωκραύγαζαν και έτρεχαν για να τον προσκυνήσουν[480]. Εκεί έφτασαν και οι άρχοντες και ο μητροπολίτης, των Ιωαννίνων, οι οποίοι παρέδωσαν στον Κάρολο Τόκκο τον γουλά του αγίου Δονάτου, όπου και ο ίδιος εγκατέστησε «τζακρατόρους» (άνδρες που κρατούσαν τζάκρα (τόξα))[481].

Ο συγγραφέας του Χρονικού των Τόκκων, κατά την άφιξη του Καρόλου στον άγιο Δονάτο, τον μνημονεύει και με τη δεύτερη ονομασία του, Παραμυθιά[482]. Προφανώς, την περίοδο αυτή είχε ήδη αναπτυχθεί και ο οικισμός, στη θέση της Παραμυθιάς, ασφαλώς αποτελώντας τον κάτω οικισμό. Πρέπει να θεωρηθεί όμως βέβαιο, ότι οι κάτοικοι ζούσαν και στο κάστρο, τον άγιο Δονάτο, όχι μόνο γιατί τούτος μνημονεύεται τις περισσότερες φορές στις πηγές της εποχής, αλλά και γιατί οι άρχοντες παρέδωσαν στον Κάρολο τα

---

[479] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 9, στ. 1481-1484: «*Ἐσέβηκαν ᾽ς τά πλευτικά νά ἔβγουν εἰς τήν Πάργαν./ Ἐκείθεν ἦτον εὔχολα τά Ἄλβανα νά σκίση./ Ἦτον σιμά τό σύνορον, ὁ Ἅγιος Δονάτος,/ καί ἐβούλει τοῦ καλούτζικα εὔκολα νά περάσει…..*».

[480] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 13, στ. 1500-1506, πρβλ. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 28, πρβλ. Της ιδίας, *Κατάληψη*, σ. 207-210

[481] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 13, στ. 1509, γενικά για τον *γουλά ή κουλά*, τουρκ. *kule*, βλ. Κορδώσης, *Ο πάνω και ο κάτω γουλάς του κάστρου των Ιωαννίνων στην υστεροβυζαντινή περίοδο*, σ. 145-153, Του ιδίου, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 227, Βαγιακάκος, *Οχυρωτική και γλώσσα*, σ. 55

[482] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 9, στ. 1498: «*…καί ἔφθασε εἰς τήν Παραμυθιάν, εἰς τόν Ἅγιον Δονάτον…..*»

κλειδιά του γουλά, όπου έβαλε τους τοξότες (τζακρατόρους) και όχι ολόκληρο το κάστρο. Προφανώς οι κάτοικοι ή πολλοί από αυτούς που ζούσαν στον κάτω οικισμό της Παραμυθιάς, είχαν οίκημα και εντός του κάστρου, όπως ίσχυε και για άλλους οικισμούς. Ίσως τη στιγμή της άφιξης του Καρόλου οι κάτοικοι τον υποδέχθηκαν στον κάτω οικισμό, την Παραμυθιά, και στη συνέχεια όλοι ανέβηκαν στο κάστρο, τον άγιο Δονάτο, όπου ήρθαν και οι Γιαννιώτες άρχοντες με τον μητροπολίτη και του παρέδωσαν τον γουλά. Δεν αποκλείεται όμως να τον υποδέχθηκαν μέσα στο κάστρο και να του παρέδωσαν εκεί τα κλειδιά του γουλά. Στον άγιο Δονάτο ή σε μικρή απόσταση από αυτόν συγκεντρώθηκε και ο στρατός από τα Ζαγόρια, τους Μαλακασαίους και από τα Ιωάννινα, αφού ο Κάρολος βρισκόταν σε έδαφος του δεσποτάτου και έπρεπε να τον συνοδεύσουν, ως την πρωτεύουσα[483].

Εκείνο που πρέπει να παρατηρήσουμε ύστερα από όλα αυτά είναι, ότι ο κάτω οικισμός δε βρισκόταν πια στη θέση της Φωτικής αλλά μετατοπίστηκε λίγο ανατολικότερα στη σημερινή Παραμυθιά. Αυτό δείχνει, ότι οι κάτοικοι ως τις αρχές του 15ου αιώνα είχαν πια εγκαταλείψει τη θέση της παλαιάς ρωμαϊκής πόλης και πήγαν σε μια θέση που τους παρείχε περισσότερη ασφάλεια, φυσικά, γιατί ήταν πιο κοντά στο κάστρο του αγίου Δονάτου, με το οποίο αποτέλεσαν κυριολεκτικά μια δίδυμη πόλη.

Το κάστρο του αγίου Δονάτου αναφέρεται για μια ακόμη φορά, όταν έχοντας την πρόθεση να καταλάβει και την Άρτα, ο Κάρολος, όρισε ως υπεύθυνους, κατά περιοχές, ορισμένους από τους έμπιστους ανθρώπους του. Ο δεύτερος γιος του, σύμφωνα με το

---

[483] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 14, στ. 1515-1516, «*’Σ τό λιβαδάκι ἐπέσασιν ὅλοι καί καρτεροῦσιν,/ ἀπέ τά Ἰωάννινα ὅλη τούς ἡ στρατεία*».

Χρονικό των Τόκκων, γίνεται κύριος του αγίου Δονάτου[484], μαζί με τις περιοχές που αναλογούσαν σ' αυτόν, δηλαδή την ευρύτερη περιφέρεια της Παραμυθιάς, καθώς και της περιοχής, όπου κατοικούσε το αλβανικό φύλο των Μαζαρακαίων, δηλαδή περίπου ολόκληρης της Θεσπρωτίας. Η παραχώρηση του αγίου Δονάτου στο γιο του δείχνει και τη μεγάλη σημασία του κάστρου.

Στο τέλος του Χρονικού των Ιωαννίνων έχει προστεθεί η πληροφορία: *«Ἴξευρε ὦ ἀναγνῶστα, ὅτι Ἀϊδονάτον ἡ Παραμυθία ὀνομάζεται»*[485]. Γίνεται φανερό λοιπόν για άλλη μια φορά, ότι την περίοδο της αφίξεως των Τούρκων, άγιος Δονάτος και Παραμυθιά ταυτίζονται.

Στο μεταξύ οι Τούρκοι είχαν γίνει οι ρυθμιστές της τύχης της Ηπείρου, δεδομένου μάλιστα, ότι μερικές φορές τους καλούσαν οι δεσπότες των Ιωαννίνων, για να ισχυροποιήσουν τη θέση τους έναντι των επιδρομών, κυρίως των Αλβανών. Οι αψιμαχίες και οι συγκρούσεις μεταξύ των διαδόχων του Καρόλου μετέτρεψαν την αρχική συνδρομή των Τούρκων σε κατάκτηση και έτσι το 1430 τα Γιάννενα θα πέσουν στα χέρια τους. Η περιοχή της Θεσπρωτίας, εκτός ίσως από ορισμένα παραλιακά τμήματα, που αποτελούσε τμήμα του δεσποτάτου, λογικά πρέπει να έπεσε στα χέρια τους. Τούτο αποδεικνύεται από το τουρκικό κατάστιχο του 1431, όπου, όπως είδαμε, αναγράφονται και οι περιοχές της Θεσπρωτίας άγιος Δονάτος, Φιλιάτες και Μαργαρίτι. Το κάστρο του αγίου Δονάτου θα

---

[484] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 6, στ. 2302-2304, «*Τόν δεύτερόν του τόν υίόν ἔδωκεν ἀφεντίαν/ τά Ἄλβανα Μαζαρακαίων, τόν Ἅγιον Δονάτον/ μέ πάσαν διακράτησιν καί τήν περιοχήν του*». Από τις υπόλοιπες κτήσεις του στον αδελφό του παραχώρησε τη Βόδιτζα (Βόνιτσα) και τα νησιά (ειδικότερα την Βόνιτσα στον Ιωάννη Πρέσα), στον Ματθαίο ντε Ανάπολη τον πύργο του Βαρνάκου και τις Κανδήλες, το Αγγελόκαστρο, τον Αχελώο και την Κατοχή στον Δήμο Μπούα (*Cronaca dei Tocco*, παρ. 6, στ. 2278 κ.ε.)

[485] *Epirotica. De rebus Epiri*, II, σ. 238

συνεχίσει να επιζεί και να κατοικείται σε όλη σχεδόν την περίοδο της τουρκοκρατίας, όπως αποδεικνύουν τα πλούσια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που είναι διάσπαρτα, κυρίως στο κάτω τμήμα του.

Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας η Παραμυθιά αποκαλούνταν στα τουρκικά «*Aydonat Kalesi*», φρούριο δηλαδή του αγίου Δονάτου[486]. Αυτή η αναφορά υποδηλώνει τη μεταφορά του εντός των τειχών πληθυσμού, κυρίως τουρκικού, αφού οι κατακτητές και μάλιστα οι αξιωματούχοι, θα προτίμησαν να κατοικήσουν στο κάστρο. Τούτο πρέπει να θεωρηθεί ως βέβαιο, γιατί η έντονη τουρκική παρουσία στο κάστρο συνεχίστηκε, αν κρίνει κανείς και από τα μεγαλοπρεπή κτήρια που σώζονται στο κάτω μέρος του κάστρου. Πάντως και μόνο το τουρκικό όνομα δείχνει την υπεροχή του φρουρίου και άνω οικισμού έναντι του κάτω οικισμού, της Παραμυθιάς.

Ο χριστιανικός πληθυσμός πρέπει να κατοικούσε στην κάτω πόλη. Έχει διασωθεί και μια παράδοση στην ευρύτερη περιοχή της Παραμυθιάς και αφορά στην προέλευση της ονομασίας της. Έτσι λοιπόν αναφέρεται χαρακτηριστικά, ότι απέκτησε το όνομά της από το γεγονός, ότι οι κάτοικοι που διέμεναν στους πρόποδες του λόφου, κατά τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας, προκειμένου να προστατευτούν και για να βρουν «παρηγορία» *(παραμυθία)* κατέφευγαν στον οχυρωμένο, εντός των τειχών, λόφο[487]. Η παράδοση ασφαλώς δημιουργήθηκε βάσει του ονόματος Παραμυθιά, χωρίς τούτο να σημαίνει, ότι οι κάτοικοι δεν

---

[486] Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 38, Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 63, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 1, πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 159 και Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 29. Για τη σημασιολογική διαφορά του φρουρίου από το κάστρο, βλ. Βαγιακάκος, *Οχυρωτική και γλώσσα*, σ. 49, 50-52, πρβλ. *Epirotica. De rebus Epiri*, II, σ. 238

[487] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 2

κατέφευγαν πράγματι στο κάστρο. Η ανάβαση των κατοίκων στο κάστρο, για να αποφύγουν τις επιδρομές, πρέπει να ήταν συχνό φαινόμενο, αλλά ίσχυε κυρίως για την περίοδο πριν από την τουρκική κατάκτηση, όταν στην περιοχή υπήρξε αβεβαιότητα με τις αλβανικές και στη συνέχεια τις ολοένα συχνότερες τουρκικές επιδρομές.

Σχετικά με την ετυμολογία του ονόματος Παραμυθιά έχουν διατυπωθεί και άλλες απόψεις. Η μία από αυτές αφορά στη γεωγραφική της θέση, καθώς, λανθασμένα υποστηρίχθηκε, ότι βρίσκεται κοντά στον ποταμό Καλαμά ή αλλιώς Θύαμι και προήλθε από τον αναγραμματισμό της λέξης «*παρά + θύαμι*», δηλαδή Παραθυμία ή Παραμυθιά[488], κάτι που δε φαίνεται πιθανό, δεδομένου μάλιστα, ότι ο ποταμός της περιοχής της Παραμυθιάς δεν είναι ο Θύαμις αλλά ο Κωκυτός. Τέλος, η επικρατέστερη άποψη συσχετίζει την πόλη με την ύπαρξη ενός μοναστηριού αφιερωμένο στην Παναγία την Παρηγορήτρια, το οποίο αποκαλούνταν επίσης, Παναγία η Παραμυθία[489] και στο οποίο, κατά την παράδοση,

---

[488] Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 15

[489] Η πληροφορία αυτή αντλείται από το Πατριαρχικό σιγγίλιο του αρχιεπισκόπου Νεοφύτου. Για το σιγγίλιο, βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως* ΚΔ, τ. 28, σ. 416, πρβλ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 1, Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*, σ. 56, πρβλ. Παναγιωτίδης, *Η Φωτική εν Παραμυθία*, σ. 33, Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 163, βλ. και Πετρίδης, *Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου*, σ. 130. Για το ναό, βλ. Η Ιερά Μονή Παναγίας Παραμυθιάς στα νότια της πόλης, είναι αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Άλλες ονομασίες που διασώζονται είναι Μεγάλη Παναγία, Παναγία Παρηγορήτρα, Μεγάλη Εκκλησία ή Μεγαλοκκλησιά. Την μνημονεύουν και οι περιηγητές του 19ου αιώνα, οι οποίοι αναφέρουν, ότι στην πόλη της Παραμυθιάς «*υπάρχουν πέντε τζαμιά και μια εκκλησία χριστιανική*». Βλ. Holland, *Ταξίδια*, σ. 242, Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, τ. 2, σ. 128, Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 131. Πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 237 και Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 98. Χρονολογικά ανάγεται στην εποχή του δεσποτάτου της Ηπείρου και πιθανόν στο β' μισό του 13ου αιώνα. Βλ. Πασαλή, *Η μεγάλη*

κατέφευγαν και πάλι οι κάτοικοι του κάστρου αυτή τη φορά, γιατί ένιωθαν ασφάλεια, ασφαλώς ψυχική. Το βέβαιο είναι, ότι η παρουσία του λαμπρού ναού της Παναγίας, από την οποία πράγματι είναι πολύ πιθανό να πήρε η πόλη την ονομασία της, σημαίνει, ότι η σπουδαιότητα της πόλης μεγάλωνε. Έτσι μπορούμε να δεχτούμε, ότι στο τέλος της βυζαντινής περιόδου, η Παραμυθιά είχε αναπτυχθεί σημαντικά, αποτελώντας τον σπουδαιότερο οικισμό της περιοχής και αντικαθιστώντας την παλαιά, κοντινή Φωτική. Με την μετάβαση αυτή ολοκληρώνεται και η πορεία που

Παναγία στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας, σ. 392. Αποτελούσε το καθολικό μονής κατά τη βυζαντινή περίοδο, ενώ σήμερα είναι κοιμητηριακός ναός. Βλ. Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 132, Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 24. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, το λείψανο του αγίου Σπυρίδωνα και της αγίας Θεοδώρας της Αυγούστας (815-867), πριν τη μεταφορά τους στην Κέρκυρα, μεταφέρθηκαν και φυλάχθηκαν στο ναό αυτό. Βλ. Πασαλή, *Η μεγάλη Παναγία στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας*, σ. 369, βλ. και Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 25, πρβλ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 260 και Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 90-91. Στα 1636 ο ναός της Κοίμησης αναφέρεται σε σιγγίλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Νεοφύτου Γ', με την προσωνυμία Παναγία η Παραμυθία. Βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως ΚΔ*, τ. 28, σ. 416, Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 25. Πρόκειται για τρίκλιτο σταυρεπίστεγο ναό με τρουλοκαμάρα (τετράγωνος εξωτερικά τρούλος), τοποθετημένος με κατεύθυνση από ανατολικά προς τα δυτικά και με τριμερές ιερό. Η αρχική του μορφή έχει αλλοιωθεί από τις μεταγενέστερες προσθήκες του νάρθηκα κατά τον 19ο αιώνα, του εξωνάρθηκα και της κλειστής στοάς. Είναι κτισμένος με λίθους που περικλείονται από μονές πλίνθους στους οριζόντιους αρμούς και διπλές πλίνθους στους κατακόρυφους. Βλ. Πασαλή, *Η μεγάλη Παναγία στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας*, σ. 370, βλ. και Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 26. Οι όψεις του φέρουν κοσμήματα από πλίνθους. Στο εσωτερικό του ναού έχουν σωθεί ελάχιστα ίχνη τοιχογραφιών, η αποσπασματικότητα των οποίων δεν επιτρέπει τον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό τους. Περισσότερα για την μορφολογία, την αρχιτεκτονική, τον τύπο και τον τοιχογραφικό διάκοσμο, με βιβλιογραφικές αναφορές, βλ. Πασαλή, *Η μεγάλη Παναγία στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας*, σ. 369-393, πρβλ. και Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 27

ακολούθησε η εξέλιξη της πόλης από τους ρωμαϊκούς χρόνους στη σημερινή πόλη της Παραμυθιάς.

Για πρώτη φορά η Παραμυθιά (*Αγιαντονιάτ*) μνημονεύεται κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, σε μια σειρά καταστίχων που είναι γραμμένα στα 1490 και αφορούν τη διανομή του κεφαλικού φόρου[490]. Αμέσως μετά την κατάκτηση της Παραμυθιάς από τους Τούρκους, η πόλη μετατρέπεται σε *καζά*. Σε τουρκικές πηγές τόσο η πόλη όσο και το κάστρο διατηρούν την ονομασία «*Aydonat*»[491]. Μετά την κατάκτηση της Παραμυθιάς και, αφού ο πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται, η πόλη άρχισε να αναπτύσσεται οικιστικά. Οι κάτοικοι πλέον θα χωρίζονταν σε καστρινούς και εξωκαστρινούς. Από την επέκταση των εξωκαστρινών στα ριζά του λόφου και στη συνέχεια στην πεδιάδα της Παραμυθιάς, πιθανότατα προερχόταν ένα μέρος των κατοίκων της. Με την εγκαθίδρυση της δύναμης των Τούρκων στην περιοχή, έπαυσαν οι εχθρικές επιδρομές, εκτός από την πλευρά της θάλασσας, κι έτσι οι κάτοικοι του κάτω οικισμού δεν διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο[492].

Οι πληροφορίες για τους επόμενους αιώνες είναι ελλιπείς. Σημαντικά στοιχεία για την περιοχή αλλά και για το κάστρο του αγίου Δονάτου (για το οποίο μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες, που συμπληρώνουν τα όσα γνωρίζουμε γι' αυτό) αντλούνται από τα περιηγητικά κείμενα, αρκετά αργότερα, από τον 17ο αιώνα κυρίως και εξής, με πλείστες αναφορές για την ευρύτερη περιοχή της Παραμυθιάς. Η θέση της πόλης και το ενδιαφέρον της ευρύτερης περιοχής καταγράφεται στα κείμενα πλήθους αξιόλογων

---

[490] Todorov – Velkov, *Situation demographique*, σ. 268-269, πρβλ. Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 118 κ.ε., 154

[491] Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 187

[492] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 2

περιηγητών, που είτε διέμειναν στην Παραμυθιά είτε απλά τη συναντούσαν στο δρόμο τους και θεωρούσαν, ότι ήταν αναγκαίο να κάνουν μια σύντομη αναφορά σ' αυτή[493].

Τα περισσότερα περιηγητικά κείμενα που αναφέρονται εκτενώς στον ελλαδικό χώρο αλλά και συγκεκριμένα στον ηπειρωτικό και το χώρο της Θεσπρωτίας, προέρχονται κυρίως από τα μέσα του 18ου έως τα μέσα του 19ου αιώνα[494]. Στον 19ο και 20ο αιώνα, οι περιηγητές δεν είναι απλά περαστικοί, αλλά πολλοί απ' αυτούς διαμένουν στο χώρο που επισκέπτονται για περισσότερα χρόνια, με χαρακτηριστικά τα παραδείγματα του ταγματάρχη Williams Martin Leake, ο οποίος διέμεινε στον ελλαδικό χώρο πέντε

---

[493] Το «κύμα» αυτό των περιηγητών πραγματικά απλώνεται σε όλη την ελληνική επικράτεια. Η Ήπειρος αλλά και τα θεσπρωτικά παράλια, αποτελούσαν γι' αυτούς, περισσότερο σταθμός παρά σκοπός του ταξιδιού τους. Ως προς το επάγγελμα ήταν έμποροι, επιστήμονες (γεωγράφοι, βοτανολόγοι, γιατροί κ.λπ.) απεσταλμένοι ευρωπαίων ηγεμόνων, κατάσκοποι αλλά και τυχοδιώκτες. Προέρχονταν από όλες τις πολιτισμένες χώρες τις δυτικής Ευρώπης και κυρίως από την Αγγλία και τη Γαλλία. Οι λόγοι που τους ώθησαν σε τέτοιου είδους ταξίδια και αναζητήσεις ήταν λόγοι αρχαιολατρείας, καθώς παλαιότερα ο ελλαδικός χώρος αποτελούσε κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, σε συνδυασμό με τις κλασικές επιστήμες που άρχισαν να αναβιώνουν στην Ευρώπη, επίσης λόγοι αρχαιοκαπηλίας, με ποικίλα παραδείγματα, αλλά και ρομαντισμού. Βλ. Κονδύλης, *Οι πόλεις της Ηπείρου*, σ. 7-8, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Α'*, σ. 9-13, Μακρής – Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά*, σ. 125

[494] Κονδύλης, *Οι πόλεις της Ηπείρου*, σ. 8-9. Δεν σημαίνει, ότι απουσίαζαν οι περιηγητές στους προηγούμενους αιώνες, απλά το ενδιαφέρον γίνεται πιο έντονο στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν (βλ. προηγούμενη υποσημ.). Αξίζει να σημειωθεί, ότι τα κείμενα των περιηγητών δεν τα αναζητούσαν μόνο οι επιστήμονες και οι λογοτέχνες του ευρωπαϊκού χώρου, αλλά και οι απλοί άνθρωποι, το ενδιαφέρον των οποίων κινούνταν γύρω από την μάθηση σχετικά με τις διάφορες πτυχές της ελληνικής ανατολής. Πρβλ. Jorga, *Les voyageurs Français*, 1928, βλ. και Gell, *Narrative of a journey in the Morea*, ό.π. 2011, Bartholdy, *Voyage en Grece 1805*, Curzon, *Επισκέψεις στα μοναστήρια της ανατολής*, σ. 14, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Β'*, σ. 14 και Του ιδίου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Γ1'*, σ. 7 κ.ε.

ολόκληρα χρόνια, αλλά και του Γάλλου François Pouqueville, ο οποίος διέμεινε στην Ελλάδα δέκα ολόκληρα χρόνια[495]. Ο Σιμόπουλος, αναφέρει, ότι «*ο Διαφωτισμός και η Γαλλική επανάσταση δημιούργησαν έναν ανέλπιστο εμπλουτισμό του ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος σε ιδεολογικό και πραγματολογικό επίπεδο. Έτσι λοιπόν, παρατηρείται μια εξωστρέφεια στον Ευρωπαϊκό χώρο και γεννιέται η συστηματική παρατήρηση της νεοελληνικής μορφωτικής και εθνικής φυσιογνωμίας, καθώς και η πληροφόρηση του ευρωπαϊκού κοινού για τις ριζικές διεργασίες που συντελούνται στην ελληνική κοινωνία*»[496]. Θα αναφερθούμε στα κείμενα των περιηγητών αυτών, κυρίως, γιατί παρέχουν πληροφορίες για το κάστρο, που είναι ιδιαίτερα χρήσιμες και γι' αυτό θα επιμείνουμε περισσότερο σ' αυτές.

Ο πρώτος, Τούρκος στην καταγωγή, περιηγητής που επισκέφτηκε τον Θεσπρωτικό χώρο στον 17ο αιώνα (1670) και αναφέρεται στην Παραμυθιά είναι ο Εβλιά Τσελεμπί[497]. Αποκαλεί την Παραμυθιά με το τουρκικό της όνομα, *Aydonat* και δίνει πληροφορίες για τη διάταξη των κτηρίων του κάστρου και για τον πληθυσμό που διέμενε εκεί. Αναφέρεται και στα πολλά τουρκικά σπίτια και στις στέρνες που είχαν, καθώς και στο μικρό τζαμί, που

---

[495] Κονδύλης, *Οι πόλεις της Ηπείρου*, σ. 9, Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Γ1'*, σ. 317

[496] Ο Σιμόπουλος επισημαίνει: «*Η απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό φέρει μεγάλες αλλαγές σε κάθε επίπεδο της ατομικής και κοινωνικής ζωής του έλληνα. Παράλληλα μεταβάλλεται όχι μόνο ο τρόπος ζωής αλλά ταυτόχρονα και ο τρόπος οργάνωσης και οικιστικής ανάπτυξης των γεωγραφικών περιοχών. Η περιηγητική κίνηση προς την Ελλάδα κατά τον 18ο αιώνα, πύκνωνε ή αραίωνε, ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούσαν στην ανατολική μεσόγειο και το ευρωπαϊκό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας*». Βλ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Β'*, σ. 5, 10

[497] Ο όγδοος τόμος του έργου του είναι αφιερωμένος στην Ήπειρο. Βλ. Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, σ. 20, πρβλ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Α'*, σ. 580

είχε χτιστεί στα 1490, από τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ[498]. Μας πληροφορεί, ότι το μέγεθος του κάστρου ήταν μικρό, πεντάγωνο, χωρίς τάφρο γύρω του, εμπλουτισμένο με άφθονο πολεμικό υλικό[499]. Ο επόμενος περιηγητής που επισκέφτηκε το χώρο είναι ο Άγγλος πρόξενος William Eton, ο οποίος, αναφερόμενος στην Παραμυθιά, δίνει έμφαση στους Αλβανούς κατοίκους της και τη θέση της πόλης[500]. Ο επίσης Άγγλος περιηγητής, αντισυνταγματάρχης William Martin Leake επισκέπτεται τη Θεσπρωτία στις αρχές του 19ου αιώνα (1809)[501]. Επισημαίνει, ότι το κάστρο αποτελεί ακρόπολη μιας αρχαίας πόλης, όπως φαίνεται από

[498] Έχει υποστηριχθεί, ότι ο σουλτάνος Βαγιαζήτ ανήγειρε τζαμί και γκρέμισε ή κάλυψε τα ίχνη του προγενέστερου ναού, αφιερωμένου στον άγιο Δονάτο. Η παράδοση αναφέρει, ότι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός αφιέρωσε το κάστρο στον άγιο Δονάτο, προς τιμή του οποίου ανήγειρε μικρό εκκλησάκι και το οποίο διασώζονταν ως το 1805 και συμπεριέλαβε στην διήγησή του ο Leake. Ερείπια του ναού, όπως είπαμε, δεν σώζονται για να μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την υπόθεση αυτή με ασφάλεια. Έχει υποστηριχθεί, ότι βρισκόταν στο δυτικό τμήμα του κάστρου στο «πλάτωμα», όπου ακόμη και σήμερα διασώζεται τμήμα του μιναρέ (όπως έχει υποστηριχθεί), από το τζαμί που χτίστηκε μετέπειτα. Όμως, όπως είδαμε, ο προσανατολισμός του μιχράμπ (κόγχη) αλλά και το γεγονός, ότι δεν πρόκειται για μιναρέ αλλά για μονολιθική μυλόπετρα, δεν επιβεβαιώνει αυτή την πληροφορία.

[499] Ο Κουρματζής, *Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη*, σ. 17, υποσημ. 1, τοποθετεί χρονολογικά την ανέγερση του τζαμιού στα μέσα του 16ου αιώνα και όχι του 15ου. Βλ. επίσης Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 18 και Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 231-232, οι οποίοι όμως δίνουν επισφαλείς λεπτομέρειες για την πόλη και το κάστρο και ως εκ τούτου πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη.

[500] «*…Η πόλη βρίσκεται δώδεκα λεύγες από τα Γιάννενα και κατέχει έκταση γης με περίμετρο δώδεκα λεύγες, όπου μπορούν να εκστρατέψουν είκοσι χιλιάδες άνδρες…*». Βλ. Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 236-237

[501] Η δραστηριότητά του ξεπερνάει τα όρια του περιηγητισμού. Υπήρξε διπλωμάτης, αρχαιολόγος, τοπογράφος, νομισματολόγος, επιγραφικός, γλωσσολόγος και αρχαιοσυλλέκτης. Βλ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα Γ1'*, σ. 317–318, 321–322, 325

τμήματα τείχους που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή[502]. Αναφορά γίνεται επίσης, στη φυσική οχύρωση του κάστρου που περιτριγυρίζεται από γκρεμούς εκτός από την ανατολική πλευρά που συνδέεται με τον υπόλοιπο λόφο με έναν μικρό αυχένα[503]. Το φρούριο αναφέρεται επίσης ως *Aydonat Kalesi*, επισημαίνοντας, ότι το όνομα προέρχεται από τον τοπικό άγιο Δονάτο[504]. Μνημονεύει την Παραμυθιά ως εκτεταμένη αλβανική πόλη που χωρίζεται «*σε συγκροτήματα σπιτιών που ανήκουν σε φάρες*» και κάνει αναφορά, μεταξύ των άλλων, και στη σπουδαία γεωγραφική της θέση[505]. Μνημονεύει ακόμη την εκκλησία της Παναγίας και τα θαύματα του αγίου Δονάτου, καθώς και την Εύροια και το Γλυκύ[506]. Δεν παραλείπει να επισημάνει και τη σπουδαιότητα της θέσης της Παραμυθιάς, η οποία δεσπόζει και επιβλέπει τον κάμπο της[507].

Ο Γάλλος περιηγητής Pouqueville, αναφερόμενος στην Παραμυθιά επισημαίνει, ότι είναι χτισμένη σε ένα λόφο, του οποίου η υψομετρική διαφορά από το κάστρο «*φτάνει τα 500 πόδια*»[508].

Ο επόμενος περιηγητής που επισκέφτηκε την Παραμυθιά γύρω στα 1820, ήταν ο άγγλος Thomas Smart Hugues[509], ο οποίος

---

[502] Τα οχυρά πάνω σε λόφους είχαν στις περισσότερες περιπτώσεις θεμέλια προγενέστερης περιόδου και εδράζονταν σε ερείπια της ελληνιστικής εποχής ή ακόμη και προηγούμενων εποχών. Βλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 87, πρβλ. Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 61

[503] Στο ίδιο, σ. 60, βλ. και Hammond, *Epirus*, σ. 72-73

[504] Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 63

[505] Στο ίδιο, σ. 59, 70

[506] Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. στο ίδιο, σ. 63-64, 65-67

[507] Στο ίδιο, σ. 70

[508] Ο Pouqueville, στην προσπάθειά του να ανιχνεύσει τη ρίζα του ονόματος Αϊ Δονάτ, συνομίλησε με τους Αλβανούς, που τον συνόδευαν, και, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «*σάστισα όταν είδα ότι ετυμολογούν τη λέξη Αϊδονάτι με τον άγιο Δονάτο, μοναστήρι του οποίου τα ερείπια μας περιέβαλαν*». Βλ. Pouqueville, *Τα Ηπειρωτικά*, σ. 141, 147 και υποσημ. 1

[509] Hugues, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, 1820

αναφέρει τις πλούσιες πηγές, τις οποίες αντίκρυσε[510]. Το ενδιαφέρον του κεντρίζει το κάστρο και τα πολλά κτήρια στο εσωτερικό του αναφέροντας χαρακτηριστικά, ότι πιθανότατα να υπήρχε «ολόκληρη πόλη». Επισημαίνει, ότι «*το κάστρο είναι αρκετά εκτεταμένο και περιτριγυρίζεται από ένα εξωτερικό τείχος, με υποδομή από αρχαία κτίσματα…. Τα θεμέλια πολλών σπιτιών και κτηρίων δείχνουν ότι ολόκληρη η πόλη ή έστω ένα μεγάλο μέρος της βρισκόταν εντός των τειχών*»[511].

Ο εκπρόσωπος της αγγλικής πρεσβείας Robert Walsh, στις αρχές του 19ου αιώνα, την αναφέρει ως μια αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή πόλη με έξοχα δείγματα τέχνης, που φανέρωναν τον υψηλό κοινωνικό πολιτισμό. Κάνει επίσης αναφορά στο τείχος, τα θεμέλια του οποίου εδράζονται πάνω σε ερείπια αρχαίων θεμελίων: «*…τα ερείπια μιας προηγούμενης πόλεως είναι περισσότερο φανερά*»[512]. Συνεχίζοντας την παράδοση των προερχόμενων από την Αγγλία περιηγητών, ο γιατρός Holland αναφέρει, ότι η πόλη της Παραμυθιάς βρίσκεται στο ανώτερο άκρο της πεδιάδας, «*στο κατώτερο μέρος των βουνών που αποτελούν το ανατολικό της όριο*». Το παλαιό κάστρο της Παραμυθιας, αναφέρει, βρίσκεται στο ανώτερο άκρο που σχηματίζεται από μια γυμνή προεξέχουσα μάζα βράχων[513]. Δεν πρέπει να παραληφθεί τέλος, ο λόρδος Robert Curzon, συλλέκτης χειρογράφων και κωδίκων, ο οποίος αναφέρεται

[510] Στο ίδιο, σ. 305-306

[511] Στο ίδιο, σ. 427-435. Η αναφορά αυτή υποδηλώνει, ότι την εποχή αυτή δεν υπήρχαν σπίτια εντός του κάστρου. Οι κάτοικοι είχαν κατέβει στην Παραμυθιά.

[512] Walsh, *Constantinople*, σ. 82-83

[513] Holland, *Ταξίδια*, σ. 242

στα «*ωραιότερα ορειχάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν στην Παραμυθιά πριν από 30 ή 40 χρόνια*»[514].

Οι αναφορές των περιηγητών, αν και κάποιες φορές επισφαλείς, αποδεικνύονται γενικότερα σημαντικές από άποψη περιγραφής και πλούτου πληροφοριών, καθώς δίνουν μια αρκετά καλή εικόνα του κάστρου αλλά και της ευρύτερης περιοχής, πλησιάζοντας προς τον 20ο αιώνα, οπότε παρατηρούνται ραγδαίες αλλαγές στη μορφή της οχύρωσης. Ας μην λησμονούμε τέλος, ότι ο δυτικός ελλαδικός χώρος βρίσκεται υπό τον τουρκικό ζυγό και ως εκ τούτου σε πολλές από τις υπάρχουσες οχυρώσεις, ανάμεσά τους και στο κάστρο του αγίου Δονάτου, πραγματοποιούνται αλλαγές, συμπληρώσεις αρχιτεκτονημάτων και φυσικά καταστροφές αυτών, προκειμένου να λάβει την μορφή που επιθυμούσε ο κατακτητής.

[514] Curzon, *Επισκέψεις στα μοναστήρια της ανατολής*, σ. 59

IV. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

Πριν παρουσιαστεί το κάστρο του αγίου Δονάτου της Παραμυθιάς, η ανάλυση της αναφοράς του Προκοπίου για τα δύο φρούρια του αγίου Δονάτου και τα προβλήματα που προέκυψαν κατά την έρευνα, είναι απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στον γενικότερο οχυρωματικό χαρακτήρα που παρουσιάζει η Παραμυθιά αλλά και ο ευρύτερος θεσπρωτικός χώρος των μεσαιωνικών οικισμών.

Μελετώντας κανείς τα οχυρωματικά δίκτυα στον θεσπρωτικό αλλά και ευρύτερα στον δυτικό ελλαδικό χώρο, διαπιστώνει, ότι η έλλειψη πηγών και ακόμη περισσότερο βιβλιογραφίας, δημιουργεί αρκετά προβλήματα ορολογίας[515]. Οι οχυρώσεις της Παραμυθιάς θα πρέπει ίσως να λαμβάνονται υπόψη ως ένα ενιαίο δίκτυο, αφού αφενός οι ορεινοί όγκοι και αφετέρου τα μεγάλα ποτάμια με τους παραποτάμους τους, σχηματίζουν ένα φυσικό εμπόδιο για κάθε επίδοξο κατακτητή[516] (αεροφ. 7). Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει ο γεωγραφικός χώρος που μελετάται ενισχύουν ακόμη περισσότερο τον ήδη υπάρχοντα αμυντικό του χαρακτήρα[517].

Οι προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται για την προς ανέγερση οχύρωση, αντλούνται από ένα εκ των Στρατηγικών - Τακτικών των Βυζαντινών, μια ανώνυμη πραγματεία που

---

[515] Η μελέτη των οχυρωματικών έργων είναι αρκετά σημαντική, αφού παρέχει πληροφορίες για την εκάστοτε πολιτική αντίληψη, την αντίληψη περί χώρου, την τεχνογνωσία κάθε ιστορικής περιόδου, τους μηχανισμούς ελέγχου, την οικονομία και γενικότερα τον πολιτισμό. Βλ. Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων*, σ. 50

[516] Hammond, *Epirus*, σ. 198-199, Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 205

[517] Στο ίδιο, σ. 199

χρονολογείται στον 10ο αιώνα[518]. Το Τακτικό αυτό αρχίζει με τις τέσσερις βασικές προϋποθέσεις που πρέπει να ισχύουν, ώστε να είναι δυνατή η ίδρυση ενός κάστρου. Αναφέρεται λοιπόν χαρακτηριστικά: «*Περί οικοδομής πόλεως: Δεῖ δέ μέλλουσας πόλεις κτίζειν πρώτον μὲν κατασκοπήσαι τό χωρίον, εἰ τό μέλλον ἐπ' αὐτό κτίζεσθαι τείχος ἀνεπιβούλευτον ἔσται ποτέ τοῖς πολιορκούσι διά τὴν τοῦ χωρίον θέσιν. Δεύτερον δέ πειράσαι τό ὕδωρ καί γνώναι εἰ πρός πόσιν ἀκίνδυνον καί εἰ ἀρκούντως ἔχει πρὸς τὴν τῆς πόλεως χορηγίαν καί τῶν ἄλλων ὅσοι καταφεύγειν εἰς αὐτήν μέλλοιεν ἐν καιρῷ περιστάσεως... Τρίτον δέ καί εἰ λίθον ἔχει τέμνεσθαι δυνάμενον ἤ τετμημένον ἤδη, ἀλλά μη πόρρωθεν μετά πολλών συναγόμενον τῶν κινδύνων, ὡσαύτως καί εἰ τό ξύλον μὴ λίαν μακρόθεν μηδέ δέ δυσβάτων τόπων ἀποφέρεται ὥστε ἀδυνάμως ἔχειν πρὸς τήν τῶν οἰκοδομημάτων συντέλειαν. Καί τέταρτον, εἰ σιτοφόρος ἡ χώρα καθέστηκεν ἤ καί ἄλλοθεν σιτοδοτείσθαι δύναται*». Αφού λοιπόν εξασφαλιστούν αυτές οι τέσσερις βασικές αρχές, το Τακτικό συνεχίζει με την επιλογή της κατάλληλης εδαφικής θέσης, ως προς τη γεωμορφολογία του εδάφους[519]. Αναφέρονται λοιπόν τα εξής: «*Ποῦ δεῖ κτίζειν πόλιν· Χωρία τοίνυν ἐπιτήδεια ἐστίν εἰς κτίσιν πόλεων, καί μάλιστα εἰ μέλλοι πλησιαίτερα κείσθαι τῶν ὀρων, ὁσα κατά λόφον κείται, κρημνοῖ δέ κύκλω τήν ἄνοδον ἀποφράττουσιν, ἔτι δέ καί ὁσα ὑπό μεγίστων ποταμών κυκλούται ἤ κυκλούσθαι δύνανται οὐ δυναμένων ἀλλοθι μεταφέρεσθαι διὰ τήν τοῦ χωρίου φύσιν, ἔτι δέ*

[518] *De Re Military*, κεφ. ι', ια', ιβ'. Τα κεφάλαια «*Περὶ οἰκοδομῆς πόλεως*» και «*Ποῦ δεῖ κτίζειν πόλιν*» παρέχουν σημαντικά στοιχεία για το θέμα μας. Πρβλ. Κόλιας, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 79. Στα *Πολιορκητικά*, όπως είναι αλλιώς γνωστά τα *Τακτικά*, διαφαίνεται η αγωνία για την τείχιση των πόλεων και την προπαρασκευή για πολιορκία. Βλ. Μπούρας, *Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις*, σ. 6

[519] Μπακιρτζής, *Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων*, σ. 142

καί ὅσα ἐπί θαλάττης ἤ μεγίστων ποταμῶν κείμενα ἰσθμών ἐχει θέσιν ὀλίγω παντελώς μέρει τῆ ἠπείρω συναπτόμενα». Στη συνέχεια γίνονται «συστάσεις» για τον τρόπο θεμελίωσης των τειχών, ιδίως στις περιπτώσεις των θαλάσσιων τειχών, καθορίζονται οι αποστάσεις, ώστε να προστατεύονται οι αμυνόμενοι από τον κίνδυνο βελών, δίνονται οδηγίες για το μέγεθος των οικισμών, για τις διαστάσεις των λίθων, το πάχος των τειχών (*Δεῖ τοίνυν τό μὲν πάχος τῶν τειχῶν οὐκ ἔλαττον πέντε πηχῶν, ἔχειν τὸ δὲ ὕψος πηχῶν εἴκοσι*), για τους τρόπους προστασίας των τειχών από τις κρούσεις των κριών, για τις μορφές και τις διαστάσεις των πύργων και των επάλξεων και τέλος, για την κατασκευή προτειχισμάτων και για κάθε είδους κατασκευαστική λεπτομέρεια[520].

Η γεωγραφική θέση που καταλαμβάνει το κάστρο του αγίου Δονάτου με τη φυσική οχύρωση και την εποπτεία του στον κάμπο της Παραμυθιάς, πληροί πολλούς από τους όρους που αναφέρονται παραπάνω και συνηγορεί στη διαχρονικότητα της οχυρωμένης θέσης (αεροφ. 1). Η οχύρωση αναπτύσσεται με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, στους πρόποδες του όρους Κορίλα σε υψόμετρο 600 περίπου μέτρων[521] (σχέδ. 1). Είναι χτισμένο σε θέση φυσικά οχυρή και ελέγχει στα δυτικά τις διαβάσεις από και προς τις κοιλάδες του Καλαμά, του Αχέροντα και βόρεια τη διάβαση Ελευθεροχωρίου – Δωδώνης[522].

Η θέση που τοποθετείται το κάστρο του αγίου Δονάτου ήταν σημαντική για τους εκάστοτε κυρίαρχους, γιατί εξασφάλιζε τον έλεγχο στην πεδιάδα της Παραμυθιάς, καθώς και την απρόσκοπτη

---

[520] *De Re Military*, κεφ. ια, ιβ, πρβλ. Βαγιακάκος, *Οχυρωτική και γλώσσα*, σ. 44-56, 59 και Μπούρας, *Πολεοδομικά*, σ. 90

[521] Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 14

[522] Στο ίδιο, σ. 14, πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 158

επικοινωνία με τη θάλασσα[523] (εικ. 10). Όπως και σε ολόκληρη τη γύρω περιοχή, έτσι και στη θέση, όπου αναπτύσσεται η οχύρωση, η βλάστηση είναι αρκετά πυκνή, σε σημείο που να καθιστά δύσκολη την πρόσβαση προς αυτή, ακόμη και σήμερα.

Στην ανατολική πλευρά, σε απόσταση 100 περίπου μέτρων από την είσοδο του κάστρου και με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, το έδαφος βρίσκεται σε χαμηλότερο σημείο από ότι ο χώρος, όπου αναπτύσσεται η οχύρωση. Στο κατώτερο σημείο, νότια του αυχένα που οδηγεί στο κάστρο, δημιουργείται συγχρόνως ένας δεύτερος αυχένας – πέρασμα, κατά μήκος του οποίου διακρίνεται συγκεντρωμένο πλούσιο οικοδομικό υλικό. Σε όλο το φυσικό αυτό πέρασμα που οδηγεί στο κάστρο, υπάρχει πλούσιο διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, αλλά και σωροί σε κάποια σημεία, ενώ στα νοτιοανατολικά υπάρχει αναλημματικός τοίχος. Η συγκεκριμένη τοποθεσία καλύπτει όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις (οικοδομικό υλικό, ξυλεία, ύδατα, φυσική οχύρωση), ώστε να μας οδηγήσει εύλογα στο συμπέρασμα για πιθανή ύπαρξη οικισμού, που αναπτυσσόταν έξω από το κάστρο και προς την πλευρά του Κορίλα, αφού ήταν η μοναδική πλευρά από όπου υπήρχε εύκολη πρόσβαση και το έδαφος είναι στο μεγαλύτερο βαθμό επίπεδο.

Η πλούσια βλάστηση και η ύπαρξη αναγκαίας ξυλείας, το πλούσιο οικοδομικό υλικό, η ύπαρξη πηγών νερού, καθώς και η προστασία που παρείχε τόσο το βουνό του Κορίλα, όσο και η κοντινή απόσταση από το κάστρο, αυξάνουν κατά πολύ τις πιθανότητες για την ύπαρξη και ανάπτυξη οικισμού στον αυχένα που δημιουργείται πριν την είσοδο του κάστρου. Οι αναφορές περιηγητών, που κατά καιρούς επισκέφθηκαν το κάστρο του αγίου

[523] Στο ίδιο, σ. 15-16

Δονάτου, συνεπικουρούν σε μια τέτοια υπόθεση. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Williams Martin Leake, ο οποίος αναφέρει, ότι υπήρχαν αρχιτεκτονικά λείψανα και έξω από το κάστρο[524].

Ο φυσικά οχυρωμένος λόφος, πάνω στον οποίο χτίστηκαν, με διαδοχικές φάσεις, από την αρχαιότητα και κυρίως από την ελληνιστική εποχή έως και την εποχή της τουρκοκρατίας, οι οχυρώσεις, έχει όλες του τις πλευρές δύσβατες ή απόκρημνες, με εξαίρεση την ανατολική πλευρά, στην οποία, όπως είπαμε, υπάρχει η πρόσβαση, συνδεόμενη με έναν στενό αυχένα με το βουνό του Κορίλα[525]. Η αντίθετη δυτική πλευρά, όπου και η κεντρική μεγαλοπρεπής είσοδος (εικ. 42), είναι περισσότερο προσιτή και μπορεί κανείς να ανέλθει με σχετική ευκολία. Την πρόσβαση απ' αυτή την πλευρά, βοηθούν αναβαθμοί, που σχηματίζουν μονοπάτι, τμήματα του οποίου διασώζονται μέχρι σήμερα. Η βόρεια και νότια πλευρά είναι απόκρημνες και ενισχύονται με υψηλό τείχος. Η βορειοανατολική μάλιστα πλευρά, καθώς επίσης και η νοτιοανατολική είναι οι πλέον απρόσιτες που οδηγούν σε γκρεμό, καθιστώντας την πρόσβαση αδύνατη. Αν και δεν υπήρχε η ανάγκη ανέγερσης τείχους στις πλευρές αυτές, ωστόσο τη φυσική οχύρωση

---

[524] Σήμερα βεβαίως δεν είναι ορατά, παρά μόνο το πλούσιο οικοδομικό υλικό. Βλ. Leak, *Travels*, σ. 61, πρβλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 141

[525] Ο Δάκαρης μας πληροφορεί για την ύπαρξη οικισμού από την αρχαία εποχή. Πλούσιο είναι εξ άλλου το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιείται, με τους τεράστιους ογκόλιθους. Βλ. Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 14, πρβλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 64-65, Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 60. Έχει υποστηριχθεί η άποψη (Foss, *Epirus*, σ. 172), ότι το φρούριο του αγίου Δονάτου συνδέεται με την κυριαρχία των Βενετών σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και ως εκ τούτου, ότι ανηγέρθη από εκείνους. Με δυτικούς το συνδέει και ο Pouqueville, *Τα Ηπειρωτικά*, σ. 141, ο οποίος αναφέρει, ότι η Παραμυθιά ονομαζόταν από του Νορμανδούς, Καστέλ-σαιντ-Ντονά. Πρέπει βεβαίως να απορριφθεί μια τέτοια άποψη, καθώς δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «βενετσιάνικο» φρούριο, δεδομένης της ύπαρξής του από την ελληνιστική και ίσως και την αρχαϊκή εποχή.

με τους τεράστιους βράχους, ενισχύει τείχος με μεταγενέστερες προσθήκες. Στο εξωτερικό τείχος και σε ολόκληρο το οχυρό, παρατηρούνται διαδοχικές φάσεις ανέγερσης, από την ελληνιστική εποχή και ίσως παλαιότερα, την βυζαντινή και την εποχή της τουρκοκρατίας (εικ. 3,6,13,83). Η ανασκαφική έρευνα στον οχυρωμένο λόφο, πιθανότατα θα προσθέσει νέα στοιχεία σχετικά με τις φάσεις ανέγερσης του οχυρού.

Η βόρεια και η δυτική πλευρά συνδέονται εξωτερικά με μονοπάτι, που περιβάλλει το τείχος, ενώ οι δρομίσκοι που οδηγούν στα ριζά του λόφου, έκαναν από την πλευρά της σημερινής Παραμυθιάς δυνατή, έστω και με δυσκολία, την πρόσβαση στην οχύρωση (εικ. 76). Η νότια και η δυτική πλευρά δεν συνδέονται εξωτερικά, καθώς ο λόφος είναι απόκρημνος και οδηγεί στον γκρεμό.

Στον εξωτερικό περίβολο[526] διακρίνονται διαδοχικές οικοδομικές φάσεις: η πρώτη, βέβαιη φάση, της ελληνιστικής εποχής, με τους μεγάλων διαστάσεων ασβεστολιθικούς δόμους, η δεύτερη της βυζαντινής εποχής[527], με τους μικρότερους λαξευμένους και ακανόνιστους λίθους, που συνδέονται με κονίαμα και πλίνθους και η τρίτη της εποχής της τουρκοκρατίας, με την αργολιθοδομή[528] (εικ. 20,21). Ωστόσο, η κατοίκηση του λόφου πρέπει να πραγματοποιήθηκε νωρίτερα της ελληνιστικής εποχής. Η θέση του λόφου δίπλα στην πεδιάδα της παραμυθιάς, όπως επίσης και η φυσική θωράκιση από το βουνό του Κορίλα, αποτελούν δύο

[526] Για τον περίβολο, γενικά, βλ. Βαγιακάκος, *Οχυρωτική και γλώσσα*, σ. 46-47

[527] Την βυζαντινή εποχή, όταν πραγματοποιείται η ανακαίνιση της οχύρωσης, χρησιμοποιείται και προγενέστερο οικοδομικό υλικό.

[528] Η αργολιθοδομή χρησιμοποιείται αρκετά συχνά σε οχυρώσεις και κτήρια της υπό μελέτη τοποθεσίας. Δυστυχώς, η πλούσια βλάστηση που κατακλύζει την περιοχή περιορίζει την έρευνα. Βλ. Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 105

σημαντικά στοιχεία που πιθανότατα μαρτυρούν τη διαχρονικότητα του κάστρου.

Στην είσοδο του κάστρου ορθώνεται κάθετος βράχος, 20μ. περίπου, τον οποίο στο υψηλότερο σημείο ενισχύει οχυρωματική παρέμβαση, με την ανέγερση τείχους και πύργων (εικ. 1, 2). Σε απόσταση 15μ. από αυτόν και 25μ. πριν από την είσοδο του κάστρου, υπάρχει φυσική οχύρωση με άλλους βράχους, αλλά και με μεγάλες ακανόνιστες πέτρες, η μία δίπλα στην άλλη. Σε αρκετά τμήματα του φυσικού τείχους έχουν τοποθετηθεί επιπλέον, ακανόνιστοι αλλά και λαξευμένοι λίθοι, από αρχαίο οικοδομικό υλικό, γεγονός το οποίο μαρτυρεί τη δημιουργία ενός είδους προμαχώνα πριν την είσοδο στο κάστρο[529] (εικ. 2,3). Στη νοτιοανατολική πλευρά διατηρούνται τμηματικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (πολυγωνικό τείχος), μήκους 9μ. από λαξευμένους τραπεζιόσχημους λίθους, που δυσχέραιναν την πρόσβαση στον οχυρωμένο λόφο από την ανατολική είσοδο. Ο Σ. Δάκαρης υποστηρίζει, ότι στην ανατολική αυτή πλευρά υπήρχε μια ακόμη πύλη, από την οποία οδηγούνταν κανείς στην βορειοανατολική πλαγιά του Κορίλα, η οποία σήμερα δεν διασώζεται[530].

Η μορφολογία που παρουσιάζει το τμήμα αυτό του κάστρου από την πλευρά του αυχένα, δημιουργεί την εντύπωση, ότι το κάστρο προεκτείνονταν για 15 περίπου μέτρα προς τα ανατολικά. Οι μεγάλοι βράχοι δίνουν την εντύπωση, ότι δημιουργούν και μια ακόμη είσοδο, ένα στενό πέρασμα, πριν την κύρια είσοδο του κάστρου, αφού διακόπτονται μέχρι ενός σημείου και συνεχίζουν με

---

[529] Πρόκειται για την λεγόμενη τάμπια ή tabya. Αυτό το διατείχισμα προσέφερε μια επιπλέον γραμμή άμυνας για τους υπερασπιστές του οχυρού. Πρβλ. Μπούρας, *Πολεοδομικά*, σ. 90

[530] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 140

κατεύθυνση ανατολικά – νοτιοανατολικά. Αξίζει να σημειωθεί, ότι σε ολόκληρη την ανατολική πλευρά υπάρχει πλούσια κεραμική.

Στην ανατολική πλευρά υπάρχει μια από τις εισόδους του κάστρου, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της έχει καταστραφεί. Στο επικλινές έδαφος πριν την είσοδο, σώζεται πλακόστρωση με ισχυρό συνδετικό υλικό και αναλημματικός τοίχος, ενώ την είσοδο περικλείουν λαξευμένοι ογκόλιθοι που μαρτυρούν την πρώτη φάση χρήσης του οχυρού. Από την είσοδο αυτή γινόταν η πρόσβαση στον οχυρωμένο λόφο, κατά την ελληνιστική εποχή, οπότε και τοποθετείται η ανέγερση του κάστρου, και πιθανότατα αποτελούσε την κύρια είσοδο της οχύρωσης. Όπως σε όλο το οχυρό, έτσι και εδώ χρησιμοποιείται αρχαίο οικοδομικό υλικό. Οι ασβεστολιθικοί ογκόλιθοι είναι τοποθετημένοι επάλληλα, ενώ χαρακτηριστική είναι η απουσία συνδετικού υλικού (εικ. 3). Η είσοδος έχει πλάτος ενός μέτρου και ίσως ήταν σε χρήση μόνο κατά την ελληνιστική εποχή, αφού μετά την ανακαίνιση της οχύρωσης από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, την κεντρική είσοδο αποτελούσε αυτή της δυτικής πλευράς.

Στη νοτιοανατολική πλευρά, αριστερά από την κύρια είσοδο της ελληνιστικής εποχής, διακρίνεται από την εσωτερική πλευρά, μικρό άνοιγμα, το οποίο προστατευόταν από τους φυσικούς βράχους· αποτελούσε κρυφό πέρασμα (κρυφή πυλίδα) και οδηγούσε εκτός των τειχών του κάστρου. Δεν υπήρχε δυνατότητα εισόδου περισσοτέρων του ενός ατόμου και έτσι ακόμη και σε περίπτωση που γινόταν αντιληπτή η ύπαρξή της από τον εχθρό και πάλι δεν θα επιτυγχάνονταν η κατάληψη του οχυρού, λόγω της στενότητάς του και συνεπώς τον περιορισμό στην είσοδο περισσοτέρων του ενός επιτιθέμενων (εικ. 4, 5). Στο εξωτερικό του ανατολικού αυτού τείχους, δεξιά της εισόδου και στο κάτω τμήμα του βράχου,

υφίσταται μικρό τοιχίο, που ενσωματώνεται στη φυσική οχύρωση και καλύπτει το πέρασμα που δημιουργείται με αφετηρία το εσωτερικό των τειχών[531].

Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες οχυρώσεις της περιοχής και φυσικά δεν ήταν τόσο εύκολη η πρόσβαση σ' αυτήν. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός, ότι για να φτάσει κανείς από την πλευρά αυτή στο κάτω τμήμα του κάστρου, όπου και αναπτύσσεται ο κύριος οικισμός, έπρεπε να περάσει από αλλεπάλληλες εισόδους. Ο εισερχόμενος από την είσοδο της ανατολικής πλευράς δεν βρισκόταν στο κύριο τμήμα του κάστρου, καθώς υπήρχε και δεύτερη εσωτερική πύλη στη νότια πλευρά και σε απόσταση εκατό περίπου μέτρων από αυτήν (εικ. 7). Οι δύο πύλες συνδέονταν μεταξύ τους με ένα στενό μονοπάτι πλάτους ενός μέτρου. Το σημείο αυτό βρίσκεται ακριβώς κάτω από την ακρόπολη, η οποία δεσπόζει στο υψηλότερο τμήμα της οχύρωσης, με το έδαφος να είναι αρκετά επικλινές, μη επιτρέποντας την ανέγερση κτηρίων. Μολονότι το έδαφος είναι απόκρημνο, καθιστώντας αδύνατη την πρόσβαση στην ακρόπολη από την πλευρά αυτή, ωστόσο έχει χτιστεί τείχος με αρχαίο οικοδομικό υλικό. Το τμήμα αυτό του τείχους συνεχίζει με κατεύθυνση ανατολικά – νοτιοανατολικά ακολουθώντας τα δύσβατα σημεία του λόφου (εικ. 9).

Η στενή δίοδος συνεχίζει στις παρυφές του λόφου, με κατεύθυνση νοτιοδυτική και γίνεται ακόμη στενότερη πλησιάζοντας στη δεύτερη πύλη (εικ. 7). Στο σημείο αυτό διακρίνει κανείς

[531] Πρόκειται για κρυφό πέρασμα και όχι για την τέταρτη είσοδο στο κάστρο, όπως έχει υποστηριχθεί. Βλ. Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 17. Για την κατασκευή κρυφών περασμάτων, βλ. Winter, *Greek fortification*, σ. 253-268

κατάλοιπα τείχους, μήκους δεκαπέντε περίπου μέτρων, τα οποία διασώζονται τμηματικά και συνδέουν το κάτω τμήμα της ακρόπολης με τη δεύτερη πύλη, εμποδίζοντας ουσιαστικά την είσοδο σε κάθε επίδοξο κατακτητή. Αριστερά και δεξιά της πύλης υψώνεται τείχος, ύψους 3,5 περίπου μέτρων στη νότια πλευρά και 2μέτρων στη βόρεια (εικ. 8). Στο νότιο τείχος διακρίνει κανείς δύο φάσεις. Στο τμήμα που βρίσκεται πιο κοντά στην είσοδο χρησιμοποιούνται ακανόνιστες πέτρες με πλίνθους, ενώ στην προέκτασή του λίθοι με συνδετικό υλικό. Χαρακτηριστικό στο σημείο αυτό του τείχους είναι η απουσία πλίνθων, μαρτυρώντας και μια μεταγενέστερη φάση, εν συγκρίσει με το τμήμα κοντά στην είσοδο. Στην αρχή του νότιου τείχους ανοίγονται δύο οπές, σε απόσταση ενός μέτρου μεταξύ τους, των οποίων η χρήση είναι άγνωστη. Πιθανότατα ήταν οπές βάσης δοκών, στις οποίες στηρίζονταν η είσοδος του οχυρού και όχι αγωγοί αποχέτευσης, όπως δίνεται μια πρώτη εντύπωση (εικ. 8). Όλο αυτό το αρχιτεκτονικό σύνολο πριν από την είσοδο στο κάστρο, αποτελούσε ένα είδος προμαχώνα και ένα δεύτερο σημείο άμυνας πριν το κύριο μέρος του κάστρου, μετά την ανατολική πύλη. Αν κατάφερνε ο εχθρός να εισέλθει από το σημείο αυτό, ανοίγονταν μπροστά του πλέον το κύριο μέρος του φρουρίου.

Το νότιο τείχος συνεχίζει με την ίδια κατεύθυνση μέχρι το πιο απόκρημνο σημείο του λόφου και αποτελούσε το εξωτερικό τείχος της οχύρωσης, πάχους από 0,70μ. έως 1μ.. Αποτελείται από μικρές πέτρες αλλά και μεγάλους ακανόνιστους λίθους, που φέρουν ισχυρό συνδετικό κονίαμα, ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο του βράχου, σχηματίζοντας χωρίς να είναι αναγκαίο, σημείο άμυνας, ένα ισχυρότατο τείχος (εικ. 9, 13). Υπάρχει επίσης τοίχος αντιστήριξης, μήκους 10 περίπου μέτρων, εγκάρσιος στο προηγούμενο τείχος, ο οποίος δημιουργεί, με κατεύθυνση

νοτιοδυτικά, μονοπάτι, που οδηγεί στο κάτω τμήμα της οχύρωσης. Στην προέκταση της διόδου που δημιουργεί το εγκάρσιο τείχος και στο πιο χαμηλό του τμήμα, υπάρχει σωρός από πέτρες, άγνωστο αν προέρχονται από γκρεμισμένο τοίχο ή από βοηθητικά κτήρια.

Στο χώρο που ανοίγεται μετά τη δεύτερη είσοδο και μεταξύ του γκρεμού της νότιας πλευράς και του φρυδιού της βόρειας πλευράς, υπάρχει βραχώδες επικλινές έδαφος με διάσπαρτους πλίνθους και σωρούς από οικοδομικό υλικό (εικ. 12). Στο επικλινές αυτό έδαφος και σε απόσταση 30 περίπου μέτρων από την ακρόπολη σχηματίζεται λαξευμένος ορθογώνιος επίπεδος χώρος, διαστάσεων 7x4μ., του οποίου τη χρήση αγνοούμε.

Σε απόσταση 100 περίπου μέτρων από την δεύτερη πύλη διαφαίνεται το πέρασμα που οδηγούσε στο κάτω μέρος της ακρόπολης. Με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, υψώνονται στην βόρεια και νότια πλευρά του στενού περάσματος δύο υψηλοί τοίχοι (εικ. 20, 21, 27). Είναι χτισμένοι κατά την εποχή της τουρκοκρατίας με μικρές ακανόνιστες πέτρες, που ενώνονται μεταξύ τους με συνδετικό υλικό. Ο τοίχος της βόρειας πλευράς έχει ύψος τριών περίπου μέτρων, της νότιας πλευράς σώζεται σε χαμηλότερο ύψος ενός μέτρου, ενώ και οι δύο τοίχοι εδράζονται σε φυσικά τμήματα του βράχου που ακολουθούν το κατωφερές μονοπάτι. Σε ολόκληρη τη νοτιοδυτική πλευρά είναι διάσπαρτοι σωροί από ακανόνιστες πέτρες και διασώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, πιθανότατα βοηθητικών κτηρίων, της εποχής της τουρκοκρατίας. Δυστυχώς, λόγω της πυκνής βλάστησης στο σημείο αυτό του κάστρου, καθίσταται αδύνατη ακόμη και η συγκέντρωση φωτογραφικού υλικού. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός, ότι ακόμη και οι φυσικοί βράχοι έχουν λαξευτεί με επιμέλεια, δημιουργώντας πλακόστρωτο δάπεδο μέχρι το κατώτερο τμήμα του μονοπατιού (εικ.

14,16,17). Στους αναβαθμούς που σχηματίζονται, τοποθετούνται κάθετα λαξευμένες πέτρες, πιθανότατα για τη συγκράτηση του νερού, το οποίο οδηγείται σε φυσικό κανάλι στο τέλος των αναβαθμών με κατεύθυνση ανατολικά προς δυτικά.

Στο νότιο τμήμα του κάστρου υπάρχουν επίσης θεμέλια αλλά και αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα, των οποίων τη χρήση αγνοούμε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα συγκρότημα, αποτελούμενο από τρία μονόχωρα θολωτά κτήρια, με άγνωστη τη χρήση τους (εικ. 18, 19). Εξωτερικά των θολωτών κτηρίων, διαμορφώνεται ενιαίο αίθριο, που περιβάλλεται με τοίχο, ανατολικά του οποίου διαμορφώνονται τρεις είσοδοι που οδηγούν σ' αυτά. Πρόκειται πιθανότατα για αποθηκευτικούς χώρους που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες αποθήκευσης τροφίμων ή πολεμοφοδίων ή ακόμη και τις ανάγκες σταυλισμού των κατοίκων της οχύρωσης.

Το κατηφορικό μονοπάτι συνεχίζει στο επικλινές έδαφος, όπου υψώνεται επίσης τμήμα τοίχου στην βόρεια πλευρά, με κατεύθυνση ανατολικά προς δυτικά, διαστάσεων 2,70 x 0,70μ., το οποίο σχηματίζεται από ακανόνιστες πέτρες και συνδετικό υλικό που εδράζεται σε μεγάλους βράχους.

Το μονοπάτι πριν από την επόμενη είσοδο οδηγεί σε λιθόστρωτο χώρο. Στο σημείο αυτό σχηματίζεται κοίλωμα στην βόρεια πλευρά, στην προέκταση του οποίου υφίσταται άνοιγμα σχήματος > Πιθανότατα πρόκειται για μια ακόμη είσοδο, με οχυρωματικό ίσως χαρακτήρα, την τελευταία πριν από το κύριο μέρος του κάστρου, που σχηματίζεται κυρίως από λαξευμένους αλλά και ακανόνιστους λίθους (εικ. 23). Ο τοίχος της νότιας πλευράς στην προέκτασή του γίνεται κοίλος και δημιουργεί ένα είδος προμαχώνα, στόχος του οποίου ήταν η προστασία των κτηρίων

της νότιας και νοτιοδυτικής πλευράς, ένα στοιχείο που δικαιολογεί την άποψη για ύπαρξη πύλης στη βόρεια πλευρά του περάσματος (εικ. 24, 25). Από την τελευταία αυτή είσοδο είναι ορατά διάσπαρτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε όλο τον δυτικό, τον βορειοδυτικό και τον νοτιοδυτικό χώρο. Πρόκειται για το πλέον καλά διατηρημένο τμήμα του κάστρου με πλούσια αρχιτεκτονικά λείψανα της εποχής της τουρκοκρατίας.

Από την τελευταία είσοδο και εξής, το μονοπάτι συνεχίζει, με τη διαφορά, ότι ο εκατέρωθεν τοίχος είναι αρκετά χαμηλότερος και οδηγεί στο κυρίως τμήμα του κάστρου. Η τοιχοποιία αποτελείται από ακανόνιστους λίθους και λειτουργεί ως τοίχος αντιστήριξης, ενώ χαρακτηριστική είναι η απουσία συνδετικού υλικού. Το μονοπάτι αυτό συναντά ένα δεύτερο, το οποίο προχωρά με κατεύθυνση βορειοδυτική. Τα δύο μονοπάτια, αφού συναντηθούν, συνεχίζουν ενιαία και καταλήγουν στο κάτω τμήμα του κάστρου, το οποίο επίσης είναι λιθόστρωτο, πλάτους 3 περίπου μέτρων (εικ. 28,29,30). Το ενιαίο μονοπάτι στη συνέχεια διαχωρίζεται, δημιουργώντας δύο βραχίονες, εκ των οποίων ο ένας οδηγεί στην κεντρική μεγαλοπρεπή είσοδο της δυτικής πλευράς του κάστρου και στη συνέχεια στη δυτική πλαγιά και ο άλλος στο δυτικό και βορειοδυτικό τμήμα του κάστρου, όπου και αναπτύσσεται ο κύριος οικισμός.

Το κύριο τμήμα του κάστρου εκτείνεται σε επίπεδο έδαφος και αποτελείται από εκτεταμένο σύμπλεγμα κτηρίων που απλώνεται από το κέντρο της δυτικής πλευράς του λόφου, μέχρι και το βόρειο τμήμα του[532] (εικ. 50, 51, 52). Πρόκειται για το τμήμα του κάστρου, το

[532] Το κάτω τμήμα του κάστρου αναφέρεται από τους περιηγητές ως «*το κάστρο του Γαλατά*» και πολλές φορές διαχωρίζεται από το πάνω τμήμα, όπου και η ακρόπολη, βλ. Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 60

οποίο διασώζει εκτεταμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στο οποίο έχουν γίνει νεότερες προσθήκες (σχέδ. 2). Τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία αποκαλύπτουν, ότι δεν επρόκειτο απλώς για κτήρια που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες στέγασης των κατοίκων αλλά πιθανώς για το διοικητήριο του φρουρίου με τους βοηθητικούς του χώρους, που θα εξυπηρετούσαν πιθανότατα τις ανάγκες στέγασης της φρουράς, καθώς και σημαντικών προσώπων της διοίκησης. Αυτό αποδεικνύεται τόσο από τη συγκεκριμένη θέση που κατέχει στο λόφο εντός του κάστρου όσο και από την επιμελημένη και ενισχυμένη του κατασκευή (εικ. 53, 54, 56).

Τα κτήρια του «πολύχωρου» αυτού συγκροτήματος εφάπτονται, με κοινές πλευρές και εισόδους και λιθόστρωτα δάπεδα (εικ. 68, 70). Ακολουθεί τα χαρακτηριστικά της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, καθώς αποτελείται από πολλούς μικρούς χώρους 2 ή 3 δωματίων που επικοινωνούσαν μεταξύ τους (εικ. 72). Οι αναβαθμοί που διασώζονται σε ορισμένα κτήρια αποδεικνύουν, ότι επρόκειτο για διώροφα κτίσματα, υπόθεση η οποία ενισχύεται από την ύπαρξη ενός τμήματος τετράγωνου πεσσού στο βόρειο τμήμα του συμπλέγματος που πιθανότατα υποβάσταζε έναν δεύτερο όροφο (εικ. 68). Για την ανέγερση του συγκροτήματος χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό, αποτελούμενο από ακανόνιστες και λαξευμένες πέτρες, με κονίαμα, δημιουργώντας έτσι έναν ισχυρότατο εξωτερικό περίβολο πάχους μεγαλύτερο των 0,70μ.. Στους τοίχους του συμπλέγματος στην ανατολική πλευρά υπάρχουν οπές, από τις οποίες τροφοδοτούνταν πιθανότατα τα κτήρια με νερό, ενώ στα σημεία, όπου και οι οπές, στο ύψος του δαπέδου, βρίσκονται λουτήρες (εικ. 63, 64, 71).

Το γεγονός, ότι το συγκρότημα αυτό των κτηρίων αποτελούσε ένα είδος διοικητηρίου, αποδεικνύεται μεταξύ των άλλων και από

την επιμεληµένη, όπως είπαμε, κατασκευή των τοίχων, το πάχος τους αλλά και από τις πολεμίστρες που διακρίνονται κυρίως στο νοτιοανατολικό τμήμα του, το οποίο είναι και το καλύτερα διατηρημένο (εικ. 62). Οι πολεμίστρες είναι στραμμένες προς το μονοπάτι που οδηγεί στο κύριο μέρος του φρουρίου, στοιχείο ενδεικτικό της λειτουργίας του όλου συμπλέγματος. Το τμήμα αυτό του συμπλέγματος ίσταται σε ύψος 4μ. και έχει αψιδωτή απόληξη (εικ. 60, 61). Στο νότιο τμήμα του κτηρίου, οι δύο πολεμίστρες είναι διακοσμημένες με ιδιαίτερη επιμέλεια, όπως διαφαίνεται στο εσωτερικό, με τετράγωνα ανοίγματα, που απολήγουν στα χαρακτηριστικά ισλαμικά τόξα (εικ. 62). Η ιδιαίτερη φροντίδα στην ανέγερση του συγκεκριμένου τμήματος του «πολύχωρου» αυτού συγκροτήματος, ο τρόπος κατασκευής του, καθώς και η διατήρησή του, μαρτυρούν, ότι πρόκειται για το κεντρικό κτήριο του διοικητηρίου. Επιπλέον, το κτήριο αυτό βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο, εν συγκρίσει με τα υπόλοιπα κτήρια του συμπλέγματος. Το όλο σύμπλεγμα αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα, ξεκινώντας δυτικότερα με τα χαμηλότερα δωμάτια και καταλήγοντας ανατολικότερα με τα υψηλότερα (σχέδ. 2). Οι είσοδοι έχουν χτιστεί με ιδιαίτερη φροντίδα, όπως διαπιστώνει κανείς από τους λαξευμένους λίθους που σχηματίζουν τις γωνίες τους.

Στα ανατολικά του συμπλέγματος, υπάρχει ύψωμα από τεράστιους βράχους, σχηματίζοντας φυσική οχύρωση. Τη φυσική οχύρωση συμπληρώνει τοίχος αντιστήριξης, ακριβώς έναντι του παραπάνω κτηρίου, στο σημείο που οι βράχοι δημιουργούν κενό, φράσσοντας ουσιαστικά το πέρασμα. Στο υψηλότερο σημείο και με κατεύθυνση από νότια προς βόρεια αλλά και από βόρεια προς νότια συνεχίζει ο τοίχος αντιστήριξης δίνοντας την εντύπωση οχύρωσης (εικ. 58). Σε αυτό το σημείο, λόγω της έλλειψης πηγών, μόνο

υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Η πιο πιθανή ερμηνεία, είναι ότι αποτελούσε τοίχο που συγκρατούσε το βάρος που δημιουργούνταν στο έδαφος, αφού προς τα ανατολικά, πάνω από αυτόν, υπάρχουν κτήρια τη χρήση των οποίων αγνοούμε. Δεν αποκλείεται όμως, να υπήρχε τοίχος και σε υψηλότερο σημείο, ώστε να αποτελεί τμήμα της οχύρωσης και ουσιαστικά ένα τελευταίο σημείο άμυνας πριν από τον κύριο οικισμό[533]. Ο λόφος αυτός που σχηματίζουν οι φυσικοί βράχοι μαζί με τον τοίχο, βρίσκεται σε υψηλότερο σημείο από το διοικητήριο, που αναπτύσσεται δυτικότερα απομονώνοντάς το και προστατεύοντάς το και από την πλευρά αυτή. Παρατηρούνται λοιπόν στο όλο συγκρότημα αλλεπάλληλες είσοδοι, προμαχώνες και γενικά οχυρωματικά έργα, τα οποία δημιουργούν αρκετά σημεία άμυνας πριν από τον κυρίως οικισμό.

Το παραπάνω συγκρότημα αναπτύσσεται μέχρι τη βορειοδυτική πλευρά, όπου και η βόρεια πύλη (εικ. 73). Ανατολικά της πύλης αυτής και σε απόσταση 4μ., υπάρχει πύργος τετράγωνης κάτοψης, που έχει οικοδομηθεί με ακανόνιστες πέτρες, κονίαμα και πλίνθους τοποθετημένους στους αρμούς[534] (εικ. 77). Δυτικά της εισόδου και με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά διακρίνεται στενός περίδρομος κατά μήκος των επάλξεων (εικ. 78, 79). Ο

---

[533] Από το σημείο αυτό πιθανότατα αναπτυσσόταν η οχύρωση που αναφέρεται από τους περιηγητές ως «*Γαλατάς*». Ο Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 60-61, αναφέρει, ότι « *Όπως συνήθως γινόταν στην Τουρκία υπήρχαν οικίες, πολλές στον αριθμό με ιδιωτικά σπίτια. Βρίσκονται στο κάτω μέρος του κάστρου, στην πλαγιά, η οποία καταλήγει σε έναν άλλο οχυρωμένο βράχο που ονομάζεται Γαλατάς*» και επίσης: «*Στο χαμηλότερο τμήμα της ακρόπολης που βλέπει προς τον Γαλατά και την κοιλάδα υπάρχουν μεγαλύτερα τμήματα του περιβόλου της ακρόπολης*». Βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 99, 140-141, πρβλ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 46, Του ιδίου, *Θεσπρωτικά Ιστοριολογήματα*, σ. 18, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία*, σ. 146 και Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 157-158

[534] Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 16

περίδρομος έδινε τη δυνατότητα στους αμυνόμενους να επιβλέπουν την πλαγιά από την οποία ήταν δυνατή η πρόσβαση, έστω και με δυσκολία, και εξασφάλιζε την ελεύθερη κίνηση των στρατιωτών και την πρόσβασή τους στους ορόφους των πύργων, καθώς αποτελούσε και τον χώρο παράταξης των στρατιωτών σε περίοδο μάχης.

Στο τμήμα αυτό της βόρειας πλευράς, η είσοδος που ανοίγεται είναι αρκετά πρώιμη, όπως αποδεικνύεται από τον τρόπο κατασκευής αλλά και το οικοδομικό υλικό. Το υλικό που χρησιμοποιείται στις παραστάδες, αποτελείται από τεράστιους λαξευμένους λίθους, ποικίλων διαστάσεων που κυμαίνονται από 0,60μ. έως 1,40μ., ενώ ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιούνται πλίνθοι και ισχυρό κονίαμα[535]. Χρησιμοποιούνται επίσης, ακανόνιστοι μικρότεροι λίθοι, σχηματίζοντας τείχος πάχους 1,20μ. (εικ. 74). Η πύλη επιστέφεται από έναν λαξευμένο ογκόλιθο διαστάσεων 1,40 x 0,50μ..

Στο σημείο αυτό, το τείχος εδράζεται σε ακανόνιστους φυσικούς βράχους[536], κυρίως προς τη βορειοανατολική πλευρά. Προς τη βορειοδυτική πλευρά το τείχος είναι ιδιαίτερα επιμελημένο, με συνδυασμό ακανόνιστων και λαξευμένων λίθων (εικ. 75, 76). Το τμήμα αυτό του εξωτερικού τείχους είναι το καλύτερα διατηρημένο, καθώς διασώζεται σε ύψος 7 περίπου μέτρων και στο οποίο έχει πραγματοποιηθεί αποκατάσταση από την αρμόδια Εφορεία

---

[535] Ο Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 61, ο οποίος επισκέφθηκε το κάστρο, αναφερόμενος σε αυτή την πύλη, την ονομάζει τριλιθική. Η πύλη κατασκευάστηκε πιθανότατα κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, χρησιμοποιώντας ωστόσο οικοδομικό υλικό προγενέστερης περιόδου, όπως αποδεικνύεται από την όλη κατασκευή.

[536] Πρόκειται για τις λεγόμενες ανάγλυφες οχυρώσεις, καθώς τα φυσικά στοιχεία του λόφου συνδέονται αρμονικά με την ανθρώπινη παρέμβαση, δημιουργώντας ένα ενιαίο αρμονικό σύνολο. Βλ. Μπούρας, *Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις*, σ. 5

Αρχαιοτήτων. Σε αρκετά σημεία του τείχους διακρίνονται οπές, που πιθανότατα ήταν μεταγενέστερες και αποτελούσαν τους αγωγούς αποχέτευσης του κάστρου. Κατά μήκος της βορειοανατολικής πλευράς, εξωτερικά του τείχους, υπάρχει μικρό μονοπάτι για 20 περίπου μέτρα, το οποίο οδηγεί στο γκρεμό, ενώ προς τα βόρεια και βορειοδυτικά τα άλλα μονοπάτια οδηγούν, έστω και με δυσκολία λόγω του επικλινούς εδάφους, στα ριζά του λόφου. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός, ότι το τείχος της βορειοανατολικής πλευράς, ξεπερνάει τα 8 περίπου μέτρα, αν και σε αυτή την πλευρά υπάρχει γκρεμός, 15-20 περίπου μέτρων και η πρόσβαση είναι αδύνατη. Αποδεικνύεται λοιπόν για μια ακόμη φορά, η σπουδαιότητα που αποδίδονταν στο συγκεκριμένο φρούριο, αφού σε αρκετά σημεία που δεν υπάρχει ανάγκη οχύρωσης, τη φυσική οχύρωση ενισχύει τείχος, παρότι δεν υπήρχε ανάγκη άμυνας από τα σημεία αυτά, ώστε το κάστρο να γίνει πιο ισχυρό.

Στη δυτική πλευρά του κάστρου, έχει χτιστεί χαμηλό καμαροσκέπαστο κτήριο ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 2x2μ., που χρονολογικά τοποθετείται πιθανότατα στην εποχή της τουρκοκρατίας (εικ. 49). Το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιείται ωστόσο, φαίνεται να είναι προγενέστερης περιόδου. Ενώ στο άνω τμήμα της καμάρας, χρησιμοποιούνται ακανόνιστες πέτρες, στην όψη της υπάρχουν λαξευμένες πέτρες με συνδετικό υλικό. Πρόκειται πιθανόν για αποθηκευτικό χώρο, όπως διαπιστώνεται και από την εγκοπή που περιτρέχει την κατασκευή και ίσως μαρτυρά τη βάση ενός δεύτερου επιπέδου.

Στο σημείο αυτό, το τείχος έχει καταρρεύσει και μπορεί κανείς να διακρίνει, αφενός τη δυτική πλευρά, η οποία ακολουθεί την πλαγιά του λόφου και αφετέρου το εξωτερικό στενό μονοπάτι που συνδέει τη βόρεια και τη δυτική πλευρά (εικ. 48). Αν και το έδαφος

είναι επικλινές, η πρόσβαση είναι σχετικά εύκολη, γεγονός το οποίο εξηγεί και το ισχυρό τείχος. Στο σημείο αυτό της δυτικής πλευράς, το τείχος έχει πλάτος 2 περίπου μέτρων, ενισχύοντας έτσι αμυντικά την πιο προσιτή πλευρά.

Από το επίπεδο, όπου αναπτύσσεται ο κυρίως οικισμός του κάστρου, οδηγείται κανείς στο δυτικότερο τμήμα του, ακολουθώντας τους αναβαθμούς που αναπτύσσονται στο επικλινές έδαφος. Στο σημείο αυτό υπάρχει επίσης, οικοδομικό υλικό, αποτελούμενο από ακανόνιστες πέτρες και βράχους που ενώνονται με ισχυρό συνδετικό υλικό.

Στα δεξιά του κατηφορικού μονοπατιού και της εισόδου, ανοίγονται τυφλά αψιδωτά τόξα με επιμελημένη διακόσμηση και οπές τόσο στο κατώτερο όσο και στο ανώτερο τμήμα τους (εικ. 31, 47). Στο επίπεδο που αναπτύσσεται πριν την είσοδο διακρίνεται στρογγυλόσχημος λαξευμένος λίθος (εικ. 34). Έχει υποστηριχθεί η άποψη, ότι εντός των τειχών του οχυρού υπήρξε τζαμί (Ναμάς Γκιάχ) και ότι ο λαξευμένος αυτός λίθος, πιθανότατα αποτελούσε τη βάση του μιναρέ[537], άποψη, η οποία έχει επικρατήσει τα τελευταία χρόνια. Το μικρό όμως μέγεθος του στρογγυλόσχημου λαξευμένου λίθου (0,90 x 0,60μ.) και η μορφολογία του δεν οδηγούν σε βάση μιναρέ· πρόκειται πιθανόν για μονολιθική μυλόπετρα (εικ. 34). Δυστυχώς, δεν διασώζονται περισσότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να ενισχύουν την άποψη για παρουσία τζαμιού, αλλά σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες κυρίως των περιηγητών που κατά καιρούς επισκέφτηκαν την οχύρωση, μπορούμε ίσως να δεχτούμε, ότι υπήρχε τζαμί, χωρίς όμως να γνωρίζουμε το ακριβές σημείο ανέγερσής του. Η θέση του τζαμιού που έχει προταθεί, ακριβώς

[537] Κουρματζής, *Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη*, σ. 17

βόρεια της κεντρικής εισόδου, ο προσανατολισμός του και ο μικρός σε μέγεθος επίπεδος χώρος, δεν δικαιολογούν την ύπαρξή του στο σημείο αυτό.

Γύρω από τα τυφλά τόξα διακρίνεται πλήθος κεραμικής, γεγονός το οποίο μπορεί να φανερώσει και τις διαφορετικές φάσεις κατασκευής τους: κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, την υστεροβυζαντινή εποχή και μία τρίτη την εποχή της τουρκοκρατίας[538]. Το επίπεδο αυτό έδαφος χωρίζεται από το κατώτερο τμήμα του κάστρου με ένα τείχος και πιθανότατα αποτελούσε ένα είδος προμαχώνα (εικ. 25).

Στα αριστερά του μονοπατιού και πριν τη δυτική είσοδο υπάρχει ένα φυσικό σπήλαιο, τη χρησιμότητα του οποίου δεν γνωρίζουμε και έτσι μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν (εικ. 35, 36). Πιθανότατα αποτελούσε ένα είδος ποιμνιοστασίου που εξυπηρετούσε τις ανάγκες φύλαξης των ζώων. Στα δεξιά του φυσικού σπηλαίου και στο νοτιοδυτικό τμήμα του οχυρού διακρίνεται τμήμα αγωγού, ο οποίος διοχέτευε τα νερά εκτός του οχυρού (εικ. 33), κάτι που ενισχύεται και από την παρουσία ορθογωνίου σχήματος οπής στο κατώτερο τμήμα της νοτιοδυτικής πλευράς πριν από την είσοδο, που βλέπει στο γκρεμό. Στο άνοιγμα αυτό διαμορφώνεται αύλακα απορροής ύδατος, η οποία έχει κατασκευαστεί με ιδιαίτερη επιμέλεια, καθώς σχηματίζεται από

[538] Η άποψη, ότι πρόκειται για το «*Ναμάς Γκιάχ*», δηλαδή, τόπος προσευχής, που χτίστηκε στα μέσα του 16ου αιώνα. Βλ. Κουρματζής, *Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη*, σ. 17, είναι επισφαλής, δεδομένου του προσανατολισμού της ημικυκλικής εσοχής (κόγχη τύπου μιχράμπ) προς τη Μέκκα. Τα μουσουλμανικά τεμένη έχουν προσανατολισμό προς τη Μέκκα και ως εκ τούτου η είσοδος βρίσκεται στην ακριβώς απέναντι πλευρά. Το συγκεκριμένο σημείο του κάστρου του αγίου Δονάτου, δεν πληροί τις προϋποθέσεις για την ανέγερση μουσουλμανικού τεμένους, αφού στα ανατολικά που θα υπήρχε η κόγχη, υπάρχει πιθανόν η είσοδος του οικήματος. Για περισσότερα, βλ. Χούλια, *Τα θρησκευτικά οθωμανικά κτήρια*, σ. 47-49

τετράγωνους λαξευμένους λίθους (εικ. 38). Βρίσκεται εξ άλλου πολύ κοντά στη μεγαλόπρεπη δυτική είσοδο, στοιχείο που δικαιολογεί την επιμελημένη της κατασκευή. Αποτελούσε τον κεντρικό αγωγό (κοντούτο), που οδηγούσε τα νερά έξω από το οχυρό. Οπές ανοίγονται επίσης, πάνω από το τετράγωνο άνοιγμα του αγωγού σε αρκετά σημεία, ενώ σε ψηλότερο σημείο υφίσταται τυφλό αψιδωτό τόξο.

Η κεντρική πύλη της δυτικής πλευράς είναι ιδιαίτερα μεγαλοπρεπής (εικ. 42). Στο νοτιοδυτικό τμήμα και αριστερά της πύλης, σε απόσταση 4 περίπου μέτρων από το έδαφος, εντοπίζονται πέντε οπές, η λειτουργία των οποίων αρχικά προβληματίζει, καθώς από την αντίθετη πλευρά απουσιάζουν ανάλογα ανοίγματα. Η διάταξη των λίθων δεξιά της πύλης φανερώνει, ότι υψώνονταν επίσης τείχος που πιθανότατα έφερε οπές και συνεπώς δημιουργούνταν ένα είδος βάσης, ενός δεύτερου ορόφου. Είναι βέβαιο λοιπόν, ότι στο σημείο αυτό της δυτικής πλευράς, οι δοκοθήκες αποτελούσαν τη βάση του πιο επιβλητικού και ισχυρού πύργου του κάστρου που αναπτύσσονταν πάνω από την κεντρική είσοδο[539] (εικ. 44, 45).

Η είσοδος έχει πλάτος 1,5 περίπου μέτρα, είναι ιδιαίτερα περίτεχνη και μαρτυρεί χωρίς αμφισβήτηση μια προγενέστερη από την εποχή της τουρκοκρατίας οικοδομική φάση του κάστρου, κατά την βυζαντινή περίοδο. Είναι το καλύτερα διατηρημένο τμήμα (έχει γίνει αποκατάσταση από την αρμόδια εφορεία) της οχύρωσης, στο οποίο ακολουθείται το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας της βυζαντινής εποχής (εικ. 42). Είναι κατασκευασμένη με

[539] Σε τοποθεσίες με ισχυρή φυσική οχύρωση, οι πύργοι της εισόδου ανεγείρονταν πρωτίστως για να προστατεύουν τις πύλες σε περίπτωση εχθρικής εισβολής. Βλ. Winter, *Greek fortification*, σ. 212

τετραγωνισμένες πέτρες και ισχυρό συνδετικό υλικό που ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τη χρήση πλίνθων. Πάνω από την είσοδο υπάρχει ένα ανακουφιστικό τόξο, το οποίο ελάφρυνε το βάρος των τεράστιων ογκολίθων που σχημάτιζαν τον πύργο. Στο ίδιο σημείο της εισόδου, από την εξωτερική πλευρά διακρίνεται ένα τύμπανο, την λειτουργία του οποίου δεν γνωρίζουμε (εικ. 43). Λαμβάνοντας όμως υπόψη ανάλογες περιπτώσεις οχυρών, πάνω από την είσοδο των οποίων τοποθετούνταν ενεπίγραφες πλάκες, θα μπορούσαμε με επιφύλαξη να υποθέσουμε, ότι εδώ βρισκόταν πιθανόν ενεπίγραφη πλάκα, στην οποία μνημονεύονταν ο προστάτης του κάστρου, ο πολιούχος όλης της Παραμυθιάς, ο άγιος Δονάτος[540]. Ίσως μια τέτοια υπόθεση να έχει ισχύ, δεδομένης της εκτεταμένης λατρείας αλλά και της επιρροής που ασκούσε το όνομα του αγίου στην ευρύτερη περιοχή.

Εκατέρωθεν της πύλης υπάρχουν ακόμη δύο ισχυρές αντηρίδες που υποβαστάζουν το ισχυρότατο τείχος, ύψους 8 περίπου μέτρων (εικ. 40, 41). Έχουν κατασκευαστεί από μεγάλους λαξευμένους αλλά και ακανόνιστους λίθους που συνδέονται με ισχυρό συνδετικό υλικό και πλίνθους στο κατώτερο τμήμα του αλλά και μικρότερους λίθους στα πιο ψηλά σημεία. Ας μη λησμονούμε, ότι η δυτική πλευρά, αν και αρκετά επικλινής, ήταν προσβάσιμη και ως εκ τούτου έπρεπε να είναι αρκετά ισχυρή. Ακόμη και σήμερα, αν και υπάρχει πυκνή βλάστηση, είναι ορατά τα υπολείμματα αναβαθμών στο έδαφος που ακολουθούν την πλαγιά του λόφου και πιθανότατα αποτελούσαν τμήμα μονοπατιού, από όπου γινόταν η πρόσβαση στο κάστρο. Η δυτική πλευρά του κάστρου συνδεόταν

[540] Η θέση επιγραφών είχε συνήθως σχέση με κεντρικά και ορατά σημεία του οχυρωματικού περιβόλου και ήταν συνήθως κοντά σε πύλες. Βλ. Μπακιρτζής, *Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων*, σ. 148, 151-152

εξωτερικά με τη βόρεια με στενό μονοπάτι, οδηγώντας στη βόρεια είσοδο. Κατά μήκος του μονοπατιού, το τείχος έχει και το μεγαλύτερο ύψος, αφού η πρόσβαση ήταν δυνατή, έστω και με δυσκολία, και ως εκ τούτου υπήρχε κίνδυνος κατά την άμυνα.

ΑΚΡΟΠΟΛΗ

Πάνω από τον οικισμό και στο πιο ψηλό σημείο του λόφου δεσπόζει η ακρόπολη του κάστρου, η οποία διαχωρίζεται σε δύο επίπεδα, την πάνω και την κάτω ακρόπολη (εικ. 81, 89, 104). Εδώ διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις κατασκευής της: η αρχική, πιθανότατα πρωτοβυζαντινή, η βυζαντινή και η φάση της εποχής της τουρκοκρατίας. Σε όλες τις φάσεις κατασκευής της χρησιμοποιήθηκε προγενέστερο οικοδομικό υλικό και μόνο η τεχνική ανέγερσης των τμημάτων της διαφέρει, δυσχεραίνοντας την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων (σχέδ. 3).

Η είσοδος στην κάτω ακρόπολη επιτυγχάνεται με ένα στενό πέρασμα, επί της ανατολικής και δυτικής πλευράς του οποίου υψώνεται τείχος (εικ. 82). Το τείχος της δυτικής πλευράς σχηματίζει ένα είδος προμαχώνα πριν την κύρια είσοδο. Στο τείχος της ανατολικής πλευράς παρατηρεί κανείς δύο φάσεις, μια πρωιμότερη και μια μεταγενέστερη. Η είσοδος στην ακρόπολη δεν γίνεται απευθείας, αλλά δημιουργείται μια ορθή γωνία, οι απολήξεις της οποίας φτάνουν, η μια, σε κοίλο έδαφος σε υψηλότερο σημείο στα βορειοανατολικά, όπου υψώνεται και ο ένας πύργος, ενώ η δεύτερη απόληξη νοτιοανατολικά της εισόδου, καταλήγει σ' έναν δεύτερο πύργο. Το τμήμα του τείχους που αποτελεί προέκταση του πύργου, στο κατώτερο τμήμα του, είναι μεταγενέστερο, καθώς η κύρια είσοδος δεν ήταν αυτή, στο τέλος του προμαχώνα, αλλά η είσοδος που υπάρχει μεταξύ των δύο τειχών που υψώνονται στη βόρεια και

νότια πλευρά, όπου και οι αναβαθμοί της εισόδου. Αυτή είναι και η είσοδος της βυζαντινής περιόδου[541]. Ο πύργος δυτικά της εισόδου είναι ορθογώνιας κάτοψης ύψους 4 περίπου μέτρων και έχει οικοδομηθεί με ακανόνιστες πέτρες και κονίαμα. Χρονολογικά τοποθετείται στη βυζαντινή εποχή (εικ. 84). Ήταν μονόχωρος με ένα μόνο επίπεδο και έχει εποπτεία όχι μόνο στο κάτω τμήμα του κάστρου, όπου αναπτύσσεται ο οικισμός, αλλά και στο μεγαλύτερο μέρος του κάμπου της Παραμυθιάς.

Στη βορειοανατολική πλευρά του κάτω γουλά σχηματίζονται τυφλά αψιδωτά ανοίγματα (πολεμίστρες), με ένα μικρότερο άνοιγμα στις βάσεις τους (εικ. 85,87). Πρόκειται για τις ζεματίστρες ή καταχύστρες, από όπου έριχναν ζεματιστό νερό σε όσους ήθελαν να κατακτήσουν του κάστρο[542]. Μεταξύ των αψιδωτών ανοιγμάτων παρεμβάλλονται επιπλέον ανοίγματα για την επίβλεψη του περιβάλλοντος χώρου (εικ. 86). Αριστερά από τα αψιδωτά ανοίγματα, στη βορειοανατολική πλευρά του κάτω γουλά, το τείχος γίνεται κοίλο και δυστυχώς έχει καταρρεύσει (εικ. 90). Στο μέσω περίπου του τμήματός του, το τείχος επίσης γίνεται κοίλο δημιουργώντας άνοιγμα, παρόμοιο με αυτό της βορειοανατολικής πλευράς. Υπήρχε πιθανότατα στο σημείο αυτό θολωτή πολεμίστρα αλλά και άνοιγμα για την επίβλεψη στο κάτω τμήμα του κάστρου. Το τείχος της ακρόπολης, πολυγωνικό στη βόρεια και νότια πλευρά του, είναι αρκετά ισχυρό πάχους από 0,80μ. έως 1μ., με ισχυρό συνδετικό υλικό (εικ. 91). Το μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής νότιας πλευράς έχει καταρρεύσει, ενώ το καλύτερα σωζόμενο είναι

---

[541] Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 18

[542] Για τις ζεματίστρες ή καταχύστρες, βλ. Βαγιακάκος, *Οχυρωτική και γλώσσα*, σ. 56

αυτό της βόρειας, το οποίο έχει υποστεί περισσότερες επεμβάσεις, πιθανότατα κατά την οθωμανική περίοδο[543].

Ο κάτω γουλάς χωρίζεται από τον πάνω με υψηλό τείχος ύψους 3,5μ., όπου βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο (εικ. 88). Η είσοδος στον πάνω γουλά επιτυγχάνεται από την νοτιοανατολική πλευρά.

Στην κορυφή του λόφου και στην πάνω ακρόπολη σώζονται τμηματικά τείχη στη βορειοανατολική πλευρά, καθώς και θεμέλια κτηρίων (εικ. 98). Ένα εγκάρσιο τείχος που καταλήγει στην ανατολική πλευρά χωρίζει την πάνω ακρόπολη σε δύο τμήματα, ένα στην βόρεια και ένα στη νότια πλευρά. Στο ανατολικότερο σημείο της ακρόπολης, σε υψηλότερο ακόμη επίπεδο (το τρίτο), διακρίνεται η βάση κυκλικού πύργου, διαμέτρου 2 περίπου μέτρων, κατασκευασμένος με μικρές ακανόνιστες και λαξευμένες πέτρες, η είσοδος του οποίου ανοίγεται στα δυτικά (εικ. 92). Κοντά στη νοτιοανατολική πλευρά του κυκλικού πύργου εφάπτεται πιθανότατα και ένας δεύτερος πύργος, τετράγωνης κάτοψης, ο οποίος με δυσκολία διακρίνεται, αφού το μεγαλύτερο τμήμα του έχει καταστραφεί και μόνο τμήματά του σώζονται στα νότια – νοτιοανατολικά και βόρεια (εικ. 93, 94, 95). Οι δύο αυτοί πύργοι βρίσκονται στο πιο ψηλό σημείο στην ανατολική πλευρά, ένα επίπεδο ψηλότερα από την πάνω ακρόπολη. Οι δύο πύργοι στην ανατολική πλευρά ήλεγχαν τον ανατολικό αυχένα και την είσοδο από αυτή την πλευρά του οχυρού, αφού εκεί ήταν το μοναδικό σημείο από όπου μπορούσε να γίνει η πρόσβαση από το βουνό του Κορίλα. Βρίσκονταν πάνω από την ανατολική είσοδο και επέβλεπαν εκτός των άλλων και το στενό μονοπάτι που εκτείνονταν μεταξύ

[543] Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 18-19

της ανατολικής και της βόρειας πύλης. Στον ανατολικό τετράγωνο πύργο γίνεται έντονη χρήση πλίνθων στους αρμούς, που μαζί με το συνδετικό κονίαμα, επιτυγχάνονταν η ισχυροποίησή του (εικ. 95, 96).

Στον πάνω γουλά και στη βορειοανατολική πλευρά, υπήρχε μεγάλη «κινστέρνα» (δεξαμενή), ίχνη της οποίας σώζονται τμηματικά[544] (εικ. 99, 100). Χαρακτηριστικό σημάδι αναγνώρισης αποτελεί το υδραυλικό κονίαμα. Το πάχος του τείχους που υψώνεται σε ολόκληρη τη βορειοανατολική πλευρά, κοντά στη δεξαμενή, είναι ενός περίπου μέτρου, αρκετά ισχυρό, με ακανόνιστες πέτρες και εκτεταμένη χρήση κεραμικής.

Η οχύρωση του αγίου Δονάτου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περιοχή της Παραμυθιάς (εικ. 104, 105). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι πολλοί κατακτητές επιβουλεύονταν το κάστρο στο πέρασμα των αιώνων, προκειμένου να ελέγχουν τον κάμπο της Παραμυθιάς και την ευρύτερη περιοχή, αλλά φυσικά και το πέρασμα προς τα Ιωάννινα. Μην ξεχνάμε, ότι παρόλο που υπάρχει πλήθος οχυρωμένων θέσεων στην γύρω περιοχή, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός επέλεξε τη συγκεκριμένη θέση προκειμένου να αποτελέσει τούτη καταφύγιο για τους κατοίκους της Φωτικής αλλά συγχρόνως και φρούριο ελέγχου της γύρω περιοχής. Η στρατηγική θέση του κάστρου στις παρυφές της πεδιάδας της Παραμυθιάς πάνω σε σημαντικό χερσαίο δρόμο, που οδηγούσε από το λιμάνι της Ηγουμενίτσας στην πόλη των Ιωαννίνων, μας κάνει να κατανοούμε εύκολα, γιατί διαχρονικά

[544] Υπάρχουν διάφορα είδη κινστέρνων. Η δεξαμενή που χτίστηκε εδώ είναι καταχωμένη. Πιθανόν επιστέφονταν με λίθινο στέγαστρο, για να διατηρείται καθαρό το πόσιμο νερό. Περιμετρικά διατηρείται το στρώμα με το υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Περισσότερα για τα είδη της κινστέρνας, βλ. Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 97-100

αποτελούσε πόλο έλξης για τους εκ δύσεως κυρίως προερχόμενους κατακτητές.

Η περιορισμένη συστηματική ανασκαφική έρευνα στον οχυρωμένο λόφο, δυσχεραίνει τη μελέτη, καθώς οι χρονολογικές φάσεις ανέγερσης των τμημάτων της οχύρωσης είναι δυσδιάκριτες. Από την ελληνιστική εποχή, κατά την οποία τα αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν την πρώτη φάση ανέγερσης του οχυρού (με χρήση όμως υλικού αρκετά προγενέστερης περιόδου), στην εποχή του Ιουστινιανού, (οπότε και μαρτυρείται από τον Προκόπιο η ανακαίνιση της οχύρωσης), στη συνέχεια, στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, κατά την οποία το κάστρο συναντάται επανειλημμένα στις γραπτές πηγές και τέλος στην εποχή της τουρκοκρατίας, είναι βέβαιο, ότι υπήρξαν και ενδιάμεσες χρονικές περίοδοι, κατά τις οποίες το οχυρό ήταν σε χρήση, αφού τα μέχρι τώρα δεδομένα δεν δείχνουν στρώματα καταστροφής, μαρτυρώντας έτσι τη συνεχή κατοίκηση από την ελληνιστική εποχή μέχρι και την εποχή της τουρκοκρατίας. Εννοούμε κυρίως τη μέση βυζαντινή περίοδο, κατά την οποία το κάστρο θα λειτουργούσε, με το ίδιο όνομα, λείπουν όμως οι πληροφορίες που θα μας το επιβεβαίωναν.

Σήμερα το κάστρο βρίσκεται δυστυχώς σε κακή κατάσταση, καθώς, παρά την ένταξή του στο Γ' Κ.Π.Σ. και παρά τις εργασίες αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων, η βλάστηση έχει καλύψει μεγάλο τμήμα του. Τέλος, η περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στην οχύρωση, είναι βέβαιο, ότι διατηρεί στην αφάνεια σημαντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, με αποτέλεσμα να είναι επισφαλείς περαιτέρω υποθέσεις για την λειτουργικότητα των κτηρίων, αλλά και μερικών τμημάτων της οχύρωσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΠΕΜΠΤΟ

Κεφάλαιο πέμπτο

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ

I. Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΟΝΑΤΟΥ ΖΕΡΒΟΧΩΡΙΟΥ

Η αναφορά του Προκοπίου σχετικά με τα δύο φρούρια του αγίου Δονάτου που ανακαίνισε ή έχτισε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός τον 6ο αιώνα[545], εφαρμόζοντας το οχυρωματικό του πρόγραμμα στην περιοχή της Ηπείρου, δημιουργεί ποικίλα ερωτηματικά στον μελετητή που επιχειρεί να ερευνήσει τις οχυρώσεις της περιοχής. Δεν μπορούμε με ασφάλεια να απαντήσουμε, ποιο είναι το δεύτερο φρούριο του αγίου Δονάτου, λόγω της έλλειψης επαρκών δεδομένων που παρέχουν τόσο οι αρχαιολογικές έρευνες, όσο και οι γραπτές πηγές. Το στοιχείο που βοηθά στην εξαγωγή των πιθανότερων συμπερασμάτων αποτελεί ίσως ο τοπικός άγιος της περιοχής, Δονάτος. Η διαδεδομένη λατρεία του αγίου στην ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας, όπως θα αναφερθούμε παρακάτω, δίνει αφορμή για περαιτέρω έρευνα, δημιουργούνται όμως και επιπλέον ερωτήματα. Σε πολλές περιοχές της Θεσπρωτίας (Παραμυθιά, Σούλι, Ζερβοχώρι, Γλυκύ κ.α.), υπάρχουν πράγματι, αρκετοί ναοί αφιερωμένοι στον άγιο Δονάτο[546]. Έτσι, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε για ποιον άγιο Δονάτο πρόκειται και να κρίνουμε μόνο απ' αυτό. Οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας εκτός από τα τοπωνύμια και τους τόπους λατρείας κι άλλα στοιχεία

---

[545] Το χωρίο έχει ως εξής: «*ἀπό Ἰουστινιανουπόλεως καί Φωτικῆς φρούρια δύο τοῦ ἁγίου Δονάτου ἀνανεώσατο*». Procopius, *De Aedificiis*, 4.4.25

[546] Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 63. Ναοί που χτίστηκαν ακόμη και σε νεότερη εποχή, από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα, αφιερώνονται στον άγιο Δονάτο (π.χ. άγιος Δονάτος Ζερβοχωρίου, άγιος Δονάτος Βερενίκης κ.α.), βλ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 303, Του ιδίου, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 123

κυρίως αρχαιολογικά. Μόνο η ύπαρξη ναού αφιερωμένου στον άγιο Δονάτο δεν βοηθάει, διότι η λατρεία του είναι πολύ διαδεδομένη.

Πρώτα θα εξετάσουμε το ύψωμα του αγίου Δονάτου Ζερβοχωρίου, όπου υπάρχει ομώνυμος ναός (ονομασία όμως που έλαβε τον 17ο αιώνα) αλλά και ερείπια φρουρίου, ύψωμα που βρίσκεται πολύ κοντά στον άγιο Δονάτο Παραμυθιάς (απόσταση εννέα περίπου χιλιομέτρων). Εδώ, ο ναός βρίσκεται πάνω στον οχυρωμένο λόφο, στον οποίο διασώζονται εκτεταμένα κατάλοιπα. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της οχύρωσης αυτής είναι, ότι δεν διασώζεται καμιά πληροφορία, που να μας οδηγεί στην ταύτιση του φρουρίου, παρά μόνο το όνομα του ναού που μνημονεύεται ωστόσο από τον 17ο αιώνα και εξής[547]. Τα ερείπια της οχύρωσης χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους, καθώς και στη ρωμαϊκή περίοδο, μετά το 167 π.Χ., όταν οι Ρωμαίοι κυριαρχούν στην περιοχή και επεκτείνονται σε ολόκληρη την Ήπειρο[548]. Ο τρόπος ανέγερσης και τα δομικά υλικά που χρησιμοποιούνται αποτελούν στοιχεία που βοηθούν στην χρονολόγηση των οχυρώσεων του αγίου Δονάτου Ζερβοχωρίου στην ελληνιστική εποχή. Τα ελληνιστικά τείχη εδράζονται σε μεγάλους λίθινους βράχους χωρίς όμως να χρησιμοποιείται ως συνδετικό υλικό το ασβεστοκονίαμα[549]. Στην εν λόγω οχύρωση ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης για την ανέγερση του οχυρού, αφού πρόκειται για μια θέση όχι ιδιαίτερα οχυρή σε σχετικά χαμηλή τοποθεσία. Δεν

[547] Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 1, Χατζηνικολάου, *Άγιος Δονάτος Ζερβοχωρίου*, σ. 295-298

[548] Forsén, *An intersciplinary Odyssey into the Past*, σ. 14, Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 2

[549] Tikkala, *The frieze – Epistyle Blocks of Agios Donatos*, σ. 133 κ.ε., βλ. και Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 3

παρουσιάζει δηλαδή τη μεγάλη οχυρότητα του λόφου του αγίου Δονάτου Παραμυθιάς.

Ο άγιος Δονάτος Ζερβοχωρίου είναι ένα τετράπλευρο οχυρό αποτελούμενο από τμήματα κατεστραμμένου σήμερα τείχους στη νότια πλαγιά. Το μέγεθος της οχυρωμένης περιοχής κάλυπτε απόσταση 290μ. μήκος, ενώ το πλάτος ποίκιλε ανάλογα με την πλευρά από 40μ. έως και 140μ. (αεροφ. 3). Αρχίζοντας από τη βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης, στην κορυφή του λόφου, το τείχος διασώζεται σε σημαντική έκταση[550]. Ολόκληρη η νότια πλαγιά του λόφου ήταν πιθανόν οχυρωμένη με πολυγωνικό τείχος, ίχνη του οποίου διατηρούνται σε όλη την πλαγιά. Σήμερα έχει καταστραφεί και μόνο αποσπασματικά ερείπια διασώζονται[551].

Στον λόφο διατηρούνται επίσης, ερείπια κτηρίων της οχύρωσης[552], καθώς και ο μικρός ναός, αφιερωμένος στον άγιο Δονάτο που μνημονεύσαμε. Χρονολογείται στον 17ο αιώνα και βρίσκεται στο νότιο τμήμα του λόφου, χτισμένος σε ερείπια αρχαιότερου κτηρίου, καθώς υπάρχουν προγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα[553]. Η οχύρωση μπορεί να χρονολογηθεί, σύμφωνα με τον Σ. Δάκαρη, με επιφύλαξη στα 238-168 π.Χ., βάσει ενός χάλκινου νομίσματος της Αμβρακίας που βρέθηκε στον οχυρωμένο λόφο[554]. Για την χρονολόγηση ωστόσο, πρέπει να ληφθεί

---

[550] Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 30

[551] Στο ίδιο, σ. 50

[552] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 138

[553] Στο ίδιο, σ. 138, πρβλ. Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 31

[554] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 139, Hammond, *Epirus*, σ. 717. Περισσότερα για τη χρονολόγηση, βλ. Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 62 κ.ε, 89, ο οποίος όμως χρονολογεί το τείχος στα τέλη του 4ου ή στο α' μισό του 3ου αιώνα, καθώς τη χρονική αυτή στιγμή, η περιοχή του θεσπρωτικού χώρου,

υπόψη και η γειτνίαση του οχυρού με άλλες οχυρωμένες τοποθεσίες της περιοχής, καθώς νοτιοανατολικά σε κοντινή απόσταση (~970μ.) υπάρχει η οχυρωμένη ακρόπολη της Κιοτέτζας[555]. Επίσης, βόρεια του αγίου Δονάτου Ζερβοχωρίου (5χλμ.), βρίσκεται η αρχαία Ελέα και σε κατεύθυνση βόρεια -βορειοδυτικά από αυτό (4χλμ.), ο άγιος Δονάτος Παραμυθιάς, ο οποίος, όπως είπαμε, χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή[556]. Το πλήθος αυτό των οχυρωμένων θέσεων, σε κοντινή μάλιστα απόσταση μεταξύ τους, μπορεί ίσως να σημαίνει, ότι χτίστηκαν την ίδια περίπου εποχή. Τα δύο παραπάνω φρούρια της Παραμυθιάς και του Ζερβοχωρίου (για ορισμένους ερευνητές και τα δύο του αγίου Δονάτου[557]) παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς την τοιχοποιία, όπως διαπιστώνεται από τα υπολείμματα του τείχους του Ζερβοχωρίου και από το δυτικό μισό του κάστρου του αγίου Δονάτου, το οποίο είναι και το καλύτερα διατηρημένο[558].

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή απέδειξαν, ότι δεν υπάρχουν στρώματα καταστροφής και συνεπώς δεν υπάρχει κανένα στοιχείο εγκατάλειψης του οχυρού[559]. Η οχύρωση του Ζερβοχωρίου, περιλαμβάνεται πιθανόν ανάμεσα στις

χαρακτηρίζεται από την έντονη αστικοποίηση. Πρβλ. Forsén, *Thesprotia Expedition 53*, σ. 47-48

[555] Το τείχος της δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, παρά μόνο τμηματικά, αλλά μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο-3ο αιώνα π.Χ., βλ. Forsén, *Thesprotia Expedition 53*, σ. 47-48

[556] Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 62-63

[557] Βλ. κυρίως Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 2 κ.ε., ο οποίος τοποθετεί το δεύτερο φρούριο του αγίου Δονάτου στο λόφο του Ζερβοχωρίου. Επίσης, η Β. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 153-154, επισημαίνει, ότι οι ανασκαφές στο Ζερβοχώρι, έφεραν στο φως λείψανα και όστρακα μέχρι τους υστερορωμαϊκούς χρόνους και συνεπώς «*δελεαστικά ανιχνεύεται εδώ το δεύτερο φρούριο του Αγίου Δονάτου*». Επιπλέον, «*η θέση δεν φαίνεται να κατοικήθηκε συστηματικά από τις αρχές του 2ου αιώνα και εξής*».

[558] Πρβλ. Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 104-112, 113-121

[559] Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 74

οχυρές τοποθεσίες που καταστράφηκαν από τους Ρωμαίους, μετά τη μάχη της Πύδνας το 167 π.Χ.. Παρουσιάζει ωστόσο συνέχεια κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως αποδεικνύουν τα πολυάριθμα ευρήματα και η πορφυρή κεραμική. Ανασκαφές έχουν φέρει στο φως μεγάλες ποσότητες από *terra siggilata*, νομίσματα, μεταλλικά αντικείμενα και όστρακα. Τα όστρακα και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μαρτυρούν μια συνεχή παρουσία στο λόφο από τον 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 2ο αιώνα μ.Χ. και αργότερα, ως και τους υστερορωμαϊκούς χρόνους[560]. Η επιλογή της θέσης για την ανέγερση του οχυρού δεν πρέπει να δημιουργεί ερωτηματικά, παρά το γεγονός, ότι δεν καλύπτει εξολοκλήρου κάποιες από τις βασικές αρχές της οχυρωματικής τέχνης[561]. Επιλέχθηκε πιθανότατα η συγκεκριμένη περιοχή, κυρίως για να ελέγχει τους δρόμους μεταφορών και τα περάσματα από και προς την Ελέα[562]. Επιπλέον, μια από τις κύριες λειτουργίες του οχυρού ήταν η προστασία του ντόπιου πληθυσμού σε περίπτωση κινδύνου. Έτσι εξηγείται και το μέγεθός του, αφού

---

[560] Βλ. Forsén, *Thesprotia Expedition 54-55*, σ. 62 και Riginos, *Thesprotia Expedition*, σ. 83-85, πρβλ. Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 74. Επομένως, αποδεικνύεται αρχαιολογικά, ότι η θέση μετά το 167 π.Χ. επανοικίσθηκε. Έχει διατυπωθεί και μια τρίτη άποψη, σύμφωνα με την οποία, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, έχτισε τρία φρούρια του αγίου Δονάτου, το ένα στην Εύροια, το άλλο στο Γλυκύ και το τρίτο στην Παραμυθιά, άποψη βεβαίως που πρέπει να απορριφθεί, λόγω της μεγάλης απόστασης της περιοχής από τη Φωτική και επίσης λόγω της ταύτισης της Νέας Εύροιας, κατά τη γνώμη μας, με την περιοχή του Γκυκέως.

[561] Το σημαντικότερο είναι η έλλειψη ισχυρής φυσικής οχύρωσης και η παροχή νερού, όπως αποδεικνύεται από την έλλειψη δικτύου ύδρευσης που θα τροφοδοτούσε με πόσιμο νερό το οχυρό. Ο πληθυσμός θα μπορούσε να οχυρωθεί πίσω από τα τείχη αλλά όχι να αντέξει σε πολιορκία μακράς διαρκείας. Βλ. Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 170, πρβλ. Veikou, *Byzantine Epirus*, σ. 344

[562] Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 92. Πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 151-152

δεν πρόκειται για εκτεταμένη οχύρωση, όπως ο άγιος Δονάτος Παραμυθιάς.

Θα μπορούσε κανείς, παρά τις δυσκολίες από τοπογραφικής και αρχαιολογικής πλευράς, να ταυτίσει το φρούριο του Ζερβοχωρίου με το δεύτερο φρούριο του αγίου Δονάτου, αν δεν δυσχέραινε την εξαγωγή τέτοιου συμπεράσματος η αναφορά του Προκοπίου «*ἀπό Ἰουστινιανουπόλεως καί Φωτικῆς*», χωρίο που μας αναγκάζει να δεχτούμε, ότι τα δύο αυτά κάστρα πρέπει να βρίσκονταν στις παραπάνω μνημονευόμενες θέσεις. Για την εξαγωγή ασφαλούς συμπεράσματος αναγκαίες λοιπόν είναι οι ακόλουθες παρατηρήσεις. Ο Προκόπιος αναφέρει, ότι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, εφαρμόζοντας το οικοδομικό του πρόγραμμα, ανακαίνισε δύο φρούρια του αγίου Δονάτου[563]. Πρόκειται λοιπόν για μια αναφορά που δημιουργεί προβλήματα. Μπορούμε βάσει των πηγών να ταυτίσουμε με ασφάλεια το φρούριο που θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατοίκων της Φωτικής (το κάστρο του αγίου Δονάτου Παραμυθιάς που περιγράφουμε λεπτομερώς παραπάνω), σε περίπτωση εχθρικών επιδρομών, αφού οι κάτοικοι θα κατέφευγαν εκεί. Μεγάλη δυσκολία ωστόσο αντιμετωπίζει κανείς, λόγω έλλειψης αναφορών και δεδομένων ανασκαφικών ερευνών, στην προσπάθεια ανίχνευσης του δεύτερου φρουρίου του αγίου Δονάτου. Και μόνο από την αναφορά της Ιουστινιανούπολης, συμπεραίνουμε, ότι τούτο πιθανότατα δεν βρισκόταν στην Θεσπρωτία. Πιστεύουμε, ότι μπορούμε να το τοποθετήσουμε βορειότερα και συγκεκριμένα κοντά στην περιοχή της Αδριανούπολης, αφού είναι βέβαιο, ότι η Αδριανούπολη μετονομάστηκε αργότερα σε Ιουστινιανούπολη. Η απόσταση

[563] Procopius, *De Aedificiis*, 4.4.25

πράγματι του Ζερβοχωρίου από την Ιουστινιανούπολη, για χάρη των κατοίκων της οποίας ανακαινίστηκε η οχύρωση του δεύτερου φρουρίου του αγίου Δονάτου, δεν δικαιολογεί την ύπαρξη τούτου στη συγκεκριμένη τοποθεσία (Ζερβοχώρι), σε περίπτωση βέβαια που δεν υπήρξε (όπως θα δούμε παρακάτω) και τρίτο φρούριο με το ίδιο όνομα. Τα δύο φρούρια ανακαινίστηκαν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες μιας δεδομένης χρονικής στιγμής του 6ου αιώνα, καθώς ο πληθυσμός της γύρω περιοχής θα κατέφευγε σε αυτά σε περίπτωση κινδύνου. Βέβαια, ιδιαίτερα σημαντική είναι η πληροφορία, ότι ο ναός του αγίου Δονάτου Ζερβοχωρίου του 17ου αιώνα, ανηγέρθηκε πάνω σε παλαιότερα ερείπια ναού που πιθανότατα ήταν αφιερωμένος και πάλι στον άγιο Δονάτο, όμως δεν γνωρίζουμε πότε χτίστηκε τούτος. Εξ άλλου, όπως αναφέραμε ήδη, δεν πρέπει να στηριζόμαστε μόνο στην ύπαρξη ναού του αγίου Δονάτου, διότι η λατρεία του αγίου ήταν πολύ διαδεδομένη και τέτοια υψώματα πρέπει να υπήρχαν πολλά.

Είναι επομένως πολύ παρακινδυνευμένο να ταυτίσει κανείς, το δεύτερο φρούριο, που συνδέεται από τον Προκόπιο με την Ιουστινιανούπολη, με την οχύρωση του Ζερβοχωρίου[564]. Πρόκειται ίσως για ένα ακόμη φρούριο, τρίτο στη σειρά, με μεταγενέστερη όμως την ονομασία άγιος Δονάτος και όχι για το δεύτερο φρούριο που αναφέρει ο Προκόπιος.

Πριν κάνουμε λόγο για την περιοχή της Αδριανούπολης – Ιουστινιανούπολης, όπου πιστεύουμε ότι υπήρχε το δεύτερο κάστρο του αγίου Δονάτου, ώστε να δούμε αν υπάρχουν και αρχαιολογικά κατάλοιπα, πρέπει να αναφέρουμε, ότι μερικοί ερευνητές

[564] Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou,* σ. 2 κ.ε., Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 153-154

πιστεύουν, ότι υπήρχαν τρία φρούρια του αγίου Δονάτου, χτισμένα από τον Ιουστινιανό[565]. Η άποψη αυτή πιθανότατα προέρχεται από το ίδιο το κείμενο του Προκοπίου. Ο βυζαντινός ιστορικός μνημονεύει στο κείμενό του τα κάστρα που έχτισε ο Ιουστινιανός κοντά στη Φωτική και τη Φοινίκη (επειδή δεν μπορούσε, λόγω των υδάτων, να τις περιτειχίσει), χωρίς να δίνει τα ονόματα των υψωμάτων επί των οποίων χτίστηκαν τα φρούρια, ενώ στον κατάλογο των φρουρίων της Παλαιάς Ηπείρου που ανανεώθηκαν μνημονεύει όχι μόνο τα ονόματα των πόλεων, Ιουστινιανούπολη και Φωτική, αλλά και τα ονόματα των φρουρίων τους, που συνέπιπτε να ήταν άγιος Δονάτος. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να σκεφτεί, ότι το ανανεωμένο κάστρο της Φωτικής με το όνομα άγιος Δονάτος δεν ήταν το ίδιο με το φρούριο που ο ίδιος έχτισε στη Φωτική (όπως έγινε και στη Φοινίκη), όταν μάλιστα εκεί αναφέρεται, ότι ο αυτοκράτορας «*ἐδείματο*» και όχι ανανέωσε. Όμως πρέπει να παρατηρήσουμε, ότι ο Προκόπιος την πληροφορία του «*ἀπό Ἰουστινιανουπόλεως καί Φωτικῆς φρούρια δύο τοῦ ἁγίου Δονάτου ἀνανεώσατο*» την παραθέτει στον κατάλογο των πόλεων ή φρουρίων που παρουσιάζει κι έτσι είναι φυσικό να περιλαμβάνει σ' αυτόν και

[565] Έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι ο Ιουστινιανός ανήγειρε τρία φρούρια, τα οποία έφεραν το όνομα του αγίου, το ένα στην Εύροια, το δεύτερο στην Παραμυθιά και το τρίτο στην παραλία του Γλυκέως, εντός των οποίων ανήγειρε και ομώνυμους ναούς (Μολοσσός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, σ. 413-414). Πρόκειται για μια άποψη που δεν επιβεβαιώνεται. Η ανέγερση φρουρίων εκ μέρους του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, προφανώς είναι κάτι που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Κατά τον 6ο αιώνα και λόγω των βαρβαρικών επιδρομών, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, όπως αναφέραμε, θέλησε να οχυρώσει και τον δυτικό ελλαδικό χώρο και για το λόγο αυτό ανήγειρε νέα φρούρια ή ανακαίνισε παλαιότερα. Από τις τρεις παραπάνω θέσεις (Εύροια, Παραμυθιά, Γλυκύ), μόνο εκείνη της Παραμυθιάς είναι βέβαιο, ότι επιλέχθηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό για την ανακαίνιση υπάρχουσας οχύρωσης, όπως αναφέραμε παραπάνω.

φρούρια ή πόλεις που μνημονεύει ξανά και στην υπόλοιπη αφήγησή του. Έπειτα, ειδικά για τη Φωτική, και μόνο το γεγονός, ότι το κάστρο του αγίου Δονάτου βρίσκεται πολύ κοντά της και είναι απόκρημνο (όπως αναφέρεται στο κείμενο) αρκεί για την ταύτισή τους[566]. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι υπήρχαν δύο κάστρα του αγίου Δονάτου και όχι τρία. Ένα στη Φωτική και ένα στην Ιουστινιανούπολη.

ΙΙ. Ο ΑΓΙΟΣ ΔΟΝΑΤΟΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Η υπόθεση, η οποία δεν είναι διαδεδομένη, αφορά στην ταύτιση του δευτέρου φρουρίου του αγίου Δονάτου του Προκοπίου, με φρούριο, το οποίο πιθανότατα βρίσκεται στην Δρυϊνούπολη ή Δρόπολη, της Βορείου Ηπείρου (η οποία ταυτίζεται με την Ιουστινιανούπολη, όπως ήδη αναφέραμε) και μάλιστα, 11χλμ νότια του Αργυροκάστρου, κοντά στα χωριά *Sofratike* και *Nepravishta*[567]. Η Δρυϊνούπολη ήταν μια πόλη που ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό και έλαβε το όνομά του, στα πλαίσια της προσπάθειάς του να δημιουργήσει τον ρωμαϊκό «χρυσό αιώνα», από τον οποίο πήρε

---

[566] Εξ άλλου θα ήταν αδύνατο να υπάρχουν τόσο κοντά δύο κάστρα με το ίδιο όνομα: άγιος Δονάτος και μάλιστα Φωτικής.

[567] Για την Αδριανούπολη – Ιουστινιανούπολη, βλ. Honigmann, *The original lists*, σ. 35, 56, Georgius Cyprius, *Descriptio orbis romani* 1667. Βλ. επίσης Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 3, 295 (*Ἀδριανουπόλεως*), 7, 582 (*Ἀδριανουπόλεως*), 10, 539 (*Δρυνουπόλεως*), 12, 40 (*Ἀδριανουπόλεως*), 13, 589 (*Δρυνουπόλεως*), 15, 40 (*Ἀδριανουπόλεως*), 21, 166 (*Δρινουπόλεως*), Carile, *Partitio Romaniae*, σ. 220, 265, Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 25, 32, 39, *Cronaca dei Tocco*, παρ. στ. 3185—3203, Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Suret – i Defter – i Sancak – i Arvanid*, 7, 10, 12—15, 17—20, 22f., 26–33, Hammond, *Epirus*, σ. 697, 734, Philippson – Kirsten, *Die griechischen Landschaften II*, σ. 55, 255, 270, Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 142, βλ. και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 147–148, πρβλ. Πετρίδης, *Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου*, σ. 125

και την ονομασία της[568]. Η πόλη είχε χτιστεί σε στρατηγικό σημείο, ελέγχοντας την κοιλάδα της περιοχής και τον οδικό άξονα από βορρά προς νότο[569]. Τον 6ο αιώνα, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, όπως πιστεύουμε (βλ. παρακάτω), στα πλαίσια της οχυρωματικής του δραστηριότητας, ανακαίνισε την πόλη, τη μετέφερε σε κοντινή απόσταση, 4 χλμ νοτιοανατολικά, σε κατάλληλη, για ασφαλή οχύρωση, θέση, και έκτοτε, η πόλη μετονομάστηκε σε Ιουστινιανούπολη, όνομα που τελικά δεν επικράτησε[570]. Τα επιβλητικά τείχη της Αδριανούπολης, το επιμελημένο υδραγωγείο και η μεγάλη βασιλική της μεσοβυζαντινής περιόδου, αποδεικνύουν την σπουδαιότητα της νέας πόλης, η οποία συνέχισε να επιζεί σε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο[571].

Στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, η Αδριανούπολις αναγράφεται μεταξύ των έντεκα πόλεων, οι οποίες υπάγονταν στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου[572] (χάρτης 4,5). Η πόλη αποτέλεσε έδρα επισκοπής (*ἐβδόμη τῇ τάξει*[573]) και μνημονεύεται στις πηγές από τον 5ο αιώνα (449 μ.Χ.). Αρχικά, υπαγόταν στην μητρόπολη Νικοπόλεως, έπειτα στην μητρόπολη Ναυπάκτου – Νικοπόλεως, εν

---

[568] Δρακούλης, *Πόλεις, κώμες και χωριά της επαρχίας Ελλάδος*, σ. 6

[569] Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 154, βλ. και Hammond, *Epirus*, σ. 694

[570] Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.36.1 - 4.1.36.2 «*οὗ δή καί πόλις αὐτῷ πεποίηται Ἰουστινιανούπολις· Ἡ πρότερον Ἀδριανούπολις καλουμένη*», βλ. και Bursian, *Geographie von Griechenland*, σ. 19. Επίσης, Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 154, Hammond, *Epirus*, σ. 695 και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 147-148

[571] Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 154

[572] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651, 8 (*Ἀδριανούπολις*).

[573] Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 582. Έβδομη και όχι πέμπτη, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Αθηναγόρα Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 108. Βλ. επίσης Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 3, 295 (*Ἀδριανουπόλεως*), 7, 582 (*Ἀδριανουπόλεως*), 9, 453 (*Ἀδριανουπόλεως*), 10, 539 (*Δρυνουπόλεως - Ἀδριανουπόλεως*), 12, 40 (*Ἀδριανουπόλεως*), 13, 589 (*Δρυνουπόλεως*), 15, 40 (*Ἀδριανουπόλεως*), 21, 166 (*Δρινουπόλεως*)

συνεχεία στην μητρόπολη Ναυπάκτου – Αιτωλίας και τελικά στην μητρόπολη Ιωαννίνων[574]. Στα *Nova Tactica*, η επισκοπή Αδριανουπόλεως φέρεται να υπάγεται στην μητρόπολη Ναυπάκτου – Νικοπόλεως[575]. Τον 11ο αιώνα η πόλη εμφανίζεται στις πηγές με την ονομασία Δρυϊνούπολις, πιθανότατα παραφθορά της αρχικής της ονομασίας (Ἀδριανούπολις - Δρυϊνούπολις) ή από τον ποταμό Δρίνο που διατρέχει την περιοχή[576]. Με την παλαιά της ονομασία μνημονεύεται από τον ανώνυμο ιστορικό της Α' Σταυροφορίας: «*Deinde descendentes in vallem de Andrianopoli expectaverunt gentem suam, donec omnes partier transfretassent*»[577]. Αναφορά στην πόλη γίνεται και από τον Άραβα γεωγράφο Edrisi με την ονομασία *Adernopolin*[578], όπως επίσης και στην *Tabula Peutingeriana*. Ο μεταγενέστερος τύπος Δρυϊνούπολις απαντάται επίσης και στους Σκυλίτζη – Κεδρηνό[579]. Πρόκειται λοιπόν για μια σημαντική πόλη που άντεξε για αιώνες και πρόσεξε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, ανακαινίζοντάς την και

---

[574] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651, 8 (*Νικοπόλεως*), Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 3, 294 (*μητρόπολη Νικοπόλεως*), 7, 575, 9, 446, 10, 531, 13, 580-581 (*Ναυπάκτου - Νικοπόλεως και Ναυπάκτου - Αιτωλίας*), 21, 163 (*Ιωαννίνων*).

[575] Georgius Cyprius, *Nova Tactica*, 1666, Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 10, 531, πρβλ. και Μπάρας, *Το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου*, σ. 120. Γνωρίζουμε και τα ονόματα κάποιων εκ των επισκόπων Αδριανουπόλεως: Ευτύχιος, Ὑπάτιος, Κωνστάντιος (ο οποίος βρίσκεται μεταξύ των επισκόπων που υπογράφουν την επιστολή προς τον Πάπα Ορμίσδα), Κοσμάς, Θωμάς, Μακάριος Ραφαήλ κ.λπ.. Περισσότερα για την επισκοπή και τους ιεράρχες της, βλ. Γριτσόπουλος, *Ανδριανούπολις*, σ. 453-460, πρβλ. Pouqueville, *Τα Ηπειρωτικά*, σ. 13

[576] Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 154, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 147. Μπορεί και να αποτελεί συνδυασμό των δύο ονομάτων.

[577] *Histoire Anonyme de la Premiere Croisade*, σ. 20

[578] Edrisi, *Géographie*, σ. 291-292, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte I*, σ. 259, υποσημ. 1

[579] Scylitzes, *Synopsis Historiarum*, 2.43.49-2.43.50: «*αὐτός δέ τά τοῦ Δυρραχίου καί τῆς Κολωνείας καί Δρυϊνουπόλεως…*»

κατασκευάζοντας, σε κοντινή τοποθεσία, το κάστρο του αγίου Δονάτου.

Όσον αφορά στο χωρίο του Προκοπίου «*ἀπό Ἰουστινιανουπόλεως καί Φωτικῆς φρούρια δύο τοῦ ἁγίου Δονάτου ἀνανεώσατο*», το δεύτερο φρούριο του αγίου Δονάτου, όπως αναφέραμε, πρέπει να τοποθετηθεί στα όρια της σημερινής κοιλάδας του Δρίνου, αφού Δρυϊνούπολις και Ιουστινιανούπολις ταυτίζονται[580]. Αν λάβουμε υπόψη τη μεγάλη απόσταση της Ιουστινιανούπολης από το Ζερβοχώρι, και βάσει του χωρίου του Προκοπίου, όπως ήδη μνημονεύσαμε, φαίνεται απίθανο ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός να μετέφερε εκεί ή σε άλλες θεσπρωτικές θέσεις, το δεύτερο φρούριο, λόγω της μεγάλης απόστασης[581].

Οι αρχαιολογικές έρευνες στην Αδριανούπολη, αποκαλύπτουν μια συνεχή κατοίκηση μέχρι και τον 5ο αιώνα μ.Χ., αφού τα στρώματα καταστροφής που ήρθαν στο φως, δεν διασώζουν μεταγενέστερο αρχαιολογικό υλικό. Η πληροφορία αυτή και βάσει του γεγονότος, ότι μέχρι σήμερα δεν έχουν έρθει στο φως στρώματα καταστροφής μεταγενέστερα του 5ου αιώνα, αποτελεί ένα επιπλέον επιχείρημα, ότι η πόλη παρέμεινε εκεί, όπως και η Φωτική, και ο Ιουστινιανός έχτισε σε παρακείμενο λόφο, ώστε να καταφεύγουν οι κάτοικοι σε περίπτωση κινδύνου, οχύρωση και συγκεκριμένα στα δύο παρακάτω χωριά[582]: στην επαρχία του Αργυροκάστρου και στα

---

[580] Το ρήμα «*ἀνανεώσατο*» εξ άλλου, υποδηλώνει την ανακαίνιση προϋπάρχουσας οχύρωσης και όχι την ανέγερση νέας.

[581] Πρόκειται για υπόθεση που έχει κατά καιρούς υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές, όπως είδαμε παραπάνω, η οποία ωστόσο δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένη.

[582] Βλ. www.romansociety.org, όπου και το άρθρο με την ανασκαφική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο της Αδριανουπόλεως. Για περισσότερα, βλ. τη μονογραφία των Cingolani – Piccinini – Tubaldi, *Hadrianopolis* 2010

χωριά *Sofratike* (υψόμ. 250μ.) και *Nepravishta* (υψόμ. 480μ.), υπάρχουν εκτεταμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ανατολικά και δυτικά αντίστοιχα του αρχαιολογικού χώρου της Αδριανούπολης[583] (αεροφ. 5).

Τα κτήρια της Αδριανούπολης που μέχρι στιγμής έχουν έρθει στο φως ανήκουν στη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ πλούσια είναι η κεραμική, που αποκαλύφθηκε (σχέδ. 4). Η Αδριανούπολη ήταν μια σημαντική πόλη, κάτι που φαίνεται εξ άλλου και από τα σωζόμενα ερείπια, με χαρακτηριστικά παραδείγματα το αρχαίο θέατρο[584], τη νεκρόπολη και το υδραγωγείο (σχέδ. 4) (εικ. 122). Τα υλικά του θεάτρου αποτέλεσαν οικοδομικό υλικό κατά τη βυζαντινή περίοδο, προκειμένου να κατασκευαστούν οι κινστέρνες που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες συγκέντρωσης νερού[585]. Κατείχε σημαντική θέση, πάνω στον κύριο οδικό άξονα που οδηγούσε από τον Αυλώνα στην πρωτεύουσα της Παλαιάς Ηπείρου, Νικόπολη, στοιχείο που αποδεικνύει και τη σπουδαιότητα της θέσης (αεροφ. 5)[586]. Οι ανασκαφική έρευνα στην περιοχή δείχνει την ύπαρξη θεμελίων περίστυλων οικιών με εσωτερικές αυλές, ενώ ερευνάται επίσης νεκροταφείο των αυτοκρατορικών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας[587].

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψιν, όπως και στην περίπτωση της Φωτικής, ότι η οχύρωση που δημιούργησε ο αυτοκράτορας

---

583 Cabanes, *Recherches archéologiques en Albanie*, σ. 119 Talbert, *Barrington Atlas*, σ. 807

584 Ανάμεσα στους αρχαίους συγγραφείς ο Δίων Κάσσιος επισημαίνει το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα Αδριανού για θεάματα και αγώνες. Αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι ο αυτοκράτορας «*ἐποίει δὲ καὶ θέατρα καὶ ἀγῶνας, περιπορευόμενος τὰς πόλεις, ἄνευ τῆς βασιλικῆς μέντοι παρασκευῆς*».

585 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 146-148

586 Στο ίδιο, σ. 147

587 http://www.archaiologia.gr/blog/2011/09/06/φωτίζοντας-το-παρελθόν-της-αδριανούπ/

Ιουστινιανός, θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες άμυνας του πληθυσμού, σε περίπτωση εχθρικών επιδρομών η θέση ανέγερσης του οχυρού, πρέπει να βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από την Αδριανούπολη. Τα δύο παραπάνω χωριά βρίσκονται σε γειτονικούς λόφους, ανατολικά και δυτικά του αρχαιολογικού χώρου της Αδριανούπολης. Οι συγκεκριμένες τοποθεσίες παρέχουν όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την ανέγερση οχύρωσης, αφού από τους δύο λόφους (τοποθεσία *Sofratike* και *Nepravishta*), σε έναν από τους οποίους τοποθετούμε το δεύτερο φρούριο του αγίου Δονάτου, υπάρχει αφενός πλήρης οπτική επαφή με την Αδριανούπολη και αφετέρου εποπτεία στην ευρύτερη κοιλάδα του Δρίνου (αεροφ. 5)[588]. Οι δύο θέσεις παρείχαν τη δυνατότητα στους αμυνομένους να προστατευθούν στους οχυρωμένους λόφους, ενώ ταυτόχρονα επέβλεπαν και την Αδριανούπολη. Στις δύο τοποθεσίες, υπάρχουν διάσπαρτα ερείπια και θεμέλια, που μαρτυρούν κατοίκηση από τους αρχαίους χρόνους.

Η έλλειψη συστηματικής ανασκαφικής έρευνας, που θα έφερνε στο φως αναμφίβολα σημαντικά ευρήματα, όπως μαρτυρούν τα επιφανειακά λείψανα, περιορίζουν τις δυνατότητες εξαγωγής ασφαλούς συμπεράσματος για την ακριβή τοποθεσία του εν λόγω φρουρίου του αγίου Δονάτου και έτσι μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Ωστόσο, η περιοχή της *Nepravishta*, συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες για την τοποθεσία του δεύτερου αγίου Δονάτου του Προκοπίου. Στην περιοχή της *Nepravishta* και στην ακρόπολή της, στη θέση *Bregu i Melanit* (εικ. 123) βρίσκεται η οχυρωμένη ακρόπολη που ίσως περιτείχισε ο Ιουστινιανός τον 6ο

[588] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 147

αιώνα[589]. Οι Soustal – Koder και εν συνεχεία ο Δρακούλης υποστηρίζουν, ότι στην ακρόπολη βρέθηκαν υπολείμματα τείχους της εποχής του Ιουστινιανού[590]. Έτσι, αν και οι δύο θέσεις (*Sofratike* και *Nepravishta*) είναι πιθανές για την τοποθέτηση του δεύτερου φρουρίου του αγίου Δονάτου, η *Nepravishta* είναι αυτή, που λόγω του φυσικά οχυρωμένου λόφου αλλά και λόγω των διάσπαρτων αρχαιολογικών καταλοίπων και του ιουστινιάνειου τείχους, είναι η πιο πιθανή θέση για τον δεύτερο άγιο Δονάτο του Προκοπίου (εικ. 124, 125, 127, 128). Η θέση *Sofratike* δεν φαίνεται από τα τοπογραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα να συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες, παρά την πιο κοντινή απόσταση από την Αδριανούπολη, εν συγκρίσει με τη *Nepravishta* (περίπου 1 χλμ).

Συνεπώς, το δεύτερο φρούριο του αγίου Δονάτου, σύμφωνα με την αναφορά του Προκοπίου αλλά και των αρχαιολογικών δεδομένων που εντοπίζονται στην ακρόπολη της *Nepravishta* (εικ. 129, 130, 131), μπορεί πιθανότατα να τοποθετηθεί στη σημερινή βόρεια Ήπειρο και συγκεκριμένα, στην παραπάνω τοποθεσία. Παρά το γεγονός, ότι κατά καιρούς έχουν προταθεί αρκετές θέσεις για την ακριβή τοποθέτηση του δεύτερου φρουρίου του αγίου Δονάτου, με πιο πρόσφατη αυτή του Ζ. Μολοσσού, άποψη που αποδέχεται προσφάτως και η Β. Παπαδοπούλου[591], οι οποίοι το τοποθετούν στο Ζερβοχώρι, το πιθανότερο είναι, ότι πρέπει να το αναζητήσουμε στη Νέα Ήπειρο.

---

[589] Στο ίδιο, σ. 147 και Talbert, *Barrington Atlas*, σ. 807, Bowden, *Thesprotia*, σ. 175

[590] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 147, βλ. Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 218-219, πρβλ. Πετρίδης, *Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου*, σ. 125, υποσημ. 1, 126. Στο ίδιο, σ. 125, υποσημ. 1

[591] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 153-154

ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΕΚΤΟ

Κεφάλαιο έκτο

Ο ΑΓΙΟΣ ΔΟΝΑΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΡΟΙΑΣ, Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΕΥΡΟΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ

Τα εκκλησιαστικά ζητήματα στην ευρύτερη περιοχή του θεσπρωτικού χώρου και γενικά η εκκλησιαστική του ιστορία, είναι σε μεγάλο βαθμό συγκεχυμένα και παρουσιάζουν σημαντικά κενά και παραλήψεις. Το πρόβλημα αυτό αναδεικνύει η έλλειψη αναφορών τόσο στις πηγές όσο και στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία[592]. Οι πληροφορίες για την εκκλησιαστική οργάνωση της *Epirus Vetus*, αντλούνται κυρίως από τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων, από Εκκλησιαστικά Τακτικά και από άλλες φιλολογικές πηγές. Έτσι, όπως ήδη αναφέραμε, στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, γνωρίζουμε, ότι ο μητροπολίτης της ευρύτερης περιοχής είχε ως έδρα την πρωτεύουσα της Παλαιάς Ηπείρου, Νικόπολη, στην οποία υπάγονταν οι επισκοπές Ευροίας, Φωτικής, Αγχιασμού, Βουθρωτού, Κερκύρας, Δωδώνης, Αδριανουπόλεως και Φοινίκης[593] (χάρτης 6,10).

Η οργανωμένη εκκλησία, ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και η δράση φωτισμένων εκκλησιαστικών προσώπων, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τον μελετητή που επιθυμεί να ασχοληθεί με ζητήματα εκκλησιαστικής φύσεως. Μετά την παρακμή της λατρείας θεοτήτων, όπως *της Διώνης, του Ερμή, του Απόλλωνα* κ.λπ., ο χριστιανισμός εδραιώθηκε σε ολόκληρη τη Θεσπρωτία κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή και δημιούργησε

[592] Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 19

[593] Βλ. ό.π. σ. 17, υποσημ. 15. Πρβλ. Petri, *La géographie de l' Illyricum ecclesiastique*, σ. 21 κ.ε.

στέρεες βάσεις που διατηρούνται στο πέρασμα των αιώνων[594]. Πέρα από τις παραδόσεις που συνδέονται με τη διάδοση του χριστιανισμού στη Θεσπρωτία από τον Απόστολο Παύλο[595], η εμφάνιση και εξάπλωση της νέας θρησκείας αποδεικνύεται και από την ύπαρξη πλήθους παλαιοχριστιανικών βασιλικών[596]. Η σημαντικότερη απ' αυτές ήταν η Θεοδοσιανή βασιλική που ανηγέρθη από τον Δονάτο, επίσκοπο Ευροίας, πιθανόν στην Σωρεία, (εδώ ίσως τοποθετείται και το Ομφάλιον)[597], σύμφωνα με τον

---

[594] Ο χριστιανισμός φαίνεται, ότι είχε ήδη εδραιωθεί στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα, αφού ένας σημαντικός αριθμός επισκόπων από την Ήπειρο συμμετέχουν στις συνόδους της Εφέσου και της Χαλκηδόνας. Η χριστιανική υπεροχή στην αστική τοπογραφία της Ηπείρου δεν είναι ακόμη φανερή στους ναούς. Αυτό θα γίνει αργότερα, κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα. Βλ. Bowden, *Epirus vetus*, σ. 55

[595] Πιθανότατα ταξίδεψε στην Ήπειρο στα μέσα του 1ου αιώνα μ.Χ. και διέμεινε για σύντομο χρονικό διάστημα στη Νικόπολη. Για τη διάδοση του χριστιανισμού από τον Απόστολο Παύλο, κυρίως στη Νικόπολη αλλά και στη Θεσπρωτία, βλ. Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 3 κ.ε., πρβλ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, σ. 433 κ.ε., πρβλ. και Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 20-23 και Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 41

[596] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1-7.26.5, βλ. και Migne, *Περί Δονάτου επισκόπου Ευροίας*, στ. 908, Honigmann, *The original lists*, 35, 56 (Nr. 53, 291), Mansi, *Sacrorum conciliorum II*, σ. 248 (σ. 62), 53 (σ. 79), 43 (σ. 184) κ.α., Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 21, 165, Dölger, *Regesten 565-867*, 134, 135 (σ. 49-50), Δάκαρης, *Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων*, σ. 173-183, Darrouzès, Les *Regestes*, 2173, Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 56, Ευαγγελίδης, *Ανασκαφαί εν Ηπείρω*, σ. 159, Πάλλας, *Ανασκαφή της Βυζαντινής Βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω*, σ. 82-89 (1970), σ. 130-145 (1971), σ. 99-108 (1972), Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 200f. Το Γλυκύ βρίσκεται 35χλμ από την Ηγουμενίτσα, στην είσοδο του Αχέροντα.

[597] Πάλλας, *Ανασκαφή εις το Γλυκύ της Παραμυθιάς*, σ. 200, Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, σ. 643-644, Aupert, *Chronique*, σ. 633-635, Béquignon, *Chronique des fouilles*, σ. 493-494, Ευαγγελίδης, *Ανασκαφαί Ηπείρου*, 27-28, Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 56, *Μηναίον του Απριλίου*, σ. 643-644. Ήταν αφιερωμένη στον άγιο Δονάτο και έδρα της επισκοπής Γλυκέως. Βλ. Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 130, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158, Κωνστάντιος, *Η Αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο*, σ. 63, Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 155, Vanderheyde,

Σωζομενό, όπως είδαμε παραπάνω, καθώς επίσης και την τρίκογχη βασιλική στη θέση *Χάλασμα*[598]. Βεβαίως, η οικοδόμηση ναών στην Ήπειρο εξαρτάται και από την παρουσία επισκόπων που πλαισίωσαν την εκκλησία με το πέρασμα του χρόνου. Αν εξαιρέσουμε τον επίσκοπο Ευροίας Δονάτο και τον επίσκοπο Νικοπόλεως Ηλιόδωρο, οι περισσότεροι επίσκοποι της Παλαιάς Ηπείρου μνημονεύονται για πρώτη φορά από τον 5ο αιώνα και εξής[599]. Οι περισσότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές εξ άλλου, χρονολογούνται μεταξύ του 5ου και των αρχών του 6ου αιώνα, χωρίς να αποκλείονται μεταγενέστερες κατασκευές[600].

Τις σημαντικότερες ίσως οργανωμένες επισκοπές με μεγάλη ιστορική παράδοση και εκτεταμένη δράση, αποτελούν η επισκοπή της Ευροίας, η επισκοπή του Γλυκέως και του Βουθρωτού, καθώς και η επισκοπή της Φωτικής, με αρχαιότερη την επισκοπή Ευροίας, η οποία εμφανίζεται στα μέσα του 4ου αιώνα μ.Χ.[601]. Η επισκοπή Φωτικής για εμάς παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς

Les reliefs de l' eglise Saint' Donat a Glyki, σ. 699, Bowden, *Epirus vetus*, σ. 107-108. Κοντά στο χωριό Γλυκύ και στα ερείπια της βυζαντινής βασιλικής βρίσκονται και αρκετά εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά λείψανα ελληνιστικών χρόνων. Για περισσότερα, βλ. Βλαχοπούλου – Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 145

[598] Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 207-208, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 23. Πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 200, Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 262-263

[599] Για τους επισκόπους, βλ. και Κεφάλαιο Έβδομο, Ι, ΙΙ και Κεφάλαιο Όγδοο, όπου και οι επισκοπές. Επίσης, βλ. και το παράρτημα με τις επισκοπικές λίστες.

[600] Δεν αποκλείεται η μεγάλη αυτή οικοδομική δραστηριότητα με την ανέγερση νέων ναών, να σχετίζεται με τον ανταγωνισμό μεταξύ των χριστιανών και των «εθνικών». Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 47

[601] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1, Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 21, 165, 3, 298, 7, 583 κ.α, 13, 588. Πρβλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 20 και Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 113

μάλιστα είναι φυσικό να δημιουργηθεί στον εκάστοτε μελετητή η απορία, τι απέγινε η πόλη μετά την παρακμή της ρωμαϊκής αποικίας. Τέλος, την εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής σημάδεψε η πολυποίκιλη δράση των επισκόπων της, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον άγιο Δονάτο, επίσκοπο Ευροίας και τον Διάδοχο, επίσκοπο Φωτικής[602]. Η μελέτη της ζωής και δράσης των δύο επισκόπων παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς υπήρξαν μεγάλες προσωπικότητες με σπουδαίο κοινωνικό και ποιμαντικό έργο. Ο πρώτος συνδέεται με το όνομα του κάστρου, που αποτελεί το κέντρο της εργασίας μας, ενώ ο δεύτερος ήταν επίσκοπος της Φωτικής, της πόλης που προηγήθηκε του αγίου Δονάτου και της Παραμυθιάς.

Για τη ζωή του αγίου Δονάτου δεν γνωρίζουμε τόσα στοιχεία όσα γνωρίζουμε για την εκκλησιαστική του δράση. Πρόκειται για έναν διακεκριμένο επίσκοπο της Θεσπρωτίας, όπως αποδεικνύεται αργότερα, αφενός από τη διαδεδομένη λατρεία του και αφετέρου από τους πολλούς ναούς της περιοχής της Παραμυθιάς και του ευρύτερου θεσπρωτικού χώρου, οι οποίοι φέρουν το όνομά του[603]. Η χρονολογία γέννησής του είναι άγνωστη. Έτσι, μόνο από τη δράση του και την εμφάνισή του σε εκκλησιαστικές συνόδους, μπορούμε

---

602 Οι επίσκοποι, ως επικεφαλής μιας εκκλησιαστικής περιφέρειας με λιγότερο ή περισσότερο διευρυμένα γεωγραφικά όρια, αποτελούσαν πρόσωπο κλειδί στην τοπική διοίκηση. Όσο αναπτύσσονταν η αστική ζωή της βυζαντινής πόλης, τόσο περισσότερο αύξανε ο ρόλος, η δύναμη, η εξουσία και η επιρροή τους. Βλ. Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 72 και Angold, *The shaping of the medieval byzantine city*, σ. 1-37

603 Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1.2 κ.ε. 7.26.4.1 κ.ε., Migne, *Περί Δονάτου επισκόπου Ευροίας*, στ. 908, *ASO* 36, σ. 181,188, 189 και index σ. 773, Κομίνης, *Αγιολογικά και Υμνογραφικά*, σ. 5, *Μηναίον του Απριλίου*, σ. 643-644. Πρβλ. Μολοσσός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, σ. 413, Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 10

να εξαγάγουμε την πιθανή χρονολογία γέννησής του. Στην επισκοπή Ευροίας ανήλθε μετά το θάνατο του προηγούμενου επισκόπου στα 360 μ.Χ., σε ηλικία 30 ετών. Η πληροφορία αυτή, σε συνδυασμό με τις σπουδές του στον Βουθρωτό και στη συνέχεια με τη διδασκαλία του εκεί, μέχρι το τριακοστό έτος της ηλικίας του, μας οδηγούν γύρω στα 330 μ.Χ., ως την πιθανότερη χρονολογία γέννησής του[604]. Τη διδασκαλία του σε σχολές του Βουθρωτού φαίνεται πως διέκοψε, όπως τουλάχιστον υποστηρίζουν νεότεροι μελετητές[605], η ανάρρησή του στον επισκοπικό θρόνο της Ευροίας, στον οποίο παρέμεινε για αρκετά χρόνια. Η μεγάλη έκταση της λατρείας του αγίου σε ολόκληρη τη Θεσπρωτία οδήγησε τους μελετητές στην υπόθεση, ότι ο άγιος Δονάτος αποτελεί τη χριστιανική έκφανση μιας τοπικής θεότητας της ειδωλολατρικής περιόδου, του Αϊδωνέως, θεού των νεκρών[606]. Φυσικά, πρόκειται για υποθέσεις και μόνο, με μυθολογική υπόσταση και σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να υποτιμηθεί η δράση και οι πράξεις του αγίου. Το μόνο στοιχείο που επισημαίνουν οι παραπάνω μελετητές, είναι η παρόμοια ετυμολογική συγγένεια: Αϊ Δονάτος – Αϊδωνέας, κάτι που δεν είναι αρκετό για να μας πείσει, μολονότι στο Χρονικό των Ιωαννίνων[607], στο τέλος, έχει προστεθεί από άλλο χέρι η ονομασία Αϊδονάτος (ως μια λέξη), κάτι που ίσως δείχνει, ότι

---

[604] Κομίνης, *Αγιολογικά και Υμνογραφικά*, σ. 5-6, Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 108, Του ιδίου, *Θεσπρωτικά*, σ. 117

[605] Οικονόμου, *Άγιος Δονάτος*, σ. 10, πρβλ. Μολοσσός, *Λεξικό των Αγίων Πάντων*, σ. 410

[606] Πολίτης, *Μελέται*, σ. 971, Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 7. Ωστόσο και ξένοι μελετητές οδηγήθηκαν σε παρόμοια διαπίστωση: Mezieres, *De fluminibus inferorum*, σ. 26, Preller, *Griechischen Mythologie*, σ. 509, Maury, *Histoire des religions de la Grèce antique*, σ. 589 και Decharme, *Mythologie de la Grèce antique*, σ. 391

[607] Βλ. *Epirotica. De rebus Epiri*, II, σ. 238 : «*Ἴξευρε ὦ ἀναγνῶστα, ὅτι Ἀϊδονάτον ἡ Παραμυθία ὀνομάζεται*».

εκείνος που έκανε την προσθήκη είχε στο νου του άλλη σημασία του ονόματος, διαφορετική από την γνωστή σε μας, που συνδέεται με τον άγιο Δονάτο[608].

Η πραγματική δράση του αγίου μαρτυρείται την εποχή του Μεγάλου Θεοδοσίου (379-395 μ.Χ.), όπως στη Β' Οικουμενική Σύνοδο του 381 μ.Χ.[609], που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, για την καταπολέμηση του Αρειανισμού[610]. Ο Σωζομενός αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Κατά τοῦτον (τον αυτοκράτορα) πολλοί πολλαχοῦ τῆς Οικουμένης ἐν ἐπισκόποις διέπρεπον, ὡς Δονάτος ὁ Εὐροίας τῆς Ἠπείρου*»[611], ενδεικτικό της σπουδαίας προσωπικότητάς του[612]. Βέβαιο επίσης είναι, ότι εξαιτίας της θαυματουργικής του δράσης και της φήμης του, τον κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη ο αυτοκράτορας Μέγας Θεοδόσιος προκειμένου να γιατρέψει την κόρη

---

608 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια παράδοση που συνδέεται με το όνομα του αγίου. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, να αποτελεί παρετυμολόγηση από το αηδόνι, δεδομένου μάλιστα, ότι από την επιτόπια έρευνα στην περιοχή, πληροφορήθηκα από κάποιον ηλικιωμένο, ότι στην περιοχή του σημερινού χωριού με την ονομασία άγιος Δονάτος, δυτικά της σημερινής Παραμυθιάς, διαδεδομένο είναι ένα τραγούδι σχετικό με τα αηδόνια, που υπήρχαν στην περιοχή.

609 Για τον άγιο Δονάτο, βλ. Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1-.7.26.5, επίσης Ehrhard, *Uberlieferung und Bestand*, σ. 618, πρβλ. *BHG*, 3, σ. 24, Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, σ. 643-644, όπου και η σχετική έκδοση των κειμένων του αγίου. Βλ. Aubert, *Donat*, σ. 650-651, Κομίνης, *Αγιολογικά και Υμνογραφικά*, σ. 280-295, Soustal, *Die griechischen Quellen*, σ. 161-164, πρβλ. Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, 1962, Του ιδίου, *Η εκκλησία της Ηπείρου*, σ. 20-21, Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 61, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 106, Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 108, Πετρίδης, *Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου*, σ. 128

610 Galagher, *The Episcopal councils in the east*, σ. 584

611 Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1

612 Για τα θαύματα του αγίου, βλ. Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1-7.26.5, Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, σ. 643-644, Κομίνης, *Αγιολογικά και Υμνογραφικά*, σ. 6

του[613]. Όσον αφορά στο θάνατο του αγίου, τούτος έλαβε χώρα μετά την παραμονή τριών ετών στην Κωνσταντινούπολη, κατά τη διάρκεια της οποίας αναφέρεται, ότι βάπτισε την οικογένεια του Μεγάλου Θεοδοσίου. Κατόπιν, επέστρεψε στην επισκοπή του και, αφού έχτισε ο ίδιος τον τάφο του, «*ἀπήλθεν προς κύριον*»[614].

Κατά τη διάρκεια των βαρβαρικών επιδρομών στην περιοχή και προκειμένου να διαφυλαχθεί το λείψανό του, ο επίσκοπος Ευροίας, Ιωάννης Β', με τη συνοδεία των κληρικών της πόλης αλλά και μέρους του πληθυσμού, το μετέφεραν, όπως πληροφορούμαστε από δύο επιστολές του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου (590-604), στην Κέρκυρα, πριν από το 591, όπου και τοποθετήθηκε στο φρούριο της Κασσώπης, στο ναό του αγίου Ιωάννη[615]. Το σκήνωμα όμως και πάλι δεν παρέμεινε εκεί. Το 1126 μ.Χ. μεταφέρεται στην Βενετία από τον Δόγη Μιχαήλ Δομένικο (*Domenico Michelli*) και τοποθετείται στην Παναγία του *Murano*[616]. Για την περαιτέρω τύχη του σκηνώματος δεν υπάρχουν πληροφορίες, εκτός από την μαρτυρία ενός καθολικού

---

[613] Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, σ. 643-644, Κομίνης, *Αγιολογικά και Υμνογραφικά*, σ. 9, Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 28, βλ. και Ματθαίος, Ο *Μέγας Συναξαριστής*, σ. 509, επίσης Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστής*, σ. 461

[614] *Μηναίον Απριλίου*, σ. 643-644, πρβλ. και Poncelet, *Le Légendier de Pierre Calo*, σ. 84, 107. Πιθανή χρονολογία του θανάτου του είναι το έτος 388, βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158

[615] *Gregorii Magni Epistulae*, XIV, 8:II, 1076, 14, 1076, 16 και 1076, 17 – 1077, 19, πρβλ. Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 146, VI, Poncelet, *Le Légendier de Pierre Calo*, σ. 84, 107, Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 76, Koder, *Προβλήματα σλαβικής εποίκισης*, σ. 19, Wozniak, *Nikopolis*, σ. 267, Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 123, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 76, Πετρίδης, *Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου*, σ. 128, Bowden, *Thesprotia*, σ. 178. Πρβλ. Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 44, Παπαγεωργίου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας*, σ. 10, Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 66, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 30-31, 114

[616] Poncelet, *Le Légendier de Pierre Calo*, σ. 84, 107, Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*, σ. 12, Prinzing, *Πολιτικές*, σ. 193

μοναχού, ο οποίος αναφέρει, ότι το 1952 στο ναό του αγίου *Basso* στη Βενετία, όταν ο ναός μετατράπηκε σε μουσείο, ανακαλύφθηκε μια λίθινη σαρκοφάγος, με επιγραφή που αναφέρεται πιθανότατα στον επίσκοπο Ευροίας Δονάτο. Η επιγραφή έχει ως εξής: «*His temporibus Donatus, episcopus Euripi (sic) virtutibus insignis est habitus, qui draconem ingentem, expuens in ore eius, neccavit; quem 8 iuga bovum ad locum incendit vix trahere potuerunt*»[617].

Από τα ποικίλα θαύματα του αγίου, στο σημείο αυτό θα αναφέρουμε μόνο το σχετικό με τον Μέγα Θεοδόσιο. Επειδή η κόρη του Μεγάλου Θεοδοσίου ήταν «δαιμονισμένη», ο αυτοκράτορας κάλεσε επισκόπους από ολόκληρο τον Ελλαδικό χώρο προκειμένου να τη γιατρέψει. Η κόρη του αυτοκράτορα έγινε καλά από τον επίσκοπο Ευροίας και ως ανταμοιβή ο άγιος Δονάτος έλαβε ως δώρο μια τοποθεσία, προκειμένου να χτίσει εκεί ναό[618].

Η διαδεδομένη λατρεία του αγίου Δονάτου στη Θεσπρωτία συνεχίζει να υπάρχει έως και σήμερα. Είναι ο πολιούχος άγιος της Παραμυθιάς και ολόκληρης της Θεσπρωτίας[619]. Προς τιμή του έχουν ανεγερθεί αρκετοί ναοί στην περιφέρεια της Παραμυθιάς, όπως στο

---

[617] Το σχετικό χωρίο μας παραπέμπει εν μέρει στον Σωζομενό, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1 κ.ε., στο οποίο διαβάζουμε: «*Κατά τοῦτον δέ πολλοί πολλαχῆ τῆς οἰκουμένης ἐν ἐπίσκόποις διέπρεπον, ὡς Δονάτος ὁ Εὐροίας τῆς Ἠπείρου ᾧ δή πολλά τεθαυματουργῆσθαι μαρτυροῦσι οἱ επιχώριοι, μέγιστα δέ τά περί τήν ἀναίρεσιν τοῦ δράκοντος, ὃς περί τάς καλουμένας Χαμαιγεφύρας παρά τήν λεωφόρων ἐφώλευε καί πρόβατα καί αἶγας, ἵππους τε καί βόας καί ἀνθρώπους ἐξήρπαζε*», βλ. και Halkin, *Bulletin*, σ. 480, πρβλ. Κομίνης, *Αγιολογικά και Υμνογραφικά*, σ. 11

[618] *ASO* 3, σ. 773 «*καί δούς (ὁ Θεοδόσιος) αὐτῷ χρυσίον ἱκανόν λόγῳ τῆς τοῦ ναοῦ οἰκοδομῆς καί ἄλλα τινά ἐπιτήδεια εἰς τόν τούτου καλλωπισμόν ἐξαπέστειλεν οἴκαδε*». Στην επισκοπή του ο άγιος, κατά τον συναξαριστή του, «*οἰκοδομήσας τόν ναόν καί τάφον αὐτοῦ εὐπρεπίσας καί εἰς τέλειον γῆρας ἐλάσας ἀπήλθεν πρός Κύριον*», Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, σ. 643-644, πρβλ. Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 33, επίσης Μολοσσός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, σ. 413

[619] Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 36

Σούλι, στη Γρίκα, στον άγιο Βλάσιο, στο Γλυκύ, στη Βερενίκη, στο Ζερβοχώρι, στο Σταυροχώρι και στην ίδια την Παραμυθιά[620] (χάρτης 21). Ο Leake και ο Λαμπρίδης ειδικά αναφέρουν, ότι το όνομά του τιμάται στην μητρόπολη του Γλυκέως (όπου και η παλαιοχριστιανική βασιλική), στο φρούριο της Παραμυθιάς και σε δύο άλλους ναούς του Σουλίου, οι οποίοι όμως καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια της μάχης του Αλή Πασά των Ιωαννίνων με τους Σουλιώτες[621].

Όσον αφορά στην ύπαρξη τριών ναών στις συγκεκριμένες περιοχές προς τιμή του αγίου, θα αναφερθούμε στο γεγονός, ότι ο αυτοκράτορας Μέγας Θεοδόσιος είχε δωρίσει στον άγιο Δονάτο μια τοποθεσία, για την ίδρυση ναού, η οποία ονομάζεται Ομφάλιον[622]. Συγκεκριμένα στο συναξάριο αναφέρεται, ότι μετά την ίαση της θυγατέρας του Θεοδοσίου, το μόνο που ζήτησε ο Δονάτος από τον αυτοκράτορας ήταν «*τόπον τινά*», που βρίσκονταν κοντά στην περιοχή του (την Εύροια), κατάλληλο προς ναόν, που το λέγαν Ομφάλιον (*ἐπιτήδειον ὄντα εἰς ναὸν Ὀμφάλιον οὕτω καλούμενον*) πράγμα που έγινε εγγράφως[623].

---

[620] Στο ίδιο, σ. 37

[621] Στο ίδιο, σ. 38

[622] Για το *Ομφάλιον*, Πάλλας, *Ανασκαφή εις το Γλυκύ*, σ. 200, Του ιδίου, *Εύροια – Γλυκύ*, σ. 550, Του ιδίου, *Epirus*, σ. 238, Hammond, *Epirus*, σ. 70, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 200-201, βλ. και τον χάρτη του Kiepert, *Graecia septentrionalis, Formae orbis antique*, XV, Kirsten, *Omphalion*, σ. 397-398. Πρβλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 32, Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*, σ. 206, Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 29. Ο Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Β'*, σ. 120, τοποθετεί το Ομφάλιον στη θέση, όπου το χωριό Γαρδίκι, πρβλ. Πάλλας, *Ανασκαφή της βυζαντινής βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω*, σ. 82, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158

[623] Βλ. *Μηναίον του Απριλίου*, σ. 643-644 : «*Τότε τοῦ βασιλέως τό ὑποσχεθέν εὐτρεπίζοντος, οὐ κατεδέξατο ὁ μακάριος. Ἰδών δέ τήν πρόθεσν αὐτῶν τήν ἀγαθήν, ἠτήσατο τόπον τινά δοθῆναι οἱ, τῆς χώρας αὐτοῦ πλησίον κείμενον,*

Στο σημείο αυτό, το πρόβλημα που εγείρεται είναι η ακριβής τοποθεσία της Θεοδοσιανής βασιλικής και η ταύτιση της περιοχής Σωρεία, η οποία, όπως θα πούμε παρακάτω, μνημονεύεται από τον Σωζομενό, ότι βρισκόταν κοντά στην Εύροια. Εκεί πρέπει να βρισκόταν και το ιερό Ομφάλιον, αν συσχετίσει κανείς τα γραφόμενα του Σωζομενού με το Συναξάριο. Λαμβάνοντας υπόψη την αναφορά του Σωζομενού για την περιοχή, στην οποία ο άγιος ανήγειρε ναό, και δεδομένης της ύπαρξης εκτεταμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων στην περιοχή του Γλυκέως (εικ. 112, 113), μπορεί κανείς να υποθέσει, ότι πρόκειται για την Θεοδοσιανή βασιλική, όπως αναφέραμε παραπάνω[624]. Από τα ερείπια του ναού έχουν διασωθεί αρκετά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, πολλά από τα οποία έχουν μεταφερθεί στο βυζαντινό μουσείο των Ιωαννίνων. Οι τεράστιοι όγκοι των μαρμάρινων κιόνων, το δάπεδο και το μέγεθος του ναού (28,15μ. × 16,25μ.), τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, με κεντρική ημιεξάπλευρη κόγχη και μια δεύτερη ημικυκλική, που ανέδειξε η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τον Ευαγγελίδη το 1954, δείχνουν, ότι πρόκειται για ένα κτίσμα που χρονολογείται στα χρόνια του δεσποτάτου της Ηπείρου[625]. Ωστόσο,

---

ἐπιτήδειον ὄντα εἰς ναόν Ὀμφάλιον οὕτω καλούμενον· οἱ δέ ἀπεντεῦθεν δι' ἐγγράφου προστάγματος ἐδωρήσαντο τόν τόπον αυτῷ».

[624] Ωστόσο έχει διατυπωθεί και η άποψη, ότι το Ομφάλιον πρέπει να αναζητηθεί στη Θεσσαλία, μεταξύ Ξυνιάδος και κάτω Αγόριανης Σμοκόβου, όπου και το Ιερό της Ομφάλης, άποψη βεβαίως που δεν ευσταθεί, αφού βρίσκεται εκτός Ηπείρου. Πρόκειται μάλλον για μετακίνηση αποίκων από τη Θεσσαλία προς την Ήπειρο και τη Θεσπρωτία. Βλ. Kirsten, *Omphalion*, σ. 397, πρβλ. και Δάκαρης, *Συμβολή εις την τοπογραφία της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 88-113, Τριανταφυλλόπουλος, *Ένα πρόβλημα της μεσαιωνικής Ηπείρου*, σ. 317

[625] Πάλλας, *Ανασκαφή εις το Γλυκύ της Παραμυθιάς*, σ. 200, Του ιδίου, *Epiros*, σ. 238, Του ιδίου, *Ανασκαφή της Βυζαντινής Βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω*, (1970), 82-89, (1971), σ. 130-145 και (1972), σ. 99-108

οι ανασκαφές έφεραν στο φως και αρχαιολογικό υλικό της παλαιοχριστιανικής εποχής[626].

Κοντά στο ναό υπήρχε και ο λαξευμένος σε βράχο τάφος του αγίου Δονάτου, τον οποίο έφτιαξε, κατά την παράδοση, ο ίδιος ο άγιος πριν το θάνατό του[627]. Ο Σωζομενός αναφέρει σχετικά: «*Δονάτῳ δέ τούτω τάφος ἐστίν ἐπίσημος εὐκτήριος οἶκος ἀπ' αὐτοῦ τήν ἐπωνυμίαν ἔχων*»[628]. Επίσης, ο Νικηφόρος Κάλλιστος τον 14ο αιώνα αναφέρει, ότι «*τούτου δη τοῦ Δονάτου τάφον ἐπυθόμην εἶναι ἐκείσε ἐπίσημον, εὐχῆς οἶκον ὄντα*»[629]. Μπορεί λοιπόν ο ναός που έχτισε ο Δονάτος να βρισκόταν στο Γλυκύ, τούτο όμως δεν είναι βέβαιο. Έτσι, θα επανέλθουμε παρακάτω στο ίδιο ζήτημα, όταν θα κάνουμε λόγο για την επισκοπή Ευροίας.

Η επισκοπή της πόλης της Εύροιας, μιας εκ των δώδεκα πόλεων της Παλαιάς Ηπείρου και των οκτώ επισκοπών των πρώτων χριστιανικών χρόνων είναι από τις πρώτες που μνημονεύονται στις

---

[626] Ο Πάλλας υποστηρίζει, ότι δεν αποκλείεται αυτά τα παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα να προέρχονται από τη «Θεοδοσιανή» βασιλική του αγίου Δονάτου. Βλ. Πάλλας, *Ανασκαφή εις το Γλυκύ της Παραμυθιάς*, σ. 200, Του ιδίου, *Ανασκαφή της Βυζαντινής Βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω*, σ. 86 (1970)

[627] Poncelet, *Le Légendier de Pierre Calo*, σ. 84, 107, πρβλ. Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 42 και Αθηναγόρας – Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 3. Από τον συναξαριστή αναφέρεται, ότι υπέστη «*μαρτυρικόν θάνατον διά ξίφους μετά τοῦ μάρτυρος Θερίνου εἰς Βουθρωτόν κατά τόν ἐπί Δεκίου διωγμόν*», Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής*, σ. 417-418, Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, σ. 120. Η εκκλησία τιμά την μνήμη δύο αγίων Δονάτων, του ενός την 23η Απριλίου, ο οποίος μαρτύρησε με το ξίφος και του δεύτερου, την 6η Μαΐου, ο οποίος μαρτύρησε με τόξο. Η δυτική εκκλησία λατρεύει επίσης έναν άγιο με την ονομασία Δονάτος αλλά φυσικά και δεν πρέπει να συγχέονται οι βίοι των δύο αγίων. Βλ. Κομίνης, *Αγιολογικά και Υμνογραφικά*, σ. 8, Βλαχοπούλου – Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 145

[628] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.4, πρβλ. *BHG*, αρ. 2111 (βίος Α'), 2112 (βίος Β')

[629] Migne, *Περί Δονάτου επισκόπου Ευροίας*, PG 146 (1865), στ. 908

πηγές, αλλά και η πρώτη από αυτές που εξαφανίστηκαν[630], ενώ έχει απασχολήσει ποικιλοτρόπως τους μελετητές. Εντάσσεται στα όρια της μεταγενέστερης μητρόπολης της Παραμυθιάς και συνδέεται με τον πολιούχο ολόκληρης της Θεσπρωτίας, επίσκοπο Δονάτο Ευροίας[631]. Οι αναφορές στις πηγές για την πόλη της Εύροιας είναι πενιχρές, γεγονός που δημιουργεί πολλαπλά προβλήματα που αφορούν στην ακριβή της τοποθεσία, στην ονομασία της και φυσικά στην επισκοπή της. Αν και αναφέρεται στις πηγές ως μία από τις πόλεις της Παλαιάς Ηπείρου, υπάρχουν πολλά σκοτεινά σημεία, τόσο ως προς την ακριβή της τοποθεσία όσο και την εκκλησία της. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος που καθιστά αναγκαία την αναζήτηση αρχικά της τοποθεσίας, όπου ήταν χτισμένη, και έπειτα της ιστορίας της επισκοπής της. Μνημονεύεται από τον βυζαντινό συγγραφέα Ιεροκλή[632], απλά ως πόλη της Παλαιάς Ηπείρου.

---

[630] Οι υπόλοιπες ήταν του Ακνίου (η Εύροια σύμφωνα με τον Δάκαρη, *Ιωάννινα η νεότερη Εύροια*, σ. 542 κ.ε.), της Φωτικής, της Άππωνος, του Αγχιασμού, της Φοινίκης, της Αδριανουπόλεως, της Νικοπόλεως, του Βουθρωτού, της Δωδώνης, της Ιθάκης και της Κέρκυρας. Υπάγονταν διοικητικά στην Παλαιά Ήπειρο και εκκλησιαστικά στην μητρόπολή τους Νικόπολη. Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651, 6. Για περισσότερα, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 54, πρβλ. Αθηναγόρας – Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 4, Κονιδιάρης, *Πότε παρήκμασε και εξέλιπε εκκλησιαστικώς ως μητρόπολη η Νικόπολις*, σ. 150-205. Ο Δάκαρης διόρθωσε την αναφορά στην Εύροια Ακνίου, ως «*Εύροια ἐκ νέου*», συνδέοντάς την εύλογα με τη Νέα Εύροια. Βλ. Δάκαρης, *Ιωάννινα η νεότερη Εύροια*, σ. 542 κ.ε.. Θα μπορούσαν ωστόσο να προκύψουν ενστάσεις, καθώς, όπως γνωρίζουμε από τα Πρακτικά της συνόδου Κωνσταντινουπόλεως (Mansi, *Sacrorum Conciliorum*, σ. 878-879, 927, 938, 1147, πρβλ. και Πάλλας, *Εύροια*, σ. 556), η Εύροια εμφανίζεται με το κανονικό της όνομα (Εύροια, χωρίς το Ακνίου). Έτσι, λοιπόν, συμπεραίνουμε, ότι υπήρχε και μια τρίτη πόλη με την ίδια ονομασία ή πρόκειται για λαθεμένη ανάγνωση ή παραφθορά του Συνέκδημου. Για περισσότερα, βλ. Τριανταφυλλόπουλος, *Ένα πρόβλημα της μεσαιωνικής Ηπείρου*, σ. 316 και Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 149-152

[631] Πρβλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 27

[632] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651, 6

Αναφέρεται επίσης από τον ιστορικό Προκόπιο, στο έργο του *Περί Κτισμάτων*, όταν τούτος κάνει λόγο για τη μετατόπιση της πόλης από τον Ιουστινιανό[633]. Μνημονεύεται τέλος, από τον εκκλησιαστικό συγγραφέα Σωζομενό, στην Εκκλησιαστική του Ιστορία[634] και στις επισκοπικές λίστες της Συνόδου της Χαλκηδόνας. Ο Σωζομενός αναφερόμενος στα θαύματα του αγίου Δονάτου, την μνημονεύει ως πόλη της Ηπείρου[635].

Ο Νικηφόρος Κάλλιστος επίσης, περιγράφει, με τα ίδια λόγια με το Σωζομενό, την ιστορία του αγίου Δονάτου, με τη διαφορά, ότι μετά το επίθετο «*εὐκτήριος*», αντικαθιστά τη λέξη «*οἶκος*» του Σωζομενού με τη λέξη «*ἄστυ*», (*εὐχῆς οἶκον ὄντα, καί ἄστυ, εἰς ἐπώνυμον ἐκείνου καλούμενα*)[636], κάτι που συνεπικουρεί πιθανόν στην ύπαρξη πόλης. Όπως γνωρίζουμε από άλλα παραδείγματα, δεν είναι ασυνήθιστο, γύρω από ναούς και μοναστήρια να σχηματίζονται οικισμοί.

---

[633] Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.39.1-4.1.42.3. Οι πηγές για την Εύροια σιωπούν από τις αρχές του 7ου αιώνα και εξής. Η τελευταία αναφορά στην Εύροια συναντάται στην *Notitiae episcopatuum* (έκδ. Darrouzès) 3, 296, όπου αναφέρεται «*ὁ Ευρόσου (Ευροίας)*». Είναι γνωστή ως η «*Notitia* των εικονοκλαστών» και χρονολογείται στον 8ο αιώνα. Απότελεί ίσως τη σημαντικότερη μαρτυρία για τις σοβαρές μεταβολές που υπέστησαν οι επαρχίες του Ιλλυρικού, στη διάρκεια των αβαροσλαβικών επιδρομών. Βλ. Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 62. Έχει χρονολογηθεί από τον Gelzer πριν το 780 (Gelzer, *Ungedruckte*, σ.564), από τον Darrouzès, μετά τη σύνοδο του 787, καθώς παρουσιάζει εξαιρετικές ομοιότητες με τα πρακτικά της συνόδου (Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum*, σ. 32), και πριν το τέλος του 9ου αιώνα, ενώ ο Κονιδάρης θεωρεί ως έτος εγγραφής το 746. Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, σ. 85

[634] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1

[635] «*Κατά τοῦτον δε πολλοί πολλαχῆ τῆς οἰκουμένης ἐν ἐπισκόποις διέπρεπον, ὡς Δονάτος ὁ Εὐροίας τῆς Ἠπείρου ᾧ δή πολλά τεθαυματουργῆσθαι μαρτυροῦσιν οἱ ἐπιχώριοι....*». Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.1 – 7.26.3, βλ. και Wiltsch, *Handbook of the geography*, σ. 13-14 και υποσημ. 1-9

[636] Migne, *Περί Δονάτου επισκόπου Ευροίας*, PG 146 (1865), στ. 908

Το σχετικό χωρίο του Προκοπίου είναι πολύ ενδιαφέρον, παράλληλα όμως και αυτό που δημιουργεί πολλαπλά προβλήματα που αφορούν στην ακριβή τοποθεσία της πόλης. Συγκεκριμένα αναφέρει : «*Ἦν δέ τις ἐνταῦθα πόλις ἀρχαία, ὕδασι ἐπιεικῶς κατά κορής οὖσα, ὀνόματός τε τῆς τοῦ χωρίου φύσεως ἀξίου ἐπιτυχοῦσα. Εὔροια γάρ ἀνέκαθεν ὠνομάζετο. ταύτης δε τῆς Εὐροίας οὐ πολλῷ ἄποθεν λίμνη κέχυται καί νῆσος κατά μέσον ἀνέχει καί λόφος αὐτῇ ἐπάνέστηκε. Διαλείπει δέ ἡ λίμνη τοσοῦτον, ὅσον τινά ἐν εἰσόδου μοίρα τῇ νήσῳ λελείφθαι. Ἔνθα δή βασιλεύς τους τῆς Εὐροίας μεταβιβάσας οἰκήτορας, πόλιν ὀχυρωτάτην οἰκοδομησάμενος ἐτειχίσατο*»[637]. Παλαιότεροι και σύγχρονοι μελετητές προσπαθώντας να ερμηνεύσουν το χωρίο αυτό του Προκοπίου έχουν προτείνει πολλές τοποθεσίες για την πόλη της Εύροιας[638]. Ο Αραβαντινός την τοποθετεί στην πόλη Λιμπόνι της Παραμυθιάς, εκεί δηλαδή που βρίσκεται η αρχαία Φωτική[639]. Ο Αθ. Πετρίδης και ο Ζ. Μολοσσός στο χωριό Βρύνα του Βουθρωτού[640], θέση στην οποία κλίνει τελευταία και η Β. Παπαδοπούλου, φέροντας πρόσθετα επιχειρήματα και αποκλείοντας τη θέση Γλυκύ[641], ενώ ο Le Quien την ταύτισε με την

---

[637] Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.40.1-4.1.42.3

[638] Για την παλαιά και νεότερη Εύροια, βλ. Δάκαρης, *Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων*, σ. 174, Του ιδίου, *Ἰωάννινα ἡ νεώτερη Εὔροια*, σ. 537, Σούλης, *Εύροια*, σ. 772. Για τις ανασκαφές, βλ. Ευαγγελίδης, *Ανασκαφή Δωδώνης*, σ. 159, Πάλλας, *Ανασκαφή εις το Γλυκύ της Παραμυθιάς*, σ. 200, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και Philippson – Kirsten, *Die Griechischen Landschaften II*, σ. 85

[639] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 53-54

[640] Πετρίδης, *Επιστασίαι κριτικαί*, σ. 24, Του ιδίου, *Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου*, σ. 123 κ.ε.

[641] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 151, 152: «*Μεγαλύτερο ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει η άποψη του Α. Πετρίδη που ταυτίζει την Εύροια με τον οικισμό Βρίνα στη σημερινή νότια Αλβανία, που βρίσκεται κοντά στη λίμνη του Βουθρωτού. Άλλωστε και το όνομα Βρίνα μπορεί να θεωρηθεί παραφθορά του ονόματος Εύροια. Ο Πετρίδης ταυτίζει την κώμη Σωρείαν με*

Παραμυθιά[642]. Περιηγητές, όπως ο Leake, αλλά και νεότεροι μελετητές, όπως ο Δ. Τριανταφυλλόπουλος, υποστηρίζουν, ότι η νέα Εύροια μεταφέρθηκε στη γειτονική χερσόνησο της λίμνης Αχερουσία[643]. Υπάρχουν πολλοί μελετητές που την τοποθετούν, αφενός στη σημερινή Καστρίτσα, κοντά στην πόλη των Ιωαννίνων, βασιζόμενοι στο χωρίο της αναφοράς του Προκοπίου, ότι κοντά στην πόλη υπάρχει λίμνη και μέσα στη λίμνη βρίσκεται ένα μικρό νησάκι, και αφετέρου κάποιοι υποστηρίζουν, ότι βρίσκεται στο φρούριο των Ιωαννίνων επί της χερσονήσου, που συνδέουν με τη Νέα Εύροια[644].

τον οικισμό Σωρωνειά (ερειπωμένη ήδη στην εποχή του) νότια της επαρχίας Δελβίνου. Πιστεύει επίσης, ότι η Νέα Εύροια θα πρέπει να αναζητηθεί σε νησάκι της λίμνης, χωρίς όμως να διευκρινίζει την ακριβή της θέση. Ο Πετρίδης, όπως και ο Ζ. Μολοσσός, συνέγραψε το άρθρο του το 1879 και οπωσδήποτε η ελώδης περιοχή γύρω από τη Βρίνα δεν είχε δεχθεί εγγειοβελτιωτικές επεμβάσεις που άλλαξαν τη φυσιογνωμία της. Χαρακτηριστικό πάντως είναι ότι η τοπική παράδοση αναφέρει ότι «Η Σωρωνειά είναι χωριό, η Βρίνα Πισκοπή» και πιστεύεται ότι τα σημερινά τοπωνύμια Σωρωνειά και Βρίνα διασώζουν τα ονόματα των αρχαίων πόλεων Σωρεία και Εύροια. Στην ίδια περιοχή είναι πολύ έντονη ακόμη και σήμερα η παράδοση η σχετική με τον άγιο Δονάτο».

[642] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 143-144, *VIII*, πρβλ. Petrides, *Euroea*, σ. 607

[643] Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 65, Τριανταφυλλόπουλος, *Ένα πρόβλημα της μεσαιωνικής Ηπείρου*, σ. 309-327

[644] Philippson, *Εύροια*, σ. 1285, βλ. και Δάκαρης, *Ιωάννινα η νεώτερη Εύροια*, σ. 537-544, Του ιδίου, *Παρατηρήσεις για τη νεότερη Εύροια*, σ. 1146-1149, Σταυρόπουλος, *Ιωάννινα η νεότερη Εύροια*, σ. 1108, Πυρσινέλας, *Η ίδρυσις των Ιωαννίνων και η ονομασία αυτών*, σ. 89-95, 282-290, 455-459. Περισσότερα για την τοποθεσία, βλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 28, πρβλ. Πετρίδης, *Επιστασίαι κριτικαί*, σ. 24, Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*, σ. 208, βλ. και Wozniak, *Late Roman fortifications in Epirus*, σ. 74. Βεβαίως υπάρχει και μια παλαιότερη άποψη, σύμφωνα με την οποία, η λίμνη των Ιωαννίνων ταυτίζεται με την Αχερουσία. Βλ. *Ανώνυμος Πανηγυρικός εις Μανουήλ και Ιωάννην Η' Παλαιολόγους*: «*Ἡ δ᾽ ἑτέρα πρός τῇ Ἀχερουσία λίμνη νέον, οὐ πάνυ νέον οἰκισθείσα πρός τινός Ἰωάννου καί τήν ἐκείνου φέρουσα τανύν ἐπωνυμίαν*». Βλ. και Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, σ. 194-195, πρβλ. Πάλλας, *Εύροια-Γλυκή*, σ. 559, Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158, 173, Τριανταφυλλόπουλος, *Ένα πρόβλημα της μεσαιωνικής Ηπείρου*, σ. 313

Το χωρίο του Προκοπίου είναι σαφές: η (Παλαιά) Εύροια μεταφέρθηκε και οχυρώθηκε σε τόπο «*οὐ πολλῷ ἄποθεν*»[645], αποκλείοντας κάθε πιθανότητα μεταφοράς της νεότερης πόλης σε απομακρυσμένη τοποθεσία. Το ίδιο συνέβη με τη Φωτική και τη Φοινίκη[646]. Η μόνη διαφορά είναι, ότι, καθώς αναφέρει ο Προκόπιος, ο Ιουστινιανός μετέφερε στη νέα θέση τους οικήτορες της Εύροιας, ενώ τις δύο παραπάνω πόλεις, τη Φωτική και τη Φοινίκη, «*ἐπὶ σχήματος τοῦ αὐτοῦ εἴασε*»[647]. Τούτο σημαίνει, ότι οι πόλεις αυτές παρέμειναν και επομένως οι κάτοικοί τους, όπως ήδη αναφέραμε, μπορεί να κατέφευγαν στο κοντινό νεόκτιστο φρούριο περιστασιακά.

Σχετικά με την άποψη της μεταφοράς της πόλης στη θέση των Ιωαννίνων ή στην Καστρίτσα, ο Προκόπιος αναφέρει: «*Διαλείπει δέ ἡ λίμνη τοσοῦτον, ὅσον τινά ἐν εἰσόδου μοίρα τῇ νήσῳ λελείφθαι*» και ως εκ τούτου η άποψη, ότι μεταφέρθηκε στα Γιάννενα, πρέπει πιθανότατα να θεωρηθεί επισφαλής. Δεν είναι δυνατόν να βρισκόταν στα Γιάννενα, ή κοντά σ' αυτά, διότι η προτεινόμενη πρότερη θέση της στην σημερινή Καστρίτσα, ήταν πολύ οχυρή, λόγω του απόκρημνου του εδάφους και συνεπώς δεν θα υπήρχε λόγος μετατόπισης της πόλης. Εξ άλλου, οι τοπογραφικές λεπτομέρειες της λίμνης με τη χερσόνησο που ήταν σχεδόν νησί, δεν ταιριάζει ούτε στα ίδια τα Γιάννενα[648]. Στην άποψη αυτή

---

[645] Procopius, *De Aedificiis*, 4.1.40.2

[646] Για τη Φωτική, βλ. παραπάνω Κεφάλαιο Τέταρτο. Για τη Φοινίκη, βλ. Pallas, *Epiros*, σ. 235

[647] Procopius, *De Aedificiis*, 3.1.26.4

[648] Ο Προκόπιος αναφέρει: «*... οὐ πολλῷ ἄποθεν λίμνη κέχυται καὶ νῆσος κατὰ μέσον ἀνέχει καὶ λόφος αὐτῇ ἐπανέστηκε. Διαλείπει δὲ ἡ λίμνη τοσοῦτον, ὅσον τινὰ ἐν εἰσόδου μοίρᾳ τῇ νήσῳ λελεῖφθαι.*», βλ. και Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 59, 60: «*Πρόκειται επομένως για χερσόνησο που συνδεόταν με την*

συνηγορεί και ένα ακόμη επιχείρημα. Αν η νεότερη Εύροια είχε μεταφερθεί στην πόλη των Ιωαννίνων, θα αναρωτιούνταν κανείς, γιατί δεν διαδόθηκε η λατρεία του αγίου Δονάτου και δεν ανηγέρθηκε ναός, στον οποίο θα τιμάται η μνήμη του; Πρόκειται ίσως για ένα από τα πιο ισχυρά επιχειρήματα, αν λάβουμε υπόψη την διαδεδομένη λατρεία που είχε ο πολιούχος άγιος της Παραμυθιάς.

Τις προϋποθέσεις που θέτει το σχετικό απόσπασμα του Προκοπίου για την ακριβή τοποθεσία της πόλης, φαίνεται ότι καλύπτει το σημερινό χωριό Καστρί του Φαναρίου, πιθανόν η νεότερη δηλαδή Εύροια. Η θέση της Παλαιάς Εύροιας εντοπίζεται πιθανώς κάτω από το σημερινό χωριό Χόικα, της πεδιάδας του Φαναρίου, όπου το Γλυκύ, και έχουν βρεθεί λείψανα αρχαίου οικισμού[649]. Η πόλη αυτή σύμφωνα με τα χρονολογικά στοιχεία που προκύπτουν από τα αρχαιολογικά δεδομένα, ίσως καταπονήθηκε στα μέσα του 6ου αιώνα μ.Χ. πιθανόν από τις επιδρομές των Γότθων του Τωτίλα, το 551 μ.Χ. ή και λίγο αργότερα, με αποτέλεσμα την

ξηρά με στενή λωρίδα γης.... Ακόμη, ότι ο στενός διάδρομος που συνδέει τη χερσόνησο με την απέναντι ξηρά δεν προσιδιάζει στα Ιωάννινα....».

[649] Τα λείψανα του οικισμού καλύπτουν μια επιφάνεια 20 έως 25 στρέμματα, καθώς επίσης διατηρείται και αρχαίο τείχος. Για τα λείψανα, βλ. Hammond, *Epirus*, σ. 67-68, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 200-201, Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies*, σ. 81, 156-157, βλ. και Τριανταφυλλόπουλος, *Review Essays*, σ. 158, Του ιδίου, *Ένα πρόβλημα ιστορικής γεωγραφίας της μεσαιωνικής Ηπείρου*, σ. 324, πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 107. Εδώ βρίσκεται και η Αχερουσία λίμνη, η οποία έχει αποξηραθεί και καλύπτει τις προϋποθέσεις που θέτει το απόσπασμα του Προκοπίου. Βλ. Μουσελίμης, *Αχερουσία λίμνη*, και Κωνσταντακοπούλου, *Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου*, σ. 196, υποσημ. 4 όπου «*....διαμένει τό ὄνομα ὅν Γλυκέως εἰς ἐν τῶν τοῦ Φαναρίου χωρίων, ὁπον..... ὁ ποταμός ὑπήρχε πλεύσιμος μέχρι ταύτης τῆς θέσεως*», πρβλ. Μουσελίμης, *Ο αρχαίος Άδης*, σ. 44-47, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158, Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 130, Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 155, Δρόσου, *Η κατοίκηση του θεσπρωτικού χώρου*, σ. 279

παρακμή της[650]. Δεν αναφέρεται ρητά η πόλη της Εύροιας ή του Γλυκέως αλλά οι Γότθοι λεηλάτησαν την Ήπειρο, καθώς φαίνεται, από τον Αγχιασμό ως τη Νικόπολη, στα γεωγραφικά όρια των οποίων εντάσσεται και η Εύροια.

Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία που παρέχει ένα σημείωμα από τον Κώδικα των Σερρών (*Σερρών, Βιβλιοθήκης Γυμνασίου 1, Εκκλησιαστικά μέλη, έτους 1275*), σύμφωνα με το οποίο, ο γραφέας Νικηφόρος Ρόξης, κατοικούσε στην Εύροια της Ηπείρου (Έμβριο), όπου και πιθανότατα αντέγραψε τον Κώδικα[651]. Προφανώς δεν πρόκειται για την Παλαιά Εύροια, αλλά για τη Νέα Εύροια. Επίσης, σε βιβλιογραφικό σημείωμα του Κώδικα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων με αρ. 557 (το αντιγραφικό του έργο ολοκληρώνεται στα 1678), μνημονεύεται το όνομα του ιερομονάχου Λαυρεντίου, ο οποίος αναφέρει, ότι «*Τό παρόν πατερικόν ἐγράφθει διά χειρός ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ Λαυρεντίου ἱερομονάχου, τοῦ ἐκ Παραμυθείας καί*

---

[650] Procopius, *De bellis*, 8.22.17.1 - 8.22.19.1, 8.22.30.1 - 8.22.31.3, 8.22.32.1 - 8.22.32.5. Το σχετικό χωρίο του Προκοπίου έχει ως εξής: «*Τουτίλας δὲ πλοῖα μακρὰ ἐς τριακόσια Γότθων πληρώσας ἐς τὴν Ἑλλάδα ἐκέλευεν ἰέναι, λῃΐζεσθαι τοὺς παραπίπτοντας ἐπιστείλας δυνάμει τῇ πάση. οὗτος δὲ ὁ στόλος ἄχρι ἐς τὴν Φαιάκων χώραν, ἣ νῦν Κέρκυρα ἐπικαλεῖται, οὐδὲν ἄχαρι ἐργάζεσθαι ἔσχε…… Ἐπειδὴ ἐς τὴν Κέρκυραν οὗτος ὁ Γότθων στόλος ἀφίκετο, αὐτήν τε ἦγον καὶ ἔφερον ἐξ ἐπιδρομῆς καὶ ὅσαι ἄλλαι αὐτῇ νῆσοι ἐπίκεινται, αἳ Συβόται καλοῦνται· διαβάντες δὲ καὶ εἰς τὴν ἤπειρον ἐξαπιναίως ἅπαντα ἐληΐζοντο τὰ ἀμφὶ Δωδώνην χωρία καὶ διαφερόντως Νικόπολίν τε καὶ Ἀγχίαλον…… περιιόντες δὲ τὴν παραλίαν ὅλην καὶ ναυσὶ Ῥωμαίων ἐντυχόντες πολλαῖς αὐτοῖς φορτίοις ἁπάσας εἷλον. Ἐν ταῖς εἶναι ξυνέβη καὶ τῶν νηῶν τινας, αἳ τῇ Ναρσοῦ στρατιᾷ ἐκ τῆς Ἑλλάδος τὰ ἐπιτήδεια ἔφερον*». Βλ. επίσης, Πάλλας, *Εύροια – Γλυκή*, σ. 560, πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 107 και Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 25. Δεν μπορούμε ωστόσο να μιλήσουμε για εξαφάνιση, καθώς η συμμετοχή του επισκόπου στην Ε' Οικουμενική Σύνοδο πραγματοποιείται δύο χρόνια μετά την καταστροφή που δέχθηκε. Επομένως, η άποψη για παρακμή και τελικά αφανισμό της πόλης και συνεπώς και της επισκοπής είναι επισφαλής.

[651] Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 121: «*Οἰκήσεως τὲ ὑπάρχοντος ἐμβρίου τῆς Ἠπείρου*»

Παλαιάς Ὑπείρου τῆς Ἐμβρίας· πλοισίων τῶν Ἰωαννίνων·»[652]. Η αναφορά «*ἐκ Παραμυθείας καί Παλαιάς Ὑπείρου τῆς Ἐμβρίας*», συνεπικουρεί στην πιθανή ταύτιση της Ἐμβρίας – Εύροιας με τοποθεσία κοντά στην σημερινή Παραμυθιά. Η Φ. Ευαγγελάτου – Νοταρά, σχολιάζει, ότι η αναφορά στην πόλη των Ιωαννίνων γίνεται απλά και μόνο «για ακριβέστερο προσδιορισμό της ιδιαίτερης πατρίδας του» και όχι για να τοποθετήσει την Εύροια στα Γιάννενα, πράγμα που θεωρούμε, ότι είναι σωστό[653]. Η πιο κοντινή πόλη στην Εύροια φαίνεται, ότι, κατά τον σχολιαστή, ήταν η Παραμυθιά.

Οι δύο αναφορές του οικισμού, Έμβριον, Εμβρία, πιστεύουμε, ότι μας επιτρέπει να θεωρήσουμε, ότι πρόκειται για οικισμό που αποτελεί συνέχεια της Εύροιας. Η μνεία της Παραμυθιάς σημαίνει, ότι η Έμβρια βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή, της οποίας η Παραμυθιά ήταν ο γνωστότερος οικισμός, δηλαδή τη Θεσπρωτία. Πρέπει προφανώς η κώμη να ταυτιστεί με τη θέση της νεότερης Εύροιας, επί της χερσονήσου της λίμνης. Η συνέχεια αυτή σημαίνει μάλλον, ότι η πόλη της Εύροιας που έχτισε ο Ιουστινιανός και μετέφερε τους κατοίκους της παλιάς Εύροιας (κοντά στο Γλυκύ), στο ύψωμα της λίμνης, συνέχισε να επιζεί[654]. Πρέπει λοιπόν να συμπεράνουμε, ότι η πόλη της Εύροιας δεν κατεστράφη από τους Σλάβους, μολονότι κάτοικοί της, με τον επίσκοπό τους Ιωάννη κατέφυγαν, μαζί με το σκήνωμα του αγίου Δονάτου, στην Κασώπη της Κέρκυρας, όπως γίνεται φανερό από παπικές επιστολές των ετών 603 και 604, όπου γίνεται λόγος για διαφορές που προέκυψαν

---

[652] Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμητική Βιβλιοθήκη*, σ. 587, Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 124 (υποσημ. 56)

[653] Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 124

[654] Στο ίδιο, σ. 124-125, η Νοταρά κάνει λόγο για επιβίωση οικισμού ή χωριού με το όνομα Εύροια και μετά τον 6ο αιώνα.

ανάμεσα στον Ιωάννη και τον τοπικό επίσκοπο Αλκίσωνα[655]. Προφανώς είναι η ίδια περίπτωση με την Πάτρα, για την οποία, γνωρίζουμε, ότι, ενώ οι κάτοικοί της κατέφυγαν στη νότια Ιταλία με τον επίσκοπό τους, η πόλη συνέχιζε να επιζεί[656]. Το πιθανότερο είναι οι πιο εύποροι κάτοικοι με τον επίσκοπο και το σκήνωμα του αγίου να έφυγαν εγκαίρως, ώστε να αποφύγουν την καταστροφή από τους εχθρούς, όπως έγινε σε άλλες πόλεις. Αν πάντως αργότερα οι Σλάβοι κυρίευσαν την ημιεγκατελελειμμένη, όπως υποθέτουμε, Εύροια, είναι άγνωστο, αλλά κι αν έγινε τούτο, ορισμένοι από τους κατοίκους της πρέπει να επέστρεψαν. Η Φ. Ευαγγελάτου – Νοταρά κλίνει στην άποψη, ότι ορισμένοι κάτοικοι της Εύροιας επέστρεψαν ή δεν είχαν εγκαταλείψει τον τόπο τους, καταφεύγοντας σε κάποιον άλλον οικισμό[657]. Η πιθανότητα αυτή δεν πρέπει να αποκλειστεί· σ' αυτήν την περίπτωση όμως, πιο λογικό είναι να υποθέσουμε, ότι η Εύροια που έκτισε ο Ιουστινιανός είχε καταστραφεί.

Η τοποθέτηση της Εύροιας κοντά στην Παραμυθιά από τον γραφέα Λαυρέντιο ενισχύει την άποψη εκείνων που τοποθετούν την Εύροια στη Θεσπρωτία και μάλιστα στο Γλυκύ. Τέλος, για την ταύτιση της Εύροιας σημαντική είναι η αναφορά από τον Σωζομενό, όπου ο εκκλησιαστικός συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά το

---

[655] *Gregorii Magni Epistulae*, XIV, 8: II, 1076, 14, 1076, 16 και 1076, 17 – 1077, 19, πρβλ. Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 146, VI, Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 76

[656] Σύμφωνα με το Χρονικό της Μονεμβασίας «*καὶ ἡ μὲν τῶν Πατρὼν πόλις μετωκίσθη ἐν τῇ τῶν Καλαυρῶν χώρα τοῦ Ρηγίου…*» και παρακάτω «*Διο καὶ ἀναμαθῶν (*ο αυτοκράτορας Νικηφόρος*) τὴν δὲ μετοικίαν οὐ διατρίβουσι οἱ Πατρεῖς κελεύσει αὐτοῦ τούτους τῷ ἐξ ἀρχῆς ἐδάφη ἀπεκατέστησε μετὰ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ποιμένος ὃς ἦν τὸ τηνικαύτα Ἀθανάσιος τούνομα.*», Lemerle, *La chronique improprement dite de Monemvasie*, στ. 39-40 και στ. 62-68, βλ. και Κορδώσης, *Η σλαβική εποίκηση στην Πελοπόννησο*, σ. 407-408, 410, για την συνέχιση της ζωής στην Πάτρα, ως ελληνική πόλη, κατά τις επιχειρήσεις με τους Σλάβους στα 805.

[657] Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 124

τοπωνύμιο «*Ἰσωρίαν*»[658]. Ένα από τα θαύματα του αγίου Δονάτου, ο «φόνος του δράκοντος», πραγματοποιήθηκε σε έναν οικισμό κοντά στην Εύροια, την Ισωρεία ή Σωρεία[659], όμως δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών για την ακριβή τοποθεσία του οικισμού. Η Ισωρεία ή Σωρεία τοποθετείται από τον Νικόδημο Αγιορείτη και άλλους συναξαριογράφους στο Σούλι (πράγμα ενδιαφέρον, αφού εκεί κυρίως είναι διαδεδομένη η λατρεία του αγίου). Ο Πετρίδης όμως την τοποθετεί «*στα νότια πέρατα της επαρχίας του Δελβίνου, παρά τα μεθόρια της επαρχίας Φιλιατών*» και ο Αραβαντινός βόρεια της λίμνης του Βουθρωτού[660]. Πολλοί ερευνητές την τοποθετούν νοτιοανατολικά του Γλυκέως, στο μικρό λόφο Ζαβρουχάκι, όπου σώζονται διάσπαρτα ερείπια, με το όνομα «Παλιοχώρι», και για τον οποίο διασώζεται παράδοση σχετική με έναν πελώριο δράκο, σε θέση ονομαζόμενη «*τρύπα του στοιχειού*»[661]. Το όνομα της Σωρείας

---

[658] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.32-7.26.34

[659] Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.4-7.26.12 «*Κατά τοῦτον δέ πολλοί πολλαχοῦ τῆς οἰκουμένης ἐν ἐπισκόποις διέπρεπον, ὡς Δονάτος ὁ Εὐροίας τῆς Ἠπείρου. ᾧ δὴ πολλά τε καί ἄλλα τεθαυματουργῆσθαι μαρτυροῦσιν οἱ ἐπιχώριοι, μέγιστα δέ τά περί τήν ἀναίρεσιν τοῦ δράκοντος, ὅς περί τάς καλουμένας Χαμαιγεφύρας παρά τήν λεωφόρον ἐφώλευε, καί πρόβατα καί αἶγας καί βόας ἵππους τε καί ἀνθρώπους ἐξήρπαζεν*» και 7.26.32-7.26.34 «*Ἀλλά τῶνδε μέν μάρτυρες, οἱ τήν Ἰσωρίαν οἰκοῦντες κώμην Εὐροίας, καθ' ἥν τάδε συνέβη*», πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158

[660] Οικονόμου, *Η εκκλησία της Ηπείρου*, σ. 23

[661] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158, στο οποίο η Ισωρεία θεωρείται κώμη της Εύροιας. Βλ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 168, «*Τα ερείπια του μικρού χωριού της Σωρείας, καμιά δεκαριά παλιά σπίτια....κρύβονται μέσα στα σχίνα κάτω από γέρικες ελιές ανατολικά της Γλυκής, στη ρίζα του βουνού Ζαβρουχάκι, επί της δεξιάς όχθης του Αχέροντα, υπό το όνομα «Παλιοχώρι»*. Επίσης, υπάρχουν και παραδόσεις που συνδέουν τον άγιο Δονάτο με το Φανάρι, το Γλυκύ και το Σούλι (Μουσελίμης, *Ο αρχαίος Άδης*, σ. 45, Του ιδίου, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 168). Για τη Σωρειά υπάρχουν παραδόσεις και δημοτικά τραγούδια, που τη συνδέουν με την Εύροια και το Δονάτο. Βλ. Μουσελίμης, *Η Παραμυθιά*, σ. 119: «*Τον παλιόν καιρόν στη Σωρειά, στη θέση «θαλασσοπούλια», υπήρχε αρχαίο μοναστήρι στο οποίο ησύχαζε ο Αη Δονάτος...*». Επίσης: «*...Στη Σώρεια κάνει τη χαρά, στην*

μαρτυρείται σε μεταλλική σφραγίδα του 17ου αιώνος (1612), η οποία φέρει στο μέσο δικέφαλο αετό που περιτρέχει η επιγραφή «*ἁγίου Δονάτου Σωρία*»[662] (εικ. 118). Ο Οικονόμου, ο οποίος αναφέρει, ότι η σφραγίδα του δόθηκε από έγκριτο δημοσιογράφο, τη συσχετίζει γεωγραφικά με το Σούλι[663]. Υπάρχει εξ άλλου και η παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο δράκος που σκότωσε ο άγιος Δονάτος βρισκόταν σε έναν μικρό λόφο κοντά στο σημερινό Γλυκύ[664].

Εύροια στεφανώνει». Το τελευταίο, αν ο στίχος είναι γνήσιος, είναι σημαντικό, γιατί πρέπει να ταυτιστεί με την Έμβρια-Έμβριον των χειρογράφων. Πρβλ., Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 98, Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 23-24. Για τις διάφορες απόψεις ως προς την τοποθεσία της πόλης, βλ. Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 65-66, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 30-31, Του ιδίου, *Η εκκλησία εν Ηπείρω*, σ. 23-24

[662] Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 31, όπου και η απεικόνιση της σφραγίδας, πρβλ. και Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Ηπείρω*, σ. 23

[663] Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 18-19

[664] Πρβλ. Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, 7.26.4 κ.ε.., Migne, *Περί Δονάτου επισκόπου Ευροίας*,στ.908-909. Η παράδοση αναφέρει«*Ένα από τα πιο γνωστά θαύματά του ήταν η εξόντωση του δράκοντα που άρπαζε πρόβατα, κατσίκες, άλογα και ανθρώπους ζωντανούς. Το θηρίο φώλιαζε σε μια σπηλιά, κάτω απ' την σκάλα της Τζαβέλαινας κατάντικρυ της Σωρείας, μόλυνε τα νερά και κατάστρεφε τον τόπο*». Βλ. Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 118. Επίσης, «*Σ' αυτήν την ίδια πόλη υπήρχε κάποιο χωριό, με το όνομά Σωρεία, στο οποίο βρισκόταν πηγή ύδατος και όσοι τυχόν έπιναν απ' αυτήν παραδίδονταν σε θάνατο πικρό. Μόλις το έμαθε ο Άγιος επίσκοπος Δονάτος αφίχθηκε στην πηγή μαζί με τους κληρικούς της επισκοπής του. Και μόλις έφτασε έγινε βροντή. Και αμέσως βγήκε ένα ζώο θανατηφόρο, που φώλιαζε στην πηγή, και συνάντησε τον επίσκοπο Δονάτο, προσπαθώντας να παρασύρει προς το μέρος του με την ουρά του τα πόδια του γαϊδάρου, στον οποίο επέβαινε ο Δονάτος. Εκείνος στράφηκε και βλέποντας το θηρίο, έδωσε στην πλάτη του ένα δυνατό χτύπημα με το φραγγέλιο, που είχε για να χτυπά το υποζύγιο. Αυτό, παρευθύς έπεσε και ψόφησε. Τότε μάζεψαν ξύλα οι αυτόπτες του θαύματος και το κατέκαψαν. Και κανείς δεν τολμούσε να αγγίξει το νερό. Ο άγιος τότε, αφού προσευχήθηκε και ευλόγησε την πηγή, ήπιε πρώτος και προέτρεψε και τους άλλους να πίνουν άφοβα. Ήπιαν απ' αυτό όλοι και ευφράνθηκαν και πήγαν ο καθένας στο μέρος τους, δίχως να παθαίνουν τίποτε από τότε*». Βλ. Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 21-24, πρβλ. Δρακούλης, *Το δίκτυο των οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 222

Ύστερα απ' όσα αναφέραμε ως εδώ κλίνουμε στην άποψη, ότι η Εύροια βρισκόταν στην περιοχή του Γλυκέως, διότι: α). Υπάρχει ισχυρή παράδοση για τη Θεσπρωτία γενικότερα και για την περιοχή του Γλυκέως και του Σουλίου ειδικότερα, που εκφράζεται κυρίως με ανέγερση εκκλησιών. Ειδικότερα στο Γλυκύ τα πρωιμότερα κατάλοιπα της βασιλικής θα ήταν δυνατό να είχαν σχέση με την εποχή του Δονάτου. Ακόμη και η ονομασία Ομφάλιον, που πρέπει να είναι μεταγενέστερη του Δονάτου, προερχόμενη ίσως από το κεντρικό τμήμα του ναού αυτού, ή άλλου κτηρίου, συνηγορεί προς τούτο (πάντως αποκλείεται το Ομφάλιο να ταυτίζεται με το Ομφάλιον των Χαόνων, περίπου στη θέση της σημερινής Πρεμετής). β). Στην ευρύτερη αυτή περιοχή και μάλιστα προς το Σούλι πρέπει να βρισκόταν και η (Ι)σωρεία, όπως υποδεικνύει η παράδοση και η σωζόμενη σφραγίδα (Αγίου Δονάτου Σωρία), που, καθώς φαίνεται, βρέθηκε στο Σούλι, κάτι που συμφωνεί και με την άποψη του Νικόδημου Αγιορείτη. γ). Ο συσχετισμός της Παραμυθιάς με την Εύροια (Έμβρια), υποδεικνύει ότι η τελευταία βρισκόταν κοντά της.

Από τις άλλες προτεινόμενες περιοχές, ο Βουθρωτός θα ήταν η δεύτερη θέση που θα μπορούσε κανείς να προτείνει, προσθέτοντας και το επιχείρημα, ότι ο Βουθρωτός βρίσκεται απέναντι από την Κασώπη της Κέρκυρας, όπου κατέφυγαν οι κάτοικοι της Νέας Εύροιας, λόγω των σλαβικών επιδρομών, καθώς και το γεγονός, ότι η ζωή του Δονάτου σχετίζεται από την παράδοση με την πόλη αυτή. Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει στα επιχειρήματα αυτά και την αναφορά της *Ευρώπης* (που φαίνεται πως είναι η Εύροια, όπως είχε προτείνει ο Γ. Θεοχαρίδης και, αφού συναντάται ως *Euripi* σε δυτική πηγή), αφού αναφέρεται στον

κατάλογο του Προκοπίου μαζί με τη Χιμάρα[665]. Όμως όλα αυτά αποτελούν ενδείξεις, ενώ από την άλλη πλευρά τα τοπωνύμια Βρίνα και Σαρωνειά, μοιάζουν αλλά δεν έχουν την ίδια ρίζα με την Εύροια και τη Σωρία. Εκείνο πάντως, που νομίζω, ότι αποκλείει την τοποθέτηση της Εύροιας στην περιοχή του Βουθρωτού είναι το γεγονός, ότι και οι δύο πόλεις ήταν έδρες επισκοπών στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Αν ληφθεί υπόψη, ότι τότε ήταν η αρχή της χριστιανικής περιόδου και δεν είχαν αναφανεί ακόμη διοικητικά προβλήματα, με την εξαφάνιση πόλεων και την εμφάνιση νέων, οι δύο επισκοπές αποκλείεται να βρίσκονταν τόσο κοντά. Τελείως διαφορετική είναι η κατάσταση προς το τέλος της βυζαντινής περιόδου, όταν βρίσκουμε μαζί επισκοπή Βουθρωτού και Γλυκέως. Εδώ μάλιστα, πρέπει να προσέξουμε, ότι το δεύτερο όνομα είναι εκείνο του Γλυκέως και όχι της Εύροιας, κάτι που πιθανώς μας υποδεικνύει, ότι το Γλυκύ υποκαθιστά πια την Εύροια. Ίσως έτσι εξηγείται και η αντικατάσταση της λέξης *οἶκος*, του Σωζομενού με τη λέξη *ἄστυ*, του Νικηφόρου Καλλίστου δεδομένου, ότι στην εποχή του το Γλυκύ ήταν πόλη. Τούτο είναι νομίζω ένα πρόσθετο επιχείρημα της ταύτισης της παλαιάς Εύροιας με το Γλυκύ.

Όσον αφορά στην χριστιανική Εύροια, την εκκλησία και την επισκοπή της, οι πηγές είναι λιγοστές. Είναι ωστόσο βέβαιο, ότι ως επισκοπή η Εύροια υφίσταται ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα, αφού ο επίσκοπός της Δονάτος λαμβάνει μέρος στη Β' Οικουμενική Σύνοδο (381 μ.Χ.)[666]. Η επισκοπή της Εύροιας ήταν μάλιστα, όπως ήδη

---

[665] Procopius, *De Aedificiis*, 4.4.3.67-.4.4.3.78 «*Ἐν δέ Ἠπείρῳ παλαιά νέα μέν φρούρια ἐγένοντο τάδε…. Εὐρώπη, Χίμαιραι….*», πρβλ. και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 150

[666] Δυστυχώς δεν διασώζονται τα πρακτικά της Β' Οικουμενικής Συνόδου, για να επιβεβαιώσουμε την συμμετοχή του αγίου Δονάτου. Ωστόσο, νεότεροι ερευνητές θεωρούν βέβαιο, ότι συμμετείχε στην σύνοδο, θέμα της οποίας

αναφέραμε, μια εκ των οκτώ επισκοπών των πρώτων χριστιανικών χρόνων, οι οποίες, μετά την διοικητική διαίρεση της αυτοκρατορίας, στην οποία προέβη ο αυτοκράτορας Μέγας Κωνσταντίνος, ανήκαν εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Νικοπόλεως με ανώτερο εκκλησιαστικό «άρχοντα» τον Έξαρχο της Θεσσαλονίκης, ο οποίος όμως ως βικάριος (εκπρόσωπος) του Πάπα, υπάγονταν στην παπική εκκλησία[667]. Έτσι, μετά τα μέσα του 4ου αιώνα, οπότε και ιδρύεται η επισκοπή και μέχρι το 733, ανήκε στο βικαριάτο της Θεσσαλονίκης, υπό τη δικαιοδοσία του Πάπα. Επί αυτοκράτορα Λέοντα Γ', το Ιλλυρικό προσαρτάται στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και η επισκοπή Ευροίας βρίσκεται πλέον υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου[668]. Ο Αραβαντινός, ο οποίος ασχολήθηκε μεταξύ άλλων και με την εκκλησιαστική ιστορία της Ηπείρου, έχει υποστηρίξει, ότι η επισκοπή Ευροίας συνενώθηκε το 860 με την επισκοπή Γλυκέως[669], η οποία αργότερα προσαρτήθηκε, όπως θα δούμε, στην επισκοπή Βουθρωτού. Πρόκειται για άποψη, η

ήταν η καταπολέμηση του Αρειανισμού. Βλ. Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 14 και υποσημ. 1, Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 69, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 29

667 Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, σ. 64. Για το βικαριάτο του Ιλλυρικού, βλ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 103 κ.ε., πρβλ. Petri, *La géographie de l' Illyricum ecclésiastique*, σ. 47-78 κ.ε. βλ. και Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας*, σ. 168-176. Χαρακτηριστική των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι επίσκοποι της Παλαιάς Ηπείρου είναι η περίπτωση του μητροπολίτη Νικοπόλεως Αττικού, ο οποίος «σύρθηκε» στη Θεσσαλονίκη και αναγκάστηκε να υπογράψει δήλωση υποτέλειας στον Έξαρχο της Θεσσαλονίκης. Βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 49

668 Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις και αι Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, σ. 64, πρβλ. Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί*, σ. 61. Γενικά για τις εκκλησιαστικές σχέσεις μεταξύ του ανατολικού Ιλλυρικού και της Ρώμης, βλ. Petri, *La géographie de l' Illyricum ecclésiastique*, σ. 21 κ.ε., Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας*, σ. 168

669 Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 53

οποία πιθανότατα δεν ευσταθεί, δεδομένου, ότι στις αρχαίες πηγές και στα Εκκλησιαστικά Τακτικά, μνημονεύεται ως επισκοπή Γλυκέως και Βουθρωτού και όχι ως επισκοπή Ευροίας και Γλυκέως[670]. Ο επίσκοπος Βουθρωτού και Γλυκέως, έλαβε τον τίτλο αυτό μετά τη μεταφορά της έδρας της επισκοπής στην Παραμυθιά, η οποία πραγματοποιήθηκε πολύ μεταγενέστερα και συγκεκριμένα κατά τον 15ο αιώνα, όπως θα δούμε παρακάτω[671].

Εκτός από τον Δονάτο Ευροίας, με την πολυποίκιλη δράση του, γνωρίζουμε και άλλους επισκόπους της πόλης με μεγάλο έργο. Ο Μάρκος Ευροίας ή Μαρκιανός, έλαβε μέρος στην Γ' Οικουμενική σύνοδο της Εφέσου, το 431 μ.Χ.[672] και στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνος, το 451 μ.Χ.[673]. Μαρτυρείται επίσης και ο επίσκοπος Μηνάς, ο Θεόδοτος Ευροίας (552), ο οποίος λαμβάνει μέρος στην Ε' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 553 και υπογράφει ως «*Θεόδοτος Εὐροίας Παλαιᾶς Ἠπείρου*» και ο επίσκοπος Ιωάννης Α'[674]. Μνημονεύονται επίσης, ο επίσκοπος Ιωάννης Β' (604), ο οποίος

---

[670] Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 21, 165 (*Βοθροντού και Γλυκέων*), πρβλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 29

[671] Παπαδημητρίου, *Βουθρωτόν*, σ. 605

[672] Galagher, *The Episcopal councils in the east*, σ. 584

[673] Για τις συνόδους και τους επισκοπικούς καταλόγους, βλ. Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 145, *II*, *ACO 451*, 2.1.1.62.14, 2.1.1.79.27, 2.1.1.116.34, 2.1.1.184.13, 2.1.2.8.5, 2.1.2.75.21, 2.1.2.89.43, 2.1.2.102.14, 2.1.2.136.6, 2.2.2.148.22, πρβλ. Galagher, *The Episcopal councils in the east*, σ. 584, Schwartz, *Über die Bischofslisten*, σ. 155ff, Janin, *Euroea*, σ. 1424-1425, Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 100-101, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 81, Honigmann, *The original lists*, σ. 35, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 106

[674] *ACO 536*, 3.127.19, 3.155.39, 3.162.36, 3.171.10, Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 145, *IV*, Galagher, *The Episcopal councils in the east* , σ. 584, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 32, Του ιδίου, *Η εκκλησία της Ηπείρου*, σ. 24, βλ. και Παναγιωτίδης, *Επισκοπή Παραμυθίας*, πρβλ. Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 107

μας είναι γνωστός από τη μεταφορά του λειψάνου του αγίου Δονάτου στην Κασσώπη της Κέρκυρας, στο ναό του αγίου Ιωάννη[675].

Από την αναφορά στον τελευταίο επίσκοπο Ιωάννη, το όνομα του οποίου διασώζεται στο τέλος των επισκοπικών καταλόγων της Εύροιας, μπορούμε ίσως να συμπεράνουμε, ότι στα μεταγενέστερα χρόνια η επισκοπή Ευροίας συγχωνεύτηκε αρχικά με την εδρεύουσα στην πόλη της Παραμυθιάς επισκοπή Βουθρωτού και Γλυκέως και πιθανότατα αποτελούσε συνέχειά της. Δεν αποκλείεται να ενώθηκε με την επισκοπή Φωτικής. Ωστόσο, δεν διασώζεται κάποιος τίτλος, όπως για παράδειγμα, «*Φωτικῆς και Εὐροίας*» ή «*Παραμυθιᾶς και Εὐροίας*» που θα επιβεβαίωνε τις παραπάνω υποθέσεις και έτσι μόνο σε πιθανά και αβέβαια συμπεράσματα καταλήγει η έρευνα[676]. Από τα τέλη του 18ου αιώνα οι επισκοπές Ευροίας, Φωτικής και Βουθρωτού, έχοντας παρακμάσει, υπάγονταν πλέον εκκλησιαστικά στην Επισκοπή Παραμυθιάς[677].

---

[675] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 145-146, *V, VI, Gregorii Magni*, 7, πρβλ. Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 71, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 32, Του ιδίου, *Η εκκλησία της Ηπείρου*, σ. 24, βλ. και Παναγιωτίδης, *Επισκοπή Παραμυθίας*, πρβλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 77, πρβλ. Wozniak, *Nikopolis*, σ. 267, Vanderheyde, *Les reliefs de l' eglise Saint' Donat a Glyki*, σ. 699, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 106. Από το γεγονός, ότι κάτοικοι της Εύροιας κατέφυγαν στην παραθαλάσσια πόλη της Κασσώπης, εικάζεται, ότι το κάστρο της ήταν αρκετά ισχυρό. Βλ. Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*, σ. 238. Περισσότερα για την Κασσώπη, βλ. Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 102

[676] Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 30

[677] Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι*, σ. 31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΕΒΔΟΜΟ

Κεφάλαιο έβδομο

ΟΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΠΙΣΚΟΠΕΣ

I. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΓΛΥΚΕΩΣ ΚΑΙ ΒΟΥΘΡΩΤΟΥ

Κοντά στο χώρο που μελετάμε βρίσκεται και η επισκοπή Βουθρωτού, η οποία συνδέεται στενά με τη Θεσπρωτία. Η πόλη μνημονεύεται από τον Στράβωνα, ο οποίος αναφέρει: «*Βουθρωτὸν ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ Πηλώδους καλουμένου λιμένος ἱδρυμένον ἐν τόπῳ χερρονησίζοντι, ἐποίκους ἔχον Ρωμαίους…*»[678]. Όπως και οι άλλες επισκοπές έτσι και η επισκοπή Βουθρωτού εμφανίζεται στον 5ο αιώνα με τη διαφορά, ότι συνέχισε να επιζεί μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα[679].

Ο Βουθρωτός, πόλη στη Χαονία της Κεστρίνης, βρίσκεται βορειοανατολικά της Κέρκυρας. Αποτελούσε σύμφωνα με τον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, μία εκ των πόλεων της παλαιάς Ηπείρου[680] (χάρτης 4,5). Μεταξύ των άλλων, αναφέρεται στα 1153 από τον Άραβα γεωγράφο Edrisi, ως «*μικρή, πυκνοκατοικημένη πόλη με αγορές*»[681].

Ως έδρα επισκόπου ο Βουθρωτός μνημονεύεται το 458 και αργότερα το 516[682]. Ήταν σημαντική πόλη της Παλαιάς Ηπείρου και

---

[678] Strabo, *Geographica*, 7.7.5.17 – 7.7.5.18

[679] Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 221, πρβλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 38 και Γριτσόπουλος, *Βουθρωτού Επισκοπή*, σ. 992

[680] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 652, 4 (*Βουθρωτός*), πρΒλ. επίσης Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 3, 298, 7, 583, 9, 454, 10, 540, 13, 590 (*Βοθρωτού*), 21, 165 (*Βοθροντού και Γλυκέων*), Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*, σ. 220-221

[681] *Édrisi Géographie*, σ. 121, «*petite ville bien peuplée, avec marchés*»

[682] Βλ. Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες, πόλεις και κάστρα της Ηπείρου*, σ. 153, Bowden, *Thesprotia in the Context of Roman and Late Antique Epirus*, σ. 169 κ.ε. 172 κ.ε., Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 82-88, πρβλ.

άλλοτε ακμάζουσα ρωμαϊκή αποικία, με συνέχεια στην κατοίκηση, η οποία φαίνεται, ότι ήταν αδιάκοπη μέχρι και τον 19ο αιώνα[683]. Υπαγόταν αρχικά στη Μητρόπολη Νικοπόλεως, αργότερα στη Μητρόπολη Ναυπάκτου – Αιτωλίας, «*ὀγδόη τῇ τάξει*», και τελικά στη μητρόπολη Ιωαννίνων, ως «*Βοθροντοῦ καί Γλυκέων*»[684]. Στο διάταγμα του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου αναφέρεται, ότι η επισκοπή Βουθρωτού υπαγόταν εκκλησιαστικά στην δικαιοδοσία του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος[685]. Μεταξύ των πηγών και τα αρχαιολογικά ευρήματα που επιβεβαιώνουν τον τίτλο «*Βουθρωτοῦ και Γλυκέως*», περιλαμβάνεται και η σφραγίδα της Μονής του αγίου Γεωργίου στην Καμίτσιανη (νοτιοανατολικά του Τσαμαντά), η οποία φέρει την επιγραφή ως «*Ὁ Καμυτσιάνης (ἡ Καμμυσσανής) Βουθρωτοῦ καί Γλυκέως ἐπίσκοπος*»[686].

Το σημερινό Γλυκύ εμφανίζεται στις πηγές στα 1205-1210 (*chartularatum de Gliki*)[687], ως χαρτουλαράτο της Βαγενιτίας (μαζί με

Γριτσόπουλος, *Βουθρωτού Επισκοπή*, σ. 992 και Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 61

[683] Αναφέρεται στα *Itineraria* ως Butaroton, Butroton, Buthroto, Buthrotum, βλ. Miller, *Itineraria Romana,* σ. 49, πρβλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 82-83

[684] Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 3, 298 (*Νικοπόλεως*), 7, 583, 9, 454, 10, 540, 13, 590 (*Ναυπάκτου - Νικοπόλεως*), 21, 165, βλ. και Ράλλη – Πότλη, *Σύνταγμα Θείων και Ιερών Κανόνων*, σ. 482, Γερμανός –Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι*, σ. 51

[685] Ράλλη – Πότλη, *Σύνταγμα Θείων και Ιερών Κανόνων*, σ. 266, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Η Εκκλησία των Ιωαννίνων*, σ. 4

[686] Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*, σ. 63, πρβλ. Πετρίδης, *Επιστασίαι κριτικαί*, σ. 52 και Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 39

[687] *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte*, I, 570 (Nr. 159) «*provinciam Dirrachij cum chartolarato Glavenizi, et provinciam Vagenecie, et Corfu cum tota eius insula. Haec sunt enim sub Dirrachio, videlicet Sfinarsa, cum chartolarato de Glavenitis, quod chartolaratum potest esse cum tribus vel quatuor casalibus, et Ablona: est catepanikium Vagenetie, et habet unum chartolaratum de Gliki*». Πρβλ. Ζακυθηνός, *Περί της διοικητικής διαιρέσεως εν τω βυζαντινώ κράτει*, σ. 199, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 59, 158, Koder, *Προβλήματα*

τη Γλαβινίτσα), ενώ η ανασύσταση της επισκοπής με την αρχική ονομασία Γλυκύ δεν πρέπει να έγινε νωρίτερα από τον 14ο αιώνα (1336), όταν η επισκοπή Βουθρωτού, εξαιτίας της παρακμής της, συνενώθηκε με την επισκοπή Γλυκέως, υπό την κοινή ονομασία *Βουθρωτοῦ και Γλυκέως*[688]. Σε επιστολές του Ιωάννη Απόκαυκου που χρονολογούνται στις αρχές του 13ου αιώνα (1217 κ.ε.), ο επίσκοπος προσφωνείται ως *Βουθρωτού* και όχι ως *Βουθρωτού και Γλυκέως*, γεγονός που υποδεικνύει, ότι λίγο πριν τα μέσα περίπου του 13ου αιώνα, δεν έχει πραγματοποιηθεί η συγχώνευση των δύο επισκοπών[689]. Παρ' όλα αυτά, παρουσιάζει ενδιαφέρον, ότι ο Ιωάννης Απόκαυκος, σε επιστολή του προς τον επίσκοπο Βουθρωτού, Δημήτριο[690], αναφέρει, ότι θα συναντούσε τον τελευταίο στο Γλυκύ. Τούτο σημαίνει πιθανότατα ή ότι ο Δημήτριος είχε ήδη το 1220 ή νωρίτερα την έδρα του στο Γλυκύ ή ότι εσύχναζε σ' αυτό, οπότε η συγχώνευση μπορεί να είχε πραγματοποιηθεί. Η ονομασία του μόνο με το όνομα του Βουθρωτού δείχνει ίσως, ότι η συγχώνευση ήταν πρόσφατη. Η ανάδειξη του Γλυκέως ως επισκοπή δείχνει επίσης, ότι επανέρχεται η παλαιότερη γεωγραφική τάξη (τουλάχιστο ως προς τη χρήση των ονομάτων), δεδομένου, ότι το Γλυκύ διαδέχεται ουσιαστικά την παλιά επισκοπή της Εύροιας.

σλαβικής εποίκισης και τοπωνυμίας, σ. 19, Vanderheyde, *Les reliefs de l' eglise Saint-Donat a Glyki*, σ. 698

[688] Asdracha, *Deux actes inedits concernant l' Epire*, σ. 164-165, 173, Koder, *Προβλήματα σλαβικής εποίκισης*, σ. 19, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158, Ζακυθηνός, *Περί της διοικητικής διαιρέσεως εν τω βυζαντινώ κράτει*, σ. 199

[689] Petrides, *Jean Apokaukos*, αρ. 8, 22, Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, αρ. 16 (σ. 79-80), χρονολ. 1217, αρ. 18 (σ. 82-84), χρονολ. 1218, αρ. 56 (σ. 168-169), χρονολ. 1220, αρ. 57 (σ. 169-170), χρονολ. 1220, βλ. επίσης Bees, *Unedierte…Johannes Apokaukos*, αρ. 37, (σ. 96), αρ. 65 (σ. 120-121)

[690] Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, αρ. 55 (σ. 165-168), χρονολ. 1220

Ο οικισμός του Γλυκέως μνημονεύεται σε χρυσόβουλο του Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου στα 1361[691], καθώς και σε βενετικές πηγές ως Vilichi (βλ. παρακάτω)[692]. Σύμφωνα με τον Ασωνίτη, το κάστρο Φαναρίου μνημονεύεται σε βενετικό έγγραφο ως Vilichi, το οποίο ένας βενετός κάτοικος της Κέρκυρας το αγόρασε από τον εκεί τοπάρχη έναντι 100 δουκάτων. Οι λέξεις Γλυκύ – Vilichi πιθανόν παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια και, αν τούτη η υπόθεση έχει ισχύ, αποτελεί ένα ακόμη επιχείρημα για την ταύτιση του Γλυκέως (της Νέας Εύροιας) με το Καστρί Φαναρίου[693]. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός ωστόσο (μετά το 1354) δεν μνημονεύει το Γλυκύ ανάμεσα στις πόλεις της περιοχής[694]. Από το δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα, όπως διαπιστώνεται από τους επισκοπικούς καταλόγους, υπάγεται εκκλησιαστικά στη μητρόπολη των Ιωαννίνων, συνεχίζει ωστόσο να ονομάζεται «*Βουθρωτοῦ καί Γλυκέως*»[695]. Τον 15ο αιώνα η πόλη του Βουθρωτού αρχίζει να παρακμάζει και τελικά ερημώνεται, ενώ η έδρα της επισκοπής Βουθρωτού μεταφέρεται στην Παραμυθιά.

Γνωρίζουμε μερικά ονόματα επισκόπων που χρημάτισαν κατά καιρούς στην επισκοπή Βουθρωτού αρχικά και στην

---

691 «*Ἐπειδή…ὁ περιπόθητος καί γλυκύτατος πατήρ… κύριος Ἰωάννης Τσάφας Οὐρσίνος Δούκας, ὡς ἵνα πορίσηται καί ἀνακτηθῆ διά χρυσοβούλλου προστάγματος, ἤγουν τό κάστρον τούς Ρωγούς…ἀπέσω ἐρχόμενον….καί εἰς τό Γλυκύ*», βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 126-127, πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158. Για το κείμενο, βλ. επίσης Βρανούσης, *Χρονικά*, σ. 69-85

692 Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 66

693 Στο ίδιο, σ. 167

694 Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.509.24-1.510.3: «*Ἦσαν δέ οὐκ ὀλίγαι πόλεις…. καί ἡ Πάργα καί ὁ Ἅγιος Δονάτος καί Ἀγγελόκαστρον καί Ἰωάννινα ….. καί ἑτέρα ἄττα φρούρια οὐκ ὀλίγα*».

695 Σύμφωνα με τον επίσκοπο Σάρδεων Γερμανό, αποτέλεσε μία εκ των επισκοπών της Μητρόπολης Ιωαννίνων, από τα 1431 κ.ε., βλ. Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι*, σ. 31

επισκοπή Βουθρωτού και Γλυκέως μετέπειτα, ξεκινώντας ήδη από το 458 με τον επίσκοπο Στέφανο, ο οποίος μνημονεύεται μεταξύ των επισκόπων της Παλαιάς Ηπείρου, που αποστέλλουν επιστολή στον επίσκοπο Ρώμης Λέοντα, καθώς επίσης και τον Ευθύμιο (516)[696]. Γνωρίζουμε ακόμη τον Ματθαίο (523), ο οποίος υπογράφει την έκθεση Συνόδου της Παλαιάς Ηπείρου προς τον Πάπα Ορμίσδα[697] σχετικά με την χειροτονία του επισκόπου Νικοπόλεως Ιωάννη και τέλος, πολύ αργότερα, τον Δημήτριο (1229)[698]. Μνημονεύονται επίσης, στους επισκοπικούς καταλόγους ονόματα επισκόπων με τον τίτλο «*Βουθρωτοῦ καί Γλυκέως*»: ο Μακάριος (1543), ο οποίος αναφέρεται σε σιγγιλιώδες γράμμα της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου κοντά στο Δέλβινο, ο Ιωαννίκιος, ο Φιλόθεος (1554), ο Ιωάννης Ζωσιμάς (1608), το όνομα του οποίου σώζεται σε τοιχογραφία του Ιωάννου του Θεολόγου Δελβίνου, ο Πορφύριος (1644), ο Κύριλλος (1645), ο Εφρέμ (1669), ο Παρθένιος (1679), το όνομα του οποίου μνημονεύεται σε τοιχογραφία της Μονής Γηρομερίου, και ο Ευγένιος (1681). Επίσης, μνημονεύεται ο Παΐσιος (1710 ή 1716), ο Παρθένιος (1730 και 1760), το όνομα του οποίου αναφέρεται στο παραπάνω σιγγιλιώδες γράμμα της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου κοντά στο Δέλβινο, ο Λεόντιος (1762) και ο Διονύσιος (1766), το όνομα του οποίου διασώζεται σε τοιχογραφία του ναού του αγίου Δημητρίου Φιλιατών, καθώς και ο Ευθύμιος

---

[696] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 141, *I*, Γριτσόπουλος, *Βουθρωτού Επισκοπή*, σ. 992

[697] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 141-142, *II*, Petri, *La géographie de l' Illyricum ecclésiastique*, σ. 21 κ.ε., Γριτσόπουλος, *Βουθρωτού Επισκοπή*, σ. 992

[698] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 142, *III*, Γριτσόπουλος, *Βουθρωτού Επισκοπή*, σ. 992. Ο Pouqueville, *Τα Ηπειρωτικά*, σ. 43, αναφέρει και τα ονόματα τριών λατίνων επισκόπων που δεν μνημονεύονται στους καταλόγους. Πρόκειται για τους Νικόλαο (του τάγματος των ιεροκηρύκων, στα 1316), Φραγκίσκο στα 1404 και Λαζαρίνο – Αντώνιο (ο οποίος πεθαίνει το 1437).

(1767)[699]. Δυστυχώς, δεν διασώζονται πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση των επισκόπων[700].

ΙΙ. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

Όσον αφορά στην επισκοπή Παραμυθιάς, εν συγκρίσει με τις παραπάνω επισκοπές, είναι αρκετά νεότερη και η ύπαρξή της βεβαιώνεται πολύ μεταγενέστερα από τις προηγούμενες, δεδομένου, ότι αποτελεί τη συνέχεια, στα νεότερα χρόνια και η οποία διαδέχθηκε τις επισκοπές Βουθρωτού και Γλυκέως, Ευροίας και Φωτικής και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να μιλάμε για οργανωμένη έδρα επισκοπής πριν από τον 15ου αιώνα. Πρόκειται δηλαδή για ένα κέντρο που «οικειοποιήθηκε» όλα τα προηγούμενα ονόματα επισκόπων του θεσπρωτικού χώρου ή πολύ κοντά σ' αυτόν, όταν τον 15ο αιώνα η Παραμυθιά έγινε έδρα της παραπάνω περιοχής. Ωστόσο, δεν μνημονεύεται μέχρι τον 18ο αιώνα ως επισκοπή Παραμυθιάς, αφού μέχρι τότε αποτελούσε έδρα των επισκόπων «*Βουθρωτού και Γλυκέως*». Η από τον 15ο αιώνα εδρεύουσα στην Παραμυθιά επισκοπή Βουθρωτού και Γλυκέως[701], τιτλοφορείται από τον 18ο αιώνα αποκλειστικά ως επισκοπή Παραμυθιάς, υπαγόμενη στη Μητρόπολη Ιωαννίνων. Ο τίτλος αυτός συνέχισε να χορηγείται μέχρι τον 19ο αιώνα, παρότι ήδη είχε

---

[699] Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι*, σ. 31, Γριτσόπουλος, *Παραμυθιάς, Φιλιατών και Γηρομερίου Μητρόπολις*, σ. 43, Του ιδίου, *Βουθρωτού Επισκοπή*, σ. 992, πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 113-119, Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 62, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από αρχαιοτάτων χρόνων*, σ. 15-17, Του ιδίου, *Εκκλησία της Ηπείρου*, σ. 31-32, 48-53, με σχετική βιβλιογραφία.

[700] Για την επισκοπή, βλ. Παναγιωτίδης, *Επισκοπή Παραμυθίας*, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 36, Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι*, σ. 31

[701] Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 21, 165

εμφανισθεί στον τίτλο και η Παραμυθιά, οπότε και εμφανίζονται αρχικά οι τίτλοι, *Παραμυθιάς*, *Παραμυθιάς* και *Φιλιατών* (με τιμητικό τον τίτλο του *Γηρομερίου και Υπερτίμου και Εξάρχου πάσης Θεσπρωτίας*), *Παραμυθιάς* και *Πάργας* και τελικά *Παραμυθιάς*, *Φιλιατών* και *Γηρομερίου*, υπό την εποπτεία του οποίου βρίσκονταν όλες οι επαρχίες της Θεσπρωτίας (η Παραμυθιά, οι Φιλιάτες, το Μαργαρίτι, το Φανάρι, μέρος του Δελβίνου και της Ζίτσας, η Πάργα και η Ηγουμενίτσα)[702]. Η επισκοπή Παραμυθιάς υπάγονταν μέχρι το 1895 εκκλησιαστικά στην Μητρόπολη Ιωαννίνων και έκτοτε ανυψώθηκε σε μητρόπολη υπαγόμενη στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως[703]. Το γεγονός, ότι η επισκοπή Παραμυθιάς συγκροτήθηκε από τις πρώην επισκοπές Ευροίας, Φωτικής, Βουθρωτού και Γλυκέως, αποδεικνύει τη συρρίκνωση των οικισμών αυτών ή τον αφανισμό τους.

Τον παραπάνω κατάλογο των επισκόπων Βουθρωτού και Γλυκέως συμπληρώνει το όνομα του Παϊσίου Δημάρου (1775-1785 ή 1792), ο οποίος όμως μνημονεύεται ως επίσκοπος Παραμυθιάς και Βουθρωτού[704].

---

[702] Μπάρας, *Πατριαρχική Εξαρχία Γηρομερίου*, σ. 562, Μπούρας, *Επισκοπικά πινακίδια Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως*, σ. 184

[703] Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 44, Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 227

[704] Ο κατάλογος αυτός συνεχίζει αδιάλειπτος έως σήμερα, πληροφορώντας μας για τους επισκόπους της Παραμυθιάς και ως εκ τούτου δεν θα τον επεκτείνουμε, δεδομένου, ότι επιδιώκουμε μόνο να δούμε τη μετάβαση από την επισκοπή Βουθρωτού και Γλυκέως στην επισκοπή Παραμυθιάς. Για περισσότερα, βλ. Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι*, σ. 81 κ.ε., πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 119 κ.ε., Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 63

S. SARMATARVM.
A MAXOBIIS ARMATI &c.
LVPIONES S. SARMATE.
MESIA INFERIOR.
PANNONIA.
ITALIA
MACEDONIA
EPIRVM NOVVM
SINVS CORINTHIVS
SINVS LONGVS
MARE HADRIATICVM
MARE MEDITERRANEVM
MARE EGEVM
MARE IONIVM
SICILIA
BAGISTVLI
CARAMANTES
KEΦΑΛΛΑΙΟ
ΟΓΑΟΟ

Κεφάλαιο όγδοο

ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΦΩΤΙΚΗΣ – ΦΩΤΙΚΗΣ ΒΕΛΑΣ – ΒΕΛΑΣ

I. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΦΩΤΙΚΗΣ.

ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΒΕΛΑΣ

Δεύτερη επισκοπή του ιστορικού παρελθόντος της Θεσπρωτίας και σχεδόν σύγχρονη με την Εύροια είναι η Φωτική. Η επισκοπή Φωτικής είναι η πιο «προβληματική», αφού παρουσιάζει συνέχειες και ασυνέχειες. Μπορεί κανείς να εξαγάγει ασφαλή συμπεράσματα, μόνο αν μελετήσει την ιστορία της ταυτόχρονα με την ιστορία της επισκοπής Βελάς, αφού η δεύτερη αποτελεί συνέχεια της πρώτης. Για την τοποθεσία της δεν θα γίνει λόγος, αφού η ταύτιση της ρωμαϊκής αποικίας πραγματοποιήθηκε παραπάνω.

Η Φωτική, φαίνεται, ότι αποτελεί έδρα επισκόπου ήδη από τις αρχές του 5ου αιώνα, αφού οι επίσκοποί της λαμβάνουν μέρος σε τοπικές και Οικουμενικές Συνόδους[705]. Ανήκε στις επισκοπές της Παλαιάς Ηπείρου και υπάγονταν εκκλησιαστικά στην μητρόπολη Νικοπόλεως[706]. Πιθανότατα βρισκόταν μεταξύ των πέντε επισκοπών, στις οποίες απεστάλη επιστολή από τον Πάπα Ονώριο

---

[705] Για τις οικουμενικές συνόδους, βλ. Galagher, *The Episcopal councils in the east*, σ. 583-591

[706] Hammond, *Epirus*, σ. 74, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 35, Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 122. Η σύγκριση του καταλόγου των επισκοπών που απαριθμούνται στο Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 581, με τον αντίστοιχο κατάλογο πόλεων της πρωτοβυζαντινής εποχής, Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651, 3 – 652, 7, αποκαλύπτει, ότι ο αριθμός των οκτώ επισκοπών της Παλαιάς Ηπείρου παρέμεινε αναλλοίωτος, αλλά από τα παλαιά ονόματα πόλεων διατηρούνται μόνο τρία, η Αδριανούπολη, ο Βουθρωτός και η Φωτική, η έδρα της οποίας, όπως είπαμε, μεταφέρεται στη Βελά. Για περισσότερα, βλ. Χρυσός, *Η ίδρυση των θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως*, σ. 188

στα 625 μ.Χ., με την οποία ανέφερε, ότι δεν αναγνώριζε τη χειροτονία του διακόνου Υπατίου σε μητροπολίτη Νικοπόλεως[707].

Στα χρόνια του αυτοκράτορα Λέοντα Στ' Σοφού (886-912) αναφέρεται, ότι η Φωτική υπαγόταν εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Ναυπάκτου – Αιτωλίας «*ἔκτη τῇ τάξῃ*»[708]. Μνημονεύεται επίσης και σε ένα διάταγμα του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου (976-1025), όπου ο Φωτικής υπάγονταν στην πνευματική δικαιοδοσία του Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας – Αχρίδος[709]. Η δικαιοδοσία της Φωτικής επεκτείνονταν σε ολόκληρη τη σημερινή Παραμυθιά, περιελάμβανε εκκλησιαστικά όχι μόνο τη Βελά αλλά «*Δωδώνης καί ἔτι πέραν*»[710]. Μετά την σταδιακή παρακμή της Φωτικής έδρα του επισκόπου αποτελούσε πλέον η Βελά[711]. Ο επίσκοπος Βελάς αρχίζει να μνημονεύεται από τον 13ο αιώνα και

---

[707] Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 77-78. Πιθανότατα οι άλλες θέσεις των επισκόπων ήταν κενές. Βλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 79

[708] Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 581, Χρυσός, *Η ίδρυση των θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως*, σ. 188, Ράλλη – Πότλη, *Σύνταγμα Θείων και Ιερών Κανόνων*, σ. 482, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 35

[709] Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 35, πρβλ. και Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Η Εκκλησία των Ιωαννίνων*, σ. 5. Το σχετικό χωρίο έχει ως εξής: «*Ἐπεί ἠτήσατο ὁ εὐλαβέστατος μοναχός Ἰωάννης Ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας ἐγγράφως ἔχειν τούς ὀφείλοντας ταῖς ἐκκλησίαις τῆς ἐνορίας αὐτοῦ καί τῶν ἐπισκόπων αὐτοῦ κληρικοὺς καί παροίκους ὑπηρετεῖν.....Καί τόν ἐπίσκοπον (Φωτικῆς) κληρικούς ιε' καί παροίκους ιε'.*»

[710] Αθηναγόρα Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 108, 111

[711] Αυτός ήταν και ένας λόγος που πιθανότατα οδήγησε πολλούς μελετητές να υποστηρίξουν, ότι τα ερείπια της Φωτικής ταυτίζονται με τη σημερινή Βελά. Βλ. Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 122. Στα εκκλησιαστικά *Τακτικά* η επισκοπή Φωτικής αναφέρεται μαζί με τη Βελά, η οποία είναι «*ἑβδόμη τῇ τάξει*». Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 13, 588. Στη σελίδα 318 της ίδιας *Notitia*, apen. 3, 121 (έκδ. Parthey), αναφέρεται «*Φωτική ἡ νῦν Πέλλα*». Προφανώς είναι η Βελλά ή Βελά, αφού δεν μνημονεύεται σε καμία από τις αρχαίες πηγές η ονομασία *Πέλλα*. Πρβλ. Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 6, βλ. και Diller, *Byzantine lists*, σ. 33

μετά, με έδρα την περιοχή της Βελάς αλλά με δικαιοδοσία και στη Φωτική[712].

Ως προς την παρακμή της η Φωτική φαίνεται πως αποτελούσε κέντρο στην ευρύτερη περιοχή. Μετά την καταστροφή της Νικοπόλεως από τους Βουλγάρους (929 μ.Χ.), έδρα διοικήσεως της Παλαιάς Ηπείρου, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι αναδείχθηκε η Φωτική, η οποία πιθανώς έδωσε το όνομά της σε ολόκληρη την Ήπειρο. Ήδη είχαμε αναφερθεί στο χωρίο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου «*Ἐπαρχία τῆς παλαιᾶς Ἠπείρου τῆς Φωκικῆς*»[713]. Πρέπει να προσθέσουμε, ότι και στην αυτοβιογραφία του Μιχαήλ Παλαιολόγου, μνημονεύεται ότι τούτος κυρίευσε «*Ἀκαρνανίαν καί Αἰτωλίαν….καί τήν ἑκατέραν Ἤπειρο, τήν Ἰλλυριῶν…… μέχρις Ἐπιδάμνου…..καί τήν Φωκικήν πᾶσαν*», δηλ. την Παλαιά Ήπειρο[714]. Η υπόθεση αυτή όμως εξασθενεί από το γεγονός, ότι τον 10ο αιώνα η επισκοπή φέρει και το όνομα της Βελάς, το πιθανότερο όμως είναι το όνομα της Φωτικής να είχε μείνει πια ως ονομασία μιας ευρύτερης περιοχής. Δεν εξηγείται διαφορετικά, πώς η Φωτική αναφέρεται σε δύο άσχετες μεταξύ τους πηγές. Επομένως, στον 10ο αιώνα πιθανότατα πραγματοποιείται η μεταφορά της έδρας της επισκοπής από τη Φωτική στη Βελά και πλέον μνημονεύονται μαζί μέχρι τον 13ο αιώνα, οπότε και η Βελά αφομοιώνει την Φωτική[715]. Ακόμη και μετά την παρακμή της

---

[712] Βλ. Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 108

[713] Porphyrogenitus, *De Thematibus*, 8.1

[714] Gregoire, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua*, VII, 532, βλ. και Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νίκαιας και του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 528, Κωνσταντάκη – Σκανδάλη – Συνεσίου, *Νικόπολις: δύο περίπατοι*, σ. 18, βλ. και Porphyrogenitus, *De Thematibus*, 8.1, πρβλ. Τσιγαρίδας, *Ειδήσεις εκ Θεσπρωτίας*, σ. 44, πρβλ. Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 122, Του ιδίου, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 50

[715] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 236

Φωτικής, ο τίτλος του επισκόπου Φωτικής συνέχισε να αποδίδεται με Πατριαρχικές Πράξεις (1699 και 1709), από τον μητροπολίτη Άρτας, ο οποίος χειροτονούσε τους επισκόπους του Αετού, του Αχελώου, των Ρωγών, της Βονδίτζης και της Φωτικής, αλλά πρόκειται πλέον μόνο για τιμητικό τίτλο, αφού η επισκοπή Φωτικής είχε εκλείψει[716].

Η μετατόπιση της έδρας της επισκοπής και η εξαφάνισή της δε σημαίνει, ότι εξαφανίσθηκε ολοκληρωτικά και ο οικισμός της Φωτικής. Όπως αποδεικνύεται από τους ναούς της Παναγίας Λαμποβήθρας και της αγίας Φωτεινής, ο οικισμός συνεχίζει να επιζεί σε όλη την υστεροβυζαντινή περίοδο[717]. Τον 18ο αιώνα, η επισκοπή ακολουθεί την τύχη των υπολοίπων επισκοπών της ευρύτερης περιοχής και συγχωνεύεται τελικά με την επισκοπή Παραμυθιάς[718].

Έχουν διασωθεί στοιχεία και γνωρίζουμε σήμερα κάποιους από τους επισκόπους της Φωτικής, ξεκινώντας ήδη από τα μέσα του 5ου αιώνα. Έτσι, γνωρίζουμε τον επίσκοπο Ιωάννη, ο οποίος έλαβε μέρος στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451 μ.Χ.)[719]. Ακολουθεί ο Διάδοχος Φωτικής, μια εξέχουσα εκκλησιαστική μορφή, ο οποίος κατείχε τον τίτλο του επισκόπου Φωτικής μετά το 451

---

[716] Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι*, σ. 79, πρβλ. Χρήστου, *Φωτική, μια αρχαία πόλις της Ηπείρου*, σ. 119, βλ. και Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 36, Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 123, Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 155, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 108

[717] Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 6, Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 673

[718] Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 36

[719] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 143, I, Honigmann, *The original lists*, σ. 56, Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 577, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 108, πρβλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 37

μ.Χ.[720]. Η δράση του και το ποιμαντικό του έργο τοποθετείται στον 5ο αιώνα. Αν και πρόκειται για μια σημαντική φυσιογνωμία της χριστιανικής εκκλησίας του ελλαδικού χώρου, εντύπωση προκαλεί το γεγονός, ότι η δράση του δεν είναι επαρκώς γνωστή[721]. Πιθανότατα, επειδή ο ηπειρωτικός και γενικά ο δυτικός ελλαδικός χώρος την εποχή αυτή ήταν απομονωμένος από τα μεγάλα εκκλησιαστικά κέντρα της Ανατολής και της Δύσης, η ζωή και η δράση του αγίου δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστή στους ευρύτερους εκκλησιαστικούς κύκλους.

Άξιο προσοχής είναι επίσης το γεγονός, ότι από τον 3ο μέχρι και τον 9ο αιώνα μ.Χ., οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς του ελλαδικού χώρου, δεν προσέφεραν πολλά στην ανάπτυξη της χριστιανικής θεολογίας, με εξαίρεση τον άγιο Διάδοχο. Έτσι, πολλοί πατέρες της εκκλησίας και πολλοί εκκλησιαστικοί συγγραφείς, παραπέμπουν αρκετές φορές στον άγιο Διάδοχο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Γρηγόριο τον Παλαμά, κατά τους αγώνες της εκκλησίας υπέρ του Ησυχασμού και της μυστικής θεολογίας[722]. Φέρεται να ήταν μεταξύ των επισκόπων που υπέγραψαν την επιστολή προς τον αυτοκράτορα Λέοντα Α', με την οποία του γνώρισαν το θάνατο του Προτερίου της Αλεξάνδρειας (457 μ.Χ.) και μάλιστα έχει υποστηριχθεί από αρκετούς μελετητές, ότι ήταν και ο συντάκτης της

---

[720] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 143-144, II, Florovsky, *Ascetic and Spiritual Fathers*, σ. 88, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 108

[721] Πιθανότατα ο θάνατός του να συνέβη στα 486 μ.Χ. Plested, *The Macarian Legacy*, σ. 89. Ίσως βρισκόταν ανάμεσα στους επιφανείς πολίτες της Φωτικής που αιχμαλωτίστηκε, κατά τις καταστρεπτικές, για τον δυτικό ελλαδικό χώρο, επιδρομές των Βανδάλων. Βλ. Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 54

[722] Μπορεί κανείς να καταλάβει τον τρόπο σκέψης και τη δράση του αγίου, μόνο αν αναλογιστεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκε και έζησε. Ο αιώνας του χαρακτηριζόταν από τις θεολογικές έριδες και διαμάχες, απέναντι στις οποίες δεν έμεινε απαθής. Για περισσότερα, βλ. Ermatinger, *Following the footsteps of the invisible*, σ. 5 κ.ε.

επιστολής[723]. Ένθερμος υποστηρικτής του ορθού δόγματος και «φανατικός» αντίπαλος τον μονοφυσιτών, διακρίθηκε για την οργάνωση του μοναχικού βίου (ειδικά με το έργο του Έκατόν Κεφάλαια Γνωστικά[724]), την καταπολέμηση των αιρέσεων και φυσικά την αγάπη του για συγγραφή[725]. Στη *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου μνημονεύεται ως ένας από τους κυριότερους αντιπάλους του μονοφυσιτισμού[726].

Σημαντική επίσης εκκλησιαστική προσωπικότητα και με σημαντικό ποιμαντικό έργο, ήταν και ο επίσκοπος Ιλλάριος, κατά τον 6ο αιώνα[727], αλλά και ο Φλωρέντιος, ο οποίος συνέγραψε και το έργο «*Ἐγκώμιον εἰς τόν ἅγιον Στέφανον*», στο άγιο Όρος[728]. Γνωρίζουμε από τους επισκοπικούς καταλόγους τα ονόματα του Ιωάννη, του Μανουήλ και του Αντωνίου, οι οποίοι διετέλεσαν

---

[723] Mansi, *Sacrorum conciliorum*, σ. 619, 621, Plested, *The Macarian Legacy*, σ. 89, Ermatinger, *Following the footsteps of the invisible*, σ. 2, Florovsky, *Ascetic and Spiritual Fathers*, σ. 114, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 81, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 108

[724] Ο ίδιος αποκαλεί το έργο αυτό «θεολογική πραγματεία» αλλά και «ασκητική πραγματεία». Βλ. Ermatinger, *Following the footsteps of the invisible*, σ. 2-3

[725] Για τα κείμενα και την ανάλυση των έργων του Διαδόχου Φωτικής, βλ. Plested, *The Macarian Legacy*, σ. 89, πρβλ. και Florovsky, *Ascetic and Spiritual Fathers*, σ. 88, 114-118, Ermatinger, *Following the footsteps of the invisible*, σ. 9-43, 46 κ.ε., 56 κ.ε., Places, *Diadoque de Photice*, σ. 164-183. Το έργο του επηρέασε τις μελλοντικές γενιές σε ανατολή και δύση. Δεν πρέπει να παραληφθεί, ότι επηρέασε ακόμη και πολλούς εκκλησιαστικούς συγγραφείς, όπως τον Συμεών, το Νέο Θεολόγο και τον Ιωάννη της Κλίμακος. Για τα Εκατόν Κεφάλαια Γνωστικά, Migne, *Diadochi Episcopi Photices*, PG 65 (1864), στ. 1167-1212

[726] Plested, *The Macarian Legacy*, σ. 89, Χρήστου, *Διάδοχος Φωτικής*, σ. 243, Florovsky, *Ascetic and Spiritual Fathers*, σ. 114, πρβλ. και Migne, *Diadochi Episcopi Photices*, PG 65 (1864), στ. 1141-1148. Για το λόγο *Κατά Αρειανών*, στ. 1149-1166

[727] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 175

[728] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 143, *III*, Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 577, πρβλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 37, Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 108

επίσκοποι Φωτικής[729]. Ονόματα επισκόπων από μεταγενέστερη εποχή δεν είναι γνωστά, μολονότι η επισκοπή μνημονεύεται σε εκκλησιαστικά Τακτικά για αρκετούς ακόμη αιώνες[730]. Για τη δράση των παραπάνω επισκόπων πλην του Διαδόχου, δυστυχώς οι πληροφορίες είναι ελλιπείς.

Σημαντικά μνημεία της Φωτικής που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο είναι η αγία Παρασκευή στο Παλιοκκλήσι, η βασιλική στη θέση της οποίας χτίστηκε ο βυζαντινός ναός της Παναγίας Λαμποβήθρας, η αγία Φωτεινή στη θέση «Βαλσαμάρι» και η λεγόμενη Μητρόπολη της Φωτικής.

Στη θέση «Μαρούτσι», στο βορειοδυτικό τμήμα του οικισμού της Φωτικής (αεροφ. 2), βρίσκονται ερείπια του ναού της αγίας Παρασκευής, γνωστός και ως Παλιοκκλήσι (εικ. 106). Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα. Στοιχεία, όπως η ημικυκλική αψίδα με τις αντηρίδες που φέρει εξωτερικά, το κορινθιακό κιονόκρανο που βρέθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφών, το μεγάλο πλάτος του ναού και οι λεπτοί τοίχοι, τοποθετούν χρονολογικά το μνημείο στην παλαιοχριστιανική περίοδο[731] (εικ. 107, 108, 109).

Ο ναός της Παναγίας Λαμποβήθρας βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν του οικισμού της Φωτικής. Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική, χτισμένη στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής που χρονολογείται στην πρώιμη βυζαντινή εποχή[732] (εικ. 110). Το κτίσμα είναι σχεδόν τετράγωνο στην κάτοψη και φέρει ημιεξάπλευρη

---

[729] Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 143

[730] Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 577

[731] Στο ίδιο, σ. 581, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 167, Της ιδίας, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 7-8, Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 133-134, Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 97, Τσιγαρίδας, *Ειδήσεις εκ Θεσπρωτίας*, σ. 45

[732] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 237, Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 133, Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 163, 258-259

αψίδα. Οι τοίχοι είναι παχείς, ενώ σώζονται εκτεταμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Στο ναό έχει επαναχρησιμοποιηθεί υλικό από την προγενέστερη βασιλική και έχουν εντοιχιστεί πολλά αρχιτεκτονικά μέλη[733]. Από το πλινθοπερίκλειστο σύστημα που χρησιμοποιείται στην εξωτερική όψη της αψίδας του ιερού, το μνημείο μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στην υστεροβυζαντινή εποχή[734]. Στη θέση αυτή έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά μέλη, όπως λείψανα κορινθιακών κιονοκράνων, ένα τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο (εικ. 111), καθώς και αμφικιονίσκοι, πεσσίσκοι, στηθαία, άμβωνας κ.λπ.[735]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν λείψανα ρωμαϊκών επιγραφών, τα οποία έχουν έρθει στο φως[736].

Ο ναός της αγίας Φωτεινής βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του οικισμού της Φωτικής, στη θέση «Βαλσαμάρι» (εικ. 114). Τοποθετείται χρονολογικά στην μέση βυζαντινή περίοδο, με αρκετές όμως προσθήκες και επεμβάσεις κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο[737]. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, η οποία διαδέχθηκε παλαιότερο ρωμαϊκό κτίσμα, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα που προέκυψαν από την ανασκαφική

---

[733] Τμήματα για παράδειγμα μαρμάρινου άμβωνα. Βλ. Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 97, Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 10-11, Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 580, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 217, της ιδίας, *Ιερός Ναός Παναγίας Λαμποβήθρας*, σ. 317, Κεφαλλωνίτου, *Στερεωτικές εργασίες*, σ. 322-323

[734] Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 12

[735] Στο ίδιο, σ. 12-14, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 237

[736] Βλ. *CIL* IV, *Supplement pars secunda, Epirus*, σ. 2080, αρ. 1299, Παναγιωτίδης, *Νεόλογος Κωνσταντινουπόλεως*, 10/05/1890 και Gagnat, *Revue des publications épigraphiques*, αρ. 83, σ. 139, πρβλ. Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 14, Cabanes, *Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις*, σ. 126, βλ. και Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 203

[737] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 237, Τσιγαρίδας, *Ειδήσεις εκ Θεσπρωτίας*, σ. 43-46

έρευνα. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωριστή σημασία κατέχουν ρωμαϊκά και βυζαντινά γλυπτά, τμήματα ρωμαϊκού ψηφιδωτού δαπέδου, δύο βωμοί ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 115), καθώς και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη[738].

Βόρεια του ναού της Παναγίας Λαμποβήθρας, στη θέση «Χαμντί», έχουν έρθει κατά καιρούς στο φως εκτεταμένα αρχιτεκτονικά λείψανα, καθώς και τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου[739]. Οι διαστάσεις τοιχοποιίας που διασώζεται, μήκους 8μ. και πάχους 1μ., αποτελούν ένδειξη για την ύπαρξη σημαντικού κτίσματος[740]. Η έλλειψη περισσότερων στοιχείων, καθώς και αναφορών σε πηγές, περιορίζουν την έρευνα. Σημαντικά στοιχεία όμως, όπως το ψηφιδωτό δάπεδο, τα αρχιτεκτονικά λείψανα που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών, ο τοίχος αλλά και η προφορική παράδοση, αποτελούν βασικά στοιχεία για την ύπαρξη ενός σημαντικού κτίσματος, που ίσως μπορεί, με επιφύλαξη, να ταυτιστεί με τη «Μητρόπολη» της Φωτικής[741].

Τα μνημεία και γενικότερα τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της Φωτικής δείχνουν την ακμή της κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και τη συνέχιση του βίου της κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή. Βέβαια, η εμφάνιση της κοντινής Παραμυθιάς στην τελευταία περίοδο περιπλέκει τα πράγματα από οικιστικής πλευράς, διότι δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, αν η Φωτική

---

[738] Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 580, Του ιδίου, *Βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεώτερα μνημεία Ηπείρου*, σ. 624, Τσιγαρίδας, *Ειδήσεις εκ Θεσπρωτίας*, σ. 46, Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 15-19, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 167-168, Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 209

[739] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 217-218, 238, 272-273, 279

[740] Πρβλ. *Actes d' Iviron 2*, no. 52 (1104), ειδικά σ. 186-193, 228-330, 428-440, βλ. και Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 168

[741] Τριανταφυλλόπουλος, *Η μεσαιωνική Φωτική*, σ. 581, Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*, σ. 21

εξακολουθούσε να αποτελεί ζωντανό οικισμό, ή αν τα μνημεία της συντηρούνταν από τους κατοίκους της Παραμυθιάς. Στην πρώτη περίπτωση, που είναι και η πιθανότερη, η Παραμυθιά θα αποτελούσε βεβαίως, τον κύριο οικισμό.

ΙΙ. Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΒΕΛΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ

Βορειοδυτικά της πόλης των Ιωαννίνων, σε απόσταση 30 περίπου χιλιομέτρων, κοντά στο Καλπάκι βρίσκονται τα ερείπια της Βελάς[742]. Στην ανατολική άκρη του υψιπέδου πάνω από τον Καλαμά υψώνεται η μονή Βελάς[743], με επιβλητικά κτήρια, όπου ως τελευταία λειτουργούσε Σχολή ιερέων και διδασκάλων (σήμερα μόνο ιερέων και μουσικών) και δυτικά της, το βυζαντινό φρούριο[744]. Η οχυρωμένη πόλη της Βελάς που βρίσκονταν σε έναν λόφο, κοντά στην Ιερά μονή Βελάς, αριστερά από την όχθη του ποταμού

[742] Το όνομα είναι σλαβικό, Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 22. Βλ. και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 123-124, βλ. και Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 30

[743] Το καθολικό της Μονής Βελάς αποτελεί τρίκλιτη βασιλική με τοιχογραφίες που χρονολογούνται στα 1745 και φέρει ψηφιδωτό δάπεδο. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 124 Ανηγέρθη στα 1281 και ανακαινίστηκε αργότερα από τον δεσπότη Ιωάννη Β' Ορσίνι. Για το ναό, την αρχιτεκτονική του, τις τοιχογραφίες και τις επιγραφές, βλ. Ορλάνδος, *Μνημεία του δεσποτάτου της Ηπείρου*, σ. 154, 155-160, 160-164, 164-167 κ.ε., πρβλ. Λάμπρος, *Η Παναγία Βελλά*, σ. 289-298 και Ζήδρου, *Η αρχιτεκτονική της Κόκκινης Εκκλησιάς*, σ. 138-153).

[744] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 123, Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 30. Για τη Μονή, βλ. Καμαρούλια, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, σ. 564-572, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 30. Το φρούριο ονομάζεται Καστρί Βελάς αλλά και Παλαιόκαστρο. Βλ. Hammond, *Epirus*, σ. 194. Η τοιχοδομία της οχύρωσης που διατηρείται τμηματικά μέχρι σήμερα, οδηγεί, όπως έχει υποστηριχθεί από την Παπαδοπούλου, με επιφύλαξη στην πρώιμη βυζαντινή εποχή, βλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 125

Καλαμά, υπήρξε ένα από τα πιο αξιόλογα κάστρα της Ηπείρου[745]. Ο Αραβαντινός αναφερόμενος στη Βελά σημειώνει: «*πόλις ποτέ ἀξιόλογος καὶ φρούριον οὖτινος τὰ ἐρεῖπια εἰσέτι σώζονται*»[746]. Στα δυτικά της πόλης ρέει ο ποταμός Καλαμάς, του οποίου οι πηγές απέχουν ελάχιστα από τη Βελά. Η ιδιαίτερη σημασία και η μεγάλη ακμή της μεσαιωνικής αυτής πόλης έγκειται στα φυσικά προνόμια της θέσης της, μολονότι η πεδιάδα βορειοανατολικά της πόλης ήταν ελώδης, ακόμη και μέχρι πρόσφατα, όπως μας πληροφορεί ο Αραβαντινός[747].

Η Βελά ήταν μια αρκετά πλούσια και ονομαστή πόλη, ακόμη και πριν από την περίοδο της ακμής της Ηπείρου, την εποχή του δεσποτάτου[748]. Η θέση της Βελάς ήταν κεντρική, ιδιαίτερα για τα δυτικά Ζαγοροχώρια και το Πωγώνι, του οποίου μάλιστα θεωρούνταν ακόμη και πρωτεύουσα την περίοδο της ακμής της[749]. Χρόνια ακμής αλλά και μεγάλης ανάπτυξης για την βυζαντινή πόλη της Βελάς δεν ήταν μόνο τα πριν από την πρώιμη εποχή του ενωμένου δεσποτάτου της Ηπείρου αλλά και μετέπειτα. Τη

---

[745] Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 30, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 30, Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 123, Σούλης, *Βελλά*, σ. 934-935

[746] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 30, Του ιδίου, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 99, Οικονόμου, *Η Εκκλησία της Ηπείρου*, σ. 42

[747] Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 20

[748] Πρβλ. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα Γ'*, σ. 37. Για τη Βελά, βλ. Georgius Cyprius, *Nova Tactica* 1666, Λάμπρος, *Το υπ' αριθμόν ΡΟΘ' Κατάλοιπον*, σ. 406, Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 581, 9, 452, 13, 588, 21, 164, Ράλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, σ. 106-109, 114-116, Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata I*, σ. 493f, Δάκαρης, *ΑΔ* 19, σ. 313, Gelzer, *Regesten*, 2530, Βέης, *Λεών Μανουήλ Μακρός*, σ. 122-143, Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 22, Hammond, *Epirus*, σ. 194, Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 23, σ. 299, Γριτσόπουλος, *Βελλάς Μονή*, σ. 779-781, Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 123-124

[749] Κουγιτέας, *Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική και εθνολογική*, σ. 118

μεγαλύτερη ακμή σημείωσε κατά τον 13ο αιώνα[750]. Η ανάπτυξή της ήταν τόσο ραγδαία, ώστε δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την μεταφορά της επισκοπικής έδρας της Φωτικής, μετά την παρακμή της, σ' αυτή[751].

Ξεκινώντας από το 904 η Βελά αποτελεί επισκοπή της μητρόπολης Ναυπάκτου, μετά τη συγχώνευσή της με την επισκοπή Φωτικής (Darrouzés, *Notitiae episcopatum* 7, 581, «*Φωτικῆς ἤτοι Βελλᾶς*»)[752]. Μετά την μεταφορά της επισκοπής Φωτικής στη Βελά,

---

[750] Οικονόμου, *Οικωνύμια*, σ. 42, Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 123, Σούλης, *Βελλά*, σ. 935, Γριτσόπουλος, *Βελλάς Επισκοπή*, σ. 779

[751] Κατά τον Αραβαντινό, όταν καταστρεφόταν ολοκληρωτικά η Φωτική από τους Βουλγάρους, το 1235 και ερημώνονταν, η πόλη της Βελάς σημείωνε τη μέγιστη ακμή και παρουσίαζε τις προϋποθέσεις για τη μεταφορά της επισκοπικής έδρας εκεί. Βλ. Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 33, υποσημ. 16. Στον Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 10, 537 (δεύτερη εγγραφή), μνημονεύεται μόνο ο επίσκοπος Φωτικής, χωρίς την προσθήκη «*Βελλᾶς*. Η Βελά ταυτιζόταν με την Φωτική, όπως αναφέρεται από τον Πορφυρογέννητο. Μόνο που δίνεται μια διαφορετική ονομασία, με μικρή όμως διαφορά: όπου Πέλλα = Βελλά, βλ. Βέης, *Λέων Μανουήλ Μακρός*, σ. 122, υποσημ. 1

[752] Η πρώτη αυτή περίοδος φτάνει μέχρι το έτος 930. Την περίοδο 1204-1285, η Βελά αποτελεί επισκοπή του δεσποτάτου της Ηπείρου. Από το 1285 μέχρι το 1318 η Βελά αποτελεί μητρόπολη της Ηπείρου με ανώτερη εκκλησιαστική αρχή το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Από το 1318 μέχρι το 1834 η Βελά είναι επισκοπή της μητρόπολης των Ιωαννίνων, βλ. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 21, 164. Από το 1835 μέχρι το 1842 η επισκοπή Βελάς προάγεται και πάλι σε μητρόπολη με τον τίτλο *Βελᾶς και Πωγωνιανῆς*. Μέχρι τα 1863 η Βελά έχει πλέον ενωθεί με την Μητρόπολη Ιωαννίνων. Από το 1863 μέχρι το 1895 το Πατριαρχείο επαναφέρει την παλιά επισκοπή Βελάς και Κονίτσης και συγχωνεύεται με την Μητρόπολη Ιωαννίνων. Η ένατη και τελευταία θα μπορούσαμε να πούμε περίοδος είναι το διάστημα από το 1895 μέχρι το 1936. Τον Ιούνιο του 1895 η επισκοπή Βελάς και Κονίτσης αποσπάται από την μητρόπολη Ιωαννίνων και προάγεται σε μητρόπολη Βελάς και Κονίτσης. Τέλος, τον Φεβρουάριο του 1936 η μητρόπολη Βελάς και Κονίτσης συγχωνεύεται με την μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως και Πωγωνιανής. Η νέα μητρόπολη πήρε το όνομα Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης. Εδώ είναι και η πρώτη φορά που δεν φαίνεται στον τίτλο της επισκοπής το όνομα της Βελάς. Έτσι το 1936 φαίνεται, ότι καταργείται οριστικά η επισκοπή και μητρόπολη της Βελάς που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη ιδιαίτερα κατά τον μεσαίωνα. Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 73-170, πρβλ. και Υπόμνημα

κατά τον 10ο αιώνα, η πρώην επισκοπή Φωτικής συναντάται στις πηγές, μόνο με την ονομασία Βελά, μέχρι τις αρχές του 13ου αιώνα[753]. Ύστερα απ' όσα αναφέραμε ως εδώ, συμπεραίνουμε ότι η επισκοπή Βελάς συστάθηκε, πιθανότατα κατά τις αρχές του 10ου αιώνα, ή λίγο νωρίτερα, μετά τη μεταφορά της έδρας της επισκοπής από τη Φωτική, χωρίς όμως να είμαστε απολύτως βέβαιοι για την ακριβή χρονολογία σύστασής της. Όταν στη *Notitia* 7 του έτους 904 αναφέρεται «*Φωτικῆς ἤτοι Βελλᾶς*», σημαίνει πιθανότατα, ότι η Βελά είχε υποσκελίσει τη Φωτική, ως κέντρο.

Η ύπαρξή της συνδέεται λοιπόν αρχικά με την επισκοπή Φωτικής, την οποία και διαδέχεται, όταν εκείνη αρχίζει να εκλείπει. Εξ άλλου, στις *Notitiae* αναφέρεται : «*Φωτι(στι)κὴ ἡ νῦν Βελᾶ*» και αλλού «*Φωτικὴ ἡ νῦν Πελλᾶ*»[754]. Η άποψη που έχει επικρατήσει, είναι ότι η Βελά ύστερα από τη συνύπαρξή της με τη Φωτική, την διαδέχτηκε εκκλησιαστικά όντας μια από τις επισκοπές που υπάγονταν στην μητρόπολη της Ναυπάκτου[755].

Χριστοφόρου, *Η Ιερά Μονή Βελάς*, σ. 1,2,6. Επίσης, Γριτσόπουλος, *Βελλάς Επισκοπή*, σ. 778-779

[753] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 123, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 30, 175, Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 10, 537, Diller, *Byzantine lists*, σ. 31, 33 (υποσημ. 33: Πελλά), 34, πρβλ. Βέης, *Λέων Μανουήλ Μακρός*, σ. 123 κ.ε. και 140, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 123

[754] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, παράρτημα 37α και 121, βλ. και Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 581 (*Φωτικῆς ἤτοι Βελᾶς*), 9, 452 (*Φωτικῆς ἤτοι Βελᾶς*), 10, 537-538 (*Φωτικῆς ἤτοι Βελᾶς*), 13, 588 (*Φωτικῆς ἤτοι Βελᾶς*) και τέλος 21, 164 (*Βελᾶς*). Πρβλ. Pouqueville 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, σ. 158. Αναφέρει ότι: «*Η Βελά, καθόλα τα φαινόμενα, διαδέχθηκε τη Φωτική*» και Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 175. Επίσης: «*Φωτική ἡ Βελλά*». Στη σ. 169 όμως αναφέρει, ότι η Βελά διεδέχθη εκκλησιαστικά τη Φωτική. Η αναφορά στη Φωτική, απουσιάζει από την αλληλογραφία του Ιωάννη Απόκαυκου και του Δημητρίου Χωματηνού, πράγμα που σημαίνει, ότι τον 13ο αιώνα η Φωτική ή δεν υπήρχε ή ήταν πολύ μικρός οικισμός. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 236

[755] Ο Δημήτριος Χωματηνός, Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, αναφέρει τον 13ο αιώνα στις επιστολές του και τον επίσκοπο Βελάς. «*....τῶν ἱεροτάτων ἐπισκόπων, τοῦ*

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά στην επισκοπή της Βελάς και στη μεγάλη μορφή του μητροπολίτου Ναυπάκτου Ιωάννου Απόκαυκου, από την αλληλογραφία του οποίου μπορεί να αντλήσει κανείς σημαντικότατες πληροφορίες για την κοινωνία και την ζωή στην Ήπειρο γενικότερα αλλά και στη Βελά ειδικότερα. Την περίοδο 1204-1295 η Ναύπακτος διοικεί εκκλησιαστικά ολόκληρη την Ήπειρο. Πρώτος μητροπολίτης της περιόδου αυτής είναι ο λογιότατος Ιωάννης Απόκαυκος, η ισχυρότερη εκκλησιαστική μορφή του δεσποτάτου της Ηπείρου και υποστηρικτής του Θεοδώρου Α' Αγγέλου[756]. Ο Απόκαυκος αναγκάστηκε να καταφύγει στη Βελά, επειδή ο Κωνσταντίνος Δούκας, «*ἄνθρωπος ἄδικος καί πονηρότατος παρά πάσαν τήν γήν*», δεν αρκέστηκε μόνο στην κατάσχεση των κτημάτων, αλλά «*ἐξέβαλε ἐκ τοῦ ἐπισκοπείου καί τόν μητροπολίτην*»[757]. Από τη Βελά, όπου εξορίσθηκε, εκφράζει σε επιστολές του το παράπονό του προς τον επίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματηνό[758]. Τελικά, με συνοδική επιτροπή επανέρχεται στην μητρόπολη της Ναυπάκτου (το έτος

τε Βελλᾶς καὶ Δρυϊνουπόλεως». *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 37.53-37.54

[756] Έχουν διασωθεί πλήθος επιστολών που παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες, βλ. Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, 2000, πρβλ. και Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 1988

[757] Πολάκης, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 88

[758] Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος*, σ. 239-244 (αρ. 7α), 244-248 (αρ. 7α, 7). Περισσότερα για την εκκλησιαστική δράση του Ιωάννη Απόκαυκου, βλ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 63-68. Για τις επιστολές, βλ. στο ίδιο, σ. 203 (αρ. 50), 208-209 (αρ. 60). Ενδεικτικά: «*Διεκτραγωδούνται τα δεινά που ο Απόκαυκος υποφέρει διωγμένος.....από τον «τύραννο» Κωνσταντίνο Δούκα*», ο οποίος «*μετέβαλε το επισκοπείο σε «πορνείο» και τόπο «θυμέλης»*». Επίσης, «*...πληροφορεί τον Χωματιανό ότι διωγμένος από τη μητρόπολή του έφθασε στη Βελλά με απέραντη θλίψη και νοσταλγία επιστροφής στην έδρα του*».

1223) μέχρι τη οριστική του παραίτηση (το 1232)[759]. Με τη βοήθειά του εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος ο Δημήτριος Χωματηνός[760]. Με την έγκριση του Δημητρίου Χωματηνού εκλέγεται τότε στη θέση της επισκοπής Βελάς ο Λέων – Μανουήλ Μακρός, πρώην χαρτοφύλακας της αρχιεπισκοπής Αχρίδος[761]. Αναφέρεται μεταξύ των δέκα επισκόπων της Ηπείρου, στη σύνοδο που πραγματοποιήθηκε υπό την ηγεσία του Μητροπολίτη Ναυπάκτου[762].

Η Βελά λοιπόν ως η 7η επισκοπή υπό τον μητροπολίτη Ναυπάκτου, μνημονεύεται στον κώδικα 1372 της βιβλιοθήκης των Αθηνών, όπου προστίθεται ο «*Φωτικῆς ἤτοι Βελᾶς*», μεταξύ των επισκόπων που υπάγονται στην μητρόπολη Ναυπάκτου[763]. Αναφέρεται επίσης στην *Notitia* με αρ. 10, 537 (δεύτερη εγγραφή) και στα Εκκλησιαστικά Τακτικά του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου (976-1025), όπου μνημονεύεται μόνο ο επίσκοπος «*Φωτικής*», χωρίς την προσθήκη «*Βελᾶς*»[764]. Έχει διατυπωθεί από νεότερους μελετητές η άποψη, ότι η ονομασία «*Βελᾶς*» ανευρίσκεται για πρώτη φορά

[759] Nicol 1974, *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου*, σ. 51, πρβλ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 62

[760] Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 64., Nicol, *Κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή*, σ. 223

[761] Από την επιστολή του Ιωάννη Απόκαυκου (αρ. 4), αντλούμε στοιχεία σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία της Βελάς, αφού πληροφορούμαστε, ότι ο Απόκαυκος ζητά από τον Χωματηνό να απολύσει τον χαρτοφύλακα Μανουήλ Μακρό, ο οποίος είχε χριστεί επίσκοπος Βελάς. Βλ. Πολάκης, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 10, 112-113 και Βέης, *Λέων Μανουήλ Μακρός*, σ. 122

[762] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 86. Οι επισκοπές που αναφέρονται είναι του Αχελώου, του Αετού, της Άρτας, της Βελάς, της Βονδίτζης, του Βουθρωτού, της Χειμάρας, του Δραγαμεστού (Αστακός), της Δρυϊνούπολης και των Ιωαννίνων. Πρβλ. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εικόνες από το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 95-96 και Πολάκης, *Ιωάννης Απόκαυκος*, σ. 20

[763] Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 13, 588

[764] Gelzer, *Ungeduckte*, σ. 56 και Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 10, 537

στην αυτοβιογραφία του Μιχαήλ Παλαιολόγου (1261-1282)[765]. Πρόκειται για μια επισφαλή άποψη, δεδομένου, ότι η ονομασία «*Βελᾶς*» αναφέρεται για πρώτη φορά στη *Notitia* με αρ. 7, ως «*Φωτικῆς ἤτοι Βελλᾶς*» που συντάχθηκε στα χρόνια της πρώτης πατριαρχίας του πατριάρχη Νικολάου Α' Μυστικού, δηλαδή στα έτη 901-907[766]. Ο μητροπολίτης Αθηναγόρας Παραμυθίας αναφέρει, ότι η επισκοπή Βελάς εμφανίστηκε μετά την καταστροφή της Νικοπόλεως (929) από τους Βουλγάρους[767], φαίνεται όμως, ότι προηγείται λίγες δεκαετίες της παραπάνω χρονολογίας. Αναφορές υπάρχουν επίσης και σε επιστολές του Ιωάννου Απόκαυκου, που απευθύνεται στον επίσκοπο Βελάς, οι οποίες χρονολογούνται κατά το πλείστον στις αρχές του 13ου αιώνα[768]. Οι επιστολές έχουν ποικίλο περιεχόμενο και αντλούνται σημαντικά στοιχεία για καθημερινά ζητήματα, προβλήματα που παρουσιάζονται και δίνονται συμβουλές και πληροφορίες για διάφορα θέματα. Από το πλήθος των επιστολών αναφέρουμε δύο. Η πρώτη επιστολή απευθύνεται «*Πρός τόν πανιερώτατον ἐπίσκοπον Βελᾶς, ἐρωτήσαντας*», εάν είναι δίκαιο να διαζευχθεί (μια γυναίκα) λόγω πολύχρονων κακώσεων[769],

---

[765] Οικονόμου, *Η εκκλησία της Ηπείρου*, σ. 42, Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 31

[766] Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 7, 581, πρβλ. και Janin, *Bella*, σ. 794

[767] Για την καταστροφή της Νικοπόλεως, βλ. Νικηφόρος Κάλλιστος, βιβλ. XIV, κεφ. 39. Για την επισκοπή και τους επισκόπους, βλ. περισσότερα Le Quien, *Oriens christianus II*, 133-138

[768] Για τις επιστολές, βλ. Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, αρ. 85 (σ. 240-243) χρονολ. 1222, αρ. 117 (σ. 298-299) χρονολ. 1226, αρ. 123 (σ. 306-307) χρονολ. 1227, αρ. 126 (σ. 309-310) χρονολ. 1227, όπου ο Ιωάννης Απόκαυκος απευθύνεται στον επίσκοπο Βελάς. Βλ. επίσης Bees, *Unedierte … Johannes Apokaukos*, αρ. 17 (σ. 77-78), αρ. 39 (σ. 97-99), αρ. 59 (σ.115-116), αρ. 84 (σ. 141-142) και Papadopoulos – Kerameus, *Noctes Petropolitanae*, αρ. 25

[769] Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, αρ. 85 (σ. 240-243), χρονολ. 1222

και η δεύτερη «*Πρός τον ἐπίσκοπον Βελᾶς Κωνσταντίνον*», που αφορά στον ορισμό «*περί τῶν ἐνοριῶν*»[770].

Η σημαντική θέση που κατείχε η επισκοπή Βελάς και ο ρυθμιστικός ρόλος του επισκόπου της αποδεικνύεται και από το γεγονός, ότι «*τήν θείαν μυσταγωγίαν*» της παράδοσης των δεσποτικών αξιωμάτων στον Esau Buondelmonti, πραγματοποίησαν οι επίσκοποι Βελάς και Δρυϊνουπόλεως, παρόντος του μητροπολίτου[771]. Αργότερα, όταν η Ναύπακτος πέφτει στα χέρια των Ιταλών, η Βελά μαζί με άλλες επισκοπές της Ηπείρου, τίθεται υπό την εποπτεία της μέχρι τότε επισκοπής Ιωαννίνων, η οποία προάγεται σε μητρόπολη από το 1319 κ.ε.[772] και για αιώνες, μέχρι το 1834, παραμένει στη δικαιοδοσία της. Παρά τη μικρή σχετικά έκτασή της, η εκκλησιαστική επαρχία της Βελάς, ξεχώριζε ανάμεσα στις εκκλησιαστικές διαιρέσεις της Ηπείρου για την περίπλοκη και ετερόκλητη εδαφική της διάρθρωση: ύστερα από τη συγχώνευσή της με την αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής (1863), έφτασε σε σημείο να περιλαμβάνει τμήματα από τέσσερα διαφορετικά σαντζάκια και οκτώ καζάδες[773]. Γνωρίζουμε και κάποιους από τους επισκόπους που διετέλεσαν στην επισκοπή από τις αρχές του 13ου αιώνα και εξής.

---

[770] Στο ίδιο, αρ. 117 (σ. 298-299), χρονολ. 1226

[771] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 32, 8-15: «*Καὶ τὸν ἐρχόμενον χρόνον ἔφερεν ὁ Παλαιολόγος ὁ Βρυώνης τὰ δεσποτικὰ ἀξιώματα καὶ ἔστεψαν τὸν Ἰζαού, τῶν δυὸ ἐπισκόπων τὴν θείαν μυσταγωγίαν ἐκτελεσάντων, τοῦ τὲ Βελᾶς καὶ τοῦ Δρυϊνουπόλεως, παρόντος καὶ τοῦ μητροπολίτου*».

[772] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, σ. 79, βλ. και Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* 21, 163, πρβλ. Χρυσός, *Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων*, σ. 337-348. Πρβλ. Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 222 και Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 19

[773] Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 228. Για τα όρια και τις επαρχίες της Βελάς, βλ. *Κατάλογοι χωριών της επαρχίας Βελάς*, σ. 190-197

Πρόκειται για τους Κωνσταντίνο, Μανουήλ Μακρό (1222-1244), Αντώνιο, Δοσίθεο, Νικόλαο και Παχώμιο (1566)[774].

Όσον αφορά στο οχυρό της Βελάς, αναφέρεται στο Χρονικό των Ιωαννίνων, το οποίο, όντας στην κατοχή των Αλβανών, κυριεύθηκε, τον Ιούνιο του 1380, από τον αλλόθρησκο Ισαήμ, επικεφαλής 3000 Οθωμανών (σύμφωνα με τη δημώδη παραλλαγή του Χρονικού)[775]. Το 1382 την καταλαμβάνει ο Μαρκεζάνο, γαμπρός του Γκίνι Μπούα Σπάτα[776]. Γρήγορα όμως επανήλθε στα χέρια του Σέρβου Δεσπότη Θωμά Πρελούμπου και εξακολούθησε να αναπτύσσεται[777]. Το 1389 ο επίσκοπος της Βελάς, που ήταν υπεύθυνος για τη Βρίμπιανη, που παραδοσιακά βρισκόταν στα χέρια του Ιζαού, την παρέδωσε στον Σπάτα, τον οποίο προσκύνησε[778]. Το περιστατικό δείχνει, ότι Βελά και Βίρμπιανη

---

[774] Ο κατάλογος με τους επισκόπους της Βελάς δημοσιεύτηκε από Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 144, IV, V, VI, βλ. και Οικονόμου, *Η εκκλησία της Ηπείρου*, σ. 44

[775] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 23, 3 κ.ε. «*Τῷ sωπη'ἔτει, ἰνδικτιῶνος γ', ἦλθεν ὁ Ἰσαίμ, μηνί Ἰουνίῳ β', ἠχμαλώτευσε τήν Βελάν καί τήν Ὀπάν, ὅτε Μαζαρακαίους καί Ζενεβισαίους εἰς τάς Πολιτζάς κατέκλεισε*», βλ. στο ίδιο (δημώδης παραλλαγή), 23.6 – 23.9) Λαμπρίδης, *Πωγωνιακά*, σ. 37, Pouqueville 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, σ. 89, Γκόγκος, *Παρακάλαμος*, σ. 332 Ο Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Γ'*, σ. 75, αναφέρει, ότι ο Ισαήμ ήταν κατακτητής Βελάς. Πρβλ. και Ζιάγκος, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας*, σ. 47

[776] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 25, 5-6, 10-16: «*Καὶ ὁ Μύρσι Μακατζάνος, γαμβρὸς ὢν τοῦ Σπάτα, μετὰ μεγάλης τιμῆς εἰς τὴν πόλιν εἰσῆλθε, καὶ περὶ τῆς Ἑλένης τὸν Σπάταν ψευδοσυμβιβάζεται, καὶ αὐτὸν ὑποστρέφει, καὶ τοὺς Ζενεβισαίους παραλαμβάνει, καὶ τὸν τόπον ἀναγράφει, τὴν τὲ Βελάν καὶ Δρυϊνούπολιν καὶ τὴν Βαγενιτίαν ἀλλὰ δὴ καὶ τοὺς Μαλακασαίους ἕως τάς Κατούνας. Καὶ τῷ υωυα ἰνδικτιῶνος υ, μηνὶ Σεπτεμβρίῳ….*», βλ. και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 124

[777] Λαμπρίδης, *Πωγωνιακά*, σ. 37, πρβλ. Γκόγκος, *Παρακάλαμος*, σ. 331

[778] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 34, 18-23: «*Τότε καὶ ὁ ἐπίσκοπός τῆς Βελᾶς, κρατῶν τὴν Βρίμπιανην, ἣν ἐκ παραδόσεως τοῦ δεσπότου Ἰζαοὺ εἶχε, καὶ αὐτὸς παρεῖδε καὶ τὸν Σπάταν προσκυνεῖ καὶ τὸ φρούριον δίδει*».

βρισκόταν στα χέρια του δεσπότη των Ιωαννίνων, ο επίσκοπος όμως της Βελάς, πιεζόμενος από τον Σπάτα, την παρεχώρησε στον τελευταίο, ενώ, καθώς φαίνεται, ο ίδιος έγινε υποτελής του[779]. Τέλος, το οχυρό και την πόλη της Βελάς κατέλαβε ο Αλή πασάς (1785-1822)[780], ερημώθηκε και εγκαταλείφθηκε τελικά από τους λιγοστούς κατοίκους του. Έτσι, η Βελά μισοκατεστραμμένη προσπάθησε να ανακάμψει και να ανορθωθεί χωρίς ποτέ να το κατορθώσει[781]. Επί τουρκοκρατίας η Βελά υπήρξε σπουδαίο εκπαιδευτικό κέντρο για την περιοχή αλλά και γενικότερα για την επαρχία Βελάς και Κονίτσης.

Υπάρχουν πολλές εκδοχές για την προέλευση της ονομασίας της Βελάς. Μερικοί ερευνητές υποστηρίζουν, ότι η λέξη Βελά σημαίνει Λευκή πόλη, Φωτεινή, γιατί διαδέχτηκε εκκλησιαστικά την Φωτική[782]. Ίσως πρόκειται για την αρχαία Ελλά με προσθήκη του *f*.

---

[779] Το οχυρό στη συνέχεια καταλαμβάνεται από τον Μουράτ Β' και καταστρέφεται. Βλ. Οικονόμου, *Οικωνύμια*, σ. 117. Ο Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα Γ'*, σ. 37, ο οποίος αναφέρει: «*Ὁ κατὰ τοῦ Σκενδέρ-Μπεϋ διελαύνων (1458) Γιακοὺπ Πασᾶς, φοβούμενος μὴ ἡ ἐν τῇ Νέᾳ Ἠπείρῳ στάσις μεταδοθῇ καὶ εἰς τὴν Παλαιάν, προύτεινεν εἰς τινὰς τῶν ἰσχυρῶν καὶ ὑπόπτων αὐτῆς πόλεων τὴν κατεδάφισιν τῶν τειχῶν των, ὅπερ μόνοι οἱ κάτοικοι τῆς Βελᾶς καὶ Λαχανοκάστρου ἀπέρριψαν ἀντιστάντες. Παρεδόθησαν ὅμως μετὰ τρεῖς ἑβδομάδας, ἡ δὲ πατρὶς αὐτῶν κατεδαφίσθη ἕνεκεν λειψυδρίας, ἣν προυκάλεσεν ἐνταῦθα μὲν ἡ ἀνεύρεσις καὶ ἀνατροπὴ τοῦ ὑδραγωγείου ἐν τῇ πηγῇ του, καταδοθέντος ὑπὸ τινὸς ἐκ τῶν πέριξ γραίας, ἐκεῖ δὲ ἡ ἅλωσις θυρίδος, δι' ἧς εἰς τὸν Γόρμον κατήρχοντο καὶ ὑδρεύοντο*». Για το Λαχανόκαστρο, βλ. Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, σ. 78-83, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[780] Το 1817 ο Αλή Πασάς πήρε όλη την περιουσία της Μονής και οι μοναχοί κατέφυγαν στην Κέρκυρα. Βλ. και Γριτσόπουλος, *Βελλάς Μονή*, σ. 780

[781] Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 37. Για την κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους, βλ. Λαμπρίδης, *Πωγωνιακά*, σ. 37 κ.ε., πρβλ. Ζιάγκος, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας*, σ. 47

[782] Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 31, Καψάλης, *Κανονικά και λειτουργικά ερωτήματα αγνώστου επισκόπου Βελλάς*, σ. 107. Σύμφωνα με τον Αραβαντινό

(ƒελλα) ή ακόμη μπορεί να προέρχεται από το Ιταλικό *Bella*, που σημαίνει καστρί. Το πιο πιθανό πάντως είναι το όνομα να έχει σλαβική ρίζα, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Vasmer[783].

Την ακμή και τη σπουδαιότητα της βυζαντινής πόλης μαρτυρούν, πέρα από το γεγονός, ότι ήταν επισκοπική έδρα, το μεγάλο και ισχυρό οχυρωματικό έργο στα δυτικά της μονής. Διατηρούνται επίσης ίχνη κιόνων, καθώς και τμήματα υδραγωγείου που μετέφερε το νερό στην ακρόπολή της[784]. Η ακρόπολη βρίσκεται σε απόσταση περίπου 1χλμ. από τη μονή[785]. Ο λοφίσκος, όπου βρίσκεται η πόλη της Βελάς, είναι ολόκληρος οχυρωμένος και περιτειχισμένος[786] (αεροφ. 4). Ολόκληρη η γύρω περιοχή είναι πεδινή και στη μέση υψώνεται ο λόφος, όπου είναι χτισμένο το οχυρό. Σύμφωνα με τον Hammond, «*Το πάνω κυκλικό τείχος έχει περιφέρεια 1400 μέτρων. Στη νότια πλευρά ένα πρόσθετο τείχος της*

η πόλη διαδέχτηκε «*τοπικῶς και ονομαστικῶς τὴν Φωτικήν*». Πολλοί εικάζουν, ότι η Βελά χτίστηκε πάνω στα ερείπια της παλαιότερης Φωτικής. Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 175, Φωτική: *Πόλις ἀρχαία τῆς Ἠπείρου ἔχουσα καὶ ἐπισκοπικήν ἀρχήν, ἥτις ἡμᾶς πρὸ πολλοῦ ἠρημώθη, καὶ ἀγνώριστον ἐστι ποῦ κυρίως ἔκειτο. Καθ' ἡμᾶς ἡ πόλις αὕτη ὑπῆρχεν ἐν τῇ θέσῃ τῆς Βελλᾶς, ἢ πλησίον αὐτῆς, εἰς ἣν μετετέθη καὶ ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχή.....*, βλ. και Σούλης, *Βελλά*, σ. 935. Από επιγραφές όμως που βρέθηκαν στην Παραμυθιά, στη θέση «Λιμπόνι», συνάγεται, όπως είδαμε, ότι η Φωτική βρισκόταν εκεί. Γριτσόπουλος, *Βελλάς Επισκοπή*, σ. 778

[783] Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 22, βλ. και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 124, πρβλ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 30. «.... *Ἴσως κτήτωρ καὶ καλλωπιστὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ἡγεμών τὶς σλάβος Βελλᾶς καλούμενος καὶ ἐκ τούτου ἔλαβε τὸ τοιοῦτον ὄνομα*», πρβλ. και Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*, σ. 31, Καψάλης, *Κανονικά και λειτουργικά ερωτήματα αγνώστου επισκόπου Βελλάς*, σ. 106. Όμως πρέπει να σημειώσουμε τη στιγμή που η θέση πήρε το σλαβικό τοπωνύμιο (μάλλον τον 7ο ή 8ο αιώνα), το πιθανότερο ήταν να μην είχε καθόλου πληθυσμό ή να ήταν ένα μικρό χωριό. Όπως είδαμε, σε πόλη εξελίχθηκε πολύ αργότερα.

[784] Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, σ. 36

[785] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 124

[786] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 30

ίδιας τεχνοτροπίας περικλείει μια περιοχή πλάτους 200 μέτρων και μήκους 300 μέτρων, έτσι ώστε ολόκληρη η περιφέρεια συμπεριλαμβάνει μια περιοχή 2 περίπου χιλιομέτρων»[787]. Δυστυχώς σήμερα δεν σώζονται παρά ελάχιστα τμήματα τείχους, τα οποία, σύμφωνα με τον Hammond, είναι μεσαιωνικά[788]. Σύμφωνα όμως μεμετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν μέσω της Κτηματικής Υπηρεσίας, η συνολική περιφέρεια του λόφου ανέρχεται περίπου στα 2.200μ.. Η ανατολική πλευρά του οχυρού είναι απόκρημνη και η πρόσβαση στο οχυρό από το σημείο αυτό, αδύνατη. Διασώζεται κυκλικό τείχος, το οποίο έχει ύψος 8μ. περίπου και 2μ. πλάτος. Είναι κατασκευασμένο από μεγάλες ακανόνιστες πέτρες[789]. Στο εξωτερικό τμήμα του τείχους υπάρχουν πολλά ανοίγματα· βρίσκονται σε ύψος 1μ. περίπου από το έδαφος και έχουν εμβαδόν ~0,5μ.[790]. Στην ανατολική και στη νότια πλευρά υπάρχουν τμήματα 5 πύργων συνολικά. Στην ανατολική πλευρά το τείχος ενισχύεται από τρεις πύργους, έναν τετράγωνο, έναν στρογγυλό και έναν πολυγωνικό[791]. Ο τελευταίος έχει ~2,2μ. προεξοχή στο εσωτερικό τείχος, το οποίο έχει πλάτος 1,45μ.. Στα νότια διακρίνεται ένας τετράγωνος πύργος και ένας κυκλικός, του οποίου η περίμετρος είναι περίπου ~7,2μ.[792]. Η τοιχοποιία αποτελείται από θρυμματισμένες πέτρες και κονίαμα. Στα νότια του οχυρού λόφου υπάρχει ένα άλλο τμήμα τείχους κατασκευασμένο από ακανόνιστους λίθους, του οποίου το μεγαλύτερο τμήμα είναι καταχωμένο και μόνο σε ορισμένα σημεία

---

[787] Hammond, *Epirus*, σ. 194

[788] Στο ίδιο, σ. 194, βλ και Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 125, όπου υποστηρίζεται, ότι τα εναπομείναντα ερείπια «*οδηγούν με επιφύλαξη στην πρώιμη βυζαντινή εποχή*».

[789] Στο ίδιο, σ. 194

[790] Στο ίδιο, σ. 194. Πιθανότατα επρόκειτο για την αποχέτευση του φρουρίου.

[791] Στο ίδιο, σ. 194

[792] Στο ίδιο, σ. 194

είναι ορατό (εικ. 116). Διασώζεται επίσης, τμήμα τείχους στα ανατολικά του οχυρού, ύψους ~4μ., κατασκευασμένο από μικρούς λαξευμένους αλλά και ακανόνιστους λίθους (εικ. 117). Αυτό το οποίο παρατηρεί κανείς στο φρούριο της Βελάς είναι, ότι το μεγαλύτερο τμήμα του οχυρού βρίσκεται καταχωμένο, όπως αποδεικνύουν οι μεγάλες υψομετρικές διαφορές των σωζόμενων τμημάτων του. Πρόκειται ασφαλώς για θεμέλια, αφού η διαφορά στην όψη, σε σύγκριση με το τείχος του οχυρού είναι εμφανής. Ενώ η τοιχοποιία του οχυρού αποτελείται από μικρές τετραγωνισμένες και ακανόνιστες πέτρες, στα θεμέλια οι λίθοι είναι αρκετά μεγαλύτεροι, πάχους έως ~0,70–0,80μ.. Απαιτούνται συστηματικές αρχαιολογικές έρευνες προκειμένου να έρθουν στο φως πολύ σημαντικά, είναι αναμφισβήτητο, ευρήματα του σπουδαίου αυτού φρουρίου. Η πυκνή βλάστηση σε συνδυασμό με τις καταστροφές που υπέστη το οχυρό, έχουν ως αποτέλεσμα μόνο ένα μικρό τμήμα του να είναι ορατό σήμερα[793].

[793] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 124

ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΕΝΑΤΟ

Κεφάλαιο έννατο

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΠΟΥ ΣΥΝΑΝΤΩΝΤΑΙ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

Ο κατάλογος περιλαμβάνει όλες τις θέσεις, οι οποίες μνημονεύονται σε μεσαιωνικές πηγές ή θέσεις στις οποίες βρέθηκαν κατάλοιπα μεσαιωνικών χρόνων. Προς διάκρισή τους, τα ονόματα που αναφέρονται σε μεσαιωνικές πηγές υπογραμμίζονται (**bold – κεφαλαία**). Από τις θέσεις, οι σπουδαιότερες, που αποτέλεσαν το σκελετό της παρούσας εργασίας (π.χ. Φωτική, άγιος Δονάτος, Παραμυθιά, Εύροια κ.λπ.) μνημονεύονται εν ολίγοις, ώστε να αποφευχθούν άσκοπες επαναλήψεις, επιμένοντας κυρίως σε λεπτομέρειες αρχαιολογικής φύσεως. Οι οικισμοί είναι οι εξής:

Αγία Κυριακή - Πάργα: Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Τορύνη.

ΑΓΙΟΣ ΔΟΝΑΤΟΣ: Ο οχυρός οικισμός της Παραμυθιάς με το κάστρο, το οποίο δεσπόζει στον λόφο, ανατολικά της πόλης. Το κάστρο συνεχίζει να επιζεί σε όλη την βυζαντινή εποχή, αλλά και μεταγενέστερα, κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, όπως φανερώνουν τα εκτεταμένα ερείπια που διασώζονται, κυρίως στο εσωτερικό του.

ΑΡΑΧΟΒΑ (ΡΑΧΟΒΑ – ΡΑΧΟΒΟ): Πρόκειται για τοπωνύμιο, το οποίο υπάγεται στο βιλαέτι της Βαγενιτίας (*Vilayet – i Vayonetya*), στην περιοχή των Φιλιατών και μνημονεύεται στο κατάστιχο των τιμαρίων της Αλβανίας, που χρονολογείται στα 1431[794]. Πιθανότατα βρίσκεται κοντά στο χωριό Βρεστίανες που υπάγεται στην Μικρά

[794] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 244. Το τοπωνύμιο έχει σλαβική προέλευση (<*Orěchovo* από το *orěchъ*). Βλ. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 21, 49

Βαγενιτία, σύμφωνα με τον Απόκαυκο[795]. Όπως ήδη μνημονεύσαμε ο Βοδινόπουλος μεταφέρει άλευρα από το χωριό του Βρεστίανες, λίγο πριν έρθει ο χειμώνας, νοτιότερα, στα «χθαμαλώτερα μέρη», που συνόρευαν με το θέμα Νικοπόλεως, ώστε να περάσουν τη χειμερινή περίοδο, όταν σύντομα θα κατέβαιναν με τα κοπάδια τους. Ανάμεσα στο θέμα Νικοπολιτών (περίπου στα όρια του σημερινού νομού Πρεβέζης) και στο χωριό του περνούσε ο ποταμός Ρεάχοβα. Προφανώς πρόκειται για ποτάμι που πήρε το όνομά του από το ομώνυμο χωριό. Πρόκειται μάλλον για το σημερινό χωριό Ράχοβα, βόρεια του Καλαμά, δεν μπορούμε όμως να γνωρίζουμε αν το ποτάμι πρέπει να ταυτιστεί με τον Καλαμά ή πιθανότερα, με κάποιον άλλο μικρότερο χείμαρρο, πολύ κοντά στο χωριό Ράχοβα.

Αχέροντας: Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Γλυκύς.

Αχερουσία λίμνη: Μνημονεύεται από την αρχαιότητα, ήδη από την εποχή του Ομήρου, ενώ την μνημονεύουν επίσης ο Παυσανίας, ο Θουκυδίδης, ο Στράβων και ο Προκόπιος[796]. Σύμφωνα με τον Δάκαρη, η αποξηραμένη σήμερα Αχερουσία λίμνη, εκτείνονταν από το σημερινό Καναλάκι μέχρι το Ιόνιο πέλαγος. Ο ίδιος επισημαίνει, ότι τα δέκα δοκάρια *εκ ξύλου δρυός*, που βρέθηκαν, αποτελούν τμήματα πλοιαρίων, αποκαλύπτοντας ίσως, ότι τα νερά της Αχερουσίας ήταν ανοιχτά και ως εκ τούτου ήταν πλωτή[797]. Η λίμνη συνέχιζε να υπάρχει και στα μεσαιωνικά χρόνια. Ο Αραβαντινός αναφέρει, ότι η λίμνη αυτή κατά το θέρος, σπανίως

---

[795] Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, αρ. 27 (σ. 427-429), πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 249

[796] Pausanias, *Description of Greece*, *Attika*, 17.5 «*γῆς δὲ τῆς Θεσπρωτίδος ἔστι μέν που καὶ ἄλλα θέας ἄξια, ἱερόν τε Διὸς ἐν Δωδώνῃ καὶ ἱερὰ τοῦ θεοῦ φηγός· πρὸς δὲ τῇ Κιχύρῳ λίμνη τέ ἐστιν Ἀχερουσία καλουμένη καὶ ποταμὸς Ἀχέρων, ῥεῖ δὲ καὶ Κωκυτὸς ὕδωρ ἀτερπέστατον*».

[797] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 29

έχει τη μορφή λίμνης «*διότι καταβροχθίζονται οὕτως εἰπεὶν τὰ ὕδατα αὐτῆς ἐκ τῶν αὐτόσε ἀναφυομένων βρύων*»[798]. Αυτό συμβαίνει, διότι, συνεχίζει, οι οθωμανοί «*δι' ὑδραυλικῶν ἐγχειρήσεων*» θέλησαν να αποξηράνουν το μεγαλύτερο μέρος της λίμνης, διανοίγοντας ποταμό, ο οποίος χυνόταν στον κόλπο του Φαναρίου[799].

ΒΑΓΕΝΙΤΙΑ (ΒΑΓΕΝΕΤΙΑ): Για τη Βαγενιτία, ως περιοχή και διοικητική περιφέρεια, μιλήσαμε παραπάνω. Εδώ θα αναφερθούμε στα όριά της, τα οποία καθορίστηκαν παραπάνω, και στα οποία συμπεριλαμβάνονταν ίσως και μια περιοχή νότια της Δρόπολης, αφού στα 1382 ο δεσπότης των Ιωαννίνων την παραχωρούσε ως προίκα στην κόρη του, για το γάμο της με τον αλβανό δεσπότη της Άρτας Σπάτα[800]. Μνημονεύεται, όπως ήδη αναφέραμε, στο Χρυσόβουλο του Σέρβου δεσπότη Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, το οποίο χρονολογείται στα 1361[801], υπέρ του Ιωάννη Τζάφα Ορσίνι και στο οποίο απαντούν 23 οικισμοί και φρούρια, οι οποίοι βρίσκονται στο Θέμα της Βαγενιτίας. Αναφέρονται λοιπόν τα εξής: «*Ἔτι καὶ ἐν τῷ θέματι τῆς Βαγενετίας χωρίον τὴν Σελιανήν, τοὺς Κουρτούς, τὸ Δοχώριον, τοὺς Βαριάδας, σὺν τὴ τοῦ Βουδέσι, τὸ Στύλον τοῦ Ἐρημίτου μετὰ τοῦ Μαυροποτάμου, τὸν Πρινέα σὺν τὴ τοῦ Κακοῦ Πηλοῦ καὶ τῆς Ἠγουμενίτζας, τοὺς Δολιανούς, τοὺς Πετζιοὺς καθὼς δέδωκεν αὐτοὺς*

---

[798] Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 26

[799] Στο ίδιο, σ. 26, υποσημ. 1

[800] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 25, 5-15: «*Καὶ ὁ Μύρσι Μακατζάνος, γαμβὸς ὢν τοῦ Σπάτα, μετὰ μεγάλης τιμῆς εἰς τὴν πόλιν εἰσῆλθε, καὶ περὶ τῆς Ἑλένης τὸν Σπάταν ψευδοσυμβιβάζεται, καὶ αὐτὸν ὑποστρέφει, καὶ τοὺς Ζενεβισαίους παραλαμβάνει, καὶ τὸν τόπον ἀναγράφει, τὴν τὲ Βελᾶν καὶ τὴν Δρυϊνούπολιν καὶ τὴν Βαγενετίαν, ἀλλὰ δὴ καὶ τοὺς Μαλακασαίους ἕως τᾶς Κατούνας*». Πρβλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 61

[801] Σχετικά με το χρυσόβουλο του 1361 και τις εκδόσεις του, βλ. Βρανούσης, *Χρονικά*, σ. 69-85. Επίσης, Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 126-129 και Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 311-315, πρβλ. Του ιδίου, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 99

προίκα πρὸν τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ τὸν πρωτοσπαθάριον, καὶ τὸν Σωτήρα καί τήν Κιστέρναν, καὶ τὴν Ἀρλίσκαν, καὶ τὴν Νιστᾶν, τὴν Κωσόβαν, τὴν Πετρώδαν, τὴν Σφίναν σύν τη ……, τοὺς Γιαννιτζοπούλους, τὴν Φιάτζαν, καθὼς δέδωκεν αὐτὴν τῷ ἀνεψιῷ αὐτοῦ κυρίω Ἰωάννη τῷ Τσάφᾳ Οὐρσίνω διὰ προνοίας καὶ τὴν Β(Π)ράσπαν»[802].

Στα τέλη του 13ου και αρχές 14ου αι. αναφέρεται μια μετακίνηση των *hominess vageniti* στην Κέρκυρα[803], ενώ λίγο νωρίτερα (1313) είχε παραχωρηθεί στον Σέρβο δεσπότη των Ιωαννίνων, Θωμά Πρελούμπο, ο τίτλος του Δούκα της Βαγενιτίας[804]. Υπάρχουν συνεχείς αναφορές στη Βαγενιτία από τον 13ο αιώνα και μετά, ενώ μνημονεύεται και κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, ως «*Vilayet – i Vayonetya*», στην οποία, σύμφωνα με το κατάστιχο των τιμαρίων της Αλβανίας, που χρονολογείται στα 1431, συμπεριλαμβάνονται πενήντα χωριά[805]. Τέλος, τον 17ο αιώνα γίνεται αναφορά στη Μεγάλη Βαγενιτία[806]. (Βλ. στο παρόν, σ. 66 κ.ε. και υποσημ. 171)

Βαλσαμάρι: Ανήκε στην πόλη της Φωτικής και εδώ βρίσκεται ο βυζαντινός ναός της αγίας Φωτεινής. (Για το ναό της αγίας Φωτεινής, βλ. στο παρόν, σ. 264-265)

ΒΑΡΙΑΔΕΣ: Μνημονεύεται στο Χρυσόβουλο του Σέρβου δεσπότη Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, το οποίο χρονολογείται στα 1361 και όπου συναντώνται οικισμοί και φρούρια, τα οποία

---

802 Βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 127-128 και Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 313-314, πρβλ. Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 243, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119-120

803 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119

804 Στο ίδιο, σ. 119, Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, σ. 44. Πρβλ. Lascaris, *Vagenitia*, σ. 428-432

805 Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 243

806 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 120

υπάγονταν στο Θέμα της Βαγενιτίας[807]. Ο Αραβαντινός τους ταυτίζει με χωριό κοντά στην Τσαρκοβίστα[808].

Βέλιανη: Η ονομασία έχει σλαβική προέλευση και συγκεκριμένα προέρχεται από τα παλαιοσλαβικά, σύμφωνα με τον Vasmer[809]. (Βλ. παρακάτω Ελέα)

ΒΟΥΡΣΙΝΑ (ΒΡΟΣΙΝΑ)[810]: Πρόκειται για ονομασία του χωριού που βρίσκεται στην αριστερή όχθη του μέσου Καλαμά (σε απόσταση από το ποταμό, μικρότερη των ~15μ) και στην εκβολή του Λαγκαβίτσα, στην εθνική οδό Ιωαννίνων – Ηγουμενίτσας[811]. Βρίσκεται σε κομβικό σημείο, αφού είναι η μοναδική οχύρωση πάνω στα (σημερινά) σύνορα Ιωαννίνων και Θεσπρωτίας. Απέχει ~29χλμ από την πόλη των Ιωαννίνων και ~27χλμ από την Ηγουμενίτσα[812]. Το χωριό αρχικά βρισκόταν σε κοντινό λόφο, άνωθεν του ποταμού Καλαμά, από όπου ήλεγχε κανείς την κοιλάδα του σε μεγάλο βάθος[813]. Στο βορειοδυτικό σημείο, πάνω από το σημερινό χωριό της

---

[807] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 127: «*Ἔτι καὶ ἐν τῷ θέματι τῆς Βαγενετίας χωρίον…..τοὺς Βαριάδας…*». Πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 122

[808] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 313

[809] Βλ. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 23, όπου Βέλιανη < *Běljane*

[810] Το τοπωνύμιο προέρχεται πιθανόν από το σλαβικό vБrchБ, δηλαδή «η κορυφή», «το βουνό» και την επιθετική κατάληξη –Бna με τροπή του υπερωικού ch σε Š πριν από το Б και μετάθεση του r. Βλ. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 25, 26, Zaimov, *Ethnogenetische Probleme*, σ. 17, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 132. Μια άλλη πιθανή ερμηνεία είναι να προέρχεται η λέξη από το brusБ, δηλαδή «το ακόνι», «ο βράχος» και την επιθετική κατάληξη –Бna. Βλ. Οικονόμου, *Τα Οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων*, σ. 70, πρβλ. Μπέττης, *Ονοματολογία*, σ. 22. Αναφέρεται και από τον Αραβαντινό σαν πόλη και φρούριο του δεσποτάτου της Ηπείρου, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 38

[811] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 131

[812] Στο ίδιο, σ. 132, Μπέττης, *Ονοματολογία*, σ. 55

[813] Οικονόμου, *Τα Οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων*, σ. 69, Hammond, *Epirus*, σ. 186, Philippson – Kirsten, *Die griechischen Landschaften*, σ. 235, 255, 276, 288

Βροσίνας, υφίσταται μονόχωρος ναός (νεότερος) αφιερωμένος στον άγιο Γεώργιο[814].

Στο σημείο, όπου και ο ναός, βρισκόταν το μεσαιωνικό φρούριο της Βροσίνας. Σήμερα οι κάτοικοι ονομάζουν τον λόφο Καστρί, γεγονός που επικυρώνει την άποψη, ότι το φρούριο της Βροσίνας βρισκόταν εκεί. Εξ άλλου, μια από τις πολλές ονομασίες του φρουρίου ήταν και καστέλλι, αρκετά συγγενική και σημασιολογικά ταυτόσημη με την όρο Καστρί[815]. Η θέση ανέγερσης της οχύρωσης ήταν στρατηγικής σημασίας, αφού δεσπόζει πάνω από τον Καλαμά και έχει εποπτεία του χώρου, καθώς ελέγχει το μοναδικό στενό πέρασμα προς την πόλη των Ιωαννίνων. Η ιδανική αυτή τοποθεσία ενισχύεται και από το γεγονός, ότι στα βορειοανατολικά, στα βορειοδυτικά και στα νοτιοδυτικά του λόφου υπάρχουν απόκρημνοι βράχοι και ως εκ τούτου δεν υπήρχε πρόσβαση. Η πρόσβαση γινόταν μόνο από τα νοτιοανατολικά, όπου υπάρχει βραχίονας, ο οποίος συνδέει τον φυσικά οχυρωμένο λόφο με την ευρύτερη περιοχή[816]. Πρόκειται κατά κύριο λόγο, για μια ορεινή τοποθεσία, όχι μόνο όσον αφορά στο σημείο που ήταν χτισμένο το φρούριο αλλά και ευρύτερα γύρω από αυτό, καθώς υπάρχουν τεράστιοι ορεινοί όγκοι. Παρ' όλα αυτά, «τα ορεινά τμήματα διασπώνται από τον ποταμό Καλαμά, που περνάει σε αρκετά κοντινή απόσταση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δημιουργώντας προσβάσεις και περάσματα στο οδικό δίκτυο προς την πόλη των Ιωαννίνων»[817].

---

[814] Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, σ. 84

[815] Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 23, 10. Τη θέση αυτή ενισχύουν και τα λιγοστά ερείπια που βρίσκονται ακόμη και σήμερα πάνω στον λόφο.

[816] Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, σ. 84

[817] Στο ίδιο, σ. 84

Η σπουδαιότητά του αποδεικνύεται μεταξύ των άλλων, από την αναφορά του στο Χρονικό των Ιωαννίνων, μεταξύ των φρουρίων που κατέλαβε ο δεσπότης των Ιωαννίνων Θωμάς Πρελούμπος[818]. Ήταν όπως φαίνεται, από τα πρώτα, πάνω στο οδικό δίκτυο, οχυρά, που είχαν αναλάβει την άμυνα, όχι μόνο της κοιλάδας του άνω Καλαμά αλλά και της ίδιας της πόλης των Ιωαννίνων. Το τοπωνύμιο συναντάται στις πηγές από το 1379/80, στο Χρονικό των Ιωαννίνων, με την ονομασία Βουρσίνα[819]. Το απέσπασε ο Σέρβος δεσπότης Θωμάς από τους Αλβανούς[820] και έστειλε εδώ τον προκαθήμενο Κωνσταντίνο, όπου, «*κρατήσας μετὰ δεσμῶν εἰς κλωβίον χρόνους ς, τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ ἐξορρὺτει.....κακεῖ τῷ τῆς καθοσιώσεως πταίσματι αὐτόν ὑποβάλλει, κακείσε ἐτάφη*»[821]. Από την άλλη ο Αραβαντινός δίνει την ονομασία Βρυσίνα, με τη σημείωση, ότι τούτη διατηρείται στο ομώνυμο χωριό[822]. Ανήκει στον δήμο της Παραμυθιάς, ενώ εκκλησιαστικά υπάγεται στη Βελά[823].

Η περιφέρεια του κάστρου έχει εμβαδόν γύρω στα 300μ.. Στα θεμέλιά του διασώζονται κατάλοιπα οχύρωσης[824]. Στα βορειοδυτικά υπάρχουν δύο επάλληλες σειρές τείχους, από τα οποία το πάνω είναι χτισμένο με ασβεστοκονίαμα, ενώ το χαμηλότερο με τμήματα ακανόνιστων λίθων, χωρίς συνδετικό υλικό. Μπορούμε ίσως να συμπεράνουμε, ότι το μεσαιωνικό φρούριο της Βροσίνας χτίστηκε στα θεμέλια μιας προϋπάρχουσας, ήδη από την αρχαιότητα,

---

818 Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 23, 10-11: «*...ἀρχῆν τὴν Βουρσίναν...*»

819 Στο ίδιο, 22, 25-26 και 23, 10

820 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 132

821 Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, 22, 21-28, πρβλ. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Γ'*, σ. 251-252

822 Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 38

823 Στο ίδιο, σ. 38

824 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 132, Hammond, *Epirus*, σ. 187, 676

οχύρωσης. Εξ άλλου ο Hammond αναφέρει, ότι στα ανατολικά, στο τέλος του τείχους, υπήρχε μια κινστέρνα (δεξαμενή) που ακουμπούσε σε ένα τείχος πάχους 0,6μ.[825]. Επίσης, στα ανατολικά διασώζονται λείψανα τείχους ~6,5μ., ενώ στα δυτικά παρόμοιο τείχος γύρω στα 2,5μ. συνολικά. Τέλος, ο Hammond αναφέρει, ότι υπήρχαν γύρω από τον οχυρωμένο λόφο προβλήτες και, ότι πρέπει να ήταν αυτές ενός αρχαίου λιμανιού[826]. Από την πληροφορία αυτή μπορούμε ίσως να συμπεράνουμε, ότι ο ποταμός Καλαμάς είχε μεγαλύτερο βάθος από αυτό που έχει σήμερα. Όλα τα παραπάνω αποτελούν τα ερείπια μιας ακρόπολης που ήλεγχε την είσοδο στον Καλαμά από τα νοτιοδυτικά. Στα βορειοανατολικά του οχυρού υπήρχε και η παραπάνω γέφυρα, όπου και διακρίνονται ίχνη τείχους και ασβεστοκονίαμα[827]. «Το οχυρό κατέχει στρατηγικής σημασίας θέση μέσα στην κοιλάδα του Καλαμά, καθώς ελέγχει, όπως είδαμε, το πέρασμα προς την πόλη των Ιωαννίνων, όπως επίσης και τη σύνδεση, στο νότο, με την κοιλάδα του Λογκαβίτσα»[828].

Βράστοβο: Πρόκειται για το σημερινό Παλιόκαστρο[829]. Βρίσκεται σε μια επιμήκη λεκάνη παράλληλα στις ακτές του Ιονίου πελάγους[830], 17χλμ νοτιοανατολικά της σημερινής Ηγουμενίτσας.

<u>ΒΡΕΣΤΙΑΝΕΣ</u>: Η θέση μνημονεύεται από τον Ιωάννη Απόκαυκο, ως υπαγόμενη στην περιφέρεια της Μικράς Βαγενιτίας:

---

[825] Hammond, *Epirus*, σ. 187. Σήμερα δυστυχώς διασώζονται μόνο μερικά λείψανα.

[826] Στο ίδιο, σ. 676

[827] Στο ίδιο, σ. 187

[828] Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά*, σ. 86, πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 132, όπου συνδέεται με την επικύρωση, το 1303, από τον δεσπότη Θωμά της κατοχής της Villa Vrastova από τον Βενετό Jacopo Contareno.

[829] Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 109, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 276

[830] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 276

«*Ὁ ἀπό Μικράς Βαγενιτίας, χωρίον Βρεστίανες, Θεόδωρος ὁ Βοδινόπουλος προσελθών ἡμῖν ἀφηγήσατο*»[831]. Βλ. παραπάνω σ. 83-84

ΒΡΙΤΕΠΟΣ: Αναφέρεται από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος μεταξύ των αρχοντιών που υπάγονταν στο Θέμα Βαγενιτίας. Συγκεκριμένα αναφέρεται: *Ζωή, θυγάτηρ ἐκείνου ἐτύγχανεν, τόν τόπον τόν λεγόμενον Ράην, τόν διακείμενον ἐν τῷ θέματι Βαγενιτείας κατά τήν ἀρχοντίαν τοῦ Βριτεποῦ καί τῶν Μ<αι>ανδρίων*»[832]. Δυστυχώς ο Βριτεπός παραμένει αταύτιστος· πρέπει όμως να βρισκόταν κοντά στη θάλασσα[833].

ΓΑΡΔΙΚΙ: Πρόκειται για έναν ατείχιστο οικισμό που βρίσκεται βόρεια του Γλυκέως, στις πλαγιές του όρους Κορύλα[834]. Η ετυμολογική ανάλυση του όρου δείχνει, ότι η ονομασία του έχει σλαβική προέλευση[835]. Στην περιοχή ανιχνεύονται ίχνη αρχαίων λίθων, ενώ ξεχωριστή θέση κατέχουν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευμένοι στο βράχο. Δυτικά του οικισμού, στην τοποθεσία «Αρκονάκι», η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε 10 περίπου κιβωτιόσχημους τάφους και έναν οικογενειακό με έντεκα νεκρούς. Τα ευρήματα χρονολογούνται από το β' μισό του 4ου αιώνα μ.Χ. και εξής, φανερώνοντας έτσι την ύπαρξη οργανωμένου ίσως οικισμού κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ο Hammond μας πληροφορεί, ότι βόρεια του χωριού, στη θέση «Γουλάς» υπήρχαν ίχνη βυζαντινού

---

831 Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, αρ. 27 (σ. 427-429), βλ. και Petrides, *Jean Apokaukos*, 7 (75), 6.30-8.76, 6.19 και Lascaris, *Vagenitia*, σ. 430-431

832 *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 104.12-104.15, Lascaris, *Vagenitia*, σ. 429-430, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119, 248, Prinzing, *Studien zur Provinz*, 25, σ. 90

833 Πρβλ. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο μεσαίωνα*, σ. 292, υποσημ. 14, όπου σε ανδηγαυικό έγγραφο γίνεται αναφορά στο λιμάνι *Verdipoy* της Βαγενιτίας.

834 Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 138, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 154

835 Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 26, Hammond, *Epirus*, σ. 70-71, Pallas, *Epiros*, 291

κάστρου[836]. Ο οικισμός υφίσταται επίσης και κατά την περίοδο του δεσποτάτου της Ηπείρου, όπως διαπιστώνεται από την βυζαντινή εκκλησία του 13ου αιώνα, που σώζεται στην πλατεία του χωριού και είναι αφιερωμένη στην αγία Κυριακή[837]. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που είναι εντοιχισμένα στο ναό της αγίας Κυριακής, είναι προγενέστερης περιόδου[838].

Γεροπλάτανος: Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Ντόλιανη.

ΓΗΡΟΜΕΡΙ: Βρίσκεται 8χλμ βορειοανατολικά των Φιλιατών, στην πλαγιά του όρους Φαρμακοβούνι, πάνω από την κοιλάδα του Καλπακιώτικου, κοντά στο ομώνυμο χωριό, όπου κατέφυγε ο όσιος Νείλος, μετά την Ιεριχώ της Φοινίκης[839]. Η ιστορία της περιοχής και συγκεκριμένα της μονής, παρουσιάζει αδιάκοπη συνέχεια, από τον 14ο αιώνα, όταν η τελευταία χτίστηκε από τον άγιο Νείλο τον Ερειχιώτη. Οι μοναδικές πληροφορίες που έχουμε για την περιοχή και τη μονή προέρχονται από τη διαθήκη του κτήτορα, που βρέθηκε στα 1337 και διασώζεται σε ένα αντίγραφο του 1811 αλλά και από τον βίο του αγίου, ο οποίος γράφτηκε τον 16ο αιώνα[840]. Στον βίο του μνημονεύεται: «*παραπλησθεῖς παρὰ τινῶν θεοφίλων ἐξέρχεται καὶ περὶ τὸ Γηρομέριον γεγονῶς ἐκεῖσε μέχρι τέλους προσεκαρτέρησε*»[841]. Όπως ρητά αναφέρεται στη διαθήκη του, πρόκειται για κάποιον

---

[836] Hammond, *Epirus*, σ. 70-71, πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 154

[837] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 82, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 154, Hammond, *Epirus*, σ. 71

[838] Ο Σαμσάρης υποστηρίζει, ότι «*φαίνεται απίθανο, λαμβάνοντας υπόψιν την εύφορη και εκτεταμένη αυτή περιοχή, να μην προϋπήρχε κάποιος ρωμαϊκός οικισμός*», κάτι που ίσως επιβεβαιώνεται από τα λείψανα που διασώζονται. Βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 83, πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 154

[839] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 156

[840] Τσουρής, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος*, σ. 149

[841] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 200

οικισμό, κοντά στον οποίο ο Νείλος μόνασε μαζί με άλλους μοναχούς, αφού έχτισε και ναό προς τιμήν της Παναγίας Οδηγήτριας[842].

Στο μέρος αυτό ο όσιος έμεινε ως το τέλος της ζωής του, αποκτώντας μεγάλη φήμη. Στη διαθήκη του παρέχει περισσότερες λεπτομέρειες, μνημονεύοντας, ότι έφθασε στην περιοχή με τους μοναχούς Καλλίνικο και Γεράσιμο, με τους οποίους ύστερα από πολλές προσπάθειες κατόρθωσαν να κάνουν κατοικήσιμο κάποιον τόπο, που πριν ήταν τραχύς και ακαλλιέργητος, προσθέτοντας στην περιουσία του ιδρύματος και το αμπέλι, που τους έδωσε ο Ιωάννης Οψαράς[843]. Στη διαθήκη του ο Νείλος μερίμνησε, ώστε το σώμα του να ταφεί στο χώρο, όπου έδρασε, και το μοναστικό ίδρυμα, που θεμελίωσε, να διοικείται από συγκεκριμένους μοναχούς, με επιβλέποντες τους άρχοντες Οψαράς και Κασανδρίτης, οι οποίοι θα προσέφεραν και βοήθεια, αν οι μοναχοί το είχαν ανάγκη. Ο Νείλος, μνημονεύεται και στον «*Βίο καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίφωνος τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ ὄρει ἀσκήσαντος*», που γεννήθηκε γύρω στο 1315 και πέθανε στα 1411, από κάποιον ανώνυμο μαθητή του, στο Άγιον Όρος. Ο Νήφων, που καταγόταν «*ἐκ κώμης καλουμένης Λουκόβης*»[844] (στη νότια Αλβανία) ασκήθηκε κοντά σε γέροντα «*πρὸ χρόνων ἀπὸ Σιναΐου ἀφιγμένου ὄρους, ἐν ὄρει*

---

[842] Βλ. και Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Γ'*, σ. 150. Πρόκειται για ναό, σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο που χρονολογείται στα 1568, σύμφωνα με επιγραφή. Το καθολικό δεν είναι πλήρως τοιχογραφημένο, ενώ διαπιστώνονται δύο φάσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο· η μία στον 16ο και η άλλη στα 1679. Βλ. Τσουρής, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος*, σ. 151, πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 156

[843] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 201

[844] Πρόκειται για το σημερινό χωριό Λούκοβα. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 199

καθήμενον οὕτω καλούμενον Γηρομέριον»[845]. Πρόκειται μάλλον για το μοναστικό ίδρυμα του Νείλου στο Γηρομέρι, αλλά δεν αποκλείεται να υπήρχε και κάποιο ησυχαστήριο στο ομώνυμο βουνό, όπου θα ησύχαζε ο όσιος.

Άλλες πληροφορίες από το μεσαίωνα δεν υπάρχουν και μόνο στη νεότερη εποχή πληθαίνουν οι ειδήσεις, οπότε η μονή Γηρομερίου είναι μια από τις σπουδαιότερες μονές της Ηπείρου. Πάντως, από διάταγμα του ηγεμόνα της Βλαχίας, Πέτρου του Νέου, το 1568, μαθαίνουμε για συμβολή του «*αγίου Βασιλέα Στεφάνου*» στην ίδρυση της μονής. Πιθανότατα πρόκειται για τον Στέφανο Ουρός, που ίσως είχε προσφέρει σημαντική χορηγία στο μοναστήρι, «*λίγο μετά το θάνατο του οσίου*» μαζί με έγγραφο, «*έτσι ώστε να μπορούν να την επικαλεστούν οι μοναχοί κατά την προσφυγή τους για βοήθεια στον Πέτρο το Νέο*»[846]. Πατριαρχικά σιγγίλια υπέρ της μονής εξέδωσαν οι πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας Α' (1533), Ιωάσαφ Β' (1561) και Μητροφάνης Γ' (1568), πέρα από το διάταγμα του ηγεμόνα της Βλαχίας Πέτρου του Νέου το 1568. Σύμφωνα με το σιγγίλιο του 1533, το μοναστήρι είχε γίνει σταυροπηγιακό και ως εκ τούτου απαλλάχθηκε από την καταβολή εισφορών στο Πατριαρχείο. Το σιγγίλιο του 1561 ουσιαστικά επιβεβαιώνει τα προνόμια που παραχωρήθηκαν παλαιότερα, με το πατριαρχικό σιγγίλιο του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία[847]. Από το σιγγίλιο του 1568 γίνεται φανερό, ότι το μοναστήρι ανακαινίστηκε από τον «*ἀγὰ τῆς Οὐγγροβλαχίας*» Αξιώτη (ή Οξυώτη), που καταγόταν από την Πωγωνιανή, με αξιόλογη δράση στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες. Με

---

[845] Κουντουρά – Γαλάκη & Κουτράκου, *Η πρόσληψη του δυτικοελλαδικού χώρου….στα αγιολογικά κείμενα*, σ. 56-57

[846] Τσουρής, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος*, σ. 16

[847] Στο ίδιο, σ. 150

πρωτοβουλία του, ο ηγεμόνας της Βλαχίας, Πέτρος ο Νέος, θα εκδώσει διάταγμα που θα ορίζει χορηγία 1000 άσπρων το χρόνο για τη μονή, πράγμα που θα αποτελέσει και την αρχή της αναγέννησής της, που ως τότε είχε πέσει σε μαρασμό[848]. Τον 17ο αιώνα η μονή είχε σχέσεις με περιοχές της Ρουμανίας, αποσπώντας διατάγματα υπέρ αυτής, που θα συνέχιζαν να έχουν ισχύ και αργότερα. Η περιοχή Γηρομερίου θα αποτελέσει στη συνέχεια πατριαρχική εξαρχία, το 1800 θα ιδρυθεί η επισκοπή Γηρομερίου, αργότερα θα γίνει και πάλι εξαρχία και στο τέλος θα υπαχθεί στη μητρόπολη Παραμυθιάς.

ΓΛΥΚΥ: Βρίσκεται 30χλμ νότια της Παραμυθιάς, στη δεξιά όχθη του Αχέροντα. Εδώ πιθανότατα τοποθετείται, όπως είδαμε, η παλαιά Εύροια[849]. Η τοποθεσία είναι γνωστή, μεταξύ των άλλων, και για την παλαιοχριστιανική της βασιλική[850]. Ακόμη και σήμερα, βλέποντας τα ερείπια της βασιλικής, κρίνει κανείς, ότι διατηρεί ένα μέρος από τη μεγαλοπρέπειά της. Όπως ήδη αναφέραμε, πρόκειται για μια, μεγάλων διαστάσεων (28,15μ x 16,25μ), τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, με κεντρική ημιεξάπλευρη κόγχη και μεγάλους μαρμάρινους κίονες της εποχής του δεσποτάτου της Ηπείρου, με παλαιότερη φάση[851]. Στους τοίχους, όπως διαπιστώνει κανείς ακόμη και σήμερα, έχουν εντοιχιστεί παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη και ιδιαίτερα στην ανατολική πλευρά, ενώ πέριξ αυτής βρέθηκαν όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων αλλά και σημαντικός

---

[848] Στο ίδιο, σ. 18, 150

[849] Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158

[850] Μεσοβυζαντινής εποχής, σύμφωνα με τους Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158

[851] Ο Πάλλας υποστηρίζει, ότι δεν αποκλείεται αυτά τα παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα να προέρχονται από τη «Θεοδοσιανή» βασιλική του αγίου Δονάτου. Βλ. Πάλλας, *Ανασκαφή εις το Γλυκύ της Παραμυθιάς*, σ. 200, Του ιδίου, *Epiros*, σ. 238, Του ιδίου, *Ανασκαφή της Βυζαντινής Βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω*, (1970), 82-89, (1971), σ. 130-145 και (1972), σ. 99-108

αριθμός καταλοίπων της παλαιοχριστιανικής εποχής, επιβεβαιώνοντας ίσως, ότι πρόκειται για το ναό, που ανήγειρε ο άγιος Δονάτος[852]. Βλ. παραπάνω σ. 79-80

ΓΛΥΚΥΣ ΛΙΜΕΝΑΣ (ΣΠΛΑΝΤΖΑ;)[853]: Ο Γλυκύς λιμήν των ρωμαϊκών χρόνων είναι το λιμάνι της αρχαίας Ελαίας, το οποίο πιθανόν, ταυτίζεται με το Χειμέριον ή είναι πολύ κοντά σ' αυτό. Το τελευταίο αναφέρεται ήδη από την εποχή του Θουκυδίδη, όταν οι Κορίνθιοι στάθμευσαν τον στόλο τους «*περί τό Χειμέριον τῆς Θεσπρωτίδος*»[854]. Μνημονεύεται επίσης από τον Στράβωνα[855] και τον Παυσανία[856]. Οπτική αναπαράσταση με την ονομασία Γλυκύς λιμήν γίνεται και στον επιζωγραφισμένο οδηγό της *Tabula Peutingeriana*, πάνω στο παράκτιο δρόμο που οδηγούσε από τον Βουθρωτό στη Νικόπολη[857].

Το λιμάνι του Γλυκέως διατήρησε τη σπουδαιότητά του και κατά την περίοδο του μεσαίωνα και μάλιστα συνέβαλε στην ανάπτυξη του ομώνυμου οικισμού. Μνημονεύεται από την Άννα Κομνηνή, η οποία αναφέρει, ότι ο Ρογήρος, διαπεραιώνοντας το στρατό του για δεύτερη φορά, από το Βρινδήσιο στο Αδριατικό πέλαγος, με κατεύθυνση προς την Κέρκυρα, άφησε το στόλο του να

---

852 Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 136-137

853 Hammond, *Epirus*, σ. 63

854 Thucydides, *Historiae*, 1.30.3.6

855 Strabo, *Geographica*, 7.7.5.30-7.7.5.33, «*καί ἄλλαι δ' ἐν τῷ παράπλῳ νησίδες εἰσίν οὐκ ἄξιαι μνήμης. ἔπειτα ἄκρα χειμέριον και Γλυκύς λιμήν, εἰς ὅν ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρων ποταμός, ῥέων ἐκ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καί δεχόμενος πλείους ποταμούς*».

856 Pausanias, *Description of Greece*, 8.7.2.8

857 Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158-159), βλ. και Πλουμίδης, *Η επικοινωνία Ιονίου και Ηπείρου με τη Δύση*, σ. 491, 493, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 111

διαχειμάσει, στα 1084, στο λιμάνι του Γλυκέως[858]. Στα μέσα του 12ου αιώνα ο Άραβας γεωγράφος Edrisi, μνημονεύει τον Γλυκύ, ως γλυκό ποτάμι με μεγάλο λιμάνι[859].

ΓΛΥΚΥΣ ΠΟΤΑΜΟΣ: Πηγάζει από τους πρόποδες του όρους Τόμαρος (Ολύτσικα) και περνώντας από την πεδιάδα του Φαναρίου, εκβάλλει στην Αμμουδιά (κοντά στον Γλυκύ λιμένα)[860]. Κοντά στο χωριό Λυκούρσι του Φαναρίου, συγκλίνει από τη μια με τον ποταμό Βουβό (Κοκυτός) και από την άλλη με τον Πυριφλεγέθοντα (ποταμό της Καμαρίνας) και στη συνέχεια εκβάλλει στον κόλπο του Γλυκέως[861]. Πρόκειται για το μεσαιωνικό όνομα του αρχαίου Αχέροντα (σημ. Μαύρος ή Μαυροπόταμος) [862], ποταμού που περνάει, μέσα από την ομώνυμη εύφορη περιοχή και εκβάλλει στο Ιόνιο, όπου και το ομώνυμο λιμάνι. Η Άννα Κομνηνή, όπως ήδη αναφέραμε, συνδέει τον ποταμό Γλυκύ με την παρουσία των Νορμανδών στην Ήπειρο, σε δύο αποσπάσματα που έχουν σχέση με την τροφοδοσία των Νορμανδών[863], καθώς και με τον ελληνεμισμό τους εκεί, ελληνεμισμός που εξαρτιόταν και από την ποσότητα του νερού του ποταμού στις διάφορες εποχές του έτους[864]. Φαίνεται πως

---

858 Comnena Anna, *Alexiad*, 4.3.3 κ.ε., βλ. και Prinzing, *Πολιτικές*, σ. 192. Πρόκειται για το σημερινό λιμάνι του Φαναρίου. Πρβλ. Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 51

859 Edrisi, *Géographie*, σ. 122

860 Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*, σ. 97

861 Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 21

862 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158-159

863 Comnena Anna, *Alexiad*, 4.3.2.16-4.3.2.21: «*Ὡς δὲ οὐδ' ἀπὸ τῆς ἠπείρου ῥᾳδίως ἐνῆν τὰ πρὸς χρείαν κομίζεσθαι περὶ τὸν Γλυκὺν ποταμὸν αὐλιζομένοις αὐτοῖς τῶν ἐκ τοῦ Δυρραχίου ἀπειργόντων τοὺς χορταγωγίας χάριν ἢ συγκομιδῆς ἑτέρας ἐξιόντας τῆς τοῦ Ῥομπέρτου ταφρείας, λιμώττειν ἐντεῦθεν τούτοις συνέβαινεν*».

864 Comnena Anna, *Alexiad*, 4.3.3.7-4.3.3.19: «*Ἀλλ' οἷα μηχανικώτατος ὢν καὶ βαθύνους ἀνὴρ πασσάλους ἑκατέρωθεν ἐκέλευε πήγνυσθαι τοῦ ποταμοῦ,*

η περιοχή των εκβολών του ποταμού αποτελούσε πάντοτε σημαντικό λιμάνι της περιοχής. Πρόκειται μάλλον για την Αχερουσία λίμνη, όπου οι Νορμανδοί είχαν αράξει το στόλο τους, της οποίας τη συγκεκριμένη στιγμή η στάθμη κατέβηκε, λόγω μειώσεως των υδάτων του Αχέροντα. Έτσι, ο Νορμανδός ηγεμόνας χρησιμοποίησε τέχνασμα να βγάλει το στόλο του πάλι στη θάλασσα (πρβλ. Αχερουσία λίμνη, όπου ίχνη για τον ελληνεμισμό των πλοίων) . Βλ. επίσης στο παρόν, σ. 132 κ.α..

ΔΡΑΓΟΜΗ : Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Ζερβοχώρι.

Ελαία – Ελέα (Χρυσαυγή - Βέλιανη): Η αρχαία πόλη της Ελέας είναι χτισμένη σε φυσικό πλάτωμα στους πρόποδες των ορέων της Παραμυθιάς. Πρόκειται για έναν οχυρωμένο οικισμό, η θέση του οποίου ήταν αρκετά σημαντική, καθώς ήλεγχε σχεδόν το σύνολο της έκτασης της πεδιάδας της Παραμυθιάς[865]. Ο οικισμός ιδρύεται στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. (γύρω στα 350 π.Χ. χρονολογούνται τα χάλκινα νομίσματα που άρχισαν να εκδίδουν οι Ελεαίοι ή Ελεάτες), ενώ συνέχισε να επιζεί στους ελληνιστικούς (εποχή κατά την οποία οργανώνεται πολεοδομικά και γνωρίζει τη μεγαλύτερη ανάπτυξη) αλλά και στους ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς υπήρξε πρωτεύουσα της Θεσπρωτίας και έδρα του Κοινού των Θεσπρωτών[866]. Στα 167 π.Χ. πολιορκείται, όπως και οι υπόλοιπες

συνδεδέσθαι δὲ τούτους διὰ λύγων πυκνῶν, εἶτα δένδρα παμμεγέθη κόπτοντας ῥιζόθεν ὄπισθεν αὐτῶν καταστρωννύειν ψάμμον ἐπιπάττοντας ἄνωθεν, ὡς εἰς ἕνα τὸ ὕδωρ συλλείβεσθαι τόπον ὥσπερ εἰς διώρυχα μίαν τὴν ἐκ τῶν πασσάλων γεγοννῖαν συναθροιζόμενον. Καὶ κατὰ μικρὸν ἀναλιμνάζον τὸ ὕδωρ τὴν κρηπῖδα πᾶσαν ἐπλήρου τοῦ ποταμοῦ καὶ εἰς βάθος ἀξιόλογον ἤρχετο, ἕως τὰς ναῦς ἀνεκούφισε καὶ τὰς τέως ἐρηρεισμένας νῆας τῇ γῇ ἀνέσχε τε καὶ ἀκρόπλους ἐποίησε. Καὶ τὸ ἀπὸ τοῦδε εὐπλοίας ἐπιδραξάμενα τὰ πλοῖα εὐκόλως πρὸς τὴν θάλασσαν εἰλκύσθησαν».

[865] Κάντα – Κίτσου, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, σ. 41, Leake, *Travels*, σ. 69-70. Για τη Βέλιανη, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 139

[866] Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 7

θεσπρωτικές πόλεις, και καταστρέφεται, από τις ρωμαϊκές λεγεώνες του Αιμιλίου Παύλου. Μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση ελάχιστες είναι οι ενδείξεις για την συνέχιση κατοίκησης του οικισμού.

Ο τειχισμένος οικισμός είναι βέβαιο, ότι αναπτυσσόταν και έξω από τα τείχη, όπως διαπιστώνεται από τα ερείπια των κτηρίων που διατηρούνται[867]. Σε όλα τα ευκόλως προσβάσιμα σημεία του οικισμού είχε ανεγερθεί ισχυρή πολυγωνική τειχοποιία, αρκετά τμήματα της οποίας διασώζονται μέχρι και σήμερα[868]. Όσον αφορά στην ονομασία του οικισμού επιβεβαιώνεται τόσο από την αρχαία ελληνική γραμματεία, όσο και από επιγραφές και νομίσματα της Ελέας και των Ελεατών[869]. Κατά τον Σκύλακα «*Ἐντάυθα ἐστι λιμήν, ᾧ ὄνομα Ἐλαία*»[870]. Αναφέρεται επίσης από τον Πτολεμαίο ως «*Ἐλαίας λιμήν*»[871], ενώ ο Θουκυδίδης, παρόλο που μνημονεύει την Ελαιάτιδα και το ακρωτήριο Χειμέριον, φαίνεται να αγνοεί το όνομα του όρμου[872]. Πρόκειται πιθανότατα για το λιμάνι του Γλυκέως, αφού ο Στράβωνας αναφέρει ότι σε αυτό χύνεται ο Αχέροντας[873].

Στη θέση «Χάλασμα», δυτικά της Βέλιανης, υφίσταται μια τρίκογχη παλαιοχριστιανική βασιλική, με εντοιχισμένα παλαιότερα

---

[867] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 139, Hammond, *Epirus*, σ. 72

[868] Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 9. Περισσότερα για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της οχύρωσης αλλά και του οικισμού γενικότερα, βλ. στο ίδιο σ. 7-39

[869] Για τις επιγραφές, βλ. Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 81 και κατάλ. επιγρ. αρ. 18, 19, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 38, 201, Hammond, *Epirus*, σ. 71-72

[870] Periplus Scylacis, *Geographi Graeci minores*, 30.3 – 30.4, πρβλ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 49

[871] *Claudii Ptolemaei Geographia*, 3.13.3.11

[872] Thucydides, *Historiae*, 1.30.3.6, 1.46.4.2: «*....οἱ ὀρμίζονται εἰς Χειμέριόν της Θεσπρωτίδος γῆς. Ἔστι δὲ λιμήν, καὶ πόλις ὑπὲρ αὐτοῦ κεῖται ἀπὸ θαλάσσης ἐν τῇ Ἐλαιάτιδι τῆς Θεσπρωτίδος Ἐφύρη· .....*», πρβλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 37

[873] Strabo, *Geographica*, 7.7.5.30-7.7.5.33: «*ἔπειτα ἄκρα χειμέριον και Γλυκύς λιμήν, εἰς ὅν ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρων ποταμός, ῥέων ἐκ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καί δεχόμενος πλείους ποταμούς*».

αρχιτεκτονικά λείψανα, πιθανόν από αρχαίο ιερό που βρισκόταν στην ίδια θέση[874]. Ο Δάκαρης θεώρησε ως πιθανότερη θέση για την αρχαία Ελαία το κάστρο της Βέλιανης, της σημερινής δηλαδή Χρυσαυγής, περίπου 5χλμ νοτιοανατολικά της Παραμυθιάς[875]. Η τρίκογχη βασιλική που βρέθηκε στη θέση «Χάλασμα», είναι μεγάλων διαστάσεων (23μ. x 14,5μ.) και τοποθετείται χρονολογικά στο β' μισό του 6ου αιώνα. Άξιες αναφοράς είναι οι επιγραφές, οι οποίες βρέθηκαν στην τρίκογχη παλαιοχριστιανική βασιλική, στη θέση «Χάλασμα» και αναφέρονται, πιθανόν, στον αυτοκράτορα Διοκλητιανό[876].

Ελαίας λιμήν: Βλ. παραπάνω στα λήμματα Γλυκύς λιμήν και Ελαία – Ελέα (Χρυσαυγή - Βέλιανη).

Ελευθεροχώρι: Η θέση παρουσιάζει διαχρονικότητα, καθώς η ύπαρξή της διαπιστώνεται την υστερορωμαϊκή εποχή, στην οποία χρονολογούνται τα ερείπια κτιρίων που έχουν ανεβρεθεί[877]. Το πέρασμα του Ελευθεροχωρίου αποτελούσε τον κύριο οδικό άξονα, που συνέδεε την ηπειρωτική ενδοχώρα και τα παράλια του Ιονίου

---

[874] Για περισσότερα, βλ. Ευαγγελίδης, *Ανασκαφή Δωδώνης και Παραμυθίας*, σ. 62, Πάλλας, *Ανασκαφή της Βυζαντινής Βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω*, σ. 99-108 (1972), Μπίκας, *Η Βέλλιανη και η Αρχαία Ελέα*, Ρήγινος, *Οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*, σ. 19-20, Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 23, 151-171, Ρήγινος, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 127-129, Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 7, Του ιδίου, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 44-45, 90-91, 93, Leake, *Travels*, σ. 59, Hammond, *Epirus*, σ. 72, και Svana, *The rural Sanctuary at Kyra Panagia*, σ. 89. Πρβλ. Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 23 και Χαβέλας, *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας*, σ. 106

[875] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 97, Ρήγινος – Λαζάρη, *Ελαία Θεσπρωτίας*, σ. 23

[876] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 169, Hammond, *Epirus*, σ. 736, 738, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 201, Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 207-208, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 23. Πρβλ. Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*, σ. 200, Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 262-263

[877] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 149

πελάγους, στης παρυφές της Πάργας[878]. Η δίοδος αυτή, μέσω της κοιλάδας του Φαναρίου οδηγούσε στο λιμάνι της Πάργας[879]. Βρέθηκε σημαντικός αριθμός νομισμάτων των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου και Ζήνωνα, αποδεικνύοντας και την χρήση του κατά τους 4ο και 5ο αιώνες[880]. Η σπουδαιότητα της θέσης διαπιστώνεται και κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, αφού, καθώς δεσπόζει στην κεντρική οδό που οδηγεί από την Ηγουμενίτσα στα Γιάννενα, ο Αλή πασάς ανήγειρε, στις αρχές του 19ου αιώνα, το κάστρο του Ελευθεροχωρίου, χρησιμοποιώντας υλικό προγενέστερης οχύρωσης, η οποία ανάγεται στην ενετική παρουσία στον θεσπρωτικό χώρο[881].

Ελάτρια – Ελάτεια: Πρόκειται πιθανότατα για το Καστρί Φαναρίου. Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Φανάρι.

ΕΜΒΡΙΟΝ (ΕΜΒΡΙΑ): Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Εύροια Νέα.

ΕΥΡΟΙΑ: Αποτελούσε έδρα μιας εκ των πρώτων επισκοπών της Θεσπρωτίας, η εκκλησιαστική ιστορία της οποίας ήταν στενά συνυφασμένη με τον επίσκοπό της Δονάτο. Βρισκόταν μεταξύ των οκτώ επισκοπών της Παλαιάς Ηπείρου, όπως είδαμε, σύμφωνα με τον Συνέκδημο του Ιεροκλή. Για την Παλαιά και Νέα Εύροια και την επισκοπή της, βλ. στο παρόν, Κεφάλαιο Έκτο, όπου και παρουσιάζεται η έως τώρα έρευνα αλλά και τα επιχειρήματα για την ακριβή της θέση.

ΕΥΡΟΙΑ ΝΕΑ[882]: Συναντάται μεταξύ των δώδεκα πόλεων της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου, σύμφωνα με τον Συνέκδημο του

---

878 Μακρής – Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά*, σ. 132

879 Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων*, σ. 130

880 Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 149

881 Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 158

882 Πρόκειται για τη Νέα Εύροια (Εύροια εκ Νέου σύμφωνα με τον Δάκαρη). Δάκαρης, *Ιωάννινα η νεότερη Εύροια*, σ. 542 κ.ε..

Ιεροκλή[883]. Πιθανότατα πρόκειται για το σημερινό Καστρί Φαναρίου (βλ. παρακάτω, στο λήμμα Φανάρι). Αναφέρεται (ως Εύροια) σε δύο επιστολές του Γρηγορίου του Μεγάλου (590-604), όταν κατά τη διάρκεια των βαρβαρικών επιδρομών και προκειμένου να διαφυλαχθεί το σκήνωμα του αγίου Δονάτου, ο επίσκοπός της Ιωάννης Β', με τη συνοδεία των κληρικών αλλά και τμήματος του πληθυσμού, καταφεύγουν στην Κέρκυρα, όπου και εγκαταστάθηκαν προσωρινά στο φρούριο της Κασσώπης και συγκεκριμένα στο ναό του αγίου Ιωάννη[884]. Πιθανώς είναι η αναφερόμενη, όπως είδαμε, σε χειρόγραφα, ως Έμβριον – Έμβρια.

Το οχυρό του Φαναρίου (ερείπια του οποίου διασώζονται) βρίσκεται στην περιοχή του Νεκρομαντείου της Εφύρας, στην κορυφή ενός λόφου (Παλαιόκαστρο), κοντά στη συμβολή του ποταμού Αχέροντα και του Κοκκυτού, 4χλμ από τη θάλασσα[885]. Στην περιοχή του Νεκρομαντείου υπάρχει και ο μεταβυζαντινός ναός του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου[886].

Η οχύρωση απλώνεται στον λόφο του σημερινού Καστριού Φαναρίου. Η διαχρονική του επιβίωση εξηγείται από τη στρατηγική θέση που καταλαμβάνει, αφού ήλεγχε τη διάβαση που δημιουργεί ο

---

[883] Parthey, *Hierokles Synekdemus*, 651, 6. Πρβλ. Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 132-133, υποσημ. 746 και σ. 152, η οποία ταυτίζει τη Νέα Εύροια με τη Βρίνα του Βουθρωτού. Πρβλ. στο παρόν, σ. 236 και σημ. 641

[884] *Gregorii Magni Epistulae*, XIV, 8:II, 1076, 14, 1076, 16 και 1076, 17 – 1077, 19, πρβλ. Le Quien, *Oriens Christianus II*, σ. 146, VI, Χρυσός, *Συμβολή*, σ. 76, Koder, *Προβλήματα σλαβικής εποίκισης*, σ. 19, Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*, σ. 123. Πρβλ. Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*, σ. 44, Του ιδίου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 30-31, 114, Παπαγεωργίου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας*, σ. 10

[885] Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 665, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 276

[886] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 233, Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 666

ποταμός Αχέροντας[887]. Ο λόφος περιβαλλόταν από τις τρεις πλευρές του με πολυγωνικό τείχος, εκτός από την πλευρά που έβλεπε την Αχερουσία λίμνη, ενώ ενισχύονταν και με αρκετούς πύργους. Ο Σπ. Μουσελίμης μας πληροφορεί, ότι εντός του οχυρωμένου λόφου διασώζονται ερείπια κτιρίων, μια κινστέρνα αλλά και πλήθος διασκορπισμένων οστράκων[888]. Στην κορυφή του λόφου έχουν πραγματοποιηθεί κάποιες νεότερες επισκευές, οι οποίες χαρακτηρίζονται μεσαιωνικές. Ωστόσο, ο Δ. Σαμσάρης υποστηρίζει, ότι πρόκειται για επισκευές που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο, όπως αποδεικνύεται από έναν στρόγγυλο πύργο[889]. Πάνω στα ερείπια της αρχαίας οχύρωσης, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός ανήγειρε, όπως είδαμε, νέα οχύρωση, προκειμένου να μεταφερθούν εκεί οι κάτοικοι της Εύροιας, για να προστατεύονται σε περίπτωση επιδρομών.

Ζερβοχώρι: Ο τειχισμένος οικισμός βρίσκεται σε μια υψηλή κατωφερική πλαγιά του Κορύλα, 8χλμ από τη Φωτική και 28χλμ από την Ηγουμενίτσα[890]. Περίπου 2χλμ βόρεια του σημερινού Ζερβοχωρίου βρίσκεται η οχύρωση, που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή[891]. Στον ίδιο λόφο υφίσταται και το εκκλησάκι του 17ου αιώνα, το οποίο είναι αφιερωμένο στον άγιο Δονάτο[892]. Έχει

---

[887] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 108

[888] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 94, Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 107

[889] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 107

[890] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 144

[891] Tikkala, *The Frieze – Epistyle Blocks of Agios Donatos*, σ. 133 κ.ε., βλ. και Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 3, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 145

[892] Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*, σ. 1, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 138

κατά καιρούς υποστηριχθεί (τελευταία από την Β. Παπαδοπούλου), ότι εδώ βρίσκεται το δεύτερο φρούριο του αγίου Δονάτου, που αναφέρει ο Προκόπιος. Ωστόσο, είδαμε ότι η περιοχή της Δρυϊνουπόλεως είναι αυτή, η οποία πιθανότατα συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες, για την αναζήτηση του δεύτερου φρουρίου του αγίου Δονάτου. (Για το Ζερβοχώρι και την οχύρωσή του, βλ. στο παρόν, σ. 208-216)

ΖΙΜΝΕΤΣ: Βρίσκεται βορειοδυτικά των ορέων του Τσαμαντά, κοντά στα σύνορα της Θεσπρωτίας με την Αλβανία. Ο Δάκαρης μας πληροφορεί για την ύπαρξη αρχαίας ακρόπολης, πάνω από το σημερινό χωριό, η οποία ήλεγχε την κοιλάδα που σχηματίζει ο ποταμός Πάβλας[893]. Οι πληροφορίες για την τοποθεσία είναι ελλιπείς. Ωστόσο, μνημονεύεται στο οθωμανικό κατάστιχο των τιμαρίων της Αλβανίας, του 1431, μεταξύ των χωριών και κωμών, που ανήκουν στους Φιλιάτες[894].

ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑ: Συναντάται και ως Γουμενίτσα, ενώ η ονομασία της έχει σλαβική προέλευση (<*Gumnište, Gumniška*)[895]. Ήδη από την αρχαιότητα ο Θουκυδίδης κάνει λόγο για τον έρημο λιμένα (*λιμήν ἐρῆμος)*[896].

Λόγω των αρχαιολογικών ευρημάτων που έχουν έρθει μέχρι σήμερα στο φως, αποδεικνύεται, ότι το λιμάνι έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας αλλά και αργότερα, αφού στη θέση της σημερινής Ηγουμενίτσας βρέθηκαν

---

[893] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 151

[894] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 244

[895] Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 29

[896] Thucydides, *Historiae*, 1.50.3. Για περισσότερα, βλ. Ρήγινος, *Η ρωμαιοκρατία*, σ. 166, Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 56, Cabanes, *Η Ήπειρος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο*, σ. 120, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 267

λείψανα ρωμαϊκού οικισμού, τα οποία συνεπικουρούν στην άποψη για τη σπουδαιότητα της θέσης[897]. Την ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού στην σημερινή Ηγουμενίτσα επιβεβαιώνουν τάφοι, που χρονολογούνται, σύμφωνα με τον Δάκαρη, στους υστερορωμαϊκούς χρόνους[898]. Επίσης, λαμβάνοντας υπόψιν, ότι στην ίδια θέση, υφίσταται το τουρκικό κάστρο, το οποίο έχει ανεγερθεί πάνω σε ερείπια ρωμαϊκής ακρόπολης, διαπιστώνουμε, ότι ο ρωμαϊκός οικισμός προστατεύονταν από ακρόπολη[899]. Η στρατηγική σημασία της θέσης διαπιστώνεται από το γεγονός, ότι, αφενός ήλεγχε το θαλάσσιο δρόμο, λόγω του λιμανιού, και αφετέρου το τμήμα του χερσαίου δρόμου, που οδηγούσε στη Νικόπολη[900].

Αναφορά στην Ηγουμενίτσα γίνεται και στο Χρυσόβουλο του Σέρβου δεσπότη Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, που χρονολογείται στα 1361, ως χωριό που υπαγόταν στο Θέμα της Βαγενιτίας[901]. Ο Αραβαντινός αναφέρει, ότι πρόκειται για ένα ερημωμένο επίνειο, μνεία που ίσως αποδεικνύει, ότι την εποχή αυτή το λιμάνι είχε πέσει σε παρακμή[902]. Τη σπουδαιότητα της θέσης σημειώνει επίσης και ένας ελληνικός Πορτολάνος του 15ου αιώνα, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά, ότι η «*ἡ Ἡγουμενίτσα ἔναι πόρτο καλὸ καὶ ἔχει καὶ νερὸ καλό· ἐκεῖ ἔναι καὶ τὸ νησὶ ὀποῦ τὸ λέγουν Ἁγιονήσι*»[903]. Παρ' όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, φαίνεται ότι το λιμάνι της

---

[897] Ο Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 36, υποστηρίζει, ότι το λιμάνι της Ηγουμενίτσας λειτουργούσε ως επίνειο της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής.

[898] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 204

[899] Στο ίδιο, σ. 204, βλ. και Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 94

[900] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 94

[901] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 127

[902] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 313

[903] Βλ. Delatte, *Les portulans Grecs*, 204.9 κ.ε.

Ηγουμενίτσας στους μέσους χρόνους δεν είχε τη σημασία που απέκτησε αργότερα. Τα σπουδαιότερα λιμάνια της περιοχής το μεσαίωνα ήταν τα Σύβοτα και ο Γλυκύς λιμήν.

Καμύ(ί)τσανη: Σήμερα χωριό στον Τσαμαντά της Θεσπρωτίας. Πρόκειται για οικισμό, ο οποίος ιδρύθηκε στον μεσαίωνα, και άκμασε στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους και στην πρώτη περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όσον αφορά στο ιστορικό της παρελθόν, ο Αραβαντινός μας πληροφορεί, ότι στην περιοχή της τα άροτρα ανασκάπτουν τάφους φέρνοντας στο φως νομίσματα της ελληνιστικής αλλά και, μεταγενέστερα, της βυζαντινής εποχής[904]. Τη σπουδαιότητα του οικισμού αποδεικνύει το γεγονός, ότι μετά την παρακμή του Βουθρωτού και πριν την ανάδειξη της Παραμυθιάς σε έδρα της επισκοπής, η Καμύτσανη εξελίχθηκε σε έδρα της επισκοπής Βουθρωτού και Γλυκέως. Απόδειξη τούτου αποτελεί ο τίτλος «*Ὁ Καμυτσιάνης (ἡ Καμμυσσανής) Βουθρωτοῦ καί Γλυκέως ἐπίσκοπος*», που διασώζεται σε σφραγίδα της Ιεράς Μονής Αγίου Γεωργίου, η οποία χρονολογείται στα 1613[905].

Ο Σπ. Μουσελίμης διασώζει ένα απόσπασμα από τον «*πνευματικό Παΐσιο*», από το οποίο επιβεβαιώνεται η ανακαίνιση της Μονής στον 18ο αιώνα. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «*Εἰς τοὺς 1758*

---

[904] Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 105

[905] Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*, σ. 63, πρβλ. Πετρίδης, *Επιστασίαι κριτικαί*, σ. 52 και Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 39, Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 106. Για τον άγιο Γεώργιο, βλ. Τριανταφυλλόπουλος, *Καμύτσανη*, σ. 625, Δάκαρης, *Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου*, σ. 344-355, πρβλ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 167, 207. Για τον αρχιτεκτονικό τύπο και τους αγιογράφους του ναού, βλ. Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 665, Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, σ. 19-24, πρβλ. Νίτσου, *Περί της εν Τσαμαντά της Ηπείρου ενοριακής Μονής αγίου Γεωργίου Καμύτζιανης*, 1924, Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοερημάτων*, σ. 56 κ.ε.

Ἰουνίου 25. Ἤρθα ἐγὼ ὁ πνευματικὸς Παΐσιος εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον τῆς Καμύτζανης ἀνάμεσα στὰ Ριζὰ τοῦ Τζαμαντᾶ καὶ Παπούρι καὶ Λειὰ καὶ Πόβλα καὶ Λατίτζα, ἐρχόμενος μὲ τὸν Δεσπότην στὸν ἅγιον Γεώργιον καὶ ἐκαθόμασταν στοὺς ἤσκιους ὅτι εἴχαμε νερὸ καλὸ καὶ τόπο διὰ τὰ πράματα καὶ ἐβόσκησαν, ὅτι εἰς τοῦ Τζαμαντᾶ ἤθελα μάς ψοφήσουν τὰ ἄλογα καὶ ἔκαμε….ὁ Δεσπότης νὰ κάτσω καὶ ἐγὼ δὲν ἤθελα……..ένα χρόνο ἀπὸ ὅλην τὴν ἐπαρχίαν καὶ ἔκατσα καὶ ἔβαλα μαστόρους»[906]. Στο κέντρο του μοναστηριακού συγκροτήματος, το οποίο αποτελείται από πολυάριθμα κελλιά, μαγειρείο, σταύλο αποθήκες κ.λπ., δεσπόζει το καθολικό, αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο τον Τροπαιοφόρο[907].

Κασνέτσι: Κοντά στο σημερινό χωριό Σμέρτος και στον λόφο, γνωστός ως Κασνέτσι ή Καστρί, σώζονται ερείπια οχύρωσης, τα οποία χρονολογούνται στους υστερορωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους[908]. Στον λόφο διασώζεται τμήμα της τοιχοποιίας, τμήματα των πύργων, η κύρια και οι δευτερεύουσες πύλες. Η τοιχοποιία είναι χτισμένη με μεγάλους αλάξευτους λίθους και περιβάλλει την επίπεδη κορυφή του λόφου. Στην οχύρωση υπάρχουν επτά πύργοι, με ορθογώνια βάση, ενώ χαρακτηριστικός είναι ο πύργος που καλύπτει την ανατολική πύλη, ο οποίος διαθέτει

---

[906] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 207

[907] Η Μονή του αγίου Γεωργίου βρίσκεται στο κέντρο του σημερινού χωριού, βόρεια του Γηρομερίου. Η ανέγερση της μονής τοποθετείται χρονολογικά μεταξύ των ετών 1758 και 1773. Το καθολικό του είναι σταυροειδής εγγεγραμένος ναός με τρούλο. Στο εσωτερικό του υπάρχουν τοιχογραφίες, τις οποίες φιλοτέχνησαν, στα 1773, ο ζωγράφος Ιωάννης με τον υιό του Βασίλειο, ο Σικριάτις. Βλ. Daux, *Chronique des fouilles*, σ. 665. Το αρχικό έτος ίδρυσης της μονής δεν είναι επιβεβαιωμένο. Ανακαινίστηκε ωστόσο τον 18ο αιώνα από τον ιερομόναχο Παΐσιο, επί των ερειπίων της προϋπάρχουσας μονής. Βλ. Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 88

[908] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 89

και πολεμίστρα, *για να βάλλει*, όπως μας πληροφορεί ο Δάκαρης, ο αμυνόμενος[909]. Η οχύρωση καταλαμβάνει στρατηγική θέση, καθώς ήλεγχε την διεθνή παραλιακή ρωμαϊκή οδό, Απολλωνίας – Βουθρωτού – Φωτικής – Νικόπολης[910].

ΚΑΣΤΡΙ ΦΑΝΑΡΙΟΥ (VILICHI): Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Φανάρι.

ΚΟΚΚΙΝΟΛΙΘΑΡΙ (Qokinolisar): Βρίσκεται στο δρόμο Φιλιατών – Κεραμίτσας, 20χλμ βορειοανατολικά της Ηγουμενίτσας[911]. Οφείλει την ονομασία του στον κόκκινο βράχο που υψώνεται εντός του χωριού και στον οποίο είναι χτισμένη η μονή του αγίου Μηνά[912]. Πρόκειται πιθανόν για οργανωμένο οικισμό, αφού η συγκεκριμένη θέση μνημονεύεται στο οθωμανικό κατάστιχο του 1431, το οποίο, όπως είδαμε, περιλαμβάνει τα τιμάρια της Αλβανίας αλλά και νοτιότερα τμήματα της Θεσπρωτίας. Το Κόκκινο Λιθάρι αναφέρεται ως τοπωνύμιο, που υπάγεται στην περιοχή των Φιλιατών, του Ναχιγιέ της Βαγενιτίας[913].

ΚΟΡΤΟΙ: Οι Κορτοί αναφέρονται στο Χρυσόβουλο του Σέρβου δεσπότη Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, που χρονολογείται στα 1361, ως χωριό που υπαγόταν στο Θέμα της Βαγενιτίας[914]. Ο Αραβαντινός τους ταυτίζει με το χωριό Κορτοί, στην επαρχία του

---

[909] Δάκαρης, Θεσπρωτία, σ. 205

[910] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 90

[911] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 247

[912] Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 118

[913] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 244, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 247

[914] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 127: «*Ἔτι καὶ ἐν τῷ θέματι τῆς Βαγενετίας χωρίον…..τοὺς Κορτούς…*».

Μαργαριτίου[915]. Πιθανόν ταυτίζεται με το Κουρτέσιο, το σημερινό Μεσοβούνι, 14χλμ νοτιοανατολικά της Ηγουμενίτσας[916].

Κρυσταλοπηγή: Αποτελούσε πιθανόν προάστιο της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής, κοντά στη λίμνη της Χότκοβας, και όχι προέκτασή της, όπως έχει υποστηριχθεί, αφού η απόσταση, (2-3χλμ), σύμφωνα με τον Σαμσάρη, αποκλείει μια τέτοια υπόθεση. Εδώ έχει βρεθεί πλήθος οστράκων, ενώ τα εκτεταμένα θεμέλια αποκαλύπτουν την έκταση του οικισμού[917].

Λιμπόνι: Η τοποθεσία «Λιμπόνι», βρίσκεται σε κοντινή απόσταση, βόρεια της Παραμυθιάς, όπου και τοποθετείται η αρχαία Φωτική, σύμφωνα με επιγραφές, που βρέθηκαν, από τον γιατρό Δ. Παναγιωτίδη, στα τέλη του 19ου αιώνα[918]. Το ενδιαφέρον των επιγραφών είναι πολύ σπουδαίο, αφού, μεταξύ των άλλων, βοηθά στην ταύτιση της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής, όπως προαναφέραμε. Η ρωμαϊκή αποικία αποτελούσε, μετά τη Νικόπολη, μια από τις σημαντικότερες και μεγαλύτερες ρωμαϊκές αποικίες στην Ήπειρο[919]. (Για περισσότερα, βλ. στο παρόν, σ. 112 κ.ε.)

ΛΙΟΠΕΣΙ (LOPESTE): Πρόκειται πιθανότατα για τοπωνύμιο, το οποίο βρίσκεται 2,5χλμ βόρεια του Σμέρτου, 7χλμ βορειοδυτικά

---

[915] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 313, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 189

[916] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 189

[917] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 80

[918] Pallas, *Epiros*, σ. 237, Hammond, *Epirus*, σ. 74, Wozniak, *Late Roman fortifications in Epirus*, σ. 74, Leake, *Travels in Northern Greece*, σ. 65, Βλαχοπούλου – Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου*, σ. 158. Για τις επιγραφές, βλ. Παναγιωτίδης, *Νεόλογος Κωνσταντινουπόλεως*, (15/27 Φεβρουαρίου 1890), Κοντολέοντος, *Επιγραφαί Ηπείρου*, σ. 174-175, *CIL* IV, *Supplement pars secunda*, *Epirus*, σ. 2080, αρ. 12298, Gregoire, *Inscription de Photike*, σ. 38-45, Ευαγγελίδης, *Επιγραφαί εξ Ηπείρου*, σ. 239-240 και Σαρικάκης, *Συμβολή*, σ. 211-213, *ILS* III, 2, αρ. 9478

[919] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 173

των Φιλιατών και 14χλμ βόρεια, βορειοδυτικά της Ηγουμενίτσας[920]. Υπάγεται στο βιλαέτι του Αργυροκάστρου (*Vilayet – Aryuriqasri*), και μνημονεύεται στο οθωμανικό κατάστιχο των τιμαρίων της Αλβανίας, που χρονολογείται στα 1431[921]. Το τοπωνύμιο έχει αλβανική προέλευση, καθώς προέρχεται από το οικογενειακό όνομα *Liosa*[922].

Λυγιά: Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Τορώνη.

Μαλτσάνη: Πρόκειται για μια οχυρωμένη θέση, το εσωτερικό της οποίας χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ η περιβάλλουσα τοιχοποιία, ανήκει πιθανόν στον μεσαίωνα[923]. Η Β. Παπαδοπούλου αναφέρει, ότι έχουν ανεβρεθεί αρκετοί τάφοι, η πλειονότητα των οποίων χρονολογούνται κυρίως στη μέση βυζαντινή περίοδο[924].

ΜΑΝΔΡΙΑ: Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, Δημήτριος Χωματηνός, αναφέρεται στα Μάνδρια, μεταξύ των αρχοντιών που εντάσσονται στο Θέμα Βαγενιτίας. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *Ζωή, θυγάτηρ ἐκείνου ἐτύγχανεν…., κατά τήν ἀρχοντίαν τοῦ Βριτεποῦ καί τῶν Μ<αι>ανδρίων*»[925]. Ο Λάσκαρης επισημαίνει, ότι τα Μάνδρια είναι τα Μαιάνδρια[926]. Ο Αραβαντινός αναφέρει, ότι πρόκειται για *αρχαία πόλη της Χαονίας μεσόγειος*, σημειώνοντας: «*Εἰκάζομεν ὅτι τὸ τοῦ Δελβίνου χωρίον Ἁγιανδριάς καλούμενον ἀντικατέστησε τὴν λέξιν Ἀλανδριανά, καὶ αὐτὴ τὴν Μαιανδρίαν….*». Ο ίδιος ερευνητής, σε περίπτωση που δεν ισχύει η παραπάνω ταύτιση, τοποθετεί τα

---

[920] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 199

[921] Στο ίδιο, σ. 199. Πρβλ. Balta – Yilmaz – Yaşar, *Tsamouria*, σ. 262, όπου *Liopsi*

[922] Για περισσότερα, βλ. Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 203-204

[923] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 206

[924] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 157

[925] *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 104.12-104.15. Πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 119, 248, Prinzing, *Studien zur Provinz*, 25, σ. 90

[926] Lascaris, *Vagenitia*, σ. 429

Μάνδρια (ή Μανδρία) στη Νίβιτζα, κώμη του Κοροβελεσίου, όπου, καθώς αναφέρει, υπάρχουν αξιόλογα ερείπια[927]. Εκλείπουν δυστυχώς περισσότερες πληροφορίες που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν με ασφάλεια στον ακριβή προσδιορισμό της θέσης. Ίσως βρισκόταν εκτός Θεσπρωτίας.

Μαργαρίτι: Το σημερινό χωριό, το οποίο έχει ανεγερθεί στους πρόποδες των δύο λόφων, δεσπόζει πάνω στον διεθνή ρωμαϊκό δρόμο Απολλωνίας – Βουθρωτού – Νικόπολης[928]. Το 1572 κυριεύεται από τους Βενετούς, οι οποίοι καταστρέφουν το οχυρό του[929]. Στον έναν εκ των δύο λοφίσκων διατηρούνται λείψανα ενός φρουρίου, σύμφωνα με τον Hammond, η χρονολογία ανέγερσης το οποίου δεν είναι γνωστή[930]. Ο Αραβαντινός αναφερόμενος στο Μαργαρίτι το αποκαλεί «*φωλεὰ τῶν Ὀθωμανῶν*»[931] και επισημαίνει, ότι οφείλει την ονομασία του σε έναν γαιοκτήμονα της περιοχής. Αυτό επιβεβαιώνεται μεταξύ των άλλων από τα πολυάριθμα κτήρια της εποχής της τουρκοκρατίας[932].

Μαρούτσι: Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της Φωτικής. Εδώ είχε χτιστεί ο βυζαντινός ναός της αγίας Παρασκευής ή αλλιώς Παλιοκκλήσι. (Βλ. στο παρόν, σ. 130, 263)

---

[927] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 101-102: «*Ἐὰν ἡ εἰκασία αὕτη ὑπάρχη λανθασμένη, τεθήσεται ἡ Μαιανδρία περὶ τὴν Νίβιτζαν κώμην τοῦ Κοροβελεσίου, ὅπου ἀξιόλογα ἐρείπια φαίνονται*».

[928] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 100

[929] Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 113

[930] Hammond, *Epirus*, σ. 80, Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 100

[931] Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 52. Οι κάτοικοι του Μαργαριτίου ήταν από τους πρώτους που εξισλαμίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή του θεσπρωτικού χώρου. Βλ. Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*, σ. 18

[932] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 201

ΝΙΣΤΑ: Η ονομασία Νίστα ή Νιστά έχει σλαβική προέλευση και σημαίνει τον άποροˢ³³. Πρόκειται για τη σημερινή Φασκομηλιά, κοντά στον κόλπο της Πλαταριάς, 5χλμ νοτιοανατολικά της Ηγουμενίτσαςˢ³⁴. Αναφέρεται στο Χρυσόβουλο του Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, που χρονολογείται στα 1361 και στο οποίο, όπως είπαμε, συναντώνται οικισμοί και φρούρια, τα οποία υπάγονταν στο Θέμα της Βαγενιτίαςˢ³⁵. Αναφέρεται επίσης σε έναν ελληνικό Πορτολάνο μεταξύ της Ηγουμενίτσας και των Συβότων: «*ἀπὸ τὴν Ἡγουμενίτζα ὡς τὴν Νίστα ἔναι μίλλια ς΄.... ἀπὸ τὸ Χειρονήσι ὅπου ἔναι ὁ κάβος τῆς Νίστας ὡς τὰ Σύβοτα ἔναι μίλλια ς΄.*»ˢ³⁶.

ΝΤΟΛΙΑΝΗ (ΦΑΝΟΤΗ – ΓΕΡΟΠΛΑΤΑΝΟΣ): Πρόκειται για μια από τις θεσπρωτικές πόλεις που επέζησαν ως το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας και ταυτίζεται με περιοχή κοντά στον σημερινό χωριό Γεροπλάτανοςˢ³⁷. Στην περιοχή διασώζονται εκτεταμένα αρχαιολογικά ερείπια, σωρολιθιές και θεμέλια κτηρίων, τα οποία, χρονολογημένα από την πρώιμη αρχαιότητα έως τα μεταβυζαντινά χρόνιαˢ³⁸, αποκαλύπτουν όχι μόνο έναν σημαντικό οικισμό αλλά και παράδειγμα διαχρονικής κατοίκησης στον θεσπρωτικό χώρο. Η κατοίκηση της θέσης κατά τη μέση βυζαντινή

---

[933] Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 44

[934] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 215, Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 107, Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β΄*, σ. 314

[935] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 127: «*Ἔτι καὶ ἐν τῷ θέματι τῆς Βαγενετίας χωρίον..... καί τήν Νιστάν*».

[936] Delatte, *Les portulans Grecs*, 204.9, 204.12 κ.ε., Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 215

[937] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 143, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 39-41

[938] Για περισσότερα, βλ. Κάντα – Κίτσου, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, σ. 38

περίοδο επιβεβαιώνεται από την επαναχρησιμοποίηση και επέκταση του αρχαίου νεκροταφείου (10ος-11ος αι. μ.Χ.) [939].

Σε ολόκληρη την έκταση του εσωτερικού τείχους διακρίνονται νεότερες επισκευές, αφού εκτεταμένη είναι η χρήση υδραυλικού κονιάματος. Στη μέση βυζαντινή περίοδο χρονολογείται και ο πύργος στην κορυφή του υψώματος. Επίσης, στα τέλη της βυζαντινής περιόδου πραγματοποιούνται εκτεταμένες επισκευές του οχυρωματικού περιβόλου, για την ενίσχυση της άμυνας της οχύρωσης[940]. Δεν αποκλείεται, σύμφωνα με τον Σ. Δάκαρη, η τοποθεσία να κατοικήθηκε και στην περίοδο της τουρκοκρατίας[941]. Ο οχυρωμένος οικισμός αναπτύσσεται σε ιδιαίτερα προνομιακή θέση, καθώς ήλεγχε την πεδιάδα βόρεια και νότια του μέσου Καλαμά[942]. Η καίρια θέση του οικισμού, η εκτεταμένη και ισχυρή του οχύρωση, η συνέχεια κατοίκησής του μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 167 π.Χ. και η μαρτυρία του στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, οδήγησαν τον Σ. Δάκαρη να ταυτίσει τη Ντόλιανη με την αρχαία Φανοτή[943].

Η Φανοτή μνημονεύεται στις πηγές και συνδέεται άμεσα με τα γεγονότα που προηγήθηκαν της ρωμαϊκής κατάκτησης.

---

[939] Κάντα – Κίτσου & Λάμπρου, *Ντόλιανη Θεσπρωτίας*, σ. 5, 20, Κάντα – Κίτσου, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, σ.35, Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 83

[940] Κάντα – Κίτσου, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, σ. 39

[941] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 206-207. Η άποψη του Δάκαρη πλέον επιβεβαιώνεται, αφού υπάρχουν εκτεταμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα που χρονολογούνται την εποχή της τουρκοκρατίας. Βλ. Κάντα – Κίτσου, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, σ. 39. Η Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 148, αναφέρει, ότι «*είναι από τις λιγοστές (πόλεις) στη Θεσπρωτία με βεβαιωμένη διαχρονική κατοίκηση, έως και τον 19ο αιώνα*». Πρβλ. στο ίδιο σημ. 838

[942] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 84, Κάντα – Κίτσου & Λάμπρου, *Ντόλιανη Θεσπρωτίας*, σ. 15

[943] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 39-41, Κάντα – Κίτσου & Λάμπρου, *Ντόλιανη Θεσπρωτίας*, σ. 15

Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τα δύο παρακάτω επεισόδια: κατά το πέρασμα του L. Anicius από την Ιλλυρία, ο Τίτος Λίβιος αναφέρεται στην πολεμική του επιχείρηση και την κατάληψη, την άνοιξη του 168 π.Χ., της Φανοτής[944]. Επίσης, ο Πολύβιος μνημονεύει την περίπτωση της διαφυγής του A. Hostilius, την άνοιξη του 170 π.Χ., ο οποίος μέσα από τη Φανοτή και τη Γκούμανη, έφτασε στο Ιόνιο και από εκεί στην Αντίκυρα[945]. Μνημονεύεται επίσης, αρκετά αργότερα στο Χρυσόβουλο του δεσπότη Συμεών Παλαιολόγου, στα 1361, μαζί με άλλα τοπωνύμια του Θέματος Βαγενιτίας[946]. Τέλος, η συνέχιση ύπαρξης του οικισμού και κατά την οθωμανική περίοδο, επιβεβαιώνεται από την αναφορά του, ως *Dulyani* πλέον, σε οθωμανικό απογραφικό κατάλογο, ο οποίος χρονολογείται στα 1431[947]. Η ονομασία έχει σλαβική προέλευση (<*Doljane*)[948].

Ομφάλιον: Θέση που συνδέεται με τον άγιο Δονάτο, την Εύροια και τη Σωρεία. Τοποθετείται από τον Σεμιτέλο, στην Κεστρίνη, από τον Ζώτο Μολοσσό, στο Δελβινάκι και από τον

---

[944] Βλ. Titus Livius, *History of Rome*, 45.26.3 και 45.26.4: «*Praepositis his Illyrico, reliquo exercitu in Epirum est profectus. Ubi prima Phanote ei dedita est omni multitudine cum infulis obviam effuse. hinc praesidio imposito in Molossidem transgressus, cuius omnibus oppidis praeter Passaronem et Tecmonem et Plylacen et Horreum receptis primum ad Passaronem ducit*». Πρβλ. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 44

[945] Πολύβιος, 27.16.1.1 - 27.16.6.3: «*Ὅτι οἱ περὶ Θεόδοτον καὶ Φιλόστρατον ἐποίησαν ἀσεβὲς πρᾶγμα καὶ παράσπονδον ὁμολογουμένως. πυθόμενοι γὰρ τὸν ὕπατον τῶν Ῥωμαίων Αὖλον Ὁστίλιον παραγίνεσθαι κομιζόμενον εἰς Θετταλίαν…… ὁ δὲ βασιλεὺς ἐβούλετο μὲν ἐξ αὐτῆς προάγειν καὶ συνάπτειν, τῶν δὲ Μολοττῶν κατὰ τὸν Ἄῳον ποταμὸν τὴν γέφυραν κατειληφότων ἐκωλύετο τῆς ὁρμῆς καὶ πρῶτον ἠναγκάζετο διαμάχεσθαι πρὸς τούτους. συνέβη δὲ τὸν Αὖλον εἰς τοὺς Φανοτεῖς παραγενόμενον καταλῦσαι …. ἠνάγκασε μετελθεῖν εἰς Γίτανα τῆς νυκτός. καὶ ἀπογνοὺς τὴν διὰ τῆς Ἠπείρου πορείαν ἀνήχθη καὶ πλεύσας εἰς Ἀντίκυραν ἐκεῖθεν ἐποιήσατο τὴν ὁρμὴν εἰς Θετταλίαν*».

[946] Βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 127, όπου «*τούς Δολιανούς*»

[947] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 244, πρβλ. Κάντα – Κίτσου, *Ντόλιανη Θεσπρωτίας*, σ. 16

[948] Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 31, 44

Αραβαντινό, στην περιοχή του Γαρδικίου, «*κατά τα μεθόρια Παραμυθίας – Φαναρίου*»[949]. Παραπάνω (σ. 228-231, 242-248) την τοποθετήσαμε όχι πολύ μακρυά από το Γλυκύ, όπου έδρασε ο άγιος Δονάτος[950]. (Βλ. επίσης στο λήμμα Σωρεία και υποσημ. 622)

Οσδίνα (Ουζιντίνα): Σήμερα Πέντε Εκκλησιές. Ο οικισμός, οχυρωμένος από την αρχαιότητα, ανήκει στην περιοχή νότια του μέσου Καλαμά[951]. Πιθανόν καταστρέφεται από τις ορδές των Ρωμαίων το 167 π.Χ.. Αν και δεν υπάρχουν πληροφορίες που να επιβεβαιώνουν την κατοίκηση του οικισμού, στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, στους μέσους βυζαντινούς χρόνους φαίνεται, ότι επισκευάζονται τα τείχη της[952]. Σύμφωνα με τον Δάκαρη το ισοδομικό τείχος περιτρέχει όλες τις πλευρές, ακόμη και την δυτική πλευρά, η οποία ήταν αρκετά απότομη, ενώ στην ανατολική βρίσκεται η πύλη[953].

Η σπουδαιότητα της θέσης διαπιστώνεται από το γεγονός, ότι πιθανόν, για μικρό χρονικό διάστημα, φιλοξενούσε την έδρα της επισκοπής της Φωτικής, αν έχει ισχύ η υπόθεση ορισμένων μελετητών – ερευνητών, για την ταύτιση της Οφτίνης των πηγών με την Οσδίνη[954]. Αμφιβολίες ωστόσο διαπιστώνονται από τους P. Soustal και J. Koder, οι οποίοι θεωρούν, ότι η ονομασία Οφτίνης

---

[949] Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 41, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*, σ. 141

[950] Η παράδοση, όπως είδαμε, τοποθετεί αφενός τη θεοδοσιανή βασιλική, που ανήγειρε ο επίσκοπος Δονάτος, έχοντας *δόγμα* του αυτοκράτορα και αφετέρου τον τάφο του, στην περιοχή του Γλυκέως, και επομένως κοντά στο Ομφάλιον, και συγκεκριμένα στους νότιους πρόποδες του λόφου, όπου και το παρεκκλήσι του προφήτη Ηλία, τοποθετεί και ο Δάκαρης τον λαξευμένο, σε βράχο, τάφο του αγίου Δονάτου. Βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 137

[951] Στο ίδιο, σ. 149, 187

[952] Κωνστάντιος, *Ουζντίνα Θεσπρωτίας*, σ. 89

[953] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 149

[954] Hammond, *Epirus*, σ. 195, Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 36

αποτελεί παραφθορά της Φωτικής[955]. Στην υστεροβυζαντινή περίοδο και τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας παρατηρείται σημαντική ανάπτυξη του οικισμού. Από τις αρχές του 16ου αιώνα, οι Θεοφάνης και Νεκτάριος Αψαράδες κατέχουν εκτεταμένες γαίες στην περιοχή[956]. Ο Leake επίσης μας πληροφορεί (πιθανόν πρόκειται για την ίδια παραπάνω αναφορά), ότι το πρώτο μισό του 16ου αιώνα η μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων έχει ιδιόκτητους ελαιώνες στην περιοχή[957], πληροφορία, η οποία επιβεβαιώνεται αργότερα, από την αναφορά του μητροπολίτη Κονίτσης και Βελάς, Παϊσίου, ο οποίος αναφέρει, ότι «*ἤμουν ἐκ τῆς Ὀσδίνης Ἐλαιῶνος γέννημα καὶ θρέμμα*»[958]. Ο οικισμός καταστρέφεται από τους Τούρκους, στα τέλη του 17ου αιώνα, ενώ στις αρχές του 18ου, εγκαταλείπεται[959]. Φαίνεται πως η περίοδος της ακμής του ήταν οι πρώτοι αιώνες της Τουρκοκρατίας.

Αν και ο οικισμός έχει μεγάλη έκταση, το κέντρο του πιθανόν, βρισκόταν μεταξύ των δύο ναών, των Ταξιαρχών (μονόχωρος καμαροσκέπαστος)[960] και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (μικρός σταυρεπίστεγος)[961], οι οποίοι χρονολογούνται στον 16ο και 17ο αιώνα[962]. Η ονομασία έχει σλαβική προέλευση, σύμφωνα με τον Vasmer[963]. Οι παραπάνω ναοί έχουν ανεγερθεί στο εσωτερικό της αρχαίας ακρόπολης, χαρακτηριστικό της οποίας είναι η φυσική οχύρωση, αφού προστατεύεται από τα βόρεια και δυτικά από

---

[955] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*,σ. 219
[956] Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 178
[957] Leake, *Travels*, σ. 72, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*,σ. 219
[958] Μουσελίμης, *Η βυζαντινή Οσδίνα*, σ. 22
[959] Κωνστάντιος, *Ουζντίνα Θεσπρωτίας*, σ. 90
[960] Στο ίδιο, σ. 95 κ.ε.
[961] Στο ίδιο, σ. 97 κ.ε.
[962] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 155, 167
[963] Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 45

βράχους και απόκρημνες πλαγιές. Ο Hammond αναφέρει επίσης, ότι διασώζονται υπολείμματα ενός πύργου, ενώ επισημαίνει, ότι τμήμα του τείχους υπήρχε και σε χαμηλότερα σημεία, κοντά στον ποταμό[964].

Παλαιόκαστρο: Στην περιοχή νότια του σημερινού χωριού Παλαιόκαστρο βρίσκονται τα ερείπια περιτειχισμένου οικισμού (ελάχιστα τμήματα της τοιχοποιίας διασώζονται μέχρι σήμερα), τα οποία χρονολογούνται από τα ρωμαϊκά έως και τα βυζαντινά χρόνια[965]. Η διαχρονικότητα που παρουσιάζει ο οικισμός οφείλεται στη στρατηγική του θέση, αφού ήλεγχε αφενός τη φυσική διάβαση, που συνέδεε τις πεδιάδες Μαργαριτίου και Μαζαρακιάς και αφετέρου τη διάβαση απ' όπου που περνούσε η διεθνής οδός, που οδηγούσε από την Απολλωνία στη Νικόπολη[966].

Πανδοσία: Βλ. παρακάτω, στο λήμμα Φανάρι.

<u>ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ</u>: Ο κεντρικός οικισμός της Θεσπρωτίας, από το τέλος της ύστερης βυζαντινής εποχής, ως τον 20ο αιώνα, οπότε αναδείχθηκε η Ηγουμενίτσα. Αποτελούσε τον κάτω οικισμό του κάστρου του αγίου Δονάτου.

Η ονομασία της σημερινής πόλης οφείλεται, όπως είπαμε, στην Ιερά Μονή Παναγίας Παραμυθίας, στα νότια της πόλης, η οποία είναι αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου[967]. Χρονολογικά

---

[964] Hammond, *Epirus*, σ. 89, βλ. και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 219

[965] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 143, Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 99-100

[966] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 101

[967] Άλλες ονομασίες που διασώζονται είναι Μεγάλη Παναγία, Παναγία Παρηγορήτρα, Μεγάλη Εκκλησία ή Μεγαλοκκλησιά. Την μνημονεύουν και οι περιηγητές του 19ου αιώνα, οι οποίοι αναφέρουν, ότι στην πόλη της Παραμυθιάς «*υπάρχουν πέντε τζαμιά και μια εκκλησία χριστιανική*». Βλ. Holland, *Ταξίδια*, σ. 242, Pouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, τ. 2, σ. 128,

ανάγεται στην εποχή του δεσποτάτου της Ηπείρου και πιθανόν στο β' μισό του 13ου αιώνα[968]. Αποτελούσε το καθολικό μονής, κατά τη βυζαντινή περίοδο, ενώ σήμερα είναι κοιμητηριακός ναός[969]. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, τα λείψανα του αγίου Σπυρίδωνα και της αγίας Θεοδώρας της Αυγούστας (815-867), πριν τη μεταφορά τους στην Κέρκυρα, μεταφέρθηκαν και φυλάχθηκαν στο ναό αυτό[970]. Στα 1636 ο ναός της Κοίμησης αναφέρεται σε σιγγίλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Νεοφύτου Γ', με την προσωνυμία Παναγία η Παραμυθία[971]. Πρόκειται για τρίκλιτο σταυρεπίστεγο ναό με τρουλοκαμάρα (τετράγωνος εξωτερικά τρούλος) και με τριμερές ιερό. Η αρχική του μορφή έχει αλλοιωθεί από τις μεταγενέστερες προσθήκες του νάρθηκα, κατά τον 19ο αιώνα, του εξωνάρθηκα και της κλειστής στοάς. Είναι κτισμένος με λίθους που περικλείονται από μονές πλίνθους, στους οριζόντιους αρμούς και διπλές πλίνθους, στους κατακόρυφους[972]. Στο εσωτερικό του ναού έχουν σωθεί ελάχιστα ίχνη τοιχογραφιών, η

Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 131. Πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 237 και Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*, σ. 98

[968] Πασαλή, *Η μεγάλη Παναγία στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας*, σ. 392, Χαραλάμπους, *Ναός αγίας Κυριακής*, σ. 217-218, Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 24, πρβλ. Κραψίτης, *Θεσπρωτικά*, σ. 320, Μουσελίμης, *Ιστορικοί περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*, σ. 122

[969] Βασιλικού, *Οδοιπορικό*, σ. 132, Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 24

[970] Πασαλή, *Η μεγάλη Παναγία στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας*, σ. 369, βλ. και Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 25, πρβλ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 260 και Οικονόμου, *Η εκκλησία εν Θεσπρωτία*, σ. 90-91

[971] *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως ΚΔ*, τ. 28, σ. 416, Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 25

[972] Πασαλή, *Η μεγάλη Παναγία στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας*, σ. 370, βλ. και Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 26

αποσπασματικότητα των οποίων δεν επιτρέπει τον ακριβή χρονολογικό τους προσδιορισμό[973].

Ένας δεύτερος ναός, ο ναός της αγίας Κυριακής, Γαρδικίου Παραμυθιάς, βρίσκεται στα νότια της πόλης και αποτελεί ένα σημαντικό βυζαντινό μνημείο και συνάμα ελάχιστα γνωστό. Ανήκει στον τύπο της μονόχωρης ξυλόστεγης βασιλικής, με έντονη την εφαρμογή του πλινθοπερίκλειστου συστήματος στην τοιχοποιία του[974]. (Περισσότερα για τον άγιο Δονάτο (και την Παραμυθιά), βλ. στο παρόν, Κεφάλαιο Τέταρτο)

ΠΑΡΓΑ: Μεταξύ της σημερινής Πάργας και της αγίας Κυριακής τοποθετείται πιθανότατα η αρχαία Τορύνη[975]. Βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της Θεσπρωτίας και βρέχεται από το Ιόνιο. Το κάστρο της σημερινής Πάργας χτίστηκε από τους Βενετούς, πάνω σε παλαιότερα ερείπια, πιθανόν της ελληνιστικής εποχής, ενώ εκτεταμένες είναι οι επεμβάσεις της εποχής της τουρκοκρατίας[976].

Βρίσκεται νοτιοδυτικά της πόλης, σε μια βραχώδη χερσόνησο που προεξέχει και συνδέεται με την ηπειρωτική ενδοχώρα. Εκατέρωθεν του βράχου σχηματίζονται δύο κόλποι, οι οποίοι παρέχουν άνετο αγκυροβόλιο. Στο χώρο του παλαιότερου οικισμού (Παλαιοπάργα) βρίσκεται ένα φρούριο του 18ου αιώνα, περίπου 2χλμ βορειοδυτικά της σημερινής Πάργας[977]. Αναφέρεται σε αυτήν (ως Τορύνη) ο Πλούταρχος, στον Βίο του Αντωνίου, ο οποίος περιλαμβάνει τα γεγονότα της ναυμαχίας του Ακτίου.

[973] Περισσότερα για την μορφολογία, την αρχιτεκτονική, τον τύπο και τον τοιχογραφικό διάκοσμο, με βιβλιογραφικές αναφορές, βλ. Πασαλή, *Η μεγάλη Παναγία στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας*, σ. 369-393, πρβλ. και Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 27

[974] Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, σ. 34

[975] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 135

[976] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 159, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 135

[977] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 226

Εδώ στάθμευσε ο στόλος του Οκταβιανού Αυγούστου λίγο πριν τη ναυμαχία[978].

Αναφέρεται για πρώτη φορά σε δυτικές πηγές (ως Πάργα) κατά τη ναυτική εκστρατεία που πραγματοποιούν οι βενετοί στην περιοχή. Συναντάται επίσης ως *Barga*, με την εξαγωγή ζάχαρης του δεσπότη της Ηπείρου, Νικολάου Ορσίνι[979]. Μνημονεύεται ακόμη αργότερα, στις αρχές του 14ου αιώνα, στο Χρονικό των Τόκκων, προκειμένου να οριοθετηθεί ο γεωγραφικός χώρος, όπου ζούσε η αλβανική φυλή των Μαζαρακαίων[980], μετά την Πάργα και πριν την Παραμυθιά. Κατά την εξέγερσή των Παργινών εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα, Ανδρονίκου Γ', στα 1338-1339, οι Βενετοί τους προσφέρουν τη βοήθειά τους. Μνεία γίνεται επίσης και στα μέσα περίπου του 14ου αιώνα, όταν, μετά την εξέγερση στην Άρτα και, αφού προηγήθηκε μια αποτυχημένη προσπάθεια καταστολής της εξέγερσης, φτάνει εκεί ο ίδιος ο Ιωάννης Καντακουζηνός, με σκοπό την καταστολή τους και την ανακατάληψη των φρουρίων. Μεταξύ λοιπόν των πόλεων που έμειναν πιστές στον αυτοκράτορα, αναφέρεται και η Πάργα[981].

Στα τέλη του 14ου αιώνα ο «σερβοαλβανιτοβουλγαρόβλαχος» Βογκόης αναφέρεται ως κύριος της Πάργας, ενώ στα 1401 περιέρχεται στην κυριαρχία των Βενετών[982]. Σύμφωνα με τα

---

978 Plutarchus, *Antonius*, 62.3: «*ἐν ᾧ τόπῳ νῦν ἡ Νικόπολις ἵδρυται, διαβαλών τόν Ἰόνιον καί τῆς Ἠπείρου χωρίον ὅ Τορύνη καλεῖται κατασχών*».

979 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 226

980 *Cronaca dei Tocco*, παρ. 12, στ. 1497-1499 «*καί ἔσκισαν τά Ἄλβανα καί τούς Μαζαρακαίους,/ καί ἔφτασαν εἰς τήν Παραμυθιάν, εἰς τόν Ἅγιον Δονάτον.*». Βλ. και Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 261

981 Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*, 1.509.22-1.510.3

982 Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia*, σ. 224, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 226, Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 175, Του ιδίου, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο μεσαίωνα*, σ. 154 και υποσημ. 62, Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 209-210, 355

βενετικά αρχεία, η Γαληνοτάτη Δημοκρατία αποφάσισε, ότι η κατοχή της Πάργας ήταν χρησιμότατη γι' αυτούς, γεγονός που αποδεικνύει τη σπουδαιότητα της θέσης της. Η πόλη της Πάργας με το παράκτιο κάστρο της, αποτελούσε σημαντικό οικονομικό και διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής[983].

Κατά την άφιξη του Καρόλου στα ηπειρωτικά παράλια και προκειμένου να ακολουθήσει την πορεία του προς τον άγιο Δονάτο, ο Κάρολος, σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων, αγκυροβόλησε στην Πάργα[984]. Ήταν προφανώς ένα από τα καλύτερα αγκυροβόλια της περιοχής, στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Επιπλέον, η Πάργα μνημονεύεται μεταξύ των περιοχών που αναγνωρίστηκαν ως βενετικές κτήσεις, στη συνθήκη ειρήνης που υπογράφτηκε μεταξύ της Βενετίας και του Μωάμεθ Α', στις 6 Νοεμβρίου 1419[985]. Τέλος, σε ελληνικό Πορτολάνο αναφέρεται «*ἀπὸ τὰ Σύβοτα ὡς τὴν Πάργα ἔναι μίλλια κ'. ἀπὸ τὴν Πάργα ὡς τὸν Ἅγιον Ἰωάννη ἔναι μίλλια γ'. ἀπὸ τὸν Ἅγιον Ἰωάννη ὡς τὸ Φανάρι ἔναι μίλλια γ'*»[986]. Όλα όσα παρείχε η Πάργα στους κατά καιρούς διεκδικητές της ήταν τα αίτια που, διαχρονικά, την έκαναν να αποτελεί πόλο έλξης. Θεωρούνταν ωστόσο, ανέκαθεν «*πλήρες εξάρτημα των Ιονίων νήσων και στρατιωτικό οχυρό με μεγάλη σημασία τόσο για τα Ιόνια Νησιά όσο*

---

[983] Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 180

[984] *Cronaca dei Tocco*, παρ. 9, στ. 1481-1484: «*Ἐσέβηκαν ᾽ς τά πλευτικά νά ἔβγουν εἰς τήν Πάργαν./ Ἐκείθεν ἦτον εὔχολα τά Ἄλβανα νά σκίση./ Ἦτον σιμά τό σύνορον, ὁ Ἅγιος Δονάτος,/ καί ἐβούλει τοῦ καλούτζικα εὔκολα νά περάσει.....*», παρ. 12, στ. 1494-1499 κ.ε. «*Αὐτοῦ ὁποῦ ἐσκάλωσεν εἰς τήν Πάργαν νά ἔβγη,/ κανείς δέν ἐκαρτέρεσεν, ποσώς οὐδέν ἐστάθη·/ μόνο ἐκαβαλλίκεψεν ὅσο καί ἀν ἠμπόρει./ Καί ἔσκισεν τά Ἄλβανα καί τούς Μαζαρακαίους,/ καί ἔφθασεν εἰς τήν Παραμυθιάν, εἰς τον Ἅγιον Δονάτον,/ ἀλλά οὐδέ ἐτόλμησαν ποσῶς ὀμπρός τοῦ νά ἐξέβουν*».

[985] Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 202, πρβλ. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 236-237

[986] Delatte, *Les portulans Grecs*, 204.17 κ.ε., πρβλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 64

και για την Κέρκυρα – την αποκαλούσαν το Αυτί και το Μάτι της Κέρκυρας»[987]. Στην πραγματικότητα ήταν ο σύνδεσμος ανάμεσα στα Ιόνια νησιά και την Ήπειρο.

Πέντε Εκκλησιές: Βλ. παραπάνω, στο λήμμα Οσδίνα – Ουζιντίνα.

ΠΕΤΖΙΟΙ: Μνημονεύονται στο χρυσόβουλο του Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, του 1361[988], μεταξύ των οικισμών που βρίσκονται στη Βαγενιτία[989]. Οι Πετζιοί έχουν ταυτιστεί από τον Αραβαντινό με χωριό στην επαρχία Φιλιατών, κοντά στη Ντόλιανη (σημ. Γεροπλάτανος)[990].

ΠΕΤΡΩΔΑ: Μνημονεύεται στο χρυσόβουλο του Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, του 1361[991], μεταξύ των οικισμών που βρίσκονται στη Βαγενιτία[992]. Η Πετρώδα έχει επίσης ταυτιστεί από τον Αραβαντινό με χωριό των Φιλιατών, το οποίο μετονομάστηκε από τους Αλβανούς σε Γκούρτζα[993].

ΠΛΑΙΣΙΟΝ (ΠΛΕΣΙΒΙΤΣΑ – Plašoviğa): Πρόκειται για τοπωνύμιο με σλαβική ρίζα, σύμφωνα με τον Vasmer (<*Plěšivica* από το *pIěšivъ*)[994]. Ταυτίζεται με το σημερινό χωριό με την ονομασία Πλησιβίτσα, στις κατάφυτες πλαγιές του βουνού των Φιλιατών, στην οποία εντοπίζονται, σύμφωνα με τον Hammond, ερείπια, τα

---

[987] Bosset, *Η Πάργα και τα Ιόνια νησιά*, 53

[988] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 126-129 και Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 311-315

[989] Για περισσότερα, βλ. Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 243

[990] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 313

[991] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 126-129 «*Ἔτι καὶ ἐν τῷ θέματι τῆς Βαγενετίας χωρίον ….. τὴν Πετρώδαν, ……, καθὼς δέδωκεν αὐτὴν τῷ ἀνεψιῷ αὐτοῦ κυρίω Ἰωάννη τῷ Τσάφᾳ Οὐρσίνω διὰ προνοίας καὶ τὴν Β(Π)ράσπαν*», πρβλ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 311-315

[992] Για περισσότερα, βλ. Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 243

[993] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 313

[994] Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 47

οποία χρονολογούνται στους μεσαιωνικούς χρόνους[995]. Ο Σ. Δάκαρης αναφέρει, ότι πρόκειται για μια μεσαιωνική θέση χωρίς άλλο προσδιορισμό[996]. Πιθανόν να υπήρχε οργανωμένος οικισμός, αφού η συγκεκριμένη θέση αναφέρεται στο δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα και συγκεκριμένα στο κατάστιχο του 1431, το οποίο, όπως είδαμε, περιλαμβάνει τα τιμάρια της Αλβανίας[997]. Στην περιοχή των Φιλιατών αναφέρονται τα παρακάτω χωριά, μεταξύ των οποίων και η Πλεσιβίτσα: Σίδερη, Σαγιάδα, Ντόλιανη, Αράχοβα, Κονίσπολη, Ιερομέρι, Κόκκινο Λιθάρι, Πηγαδούλια, Ζίμνετς, Πλισίβιτσα (Plašoviğa), Κόντζκα (Koncke)[998].

ΡΕΑΧΟΒΑ: Βλ. παραπάνω, στο λήμμα Αράχοβα.

Ρίζιανη: Στην τοποθεσία βρέθηκαν λείψανα δύο ναών, πιθανόν της πρώιμης και της μέσης βυζαντινής περιόδου, αλλά η χρονολογική τους τοποθέτηση είναι προβληματική, λόγω της μερικής τους αποκάλυψης και της σποραδικότητας των ευρημάτων[999].

ΡΑΗ (ΡΑΓΙΟ): Πρόκειται για θέση, η οποία υπήρχε ήδη από την αρχαιότητα, όπως αποδεικνύεται από το αρχαίο φρούριο αλλά και τους κιβωτιόσχημους τάφους που βρέθηκαν[1000]. Ο αρχαιολογικός χώρος του Πύργου Ράγιου, όπως είναι ευρέως γνωστός, βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου στα μέσα του κάμπου Ράγιου – Κεστρίνης[1001]. Πρόκειται για προνομιακή θέση, που εξασφάλιζε τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών της ενδοχώρας, που δημιουργούσε ο

---

995 Hammond, *Epirus*, σ. 86

996 Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 149, 206

997 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 239

998 Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 244

999 Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 163

1000 Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 146

1001 Κάντα – Κίτσου, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, σ. 19

ποταμός Καλαμάς[1002]. Ωστόσο, οι αναφορές για την περίοδο αυτή είναι ελλιπείς. Παρ' όλα αυτά είναι βέβαιο, ότι ο χώρος κατοικήθηκε συστηματικά και κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, καθώς την εποχή αυτή χρονολογούνται μεγάλος αριθμός οικημάτων, μεταξύ των οποίων και ο Πύργος[1003].

Στις πηγές του 13ου και του 15ου αιώνα συναντάμε αναφορά στο τοπωνύμιο Ράη[1004]. Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, Χωματηνός, αναφερόμενος στις αρχοντίες που υπάγονταν στο Θέμα της Βαγενιτίας, μνημονεύει τον «*τόπον τόν λεγόμενον Ράην, τόν διακείμενον ἐν τῷ θέματι Βαγενιτείας*»[1005].

Στο σημερινό χωριό, βρίσκεται η Ιερά Μονή Ράγιου, στην κορυφή μικρού προσιτού λόφου, αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, η οποία πιθανότατα χτίστηκε στα χρόνια του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1261-1282)[1006]. Η έλλειψη επιγραφής, όπως διαπιστώθηκε από την επιτόπια έρευνα, στο υπέρθυρο της εισόδου, καθιστά αδύνατο τον καθορισμό του έτους ανέγερσης του καθολικού. Ο μοναστηριακός χώρος σήμερα αποτελείται από το καθολικό, στο κέντρο του μοναστηριακού συγκροτήματος, τα κελιά, στις τρεις πλευρές, καθώς επίσης και ένα χώρο, με έκθεση εκκλησιαστικών αντικειμένων. Όσον αφορά στο καθολικό, πρόκειται για ναό με πρόναο και τρούλο, κατάγραφο με τοιχογραφικό διάκοσμο, ο οποίος είναι δυστυχώς, σε αρκετά σημεία κατεστραμμένος. Για τη μονή Ράγιου έχουμε την πληροφορία από

1002 Στο ίδιο, σ. 19

1003 Στο ίδιο, σ. 20

1004 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 248

1005 *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 104.12-104.15. Πρβλ. Prinzing, *Studien zur Provinz*, 25, σ. 90

1006 Παναγιωτίδης, *Η Μονή Ράγιου*, σ. 288, Μιχαηλίδης, *Μονή Ράγιου*, σ. 1153, πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 248

τον Αραβαντινό, ότι μετά την κατεδάφιση του μοναστηριού από τους Οθωμανούς, ο ηγούμενος αποκαταστάθηκε στη θέση του ως ηγούμενος, σε άλλη όμως μονή της περιοχής, διευθύνοντας ωστόσο την καλλιέργεια και έχοντας την επικαρπία των κτημάτων της[1007].

ΡΑΧΟΒΟ: Βλ. παραπάνω, στο λήμμα Αράχοβα.

ΣΑΓΙΑΔΑ: Πρόκειται για οικισμό που βρίσκεται σε έναν φυσικό όρμο, κοντά στον διεθνή θαλάσσιο δρόμο Απολλωνίας – Βουθρωτού – Νικόπολης (βλ. παραπάνω σ. 85 κ.ε.). Σύμφωνα με τον Αραβαντινό, αποτελούσε επίνειο, της, κατά τον 15ο αιώνα, αξιόλογης πόλης, Βαστία – Μπαστία, όπως αποκαλούνταν από τους Βενετούς[1008].

Η Σαγιάδα (*terra dela Sayata*) αποτελούσε σημαντικό πόλο έλξης και πεδίο σύγκρουσης μεταξύ του Ιζαού και του Γκίνι Ζενεβίση (1386-1387)[1009], λόγω των αλυκών της. Στη νότια χερσόνησο των αλυκών οι Βενετοί, ανήγειραν ξύλινο πύργο (*bastia*), από τον οποίο θα λάβει την ονομασία (*Bastia*) η ευρύτερη περιοχή[1010]. Οι αλυκές ανήκαν στον δεσπότη της Ηπείρου Ιζαού, οι οποίες, όπως είδαμε, αφενός αποτελούσαν την αιτία προστριβών μεταξύ αυτού και των Βενετών και αφετέρου από τους βασικούς λόγους που μετέτρεψαν τη Σαγιάδα την εποχή αυτή σε μικρό κέντρο εμπορίου[1011]. Ο Ιζαού, επιδιώκοντας να εκμεταλλευθεί τις αλυκές,

---

1007 Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Γ'*, σ. 148

1008 Του ιδίου, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 39

1009 Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 207

1010 Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 63-64

1011 Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 230. Όπως διαπιστώσαμε και από την επιτόπια έρευνα στην περιοχή, την οποία πραγματοποιήσαμε, προκειμένου να καθορίσουμε, το χώρο, στον οποίο, πιθανόν, βρίσκονταν οι αλυκές, τα νερά της θαλάσσης προχωρούν ακόμη και σήμερα και «εισβάλλουν» στην ξηρά, δημιουργώντας μικρά τενάγη. Αυτό είναι και το σημείο όπου είναι δυνατό, με επιφύλαξη, να τοποθετηθούν οι αλυκές. Όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει ακόμη και σήμερα, τα πολλά έλη που βρίσκονται μεταξύ των

εγκατέστησε φρουρά στον πύργο, προκειμένου να έχει τον έλεγχο των αλυκών. Αυτό οδήγησε τη Γερουσία στην απόφαση, να καταστρέφονται κάθε χρόνο οι αλυκές[1012]. Λίγο αργότερα, τον Μάιο του 1394, η Γερουσία απαίτησε από τον Ιζαού την επιστροφή του πύργου, ενώ σε διαφορετική περίπτωση οι Βενετοί θα κατέστρεφαν τις αλυκές[1013]. Όλα άλλαξαν την άνοιξη του 1399 μετά την σύλληψη του Ιζαού. Η Γερουσία, αφού διαπίστωσε, ότι η παλαιότερη απόφασή της για την ετήσια καταστροφή των αλυκών, δεν είχε εφαρμοστεί, έδωσε εντολή, στην περίπτωση που δεν συναινούσε ο Ιζαού, να περιέλθουν ο πύργος και οι αλυκές στους Βενετούς. Κύριος όμως της Σαγιάδας ήταν πλέον ο Ζενεβίσης, ο οποίος ήταν πρόθυμος να κατεδαφιστεί ο πύργος[1014]. Οι Βενετοί από την άλλη θεωρούσαν, ότι τα οφέλη από την επικαρπία των αλυκών και του πύργου που τις ήλεγχε, ήταν πολλά και ως εκ τούτου ο Ζενεβίσης θα προσπαθούσε να τα οικειοποιηθεί, παρά να τα καταστρέψει. Ο Ζενεβίσης βεβαίως, όχι μόνο δεν κατέστρεψε τον πύργο αλλά προχώρησε και στην παραγωγή αλατιού, προκαλώντας την αντίδραση της Βενετίας[1015]. Εξαιτίας όμως του οθωμανικού κινδύνου, ο οποίος άρχισε να γίνεται εντονότερος στην περιοχή, ο Ζενεβίσης έγινε διαλλακτικός και προσπάθησε να επιλύσει το ζήτημα[1016]. Στα 1413 η Σαγιάδα γίνεται

αλυκών και των υψωμάτων, επί των οποίων βρίσκεται ο δρόμος, που οδηγεί από τον βορρά (Στροβίλι), προς το νότο (Ράη κ.λπ.), όπως θα δούμε παρακάτω, αποτελούν ίσως στοιχείο, ότι η θάλασσα έφτανε ως τα ριζά των υψωμάτων, δημιουργώντας έτσι και διαμορφώνοντας χώρο κατάλληλο για την ανάπτυξη τέτοιου είδους επιχειρήσεων (αλυκές).

[1012] Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 169

[1013] Στο ίδιο, σ. 171

[1014] Πρβλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 253

[1015] Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 174-175

[1016] Στο ίδιο, σ. 179

και πάλι βενετική[1017], ενώ στα 1419 πρέπει να έγιναν και επισκευές στον πύργο[1018].

Η Σαγιάδα υπαγόταν στο βιλαέτι της Βαγενιτίας (*Vilayet – i Vayonetya*), στην περιοχή των Φιλιατών και μνημονεύεται στο κατάστιχο των τιμαρίων της Αλβανίας, που χρονολογείται στα 1431[1019]. Στα 1440 συναντάται σε βενετικές πηγές και σε Πορτολάνο του 15ου αιώνα, η βενετική θέση, με την ονομασία *Μπαστία*, η οποία, όπως είπαμε, πιθανότατα ταυτίζεται με τη Σαγιάδα*:* «*Ἀπὸ τὴν Ἡγουμενίτζα ὡς τὴν Μπαστία ἔναι μίλλια η΄*»[1020]. Στα 1480 η θέση καταλαμβάνεται από τους Τούρκους[1021].

<u>ΣΕΛΙΑΝΗ (ΣΕΛΙΝΙΑΝΗ)</u>: Πιθανόν ταυτίζεται με την Κρυσταλλοπηγή, 4χλμ βορειοδυτικά της Παραμυθιάς, ανατολικά της λίμνης Χότκοβας[1022]. Σύμφωνα με τον Μουσελίμη, στην Κρυσταλλοπηγή, η οποία βρίσκεται κοντά στην Φωτική, σωζόταν η αψίδα του ιερού που ανήκε σε παλαιότερο ναό, ο οποίος συμπεριλαμβάνονταν στους ναούς της Φωτικής[1023]. Στο λόφο «Ράχη Βελλή» ήρθε στο φως, ύστερα από ανασκαφική έρευνα, τρίκλιτη βασιλική (ξυλόστεγη, βάσει της κάτοψης του ναού), με ημικυκλική αψίδα, χαρακτηριστικά τα οποία την τοποθετούν χρονολογικά στην παλαιοχριστιανική εποχή[1024]. Πιο συγκεκριμένα, και βάσει των

[1017] Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia*, σ. 224, βλ. και Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 302

[1018] Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 202

[1019] Ασδραχά και Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*, σ. 244

[1020] Delatte, *Les portulans Grecs*, 204, 204.8, Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 181

[1021] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 253

[1022] Βασιλικού, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 197

[1023] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 259

[1024] Βασιλικού, *Παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 198-200

λειψάνων που βρέθηκαν στην τοποθεσία, η ανέγερση της βασιλικής πιθανότατα χρονολογείται στην περίοδο 4ος – 6ος αιώνας μ.Χ.[1025].

Μνημονεύεται στο Χρυσόβουλο του Σέρβου δεσπότη Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου, το οποίο χρονολογείται στα 1361 και στο οποίο, όπως είπαμε, συναντώνται οικισμοί και φρούρια, τα οποία υπάγονταν στο Θέμα της Βαγενιτίας[1026]. Ο Αραβαντινός αναφέρει, ότι πρόκειται για χωριό της Παραμυθιάς[1027].

Σπλάντζα: Πρόκειται πιθανόν για τον Γλυκύ λιμένα. Βλ. παραπάνω στο λήμμα Γλυκύς Λιμήν.

ΣΤΡΟΒΙΛΙ: Βρίσκεται σε κωνικό λόφο βορειοδυτικά της Σαγιάδας, σε χερσόνησο, η οποία διαχωρίζεται από το απέναντι βουνό με έναν αυχένα, απ' όπου περνάει ο δημόσιος δρόμος. Συγκεκριμένα, πρόκειται για την βορειοδυτικότερη λωρίδα του ελληνικού εδάφους. Ο λόφος βρέχεται στο μεγαλύτερο τμήμα του, από τη θάλασσα, ενώ το έδαφος είναι αρκετά επικλινές και πετρώδες και μόνο στην κορυφή του διακρίνονται ίχνη οχύρωσης[1028]. Εδώ θα μπορούσε να φτιαχτεί ο γουλάς της οχύρωσης, καθώς είναι το μοναδικό επίπεδο σημείο στο λόφο.[1029]. Ο Αραβαντινός αναφέρει, ότι πρόκειται για πόλη του δεσποτάτου της Ηπείρου[1030]. Ωστόσο, το

[1025] Στο ίδιο, σ. 204

[1026] Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata III*, σ. 127: «*Ἔτι καὶ ἐν τῷ θέματι τῆς Βαγενετίας χωρίον τήν Σελιανήν*».

[1027] Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 313, βλ. και Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 257. Για την ονομασία, βλ. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 50, όπου Σέλλιανη < *Seljani.*

[1028] Η βλάστηση είναι αρκετά πυκνή και ως εκ τούτου δεν υπήρξε δυνατότητα, κατά την επιτόπια έρευνα στην περιοχή, ανάβασης στην κορυφή του λόφου. Αποσπασματικά διακρίνονται κάποια ίχνη τοιχοποιίας στην πλευρά, όπου και ο αυχένας.

[1029] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 265

[1030] Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 79

κάστρο του Στροβιλίου είχε χτιστεί στα 1443[1031] και έκτοτε χρησιμοποιήθηκε ως βάση, αρκετές φορές (1463, 1473, 1506 κ.λπ.[1032]), αφενός στο πλαίσιο της βενετικής αντιοθωμανικής πολιτικής[1033] και αφετέρου λόγω του αυξανόμενου οθωμανικού κινδύνου[1034]. Αναφέρεται στα 1454, όταν ο βασιλιά της Νεάπολης, στην προσπάθειά του να έρθει σε επαφή με τον Σίμωνα Ζενεβίση, κύριο του Στροβιλίου, ζήτησε, μεταξύ των άλλων, την εγκατάσταση αραγωνικής φρουράς στο κάστρο[1035]. Η φρουρά εγκαταστάθηκε αλλά αποτελούσε πρόκληση για τους Βενετούς, που θεωρούσαν, ότι το Στροβίλι, όπως και οι υπόλοιπες περιοχές των ηπειρωτικών παραλίων, ανήκαν στη δική τους σφαίρα επιρροής[1036]. Στη συνέχεια, το Στροβίλι τίθεται υπό την βενετική κυριαρχία, ενώ εγκαθίσταται και βενετική φρουρά[1037]. Αργότερα, κάτω από άγνωστες συνθήκες, το Στροβίλι πέρασε σε οθωμανικό έλεγχο[1038].

Τα λείψανα που διασώζονται στο πλάτωμα που δημιουργείται στην κορυφή του λόφου είναι φτωχά. Διακρίνονται υπολείμματα τοιχοποιίας, τμήμα του κεντρικού πύργου, όχι όμως και δεξαμενή, γεγονός που το καθιστούσε ευάλωτο σε περίπτωση παρατεταμένης πολιορκίας[1039].

1031 Πιθανόν ανεγέρθηκε από τον Σίμωνα Ζενεβίση, ώστε να το χρησιμοποιήσει ως ορμητήριο για την ανάκτηση των πατρικών του κτήσεων. Για περισσότερα, βλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 63, 213-214, πρβλ. Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 212

1032 Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia*, σ. 225

1033 Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 265

1034 Συγκέλλου, *Ο πόλεμος*, σ. 50

1035 Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο μεσαίωνα*, σ. 195

1036 Του ιδίου, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 228

1037 Στο ίδιο, σ. 230

1038 Στο ίδιο, σ. 232

1039 Στο ίδιο, σ. 63, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 265

ΣΥΒΟΤΑ: Βρίσκονται 11χλμ νότια της Ηγουμενίτσας. Ο όρμος σήμερα (και πιθανόν και στην περίοδο που μελετάμε) είναι αρκετά κλειστός, καθόσον μάλιστα περιορίζεται το άνοιγμά του από το μικρό νησί του αγίου Νικολάου, που υπάρχει μπροστά από το σημερινό λιμάνι. Το γεγονός αυτό το έκανε ιδανικό λιμάνι και εύκολο αγκυροβόλιο για τα πλοία. Το ίδιο ακριβώς γινόταν και στην Πάργα, ενώ το μέγεθος του όρμου αποτελούσε και τη διαφορά με το λιμάνι της Ηγουμενίτσας, της οποίας ο όρμος ήταν αρκετά ανοιχτός. Στις πηγές μνημονεύονται ως *νήσοι* και *νησίδια* της Θεσπρωτίας[1040]. Μνημονεύονται ως νησιά ήδη από τον Θουκυδίδη, κατά την επίθεση των Κορινθίων εναντίον της Κέρκυρας[1041]. Ο Στέφανος Βυζάντιος μνημονεύει επίσης τα Σύβοτα ως νησί και λιμάνι[1042]. Τα Σύβοτα μνημονεύονται και από τον ιστορικό Προκόπιο, στα σχετικά, με την επιδρομή των Γότθων, γεγονότα και τη μετάβασή τους από την Κέρκυρα, στα ηπειρωτικά παράλια[1043]. Ο Αραβαντινός αναφέρει, ότι μετά την επιδρομή των Γότθων στα 551

[1040] Βλ. Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Σύβοτα*, σ. 262

[1041] Thucydides, *Historiae*, 1.46.5.1-1.47.1.4: «*οἱ μὲν οὖν Κορίνθιοι τῆς ἠπείρου ἐνταῦθα ὁρμίζονταί τε καὶ στρατόπεδον ἐποιήσαντο. οἱ δὲ Κερκυραῖοι ὡς ἤσθοντο αὐτοὺς προσπλέοντας, πληρώσαντες δέκα καὶ ἑκατὸν ναῦς, ὧν ἦρχε Μικιάδης καὶ Αἰσιμίδης καὶ Εὐρύβατος, ἐστρατοπεδεύσαντο ἐν μιᾷ τῶν νήσων αἳ καλοῦνται Σύβοτα·*»

[1042] Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Σύβοτα*, σ. 262: «*νῆσος πρὸς τῷ Ἀμβρακικῷ κόλπῳ καὶ λιμὴν*», Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 267

[1043] Procopius, *De bellis*, 8.22.30.1-8.22.32.6: «*Ἐπειδὴ ἐς τὴν Κέρκυραν οὗτος ὁ Γότθων στόλος ἀφίκετο, αὐτήν τε ἦγον καὶ ἔφερον ἐξ ἐπιδρομῆς καὶ ὅσαι ἄλλαι αὐτῇ νῆσοι ἐπίκεινται, αἳ Συβόται καλοῦνται· διαβάντες δὲ καὶ εἰς τὴν ἤπειρον ἐξαπιναίως ἅπαντα ἐληΐζοντο τὰ ἀμφὶ Δωδώνην χωρία καὶ διαφερόντως Νικόπολίν τε καὶ Ἀγχίαλον, οὗ δὴ Ἀγχίσην, τὸν Αἰνείου πατέρα, ἐξ Ἰλίου ἁλούσης ξὺν τῷ παιδὶ πλέοντά φασιν οἱ ἐπιχώριοι ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθῆναι καὶ τὴν ἐπωνυμίαν τῷ χωρίῳ δοῦναι. Περιιόντες δὲ τὴν παραλίαν ὅλην καὶ ναυσὶ Ῥωμαίων ἐντυχόντες πολλαῖς αὐτοῖς φορτίοις ἁπάσας εἷλον. Ἐν ταῖς εἶναι ξυνέβη καὶ τῶν νηῶν τινας, αἳ τῇ Ναρσοῦ στρατιᾷ ἐκ τῆς Ἑλλάδος τὰ ἐπιτήδεια ἔφερον. Ταῦτα μὲν οὖν τῇδε ξυνηνέχθη γενέσθαι.*»

μ.Χ., η πόλη ερημώθηκε[1044]. Ο Δ. Σαμσάρης τοποθετεί τα Σύβοτα στην Ηγουμενίτσα[1045]. Επίσης η Β. Παπαδοπούλου ταυτίζει τα Σύβοτα, με τις αρχαιότητες που βρέθηκαν στο σημερινό Λαδοχώρι και στην περιοχή του Ξενία της Ηγουμενίτσας[1046]. Σε ελληνικό Πορτολάνο συναντώνται και ως *Tzibita:* «*καὶ ἀποκεῖ μίλια ι΄ εὑρίσκεις δύο νησία καὶ λέγουν τὰ Τζίβιτα*»[1047]. Τα Σύβοτα φαίνεται πως το μεσαίωνα ήταν από τα πιο σημαντικά λιμάνια της Θεσπρωτίας.

ΣΩΡΕΙΑ: Βρίσκεται πιθανόν νοτιοανατολικά του Γλυκέως, στο μικρό λόφο Ζαβρουχάκι, όπου σώζονται διάσπαρτα ερείπια και, όπου κατά την παράδοση, ο άγιος Δονάτος σκότωσε τον δράκοντα[1048]. Βλ. επίσης παραπάνω, στο λήμμα Ομφάλιον.

Τορύνη: Βλ. παραπάνω, στο λήμμα Πάργα.

Τορώνη: Ταυτίζεται με την αρχαία κερκυραϊκή Περαία[1049]. Πρόκειται για τη σημερινή χερσόνησο της Λυγιάς[1050]. Η θέση βρίσκεται κοντά στην παράκτια ρωμαϊκή οδό, που οδηγούσε στην πρωτεύουσα της παλαιάς Ηπείρου, Νικόπολη. Σημειωτέον, ότι δεν πρέπει να συγχέονται η Τορώνη, που βρίσκεται στον Τορωναϊκό κόλπο, σύμφωνα με τον Πτολεμαίο[1051], μεταξύ των εκβολών του

[1044] Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α΄*, σ. 40

[1045] Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 94

[1046] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 91, 154

[1047] Delatte, *Les portulans Grecs*, 36.17 κ.ε.. Επίσης, στο ίδιο, 204.17 κ.ε., 207.5 κ.ε.: «*καὶ ἀνάμεσα Τὰρκούδα ὑπηγαίνονταις πρὸς τὸ Μεγάλο Νησὶ ζερβὰ εἰς τὸ νησὶ τῆς Λευκάδας ἔναι ἕνα πόρτο καὶ λέγουν τὸ Σύβοτα*».

[1048] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 168, Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*, σ. 141

[1049] Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 157

[1050] Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 147

[1051] Ptolemaeus, *Geographia*, 3.12.10.4

Καλαμά και των Συβότων, με την Τορύνη[1052], που τοποθετείται μεταξύ Πάργας και αγίας Κυριακής[1053].

ΦΑΝΑΡΙ: Η αρχαία Πανδοσία, τα ερείπια της οποίας σώζονται πιθανόν στο σημερινό Καστρί, φαίνεται, ότι επέζησε ως το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας[1054]. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη ρωμαϊκή φάση, που διασώζεται στο κάστρο της αλλά και από την μνεία της στον γεωγράφο Στράβωνα, ο οποίος περιλαμβάνει το όνομα, ανάμεσα στα «σαράντα έθνη» των Ηπειρωτών[1055].

Το Καστρί Φαναρίου ταυτίζεται, σύμφωνα με τον Leake, με τον αρχαίο Γλυκύ λιμένα, άποψη την οποία αποδεχόμαστε[1056]. Οργανώθηκε στο χώρο παλαιότερης εγκατάστασης των Ηλείων, δίπλα στον κάτω ρου του Αχέροντα ποταμού και περιέβαλε, εντός του τειχισμένου οικισμού, μια ακρόπολη, δημόσιο χώρο και κατοικίες[1057]. Ο λόφος στον οποίο είχε ανεγερθεί η οχύρωση, έκτασης 13 εκταρίων, σύμφωνα με τον Σαμσάρη[1058], προστατευόταν από την Αχερουσία λίμνη από την μια, ενώ από την άλλη περιβαλλόταν από

1052 Plutarchus, *Antonius*, 62.3

1053 Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 147

1054 Ο Δάκαρης το ταύτισε με την Ηλειακή αποικία της Πανδοσίας. Βλ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία Β'*, σ. 76, Ρήγινος – Λαζάρη, *Ελαία Θεσπρωτίας*, σ. 23. Ο Φώτιος υποστηρίζει, ότι πρόκειται για πόλη της Κασωπίας (Κασσωπαία). Βλ. Photius Lexicographus, *Lexikon*, σ. 377, Hesychius Lexicographus, *Lexikon*, σ. 332

1055 Strabo, *Geographica*, 7.7.5.39

1056 Leake, *Travels*, σ. 51. Για περισσότερα, βλ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 187, Comnena Anna, *Alexiad*, 4.3.3-4.4.4, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158-159, Πλουμίδης, *Η επικοινωνία Ιονίου και Ηπείρου με τη Δύση*, σ. 491, 493, Παπαδοπούλου, *Παλαιοχριστιανική Ήπειρος*, σ. 111. Βλ. και Κωνσταντακοπούλου, *Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου*, σ. 196, υποσημ. 4, όπου «*....διαμένει τό ὄνομα ὅν Γλυκέως εἰς ἐν τῶν τοῦ Φαναρίου χωρίων, ὁπου..... ὁ ποταμός ὑπήρχε πλεύσιμος μέχρι ταύτης τῆς θέσεως*», Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 158, Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες*, σ. 155

1057 Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*, σ. 102

1058 Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 107

πολυγωνικό τείχος[1059]. Η επιβίωση του οικισμού οφειλόταν στη στρατηγική του θέση, αφού βρισκόταν σε ζωτικής σημασίας σημείο, που ήλεγχε την διάβαση του ποταμού Αχέροντα, ο οποίος ήταν πλωτός[1060]. Βλέποντας κανείς, ακόμη και σήμερα, τη ροή του ποταμού, αμέσως ανατολικά του Γλυκέως, διαπιστώνει τη μεγάλη ποσότητα του νερού που ρέει από το φαράγγι και το σημαντικό βάθος της κοίτης. Οι πηγές που πλουτίζουν τα νερά του ποταμού είναι πάρα πολλές. Έτσι καταλαβαίνει κανείς, γιατί ο ποταμός, μολονότι δεν έχει μεγάλο μήκος, ήταν πλωτός. Η ευρύτερη περιοχή του Καστριού παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αφού συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες για τη μεταφορά της πόλης της Εύροιας εκεί, από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, όπως είδαμε παραπάνω. Ο Ιουστινιανός ανήγειρε οχύρωση, όχι μόνο για να μεταφερθούν οι κάτοικοι της Παλαιάς Εύροιας, επειδή κινδύνευαν από τις πλημμύρες τους ποταμού Κωκυτού, αλλά και για να καταφεύγουν εκεί σε καιρό εχθρικών επιδρομών. Αργότερα (604 μ.Χ.) οι κάτοικοι της Νέας Εύροιας την εγκαταλείπουν, εξαιτίας των σλαβικών επιδρομών και καταφεύγουν στην Κέρκυρα, παίρνοντας μαζί τους το σκήνωμα του αγίου Δονάτου[1061].

[1059] Hammond, *Epirus*, σ. 64-65, 67-69, 672-673, Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 107, Philippson – Kirsten, *Die Griechischen Lanschaften II*, σ. 104, 106, 108. Πρβλ. Stephan von Byzanz, *Ethnika*, *Πανδοσία*, σ. 499

[1060] Ο Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου Α'*, σ. 21, αναφέρει, ότι «*...κατὰ τὴν ἑλληνικὴν καὶ βυζαντινὴν ἐποχήν, ἀνέπλεον ἱκανοῦ μεγέθους πλοῖα μέχρι τῆς κώμης Γλυκὺ*». Βλ. και Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου*, σ. 108, Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 173

[1061] Μουσελίμης, *Αρχαιότητες Θεσπρωτίας*, σ. 154-155, Leake, *Travels*, σ. 6, Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*, σ. 25-26. Περισσότερα, βλ. στο παρόν, Κεφάλαιο Έκτο

Ο λόφος, αρκετά απότομος, όχι όμως και απρόσιτος, όπως μπορεί να δει κανείς ακόμη και σήμερα, είναι το μόνο ύψωμα μέσα στην πεδινή περιοχή, στην οποία υπήρχε η Αχερουσία λίμνη. Διασώζονται επιτόπου σε πολλά σημεία υπολείμματα αρχαίων τειχών κατασκευασμένα από μεγάλους λίθους. Στην κορυφή, γύρω από το εκκλησάκι του Ιωάννη του Προδρόμου (εικ. 137), διακρίνονται τα τείχη της μεσαιωνικής, πιθανότατα, ακρόπολης (εικ. 134, 135). Στη νότια πλευρά της, όπως ανερχόμαστε επί του αρχαίου τείχους της ακρόπολης, έχει ανεγερθεί νεότερο τείχος πλάτους ~2μ., κατασκευασμένο με συνδετικό κονίαμα και διάσπαρτα κεραμίδια. Το τείχος κατευθύνεται βορειοδυτικά από το σημείο εισόδου στην ακρόπολη, σώζεται σε αρκετά μεγάλο ύψος, 4 περίπου μέτρων, και περιλαμβάνει αρκετούς πύργους, σύμφωνα με τον Hammond[1062], (εικ. 133). Ωστόσο, από την επιτόπια έρευνα στο λόφο του Καστρίου, διαπιστώσαμε την ύπαρξη δύο πύργων, οι οποίοι σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση. Από την είσοδο του πρώτου πύργου, η οποία είναι κατασκευασμένη με λαξευμένους λίθους, οδηγείται κανείς στο εσωτερικό του, ο οποίος διασώζεται, ακόμη και σήμερα, σε αρκετά καλή κατάσταση. Σε μικρή απόσταση, βορειοδυτικά, βρίσκεται ο δεύτερος πύργος, στη βάση του οποίου διακρίνονται, μεγάλων διαστάσεων λίθοι, τοποθετημένοι επάλληλα, χωρίς συνδετικό υλικό. Το σωζόμενο σήμερα τμήμα του τείχους, μήκους 100 περίπου μέτρων, φαίνεται, ότι επεκτείνεται, τουλάχιστον στην ανατολική πλευρά, αν κρίνει κανείς από τους πεσμένους αργούς λίθους (εικ. 132). Δεν μπορέσαμε να διαπιστώσουμε, αν υπήρχε νεότερο τείχος, αν δηλαδή είχε χτιστεί και είχε πέσει ή, αν η διαμόρφωση του εδάφους και η κατάσταση του

[1062] Hammond, *Epirus*, σ.67

αρχαίου τείχους, το καθιστούσαν περιττό. Λόγω της μεγάλης βλάστησης δεν μπορέσαμε να ακολουθήσουμε τη συνέχεια του τείχους. Από τα εκτεταμένα όμως κατάλοιπα, διαπιστώσαμε, ότι η αρχαία πόλη που είχε ανεγερθεί (η Πανδοσία, σύμφωνα με τον Δάκαρη) είχε ένα πολύ ισχυρό τείχος. Επιπρόσθετα, από την επιτόπια έρευνα, παρατηρεί κανείς, ότι το τείχος χωρίζει τον λόφο σε τρία διαζώματα και ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο αυτού (εικ. 136). Η οχύρωση στο σύνολό της αποδεικνύει, ότι πρόκειται για πολύ σημαντική θέση, τουλάχιστον πιο ενδιαφέρουσα, εν συγκρίσει με εκείνη του αγίου Δονάτου. Σήμερα είναι η πιο ευρεία και η πιο εύφορη περιοχή της Θεσπρωτίας· στην αρχαιότητα όμως η σημασία της πεδιάδας μειώνονταν από τη λίμνη, που πρέπει να κάλυπτε το μεγαλύτερο και ευφορότερο τμήμα της. Η σπουδαιότητα αυτή του χώρου ενισχύει την άποψη, ότι εδώ πρέπει να είχε χτιστεί η Νέα Εύροια. Εξ άλλου ήταν το μόνο σημείο που θα ήταν δυνατόν να διαλέξει ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, εκπληρώνοντας τις προϋποθέσεις, για μια ισχυρή πόλη σε ασφαλές σημείο, λόγω των υδάτων της λίμνης.

Το Καστρί Φαναρίου μνημονεύεται, όπως είδαμε, σε δυτικές πηγές ως *Vilichi*. Μετά την υπαγωγή της Κέρκυρας, του Βουθρωτού και της Σαγιάδας στους Βενετούς, στα τέλη του 14ου αιώνα, ο *Marino de la Rosea*[1063], βενετός κάτοικος της Κέρκυρας, αγόρασε το *Vilichi* από τον εκεί τοπάρχη έναντι 100 δουκάτων. Έτσι οι Βενετοί δημιούργησαν σε σύντομο χρονικό διάστημα ένα δίκτυο στα ηπειρωτικά παράλια, προκειμένου να ενισχύσουν την ασφάλεια της Κέρκυρας[1064]. Στα τέλη επίσης του 14ου αιώνα, ο Νίκας Βογκόης

[1063] Ήταν αυτός, ο οποίος διορίστηκε πρώτος *castellanus castri Fanari* ή *Vilichi*. Βλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 281

[1064] Στο ίδιο, σ. 167, Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia*, σ. 1410

αναφέρεται ως «*πρώην κύριος Πάργας και Φαναρίου*» και «*αποστάτης της Βενετίας*», συγχρωτιζόμενος με τους Τούρκους[1065].

Μια ακόμη πληροφορία που βοηθά στην ταύτιση του Φαναρίου με το *Vilichi*, συναντάμε στα 1410, όταν μνημονεύεται ο «*Constancius de Franceschis*» ως ο κύριος της Καστελλανίας Φαναρίου ή Velechi (Vilichi). Στους 15ο και 16ο αιώνες τονίζεται η σημασία του Φαναρίου για την προμήθεια σιτηρών προς την Κέρκυρα. Στα 1479 καταλαμβάνεται από τους Τούρκους. Τέλος, η απόσταση από την Πάργα υπολογίζεται, όπως είδαμε, σε 6 μίλια, σύμφωνα με ελληνικό Πορτολάνο του 15ου αιώνα[1066].

Η ονομασία *Vilichi*, που πιθανότατα παρουσιάζει σημασιολογική συγγένεια με το Γλυκύ, αποτελεί ίσως ένα επιπλέον επιχείρημα για την ταύτιση του Γλυκέως με το Καστρί του Φαναρίου[1067].

Εκτός από τη Σαγιάδα, που είδαμε παραπάνω, και εδώ υπήρχε συστηματική ιχθυοκαλλιέργεια, την επικαρπία της οποίας, με απόφαση της Γερουσίας, θα είχε ο καστελάνος της[1068]. Ο οικισμός βρίσκεται πιθανόν πάνω στο λόφο με την σημερινή ονομασία Παλαιόκαστρο[1069]. Τα λείψανα του οικισμού καλύπτουν μια επιφάνεια 20 έως 25 στρέμματα, καθώς επίσης διατηρείται και αρχαίο τείχος[1070]. Στα 1479 καταλαμβάνεται από τους Τούρκους[1071].

[1065] Βλ. Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 175, υποσημ. 283, Του ιδίου, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο μεσαίωνα*, σ. 154, υποσημ. 62

[1066] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 232-233

[1067] Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 275-276

[1068] Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*, σ. 426

[1069] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 276

[1070] Για τα λείψανα, βλ. Hammond, *Epirus*, σ. 67-68, Δάκαρης, *Θεσπρωτία*, σ. 200-201, Του ιδίου, *Cassopaia and the Elean Colonies*, σ. 81, 156-157, Τριανταφυλλόπουλος, *Ένα πρόβλημα ιστορικής γεωγραφίας της μεσαιωνικής Ηπείρου*, σ. 324

[1071] Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 233

Τέλος, αναφορά στο Φανάρι γίνεται και σε ελληνικό Πορτολάνο του 15ου αιώνα, όπου, αναφέρεται: «*Τὸ Φανάρι ἔχει καλὸ σημάδι*»[1072] και επίσης: «*Τὸ Φανάρι· ἔναι ἡ μποῦκα τοῦ στενὴ καὶ ἀνοίγει εἰς τὸν πουνέντη εἰς τὸν γαρμπῆ καὶ ὅνταν ἐμπαίνης μέσα, κράτει δεξιὰ*»[1073].

Φανοτή: Βλ. παραπάνω, στο λήμμα Ντόλιανη – Γεροπλάτανος.

<u>ΦΩΤΙΚΗ</u>: Η σπουδαιότερη πόλη της Θεσπρωτίας από την ίδρυσή της ως τον 10ο, ίσως, αιώνα. Το κάστρο που έχτισε ο Ιουστινιανός κοντά της (άγιος Δονάτος) αποτελούσε τη συνέχεια, ως πόλη κυρίως της ύστερης βυζαντινής περιόδου, που ακολουθήθηκε από την Παραμυθιά. Για τη θέση του κεντρικού οικισμού, την ιστορία του, την επισκοπή και τη μετάβαση, οικιστικά, στο γειτονικό κάστρο της Παραμυθιάς και εκκλησιαστικά στη Βελά, βλ. στο παρόν, Κεφάλαιο Τέταρτο, I & III και Κεφάλαιο Όγδοο, I.

Χρυσαυγή: Βλ. παραπάνω, στο λήμμα Ελαία.

[1072] Delatte, *Les portulans Grecs*, 53.7

[1073] Delatte, *Les portulans Grecs*, 204.25 κ.ε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα όρια της περιοχής Φωτικής – αγίου Δονάτου – Παραμυθιάς συμπίπτουν περίπου με τα όρια του σημερινού νομού Θεσπρωτίας. Λείπουν οι πηγές που θα μας επέτρεπαν να ορίσουμε τα όρια της περιοχής με βεβαιότητα και πρέπει να φθάσουμε ως το τέλος της μεσαιωνικής περιόδου, οπότε διαπιστώνουμε διμερή χωρισμό της θεσπρωτικής γης επί Καρόλου Τόκκου (άγιος Δονάτος – Μαζαρακαίοι Αλβανοί) χωρίς να περιλαμβάνονται ίσως μερικά εδάφη στο νότο και στην παραλία και τριμερή χωρισμό, όταν το 1430 η περιοχή κατελήφθη από τους Τούρκους (άγιος Δονάτος – Φιλιάτες – Μαργαρίτι). Πρόκειται για περιοχή με μικρούς συνήθως οικισμούς, με εξαίρεση τη ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής, τουλάχιστον τους πρώτους αιώνες της ζωής της, και για πληθυσμό που ζούσε κυρίως από τη γεωργία και κτηνοτροφία. Η ευφορία της περιοχής και τα λιβάδια, όπως και η στρατηγική θέση της μετέπειτα Παραμυθιάς ήλκυσαν τους Ρωμαίους να ιδρύσουν τη Φωτική, μια πόλη της οποίας η θέση είναι πια βέβαιη, κυρίως ύστερα από την εύρεση επιγραφών. Η καίρια θέση της επί της οδού, που από το βορρά οδηγούσε στη Νικόπολη, είναι επίσης βέβαιη. Η Θεσπρωτία κάλυπτε από τον 8ο μ.Χ. αιώνα το νοτιότερο και μεγαλύτερο τμήμα της Βαγενιτίας, διοικητική περιφέρεια, της οποίας το όνομα διατηρήθηκε ως το τέλος του μεσαίωνα.

Οι δρόμοι που περνούν από την περιοχή, κάθετα και οριζόντια, αποδεικνύονται μεγάλης σημασίας, γιατί αποτελούν προεκτάσεις της Εγνατίας. Το οδικό δίκτυο μελετάται σε συνάρτηση με τις οχυρώσεις που ανεγείρονται κατά μήκος του. Έτσι, μπορεί να διαπιστώσει κανείς τους λόγους που οδήγησαν στην ανέγερση μιας οχύρωσης πάνω σε μια συγκεκριμένη οδική αρτηρία, ιδιαίτερα κατά

τη ρωμαϊκή περίοδο, που δημιουργούνται οι μεγάλες οδοί επικοινωνίας, στα πλαίσια επέκτασης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας προς την ανατολή. Τμήματα της Εγνατίας Οδού που εντάσσονται στα γεωγραφικά όρια της υπό μελέτη περιοχής, παρουσιάζουν ιδιαιτερότητα, εξαιτίας του πλήθους των επιμέρους οδών και δρόμων που περνούν μέσα από κοίτες ποταμών και στενά, σ' ένα κατακερματισμένο χώρο, που φράσσεται από βουνά.

Όπως και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας προς το τέλος της ύστερης αρχαιότητας, τα χαρακτηριστικά των ρωμαϊκών πόλεων άρχισαν σταδιακά να εκλείπουν και τούτες να χάνουν την προηγούμενη αίγλη και μνημειακότητά τους. Αποκτούν έτσι τα χαρακτηριστικά των ισχυρών αμυντικά πόλεων, προκειμένου να προστατευθούν από τα κύματα των βαρβαρικών επιδρομών που ταλανίζουν την αυτοκρατορία, ανεγείροντας τείχη. Αυτή η κατάσταση αρχίζει από τα χρόνια του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (6ος αιώνας) και κυρίως στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα, οπότε παρατηρείται και στη Θεσπρωτία αλλαγή στη μορφή των πόλεων των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Οι νέες πόλεις ανηγέρθηκαν στα πλαίσια ενός ευρύτερου σχεδίου κρατικής προστασίας του ντόπιου πληθυσμού, απέναντι στις βαρβαρικές επιδρομές. Στα πλαίσια αυτού του σχεδίου, εντάσσεται και η ανέγερση του κάστρου του αγίου Δονάτου, που θα εξυπηρετούσε την ανάγκη προστασίας των κατοίκων της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής, οπωσδήποτε περιοδικά, όταν υπήρχε ανάγκη από την εμφάνιση εχθρού. Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι δεν ήταν η πρώτη φορά που είχε χτιστεί φρούριο στην παραπάνω περιοχή, για την προστασία των κατοίκων. Το ελληνιστικό κάστρο που προηγήθηκε εκείνου του Ιουστινιανού στο ίδιο ύψωμα φαίνεται πως απέβλεπε στην προστασία του μικρού αρχαίου οικισμού της Παραμυθιάς αλλά

και των άλλων γύρω οικισμών. Λειτουργούσε δηλαδή από παλιά ως ακρόπολη.

Η πόλη της Φωτικής επιβίωσε ολόκληρη την πρωτοβυζαντινή εποχή ως επισκοπή, οι ειδήσεις όμως που έχουμε γι' αυτή είναι λίγες και μερικές φορές αμφίβολες. Πάντως, τα μνημεία της καλύπτουν όλες τις περιόδους και πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, ότι ο οικισμός επιβίωσε και πέραν της σκοτεινής περιόδου του 7ου και 8ου αιώνα, όπως δείχνει και το όνομα της επισκοπής που εξακολούθησε να μνημονεύεται. Μάλιστα είναι πιθανό η Φωτική, από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα, να ήταν σημαντικό κέντρο της Ηπείρου, γιατί υπάρχουν ενδείξεις, ότι το όνομά της επεκτάθηκε σ' όλη την Ήπειρο. Ύστερα από τον 9ο αιώνα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, ότι η Φωτική συρρικνώθηκε, αφού στη μέση βυζαντινή περίοδο μνημονεύεται ως επισκοπή μαζί με τη Βελά. Το πιθανότερο είναι τον 7ο και 8ο αιώνα ο πληθυσμός της Φωτικής να ζούσε κυρίως στο κάστρο του αγίου Δονάτου, ενώ κατά τον 9ο αιώνα ο πληθυσμός πρέπει να κατέβηκε σταδιακά στην πεδιάδα. Από τότε, ως τα τέλη του 13ου αιώνα, που ξαναβρίσκουμε το κάστρο του αγίου Δονάτου, ως πόλη, η Φωτική παρήκμασε. Πάντως, ο άγιος Δονάτος ήταν, στην ύστερη βυζαντινή εποχή, ακμαία πόλη, αν και όχι πολύ μεγάλη (δεν μνημονεύεται με το όνομά του, επισκοπή), κέντρο της Θεσπρωτίας, ωσότου στο τέλος της μεσαιωνικής περιόδου εμφανιστεί και η Παραμυθιά ασφαλώς ως κάτω πόλη του κάστρου άγιος Δονάτος.

Το κάστρο που έχτισε ο Ιουστινιανός στο ύψωμα δίπλα στη Φωτική αποτελεί το ένα από τα δύο κάστρα του αγίου Δονάτου που μνημονεύει ο Προκόπιος. Αναζητώντας το δεύτερο κάστρο του αγίου Δονάτου, οδηγούμαστε εκτός Θεσπρωτίας, στην περιοχή Ιουστινιανούπολης – Αδριανούπολης, καθώς εδώ, πιστεύουμε, ότι τοποθετείται το κάστρο αυτό, σύμφωνα με την αναφορά του

Προκοπίου, ο οποίος το συνδέει με την Ιουστινιανούπολη. Έτσι, η ακρόπολη της *Nepravishta, Bregu i Melanit*, κοντά στην Αδριανούπολη – Ιουστινιανούπολη συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες για την τοποθεσία του αγίου Δονάτου, καθώς εδώ εντοπίζονται τμήματα Ιουστινιάνειου τείχους. Συνεπώς, πρέπει ίσως να αναθεωρηθούν προγενέστερες απόψεις που το τοποθετούν στην ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας (Ζερβοχώρι). Την υπόθεση αυτή αποκλείουν τόσο οι τοπογραφικές πληροφορίες όσο και η αναφορά της Ιουστινιανούπολης από τον Προκόπιο.

Το πότε υποβαθμίστηκε η Φωτική, την οποία διαδέχθηκε εκκλησιαστικά η Βελά, είναι ιστορικώς άγνωστο. Δεν μαρτυρούνται πουθενά τα χρονικά όρια της επισκοπής Φωτικής και το χρονικό σημείο που την διαδέχεται και πραγματοποιείται η συγχώνευσή της με την επισκοπή Βελάς και συνεπώς, μόνο πιθανές και όχι βέβαιες χρονικές τοποθετήσεις μπορούν να γίνουν. Η χρονική τοποθέτηση που προτάθηκε, γύρω στις αρχές του 10ου αιώνα, οπότε χρονολογείται η *Notitia* 7, αποτελεί πιστεύουμε το πιο κοντινό χρονικό σημείο, κατά το οποίο πραγματοποιήθηκε η συγχώνευση των δύο επισκοπών. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη, ότι στη *Notitia* αυτή η επισκοπή ονομάζεται (όπως και στη *Notitia* 13 του 12ου αιώνα) «*Φωτικῆς ἤτοι Βελλᾶς*», συμπεραίνουμε, ότι η Βελά ήταν ηδη σημαντικότερο κέντρο από τη Φωτική. Πιθανότατα η Φωτική παρήκμασε αποτελώντας έναν μικρό οικισμό από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα. Ίσως οι λόγοι της συρρίκνωσής της ήταν ανάλογοι με εκείνους που έφεραν την εξαφάνιση της Νικόπολης, η οποία, σημειωτέον, δεν διέθετε απόκρημνο φρούριο, ώστε να διατηρηθεί τουλάχιστον ένα μέρος των κατοίκων της. Μπορεί να συρρικνώθηκε λόγω βαρβαρικών επιδρομών αλλά και λόγω λοιμών, όπως της ελονοσίας, που βρισκόταν σε έξαρση στην περιοχή. Συνεπώς, οι

κάτοικοι άρχισαν σταδιακά να μεταναστεύουν στο κάστρο του αγίου Δονάτου της Παραμυθιάς (και όχι να καταφεύγουν περιοδικά σ' αυτό, όπως γινόταν την πρωτοβυζαντινή περίοδο), κάτι που πρέπει να ολοκληρώθηκε τον 13ο αιώνα με τις επιδρομές αλβανικών φύλων.

Οι διάφορες φάσεις που προτείνονται για τη μετάβαση από το οικιστικό κέντρο της Φωτικής, στο κάστρο του αγίου Δονάτου και στη συνέχεια από το κάστρο στους πρόποδες και στην πεδιάδα της Παραμυθιάς, ουσιαστικά οριοθετούν διαφορετικές χρονικές περιόδους, από τους πρώτους αιώνες της ίδρυσής της μέχρι και τον 15ο αιώνα, μιας εκτεταμένης χρονικής περιόδου 15 περίπου αιώνων. Οι φάσεις αυτές συνοπτικά είναι: α). Στην αρχαία εποχή το ελληνιστικό κάστρο επί του υψώματος, γνωστού αργότερα ως αγίου Δονάτου, αποτελούσε μάλλον την ακρόπολη του μικρού αρχαίου οικισμού της Παραμυθιάς. β). Κατά τη ρωμαϊκή εποχή, όταν ιδρύθηκε η Φωτική, η Pax Romana έκανε περιττή την οχύρωση του υψώματος, και το κάστρο φαίνεται πως ερειπώθηκε. γ). Η πύκνωση των βαρβαρικών επιδρομών συνέβαλαν, ώστε ο Ιουστινιανός να ανακατασκευάσει το κάστρο επί των παλαιότερων ελληνιστικών ερειπίων, όπου και θα κατέφευγαν οι κάτοικοι της Φωτικής, σε περίπτωση ανάγκης. δ). Στους σκοτεινούς αιώνες που ακολούθησαν φαίνεται πως το κάστρο του αγίου Δονάτου θα αποτέλεσε ένα από τα καταφύγια του ηπειρωτικού πληθυσμού. Δεν υπάρχουν πληροφορίες και μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις, από μεταγενέστερες πηγές, αν βέβαια τα τοπωνύμια Φωκική και Φωτική συνέπιπταν. ε). Από το τέλος του 9ου ή τις αρχές του 10ου αιώνα και ύστερα η Φωτική οπωσδήποτε συρρικνώνεται. Η συγχώνευσή της με την επισκοπή Βελάς, μέσω της οποίας γίνεται φανερό, ότι η δεύτερη ήταν σπουδαιότερη και όπου μεταφέρθηκε η έδρα της επισκοπής, το αποδεικνύει, ως ότου τον 13ο αιώνα, η Βελά, ακμαία πια πόλη, την

αντικατέστησε τελείως. στ). Προς το τέλος του ίδιου αιώνα διαπιστώνουμε αναζωογόνηση του κάστρου του αγίου Δονάτου, που αποτέλεσε μόνο του πια, χωρίς μνεία ονόματος κάτω οικισμού (μπορεί να υπήρχε και να μην ήταν σημαντικός), μια από τις αρκετά σημαντικές πόλεις της Ηπείρου, κέντρο της Θεσπρωτίας. Όπως και σε πολλές άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι εχθρικές επιδρομές, ήταν η αιτία καταφυγής πολλών κατοίκων στο κάστρο. Εδώ οι αλβανικές επιδρομές του 14ου αιώνα ήταν συχνές. ζ). Στο τέλος της μεσαιωνικής περιόδου, παρουσιάζεται και η Παραμυθιά, ως ο κάτω οικισμός του αγίου Δονάτου. Πιο κοντά στο κάστρο απ' ότι η Φωτική, η Παραμυθιά θα αποτελεί στο εξής (όπως και κατά μεγάλο μέρος της τουρκοκρατίας) έναν δίδυμο οικισμό με τον άγιο Δονάτο.

Το κάστρο του αγίου Δονάτου Παραμυθιάς, ήταν πράγματι πολύ ισχυρό· διέθετε όλα εκείνα τα στοιχεία που θα παρείχαν στον πληθυσμό, την απαραίτητη ασφάλεια και τη δυνατότητα να αντέξουν σε μια περίοδο μακράς πολιορκίας. Τα υψηλά και δυνατά τείχη του, οι πολεμίστρες και οι ψηλοί πύργοι, η εποπτεία στον κάμπο της Παραμυθιάς και η ανέγερσή του πάνω σε φυσικές διαβάσεις και περάσματα, η φυσικά οχυρωμένη θέση και, το σημαντικότερο όλων, το δίκτυο παροχής νερού του κάστρου, αποτελούν τα βασικά εκείνα στοιχεία που διέπουν την οχυρωματική τεχνική. Από τη στιγμή της ίδρυσής του κατά την ελληνιστική εποχή, την ανακαίνιση και ταυτόχρονη αναβίωσή του στον 6ο αιώνα και την εποχή του Ιουστινιανού, με τη σταδιακή μεταφορά των κατοίκων της Φωτικής σε αυτό, τη συνεχή επιβίωση σε ολόκληρη τη Βυζαντινή εποχή, θα συνεχίσει να υφίσταται και κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, φτάνοντας ακόμη και στον 19ο αιώνα, όπως μαρτυρείται από τους διάφορους περιηγητές που κατά καιρούς το επισκέφτηκαν. Η παραπάνω οχύρωση μαζί με πολλές άλλες από τις

οχυρωμένες τοποθεσίες που βρίσκονται στον κάμπο της Παραμυθιάς, δημιουργούν οχυρωματικά σύνολα και δίκτυα, των οποίων η σπουδαιότητα αποδεικνύεται από την μακραίωνη και διαχρονική παρουσία τους σε όλες τις εποχές.

Η επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου με τις περιώνυμες επισκοπές της ήταν σε μεγάλο βαθμό οργανωμένη εκκλησιαστικά και με σπουδαίο έργο. Από την άλλη, η συμμετοχή των επισκόπων της σε τοπικές και Οικουμενικές Συνόδους, η ενεργή τους συμμετοχή σε διάφορα εκκλησιαστικά ζητήματα της εποχής και η ανέγερση και η επέκταση ναών, δείχνουν ιδιαίτερα δραστήριους ιεράρχες. Το γεγονός, ότι οι εκκλησιαστικοί εκπρόσωποι της Παλαιάς Ηπείρου, όχι μόνο δεν έμειναν μακριά από τις εκκλησιαστικές έριδες και τον θεολογικό διάλογο, αλλά συμμετείχαν ή έγραψαν οι ίδιοι επιστολές (όπως συνέβη με τον Δονάτο Ευροίας), αποδεικνύει την υψηλή τους μόρφωση, τα ιδανικά τους και τα στέρεα ηθικά τους πιστεύω.

Η εκκλησιαστική ιστορία της Θεσπρωτίας δεν είναι μόνο χρήσιμη για την ιστορία των επισκοπών της περιοχής αλλά προσφέρει σημαντικά και στην εν γένει ιστορία της περιοχής, λόγω έλλειψης άλλων πηγών. Είδαμε πως σημαντικά συμπεράσματα για την ύπαρξη και εξέλιξη της Φωτικής αντλούμε από τη μνεία της επισκοπής της στα διάφορα Τακτικά. Πολύ επίσης χρήσιμα είναι και τα σχετικά με την επισκοπή Ευροίας, πέρα βέβαια από τη μνεία της πόλης στις διάφορες πηγές. Η πόλη της Εύροιας, όπου έδρασε ο επίσκοπός της Δονάτος, πρέπει να βρισκόταν κοντά στο Γλυκύ, όπου και ο Δονάτος έχτισε τον *ευκτήριο οίκο*, όχι μακριά από την κώμη Ισωρία. Η τοπογραφία της περιοχής, τα αγιωνύμια – τοπωνύμια και οι παραδόσεις μας οδηγούν σ' αυτή την περιοχή που έχει πιστεύουμε περισσότερες πιθανότητες να ταυτιστεί με την Εύροια, απ' ό,τι η περιοχή στη Βρίνα Βουθρωτού.

Σχετικά με τη Νέα πόλη της Εύροιας που αναφέρεται, ότι φτιάχτηκε από τον Ιουστινιανό σε χερσόνησο λίμνης, η περιοχή Καστρί Φαναρίου, που έχει προταθεί ως η τοποθεσία, όπου μεταφέρθηκε η πόλη, αποτελεί πιστεύουμε τη θέση που συγκεντρώνει τις προϋποθέσεις που αφενός αναφέρονται από τον Προκόπιο και αφετέρου υποδεικνύονται από τον γεωγραφικό χώρο και την απόσταση από την παλαιά Εύροια. Δεν υπήρχε λόγος μεταφοράς της σε μια τόσο απομακρυσμένη από την Παλαιά Εύροια τοποθεσία, όπως είναι η Καστρίτσα, απέναντι από τη λίμνη των Ιωαννίνων ή το κάστρο της πόλης των Ιωαννίνων. Τέλος, η μνεία σε μεταγενέστερες πηγές του οικισμού Έμβριον – Εμβρία δείχνει, ότι η Νέα Εύροια άντεξε, τουλάχιστον ως όνομα, στις σλαβικές επιδρομές και επομένως πρέπει να δεχτούμε, ότι ή δεν κατεστράφη από τους επιδρομείς ή οι κάτοικοί της ξαναγύρισαν ύστερα από την καταφυγή τους στην Κέρκυρα. Αν ληφθεί υπόψη, ότι η Φωτική επέζησε των δύσκολων σκοτεινών αιώνων, πρέπει μάλλον να αναθεωρήσουμε, τουλάχιστον για τη Θεσπρωτία, την άποψη για ολοσχερή καταστροφή των πόλεων. Φαίνεται πως ο βασικός ιστός των πόλεων παρέμενε και οι μεταβολές που επήλθαν στην περιοχή δεν ήταν πολύ μεγάλες.

Το σύνθετο όνομα της επισκοπής Βουθρωτού – Γλυκέως, στα μεταγενέστερα χρόνια, δείχνει την παρακμή του πρώτου και την ανάδειξη του Γλυκέως, στη θέση της παλιάς Εύροιας. Βρισκόμαστε στην εποχή που η Βελά είχε αντικαταστήσει πλήρως τη Φωτική, η νέα οικιστική όμως κατάσταση, με την ανάδειξη της Παραμυθιάς δίπλα στη Φωτική, ως κύριου πια οικισμού της Θεσπρωτίας, θα εκφρασθεί με τη μεταφορά της έδρας της επισκοπής Βουθρωτού και Γλυκέως σ' αυτήν και στη συνέχεια με την οικειοποίηση πολλών ονομάτων του θεσπρωτικού χώρου.

Το γενικότερο συμπέρασμα της μελέτης μου είναι ότι όλες τις εποχές, από τη Ρωμαιοκρατία ως τον 15ο αιώνα, το κέντρο της Θεσπρωτίας βρισκόταν στην ίδια περίπου θέση, είτε αυτή λεγόταν Φωτική, είτε άγιος Δονάτος, είτε Παραμυθιά. Μόνο κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, υπήρχε και ένα ακόμη κέντρο, η Εύροια, και ίσως προς το τέλος της μεσαιωνικής περιόδου, το Γλυκύ (στη θέση της Εύροιας), μαζί με την Παραμυθιά, η οποία εξακολουθούσε να είναι πρωτεύων οικισμός και την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΣΟΔΟΥΛΟΣ Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

«Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ (ΦΩΤΙΚΗ – ΑΓΙΟΣ ΔΟΝΑΤΟΣ) ΣΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ»

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

ΠΗΓΕΣ

(Αφηγηματικές πηγές – έγγραφα – τύπος)

Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*	Δελημάρης Ι., *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου* (Πατέρες της Εκκλησίας και Εκκλησιασικοί Συγγραφείς της δυτικής Ελλάδος, 1), Ναύπακτος 2000
Καλονάρος, *Το Χρονικό του Μορέως*	Καλονάρος Π., *Το Χρονικό του Μορέως*, Αθήνα 1940
Μηναίον του Απριλίου	*Μηναίον του Απριλίου*, υπό Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού, Αθήνα 1975
Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής*	Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής των δώδεκα μηνών του ενιαυτού*, τ. 2, υπό Μαυρικίου, διακόνου της Μεγάλης Εκκλησίας, Αθήνα 1868
Παναγιωτίδης, *Νεόλογος Κωνσταντινουπόλεως*	Παναγιωτίδης Δ. Α., «Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις», τ. 2, αρ. 16 (1893), σ. 308-311, τ. 2, αρ. 26 (1893), σ. 504-505, τ. 3, αρ. 41 (1894), σ. 804-808, τ. 3, αρ. 17 (1894), σ. 335-336, τ. 3, αρ. 18 (1894), σ. 343-345
Acropolites, *Annales*	Acropolites Georgius, *Annales*, τ. 1, έκδ. Teubner B. G., Leipzig 1903, (Stuttgart 1978[1], έκδ. Wirth P.)
ACO	*Acta Conciliorum Oecumenicorum*, Concilium universale Ephesenum anno 431, τ. 1, έκδ. Schwartz, E., Berlin 1937-1939, Concilium Universale Chalcedonense anno 451, τ. 2, Rerum Chalcedonensium collectio Vaticana. Canones et Symbolum, έκδ. Schwartz E., Berlin – New York 2010 (1936[1])
ASO	*Acta Sanctorum Oecumenicorum*, έκδ. Carnandet Io., τ. 2 & 3, Paris 1867 – 1868
Apollodorus, *Bibliotheca*	Apollodorus, *Bibliotheca, Pediasimi libellus de duodecim Herculis laboribus*, έκδ. Clavier E., τ. I, Paris 1805
Appianus, *Historia Romana*	Appianus, *Historia Romana*, έκδ. Viereck P.,

	τ. 2, Leipzig 1905
Appianus, *Illyrian wars*	Appianus, *Illyrian wars*, έκδ. White H., New York 1899
BHG	*Bibliotheca Hagiographica Graeca,* τ. 3, έκδ. Halkin F., Subsidia Hagiographica 8a (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957[3] [επανέκδ. 1986])
Bingham, *Origines ecclesiasticae*	Bingham J., *Origines ecclesiasticae: The antiquities of the Christian church and other works*, τ. 2, London 1834
Burckhardt, *Hieroclis Synecdemos*	Burckhardt A., *Hieroclis Synecdemos*, Leipzig 1893
Caesar, *Commentaries on the civil war*	Caesar C. J., *Commentaries on the civil war*, έκδ. Duncan W., St. Louis 1856
Cantacuzenus, *Eximperatoris Historiarum*	Cantacuzenus Johannes, *Eximperatoris Historiarum*, libri iv, έκδ. Schopen L., *CSHB*, Bonn 1828-1832
Carile, *Partitio Romaniae*	Carile A., «Partitio terrarum imperii Romaniae», *SV* 7 (1965), σ. 125-305
Cassius Dion, *Histoire Romaine*	Cassius Dion, *Histoire Romaine*, έκδ. Gros E., Paris 1855
Chalcocondyles, *Historiae*	Chalcocondyles Laonicus, *Historiae*, Academia Litterarum Hungarica, έκδ. Darko E., Budapest 1922-1927
Chron. Mor. Arag	Chron. Mor. Arag., *Libro de los fechos et conquistas del Principato de la Morea. Chronique de Morée aux XIII et XIV siècles*, έκδ. Morel A. – Fatio, Geneva 1885
Cicero, *De Legibus*	Cicero Marcus Tulius, *De Legibus*, έκδ. Plinval G., *Les Belles Lettres*, Paris 1959
Cicero, *Epistulae Ad Familiares*	Cicero Marcus Tulius, *Epistulae Ad Familiares*, έκδ. Purcel L. C., (cit.: http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0474.phi056.perseus-lat1:1.1.1)
Cicero, *Select letters*	Cicero Marcus Tulius, *Select letters*, έκδ. Watson Al., Oxford Clarendon Press 1891[4]

CIL, Supplement pars secunda	*Corpus Inscriptionum Latinarum IV, Supplement pars secunda, Epirus*, Addenda ad partes primam et secundam, έκδ. Hirschfeld O.–Finke H., Akademie der Wissenschaften, Berlin 1916
Comnena Anna, *Alexiad*	Comnena Anna (Komnene), *Alexiad*, έκδ. Leib B. - Gautier P., Paris 1937-76
Cronaca dei Tocco	*Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, έκδ. Schiro G., *CFHB*, Ρώμη 1975
Cuntz, *Itineraria Romana*	Cuntz Ott., *Itineraria Romana I. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Lipsiae 1929
Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora	Prinzing G., *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, Walter de Gryter, *CFHB*, τ. 38 *Series Berolinensis*, Berlin – New York 2002
Georgius Cyprius, *Descriptio orbis romani*	Cyprius Georgius, *Descriptio orbis romani*, έκδ. Gelzer H., Leipzig 1890
Darrouzès, *Les regestes*	Darrouzès J., *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, τ.I, *fasc. 5: Les regestes de 1310 à 1376* (Paris 1977), *fasc. 6: Les regestes de 1377 à 1410*, Paris 1979
Darrouzès, *Notitiae episcopatuum*	Darrouzès J., *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981
Delatte, *Les portulans grecs*	Delatte Ar., *Les portulans grecs*, (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et des Lettres de I'Université de Liége, Fasc. CVII), Paris 1947
Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*	Delehaye H., *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis Synaxariis selectis*, Bruxellis 1902
Dennis, *Three Byzantine military treatises*	Dennis G. T., *Three Byzantine military treatises* Tres tractatus byzantine de re military, *CFHB*, Dumbarton Oaks, Washington 1985
Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitatum Romanorum*	Dionysius Halicarnaseus, *Antiquitatum Romanarum*, τ. I, έκδ. Jacoby C., Leipzig

	1885-1891 (Stuttgart 1967)
Dölger, *Beiträge zur Geschichte*	Dölger F., *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverweltung besonders des 10 und 11 Jahrhunderts*, Leipzig 1927
Dölger, *Regesten*	Dölger F., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 2, München 1995
Epirotica. De rebus Epiri	*Epirotica. De rebus Epiri*, στο: Historia politica et patriarchica Constantinopoleos, έκδ. Bekker I., *CSHB*, Bonnae 1849
Eustathius Thessalonicensis, *Commentarii ad Homeri Odysseam*	Eustathius Archiepiscopus Thessalonicensis, *Commentarii ad Homeri Odysseam*, έκδ. Stallbaum G., Leipzig 1825
Nicephorus Gregoras, *Historia Romana*	Gregoras Nicephorus, *Historia Romana*, έκδ. Schopen L. - Bekker I., *CSHB*, Bonn 1829-1855
Gregorii Magni Epistolae	Gregory I Pope, *Sancti Gregorii Magni, Epistolae Selectae*, τ. II, Rome 1908
Hesichius Alexandrinus, *Λεξικόν*	Hesichius Alexandrinus, *Λεξικόν*, έκδ. Schmidt M., Amsterdam 1965
Herodotus, *Historiae*	Herodotus, *Historiae*, έκδ. Godley A. D., Harvard University Press, Cambridge 1920
Histoire Anonyme de la Premiere Croisade	*Histoire Anonyme de la Premiere Croisade*, έκδ. Brehier L., Paris 1924
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae*, έκδ. Dessau H., τ. III/2, Berolini 1962[3]
Itineraria Romana	*Itineraria Romana*, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, τ. I, έκδ. Cuntz Ott., Leipzig 1929
Lefort, *Actes d'Iviron*	Lefort J., *Actes d'Iviron XVI*, τ.2, *Du milieu du 11ème siècle à 1204*, Paris 1990-1995
Lemerle, *La chronique improprement dite de Monemvasie*	Lemerle P., «La chronique improprement dite de Monemvasie: le context historique et legendaire», *REB* 21 (1963) σ. 5-49
Levi, *Itineraria picta*	Levi A.M., *Itineraria picta: Contributo allo*

	studio della Tabula Peutingeriana, Rome 1967
Titus Livius, *History of Rome*	Livius Titus, *History of Rome*, έκδ. Roberts C., New York 1912
Livre de la conqueste de la princée de l'Amorée	*Livre de la conqueste de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305*), publiée pour la Société de l'Histoire de France, έκδ. Longnon J., Paris 1911
Mansi, *Sacrorum Conciliorum*	Mansi J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. VII, Florenz 1960
Marthono Nicolaus, *Liber peregrinationis*	Marthono Nicolaus, notarii, «Liber peregrinationis ad loca Sancta», έκδ. Legrand L., *ROL* 3 (1895), σ. 566-669
Migne, *Ιεροκλέους Συνέκδημος*	Migne J.P. «Ιεροκλέους Συνέκδημος», *PG* 113 (1864), σ. 141 – 156
Migne, *Diadochi Episcopi Photices*	Migne J.P., «Diadochi Episcopi Photices», *PG* 65 (1864), σ. 1167-1212
De Re Military	*Incerti scriptoris Byzantini saeculi X liber de re militari*, έκδ. Vári R., Leipzig 1901
Johannes Damaskenus, *Epistula ad Theophilum*	Migne J.P., «Johannes Damaskenus, Epistula ad Theophilum imperatorem, de sanctis et venerandis imaginibus», *PG* 95 (1983), σ. 345-382
Migne, *Περί Δονάτου επισκόπου Ευροίας*	Migne J.P., «Περί Δονάτου επισκόπου Ευροίας», *PG* 146 (1865), σ. 908-909
Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*	Miklosich F.– Müller J., *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana I-V*, Wien 1860-1890
Miller, *Itineraria Romana*	Miller K., *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916
Cornelius Nepos, *A selection*	Nepos Cornelius, *A selection, including the lives of Cato and Atticus*, έκδ. Horsfall N., Oxford Clarendon Press 1989
Cornelius Nepos, *Vitae: Life of Atticus*	Nepos Cornelius, *Vitae: Life of Atticus*, έκδ. Fleickeisen Al., Lepzig 1886
Le Quien, *Oriens Christianus*	*Oriens Christianus in quatuor Patriarchatus digestus*, τ. II, έκδ. Le Quien M., Paris 1740

Papadopoulos – Kerameus, *Noctes Petropolitanae*	Papadopoulos Kerameus Ath., «Noctes Petropolitanae» *Sbornik vizantīĭskikh tekstov XII-XIII viȇkov*, Leipzig 1976, σ. 249-294
Parthey, *Hierokles Synekdemus*	Parthey G., *Hierokles Synekddemus et Notitiae Graecae episcopatuum. Accedunt Nili Doxopatrii Notitia partriarchatuum et locorum nomina immutata*, Berlin 1866 (Amsterdam 1967)
Pausanias, *Description of Greece*	Pausanias, *Description of Greece,* (μτφρ. Jones, W. H. S. and Omerod, H. A.), *Loeb Classical Library, IV Tumes,* Cambridge, Harvard University Press, London 1918
Pausanias, *Untersuchungen zu den attizistischen Lexika*	Pausanias, *Untersuchungen zu den attizistischen Lexika*, έκδ. Erbse H., Berlin 1950
Periplus Scylacis	Periplus Scylacis*: Geographi Graeci minores*, τ. I, έκδ. Muller K., Paris 1965
Photius Lexicographus, *Bibliotheca*	Photius Lexicographus, *Bibliotheca*, έκδ. Henry R., *Les Belles Lettres*, Paris 1959-1977
Pindarus, *Pythia, carmina cum fragmentis*	Pindarus, *Pythia, carmina cum fragmentis*, έκδ. Maehler H. (post Snell B.), Leipzig 1971
Places, *Diadoque de Photice*	Places E., «Diadoque de Photice. Oeuvres spirituelles», *SChr* 5 (19663), Paris έκδ. du Cerf, σ. 164-183
Plinius the Elder, *The Natural History*	Plinius the Elder, *The Natural History*, έκδ. Bostock J., M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., London 1855
Plutarchus, *Antonius*	Plutarchus, *Vitae parallelae, Antonius*, έκδ. Ziegler K., Leipzig 1971[2]
Plutarchus, *Caesar*	Plutarchus, *Vitae parallelae, Caesar*, έκδ. Ziegler K., Leipzig 1968
Plutarchus, *Titus Flaminius*	Plutarchus, *Vitae parallelae, Titus Flaminius*, έκδ. Ziegler K., Leipzig 1968
Plutarchus, *Aemilius Paulus*	Plutarchus, *Vitae parallelae, Aemilius Paulus*, έκδ. Page T. E., Harvard University Press, London 1954

Polyaenus, *Strategemata libri viii*	Polyaenus, *Strategemata libri viii*, έκδ. Woelfflin E. - Melber J., Stuttgart 1970
Polybius, *Historiae*	Polybius, *Historiae*, έκδ. Buttner-Wobst T., Stuttgart 1962-1967
Porphyrogenitus, *De Thematibus*	Porphyrogenitus Constantinus, *De thematibus*, έκδ. Pertusi A., Vatican City 1952
Procopius, *De Aedificiis*	Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, έκδ. Wirth G. (post Haury J.), Leipzig 1964
Procopius, *De bellis*	Procopius Caesariensis, *De bellis (De bello Persico, De bello Vandalico, De bello Gothico)*, έκδ. Wirth G. (Haury J.), Leipzig 1962 – 1963
Procopius, *Historia arcana*	Procopius Caesariensis, *Historia arcana († Anecdota)*, έκδ. Wirth G., (Haury J.), Leipzig 1963
Prometheus, *Aeschyli tragoediae*	Prometheus vinctus, *Aeschyli tragoediae*, έκδ. Murray G., Oxford Clarendon Press 1955
Ptolemaeus, *Geographia*	Ptolemaeus Claudius, *geographia*, έκδ. Nobbe C. F. A., τ. I, Leipzig 1843
Sozomenus, *Historia ecclesiastica*	Salaminius Hermias Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, έκδ. Bidez J. – Hansen G. C, Berlin 1960
Scylitzes, *Synopsis Historiarum*	Scylitzes Johannes, *Synopsis Historiarum*, *CFHB* τ. V, έκδ. Thurn H., Berlin 1973
Seek, *Notitia dignitatum*	Seek O., *Notitia dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula provinciarum*, Stuttgard 1876 (ανατύπωση 1962)
Sodini, *De Re Military*	Sodini C., *De Re Military: war and military culture in the early modern age*, έκδ. Pacini Fazzi M., Michigan 2002
Sphrantzes, *Chronicon Minus*	Sphrantzes Georgius, *Chronicon Minus*, Academie Republicii Socialiste Romania, έκδ. Grecu T., Bucharest 1966

Stephan von Byzanz, *Ethnika*	Stephan von Byzanz, *Ethnika*, Ethnicorum quae supersunt ex recensione Augusti Meinekii, Berlin 1958
Stolte, *De cosmographie van der Anonymus Ravennas*	Stolte B. H., *De cosmographie van der Anonymus Ravennas*, Amsterdam 1949
Strabo, *Geographica*	Strabo, *Geographica*, έκδ. Meineke A., Leipzig 1877
Theodoretus Cyrus, *Haereticarum fabularum compendium*	Migne J.P., «Theodoretus Cyrus, Haereticarum fabularum compendium», *PG* 83 (1965), σ. 412-438
Thucydides, *Historiae*	Thucydides, *Historiae*, έκδ. Jones, H.S. – Powell, J.E., Oxford Clarendon Press, Oxford 1970 (1942[1])
Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte	*Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, τ. I, (814-1204), II (1205-1255), III (1256-1299) έκδ. Tafel G. L. F. – Thomas G. M., Wien 1856
Valentini, *Acta Albaniae*	Valentini J., *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, 1-25, Παλέρμο – Ρώμη - Μόναχο 1967-1976
Varro, *De Re Rustica*	Varro Marcus Terentius, *De Re Rustica*, έκδ. Hooper W. D. και Ash H. B., τ. II, *Loeb Classical Library*, London 1934
Vasiljevskij, *Epirotica saeculi*	Vasiljevskij T., «Epirotica saeculi XIII», *VizVrem* 3 (1896), σ. 241-299
Commentary on Vergil's Aeneid	*Commentary on Vergil's Aeneid*, έκδ. Conington J., London 1876
Xenophon, *Anabasis*	Xenophon, *Anabasis*, έκδ. Marchant, Oxford Clarendon Press, Oxford 1904
Zosimus, *Historia Nova*	Zosimus, *Historia Nova*, τ. I & II, έκδ. Paschoud Fr., Paris 1971

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Ξενόγλωσση – Ελληνόγλωσση – Μεταφρασμένη στα ελληνικά)

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adam, *Roman building*	Adam J. P., *Roman building: materials and techniques*, Routledge 1999
Adams – Laurence , *Travel and geography*	Adams C. – Laurence R., *Travel and geography in the Roman empire*, London 2001
Ahrweiler, *Rescerchers*	Ahrweiler H. G., *Rescerchers sur l ' administration de l' Empire Byzantin au IXe – Xie siècles*, Paris 1960
Aidonis – Emmanouil, *The people of Doliani*	Aidonis A. – Emmanouil A., «The people of Doliani: An Approach to the Paleodemography of the Late Byzantine Cemetery», *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 207-222
Akkrivopoulou – Lazari, *Urban Organisation*	Akkrivopoulou El. – Lazari K., «Urban Organisation of a Late Roman Settlement at Ladochori, Igoumenitsa», επιμ. Cabanes P. & Lamboley J.L., *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'Antiquité*, IV, Paris 2005, σ. 407-414
Alcock, *Landscape of Roman Greece*	Alcock S. E., *Graecia Capta: Landscape of Roman Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 1993
Alföldy, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*	Alföldy G., *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, (μτφρ. Χανιώτης Α.), Αθήνα 1988
Andree, *Herausgegeben*	Andree R., *Herausgegeben von der Geographischen Anstalt von Velhagen & Klasing*, Leipzig 1881
Angold, *The shaping of the Medieval Byzantine city*	Angold M., «The shaping of the Medieval Byzantine city», *BF* 10 (1985), σ. 1-37
Angold, *Byzantine*	Angold M., *Byzantine Government in exile*,

Government in exile	Oxford University Press, London 1975
Anthon – Smith, *A new classical dictionary*	Anthon Ch. – Smith W., *A new classical dictionary*, New York 1860
Απόκαυκος, *Περί συνοικισμού των Ιωαννίνων*	Απόκαυκος Ι., «Περί συνοικισμού των Ιωαννίνων μετά την φραγκικήν κατάκτησιν της Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΙΕΕΕ* 1889-91, ΙΙΙ, σ. 451-455
Arrowsmith, *Greece and the Ionian Islands*	Arrowsmith J., *Greece and the Ionian Islands*, London 1842
Asdracha, *Deux actes inédits concernant l' Épire*	Asdracha C., «Deux actes inédits concernant l' Épire, La métropole de Janina et l' évêché de Bouthrôtou – et Glykéos», *REB* 35 (1977), σ. 159-174
Asdracha, *Les Foires en Epire Medievale*	Asdracha C., «Les Foires en Epire Medievale», *JÖB* 32 (1982), τεύχ. 3, σ. 437-446
Asonitis, *Relations*	Asonitis S. N., «Relations between the Venetian Regimen Corphoy and the Albanians of Epirus (14th – 15th centuries)», στο *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* (επιμ. Γάσπαρης Χ.), [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 5], Αθήνα 1998 , σ. 271-291
Aubert, *Donat*	Aubert R., «Donat», *DHGE* 14 (1960), σ. 650-651
Aupert, *Chronique*	Aupert P., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1974», *BCH* 91/2 (1975), σ. 633-635, εικ. 95-96
Avramea, *Land and Sea Communications*	Avramea A., «Land and Sea Communications fourth – fifteenth centuries», *The Economic History of Byzantium*, έκδ. Laiou A., Dumbarton Oaks, Washington, 2002, ό.π., σ. 57-90
Bace, *Fortifications de la Basse-Antiquité en Albanie*	Bace Ap., «Fortifications de la Basse-Antiquité en Albanie», *Monum* 11 (1976), σ. 45-74
Bace, *La ville fortifée de*	Bace Ap., «La ville fortifée de Berat»,

Berat	*Monum* 2 (1971), σ. 59-62
Bace, *La ville fortifiée de Kanine*	Bace Ap., «La ville fortifiée de Kanine», *Monum* 7-8 (1974), σ. 51-54
Bace, *Les centres fortifiés du Golfe de Vlore*	Bace Ap., «Les centres fortifiés du Golfe de Vlore dans l'antique», *Monum* 10 (1975), σ. 17-20
Bace, *Les forteresse de Kardhiq et de Delvine*	Bace Ap., «Les forteresse de Kardhiq et de Delvine», *Monum* 2 (1981) (22), σ. 67-69
Badian, *Roman imperialism*	Badian E., *Roman imperialism in the late republic*, Cornel University Press, Oxford 1968
Bakirtzis, *Secular and military buildings*	Bakirtzis Ch., «Secular and military buildings», *The oxford handbook of Byzantine Studies,* έκδ. Jeffreys El. – Haldon J. – Cormack R., Oxford University Press, Oxford 2008, σ. 373-384
Balta – Yilmaz – Yaşar, *Tsamouria*	Balta E. – Yilmaz F. – Yaşar F., «Tsamouria – Nineteenth Century Ottoman Thesprotia», *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 245-173
Barkan, *894 (1488/89) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilânçoları*	Barkan Ö.L., «*894 (1488/89) yılı cizyesinin tahsilâtına âit muhasebe bilânçoları*», *Belgeler* 1 (1964), σ. 1-118
Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*	Barnes T.D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge 1982
Bartholdy, *Voyage en Grece*	Bartholdy J.S., *Voyage en Grece fait dans les années 1803-1804*, Berlin 1805
Bartusis, *Brigandage*	Bartusis M., «Brigandage in the late Byzantine empire», *Byz* 41 (1981), σ. 386-409
Bartusis, *State demands*	Bartusis M., «State demands for Building and repairing fortifications in late Byzantium and Medieval Serbia», *Bsl* 49 (1988), σ. 205-212
Bartusis, *Urban Guard*	Bartusis M., «Urban Guard Service in Late

Service	Byzantium: The Terminology and the Institution», *MS* 5/2 (1988), σ. 52-77
Bartusis, *The Late Byzantine Army*	Bartusis M., *The Late Byzantine Army. Arms and Society 1204-1453*, Philadelphia 1992
Bees, *Ubersicht*	Bees N., «Ubersicht über die Geschichte des Judentums von Janina» *BNJ* 2 (1921) σ. 159-177
Bees, *Unedierte … Johannes Apokaukos*	Bees N., «Unedierte schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)», *BNJ* 21 (1971-1974), σ. 57-243
Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen*	Beševliev T., *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk, "De aedeficiis"*, Amsterdam 1970
Béquignon, *Chronique des fouilles*	Béquignon Y., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique», *BCH* 54/2 (1930), σ. 493-494
Besonen – Rapp – Jing, *The Lower Acheron River Valley*	Besonen M. R. – Rapp G. – Jing Z., «The Lower Acheron River Valley: Ancient Accounts and the Changing Landscape», Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece, *Hesperia Supplements* 32/1 (2003), σ. 199-263
Boatwright – Gargola – Talbert, *From village to empire*	Boatwright M. T. – Gargola D. J. – Talbert R. J. A., *From village to empire*, New York 2004
Bosset, *Η Πάργα και τα Ιόνια νησιά*	Bosset C. P., *Η Πάργα και τα Ιόνια νησιά*, (μετάφραση Ζώτου Αλ. Η.) Αθήνα 2000
Bowden, *Thesprotia*	Bowden W., «Thesprotia in the Context of Roman and Late Antique Epirus», *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 167-184
Bowden, *Epirus vetus*	Bowden W., *Epirus vetus. Archaeology of a late antique province*, London 2003
Bürchner, *Ionisches Meer*	Bürchner L., «Ionisches Meer», *PWRE* 9, 2 (1916), σ. 1896-1897

Bursian, *Geographie von Griechenland*	Bursian C., *Geographie von Griechenland*, Leipzig 1868
Bury, *The Naval policy of the Roman Empire*	Bury J. B., *The Naval policy of the Roman Empire in relation to the Western Provinces from the VIIth to IXth century,* in Centenario della nascita di Mechele Amari, Palermo 1910
Butler, *A sketch of modern and ancient geography*	Butler S., *A sketch of modern and ancient geography*, London 1813
Cabanes, *L' Epire de la mort de Pyrrhos a la conquete romaine*	Cabanes P., *L' Epire de la mort de Pyrrhos a la conquete romaine*, Paris 1976
Cabanes, *Recherches archéologiques en Albanie*	Cabanes P., «Recherches archéologiques en Albanie, 1945-1985», *RevArch* (1986), σ. 107-42
Cabanes, *Η Ήπειρος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο*	Cabanes P., «Από τη ρωμαϊκή κατάκτηση ως τη μεγάλη κρίση του 3ου αιώνα μ.Χ.. Η Ήπειρος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (146 π.Χ. – 250 μ.Χ.)», *Ήπειρος 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 117-120
Cabanes, *Πολιτικές εξελίξεις*	Cabanes P., «Από την ρωμαϊκή κατάκτηση ως την μεγάλη κρίση του 3ου αι. μ.Χ.. Πολιτικές εξελίξεις», *Ήπειρος 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 122-123
Cabanes, *Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις*	Cabanes P., «Από την ρωμαϊκή κατάκτηση ως την μεγάλη κρίση του 3ου αι. μ.Χ.. Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις», *Ήπειρος 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 115-117
Cabanes, *Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ηπείρου*	Cabanes P., «Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ηπείρου», *Ήπειρος 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και*

	πολιτισμού, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 90-94
Cameron, *Procopius*	Cameron A., *Procopius and the sixth century*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1985
Cappel, *Emphyteusis*	Cappel A. J., «Emphyteusis», *ODB* 1 (1991), σ. 693-694
Ceka, *Fortifications de la Basse antique*	Ceka N., «Fortifications de la Basse antique à proximité de la via Egnatia», *Monum* 7-8 (1974), σ. 87-89
Ceka, *La fortification antique de Butrint*	Ceka N., «La fortification antique de Butrint et le territoire des Prasaibes», *Monum* 12 (1976), σ. 45-48
Ceka, *Les fortifications prehistoriques Illyriennes*	Ceka N., «Les fortifications prehistoriques Illyriennes», *Monum* 1 (1985), σ. 52-62
Cerlini, *Nuove lettere di Marino Sanudo*	Cerlini A., «Nuove lettere di Marino Sanudo», στο *La Bibliofilia, Rivista di storia del libro e delle arti grafiche di bibliografia ed erudizione, Monum* 42 (1940), σ. 348-359
Charanis, *The chronicle of Monemvasia*	Charanis P., «The chronicle of Monemvasia and the question of the Slavonic Settlements in Greece», *DOP* 5 (1950), σ. 139-166
Cingolani – Piccinini – Tubaldi, *Hadrianopolis* 2010	Cingolani S., Piccinini J., Tubaldi T., *Hadrianopolis: exploring an ancient city in Epirus. An exhibition on the excavations in Hadrianopolis (Albania)*, Oxford April - July 2010, [Di Melfi M., Perna R. with the collaboration of Cingolani S., Piccinini J., Tubaldi T.]
Claude, *Die byzantinischen Stadt*	Claude D., *Die byzantinischen Stadt im 6 Jahrhundert*, München 1966
Collart, *Les milliaires de la via Egnatia*	Collart P., «Les milliaires de la via Egnatia», *BCH* 100 (1976), σ. 177-200
Collart, *Philippes, ville de Mecedoine*	Collart P., *Philippes, ville de Mecedoine depuis ses origins jusqu' a l époque romaine*,

	Paris 1937
Conrad, *Greece*	Conrad J. & Co., *Greece, from Arrowsmith's map of Greece*, Philadelphia 1804
Conrad, *Turkey in Europe*	Conrad J. & Co., *Turkey in Europe, from Arrowsmith's Map of Turkey in Europe*, Philadelphia 1804
Dagron, *Les villes*	Dagron G., «Les villes dans I' llyricum Protobyzantin», *Publications de l'École française de Rome* 77 (1984), no 1, σ. 1-20
Dagron, *Les villes dans l'Illyricum*	Dagron G., *Les villes dans l'Illyricum Protobyzantin, Villes et peuplement dans l'Illyricum Protobyzantin*, Rome 1982
Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας*	Dagron G., *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 έως το 451*, (μτφρ. Λουκάκη Μ.), Αθήνα 2000
Dagron, *Entre village et cité*	Dagron, G., «Entre village et cité: la bourgade rurale des IVe-VIIe siècles en Orient», *Koinonia* 3 (1979), σ. 29-52. [Reprinted in Dagron G., *La Romanité chrétienne en Orient. Heritages et mutations*, London 1984]
Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies*	Dakaris S., «Cassopaia and the Elean Colonies», *Ancient Greek Cities* 4, Athens 1971
Daux, *Chronique des fouilles*	Daux G., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958», *BCH* 83 (1959), σ. 567-793
Davis, *100 Decisive battles*	Davis P. K., *100 Decisive battles: From Ancient Times to the Present*, Oxford University Press, Oxford 2001
Decharme, *Mythologie de la Grece antique*	Decharme P., *Mythologie de la Grece antique*, Paris 1886
Dennis, *The reign of Manuel Palaiologus in Thessalonica*	Dennis G. T., *The reign of Manuel Palaiologus in Thessalonica (1382-1387)*, Rome 1960
Dentzer, *Topogaphie*	Dentzer B., «Topographie der Feldzüge

	Robert Guiscards gegen das byzantinische Reich», *Festschr. d. Geogr. Sem. der Unιτ. Breslau zur Begrußüng des XIII. Deutschen Geographentages,* Breslau 1901, σ. 82-121
Dictionary of Greek and Roman Geography	*Dictionary of Greek and Roman Geography*, έκδ. Smith W., τ. I, Boston 1870
Dilke, *Greek and Roman maps*	Dilke O. A. W., *Greek and Roman maps*, London 1985
Diller, *Byzantine lists*	Diller A., «Byzantine lists of old and new Geographical Names», *BZ* 63 (1970), σ. 27-42
Duccelier, *Les Albanais du XIe au XIIIe siecle*	Duccelier Al., «Les Albanais du XIe au XIIIe siecle: nomads ou sedentaires?», *BF* 7 (1979), σ. 23-36
Duccelier, *La façade maritime de l' Albanie*	Duccelier Al., *La façade maritime de l' Albanie au moyen ậge. Durazzo et Valona du XIe au XV siècle*, Θεσσαλονίκη 1981
Duccelier, *Les Albanais dans l'empire byzantin*	Duccelier Al., *Les Albanais dans l'empire byzantin: de la communauté a l'expansion*, Οι Αλβανοί στον Μεσαίωνα, ΙΒΕ, Αθήνα 1998, σ. 18-45
Duccellier, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα*	Duccellier Al., *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας*, (μτφρ. Νικολάου Κ.), Αθήνα 1995
Dumenil, *Atlas historique et geographique*	Dumenil C. P., *Atlas historique et geographique de la Grece et de l'Italie*, carte V, Paris 1844
Durliat, *De la ville antique á la ville Byzantine*	Durliat J., *De la ville antique á la ville Byzantine*, French School of Rome, Rome 1990
Dzino, *Late Republican Illyrian Policy of Rome*	Dzino D., «Late Republican Illyrian Policy of Rome 167-60 BC: the Bifocal Approach», στο *Studies in Latin Literature and Roman History* 12, Collection *Latomus* 287 (*Latomus,* Bruxelles 2005) σ. 48-73
Édrisi Géographie	*Géographie d' Édrisi*, έκδ. Amédé Jaubert P.,

	τ. II, Paris 1840
Ehrhard, *Überlieferung und Bestand*	Ehrhard A., *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von dem Anfängen bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, τ. I, Leipzig 1936-1952
Elsner, *The Itinerarium Burdigalense*	Elsner J., «The Itinerarium Burdigalense: politics and salvation in the geography of Constantine's Empire», *JRS* 90 (2000), σ. 181-195
Ermatinger, *Following the footsteps of the invisible*	Ermatinger C., *Following the footsteps of the invisible, The complete works of Diadochus of Photike*, Cistercian Publications Liturgical Press, Minnesota 2010
Evans, *The emperor Justinian*	Evans A. J., *The emperor Justinian and the Byzantine empire*, London 2005
Finley, *Grecia Antiqua*	Finley A., *Grecia Antiqua*, Philada 1827
Florovsky, *The Byzantine Ascetic and Spiritual Fathers*	Florovsky G., *The Byzantine Ascetic and Spiritual Fathers*, Vaduz 1987
Forsén, *Thesprotia Expedition 53*	Forsén B., «Thesprotia Expedition», *AR* 53 (2006-2007), σ. 47-48
Forsén, *Thesprotia Expedition 54-55*	Forsén B, «Thesprotia Expedition», *AR* 54-55 (2007-2009), σ. 62
Forsén, *An intersciplinary Odyssey into the Past*	Forsén B., «An intersciplinary Odyssey into the Past», *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 1-24
Foss, *Epirus*	Foss A., *Epirus*, London 1978
Foss – Kazhdan, *Cities*	Foss C. – Kazhdan A., «Cities», *ODB* 1 (1991), σ. 464-466
Foss –Winfield, *Byzantine Fortifications*	Foss C. – Winfield D., *Byzantine Fortifications, an introduction, University of South Africa*, Pretoria 1986
Foss, *Archaeology*	Foss C., «Archaeology and the twenty cities of Byzantine Asia», *AJA* 81 (1977), σ.

	469-486
Francès, *La feodalite et les villes byzantines*	Francès E., «La feodalite et les villes byzantines au XIIIe et XIVe siècle», *Bsl* 16 (1955), σ. 76-96
Franke, *Die Antiken Münzen von Epirus*	Franke P.R., *Die Antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961
Gagnat, *Revue des publications épigraphiques*	Gagnat R., «Revue des publications épigraphiques relatives a l' antiquité romaine», *RA* 16 (1890), σ. 136-144
Galagher, *The Episcopal councils in the east*	Galagher, «The Episcopal councils in the east», *The oxford handbook of Byzantine Studies*, έκδ. Jeffreys El. – Haldon J. – Cormack R., Oxford University Press, Oxford 2008, σ. 583-591
Gasparis, *Il patto di Carlo I Tocco*	Gasparis Ch., *Il patto di Carlo I Tocco con il Commune di Genova (1389-1390): Una conseguenza delle incursioni Albanesi*?, *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, Gasparis Ch., IBE/EIE, *Διεθνή Συμπόσια 5*, Αθήνα 1998, σ. 249-259
Gell, *Narrative of a journey in the Morea*	Gell W., *Narrative of a journey in the Morea*, Cambridge 2011
Gelzer, *Ungedruckte und Ungenügend*	Gelzer H., «Ungedruckte und Ungenügend veröfflentichte Texte der Notitiae episcopatuum», *Abh. Der Bayer, Akad. Der Wiss*. 21/3 (1901), München 1901
Gelzer, *Ungeduckte*	Gelzer H., «Ungeduckte und Wenig bekante Bistümerverzeichnisse der orientalische Kirche», *BZ* 2 (1893), σ. 22-72
Grégoire, *Inscription de Photiké*	Grégoire H., « Inscription de Photiké (Épire)», *BCH* 31 (1907), σ. 38-45
Grégoire, *Imperatoris Michaelis Palaeologi, de vita sua*	Grégoire H., «Imperatoris Michaelis Palaeologi, de vita sua», *Byz* 29– 30 (1959–60), σ. 447–76
Gregory, *The early Byzantine fortifications of Nikopolis*	Gregory T., «The early Byzantine fortifications of Nikopolis in comparative perspective», *ΠΠΔΣΝ* [23-29 Σεπτεμβρίου

	1984], Πρέβεζα 1987, σ. 253-261
Gros, *Geographical and Statistical Map of ancient Greece*	Gros C., *Geographical and Statistical Map of ancient Greece. Ancient Greece including Part of Asia Minor, Epirus, Macedonia, Thrace, Illyria, Moesia, Pannonia, and Dacia*, Philadelphia 1820
Guillou, *La civilization Byzantine*	Guillou A., *La civilization Byzantine*, Paris 1974
Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia*	Hakkarainen, *Venetian Presence in Thesprotia, Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 239-243
Haldon, *Warfare*	Haldon J. F., *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999
Haldon, *The ideal of the Town*	Haldon J.F., «The ideal of the Town in the Byzantine Empire» *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, έκδ. Brogiolo G.P. – Ward – Perkins B., Leiden 1999, σ. 1-23
Halkin, *Bulletin*	Halkin Fr., «Bulletin des Publications Hagiographiques», *AnalBoll* 80 (1962), σ. 480
Haller, *Charte von Turkischen Reiche*	Haller F., *Charte von Turkischen Reiche in Europa gezeichnet*, Nurnberg 1822
Hammond, *Epirus*	Hammond N.G.L., *Epirus, The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford 1967
Hammond, *Αρχαία Ήπειρος*	Hammond N.G.L., «Αρχαία Ήπειρος», *Ήπειρος. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 34-62
Hammond, *Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου*	Hammond N.G.L., «Ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου», *Ήπειρος. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 12-31
Harvey, *The village*	Harvey Al., «The village», *The oxford handbook of Byzantine Studies*, έκδ. Jeffreys

	El. – Haldon J. – Cormack R., Oxford University Press, Oxford 2008, σ. 328-333
Heil, *Zwei Spätantike Statthalter*	Heil M., «Zwei Spätantike Statthalter aus Epirus und Achaia», *ZPE* 108 (1995), σ. 159-165
Hertzberg, *Ιστορία της Ελλάδος*	Hertzberg G. F., *Ιστορία της Ελλάδος επί της ρωμαϊκής κυριαρχίας*, τ. 3, Αθήνα 1902
Heuzey, *Le mont Olympe et l'acarnanie*	Heuzey L., *Le mont Olympe et l'acarnanie*, Paris 1860
Hirschfeld, *Acheron*	Hirschfeld G., «Acheron», *PWRE* 1, 1 (1893), σ. 217-218
Hirschfeld, *Acherousia*	Hirschfeld G., «Acherousia», *PWRE* 1, 1 (1893), σ. 219
Hohlfelder, *City, town and countryside*	Hohlfelder R. L., *City, town and countryside*, Columbia University Press 1982
Holland, *Ταξίδια*	Holland H., *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο και Αλβανία*, (μτφρ. Ιωαννίδης Χ.), Αθήνα 2007
Honigmann, *The original lists*	Honigmann E., «The original lists of the members of the council of Nicaea, the Robber Synod and the Council of Chalcedon» *Byz 16* (1942-43), σ. 20-80
Hugues, *Travels in Sicily, Greece and Albania*	Hugues Th. S., *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London 1820
Inalcik, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid*	Inalcik H., *Hicri 835 Tarihli Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid, (Tŭrk Tarih Kurumu Yayinlarindan XIV/1)*, Ankara 1954
Irmscher, *Η Μακεδονία στην εποχή του Ιουστινιανού*	Irmscher J. «Η Μακεδονία στην εποχή του Ιουστινιανού», Βυζαντινή Μακεδονία 324 – 1430 μ.Χ., [*ΠΔΣ*, 29-31/10/1992], Θεσσαλονίκη 1995, σ. 137–142
Janin, *Bella*	Janin R., «Bella», *DHGE* 7 (1934), σ. 794
Janin, *Euroea*	Janin R., «Euroea», *DHGE* 15 (1963), σ. 1424-1425
Jeffreys, *The Chronicle of*	Jeffreys M., «The Chronicle of the Morea»,

the Morea	*BZ* (1975), σ. 304-350
Jones, *The Date and Value of the Verona List*	Jones A. H. M., «The Date and Value of the Verona List», *JRS* 44 (1954), σ. 21–29
Jones, *The Greeks under the Roman Empire*	Jones A. H. M., «The Greeks under the Roman empire», *DOP* 17 (1963), σ. 1-19
Jones, *The Greek city*	Jones A. H. M., *The Greek city from Alexander to Justinian*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1940
Jorga, *Les voyageurs Français*	Jorga N., *Les voyageurs Francais dans I' orient Europeen*, Paris 1928
Kahrstedt, *Die Territorien von Patrai und Nikopolis*	Kahrstedt U., «Die Territorien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzelt», *Historia* 1 (1950), σ. 549 – 561
Kallet – Marx, *Hegemony to Empire*	Kallet – Marx R. M., *Hegemony to Empire: The development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, University of California Press 1995
Karaiskaj –Bace, *La forteresse de Durrës*	Karaiskaj Gj. –Bace Ap., «La forteresse de Durrës et les autres fortifications environnantes pendant la Basse antique», *Monum* 9 (1975), σ. 29-33
Karaiskaj – Skënder, *Cités fortifiées*	Karaiskaj Gj.– Skënder Al., «Cités fortifiées sur le plateau de kolonjë et dans la partie superieure de la Vallée d' Osum», *Monum* 1 (1984), (27), σ. 98-101
Karaiskaj, *L'approvisionnement en eau de la forteresse de Shkodra*	Karaiskaj Gj., «L'approvisionnement en eau de la forteresse de Shkodra au cours du Moyen Age», *Monum* 1 (1985), σ. 74-77
Karaiskaj, *La forteresse de Durrës*	Karaiskaj Gj., «La forteresse de Durrës au moyen age», *Monum* 13 (1977), σ. 49-53
Karaiskaj, *Les fortifications en Albanie*	Karaiskaj Gj., «Les fortifications en Albanie pendant la premiere periode de la domination Romaine», *Monum* 17 (1979), σ. 55-57
Karaiskaj, *New data*	Karaiskaj Gj., «New data for the dating of the castle of Elbasan», *Monum* 3 (1972), σ. 156-157

Karpozilos, *The ecclesiastical controversy*	Karpozilos A., *The ecclesiastical controversy between the kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973
Karpozilos, *The date of coronation of Theodoros Doukas Angelos*	Karpozilos A., «The date of coronation of Theodoros Doukas Angelos», *Βυζαντινά* 6 (1974), σ. 253-261
Kazdan, *Continuity*	Kazdan A., «Continuity and discontinuity in Byzantine History», *Byz* 52 (1982), σ. 437-441
Kiepert, *Berolinensi,*	Kiepert H., *Berolinensi, Geographische Verlagshandlung*, Berlin 1903
Kiepert, *Graecia septentrionalis*	Kiepert H., *Graecia septentrionalis, Formae orbis antique XV*, Berlin 1894 (web https://libcat.uchicago.edu/ ipac20/ipac.jsp? &index=BIB&term= 771386 0.00)
Kirsten, *Omphalion*	Kirsten E., «Omphalion», *PWRE* 18, 1 (1939) σ. 397-398
Kirsten, *Pindos*	Kirsten E., «Pindos», *PWRE* 20, 2 (1950), σ. 1700-1706
Knapton, *The Romans and their Roads*	Knapton J., «The Romans and their Roads – The original small element pavement technologists», *Proceedings of the 5th International Conference on Concrete Block Paving*, [June 23-27], *Pave Israel* 1996, σ. 16-52
Koder – Hild, *Hellas und Thessalia*	Koder J. – Hild Fr., «Hellas und Thessalia», *TIB* 1 Wien 1976
Koder, *The urban character of the early Byzantine Empire*	Koder J., «The urban character of the early Byzantine Empire: Some reflections on a settlement geographical approach to the topic», *The 17th International Byzantine Congress*, Major Papers, NewYork 1986, σ. 155-87
Koder, *Προβλήματα της σλαβικής εποίκισης*	Koder J., «Προβλήματα της σλαβικής εποίκισης και τοπωνυμίας στη μεσαιωνική Ήπειρο», *ΗπΧρ* 24 (1982), σ.

9-33

Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος* — Koder J., *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, Θεσσαλονίκη 2005

Kosso, *Public Policy and Agricultural Practice* — Kosso Cy. K., *Public Policy and Agricultural Practice: An Archaeological and Literary Study of Late Roman Greece*, University of Illinois, Chicago 1993

Kulzer, *Reisende und Reiseliteratur* — Kulzer A., «Reisende und Reiseliteratur im Byzantinischen Reich», *Σύμμεικτα* 14 (2001), σ. 77-93

Kurtz, *Georgios Bardanes* — Kurtz Έκδ., «Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra», *BZ* 15 (1864), σ. 603-613

Laiou – Morrisson, *The Byzantine economy* — Laiou A. – Morrisson C., *The Byzantine economy*, Cambridge University Press, New York 2007

Laiou, *Constantinople and the Latins* — Laiou A., *Constantinople and the Latins: The foreign policy of Andronicus II 1282-1328*, Harvard University Press, Cambridge 1972

Laiou, *The economic history of Byzantium* — Laiou A., *The economic history of Byzantium from the seventh through fifteenth century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2002

Lampe, *A patristic Greek lexicon* — Lampe G. W. H., *A patristic Greek lexicon*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1961

Lampl, *Cities and Planning* — Lampl P., *Cities and Planning in the Ancient near east*, New York 1968

Larsen, *The policy of Augustus in Greece* — Larsen J. A. O., «The policy of Augustus in Greece», *AC* 1 (1959), σ. 123-130

Lascaris, *Vagenitia* — Lascaris M., «Vagenitia», *RHSU* 19/2 (1942) σ. 423-437

Leake, *Travels in Northern Greece* — Leake W. M., *Travels in Northern Greece*, τ. IV, Amsterdam 1967 (London 1835[1])

Lemerle, *Miracles de Saint* — Lemerle P., *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demetrius*, τ. I, Paris 1979,

Demetrius	τ. II, Paris 1981
Lenk, *Thesprotoi*	Lenk B., «Thesprotoi», *PWRE* 6, A1 (1936), σ. 64-69
Leonhard, *Emphyteusis*	Leonhard R., «Emphyteusis», *PWRE* 5 (1905) σ. 2513-2516
Lett's, Son & Co., *Greece* Letts'*s popular atlas*	Lett's, Son & Co., *Greece.* Letts'*s popular atlas*, London 1883
Liddel - Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*	Liddel H. - Scott R., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, εκδ. Σιδέρης Ι., Αθήνα 1907
Maksimovič, *Το Χρονικό των Ιωαννίνων*	Maksimovič Lj., «Το Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή», *ΠΔΣΔΗ* [Άρτα 27-31 Μαΐου 1990], επιμ. Χρυσός Ευ., Άρτα 1993, σ. 53-62
Maksimovič, *The Byzantine provincial administration*	Maksimovič Lj., *The Byzantine provincial administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988
Mango, *Byzantine Architecture*	Mango C., *Byzantine Architecture*, London 1986
Mango, *Byzantium*	Mango C., *Byzantium. The empire of new Rome*, London 1980
Matanov, *The Phenomenon Thomas Preljubović*	Matanov Ch., «The Phenomenon Thomas Preljubović», *ΠΔΣΔΗ* [Άρτα 27-31 Μαΐου 1990], επιμ. Χρυσός Ευ., Άρτα 1993, σ. 63-68
Maury, *Histoire des religions de la Grèce Antique*	Maury A., *Histoire des religions de la Grèce Antique*, τ. 1 Paris 1857
Mezières, *De Fluminibus inferorum*	Mezieres A., *De Fluminibus inferorum, thesim proponebat Facultati litterarum parisiensi*, Paris 1853
Miller, *Latins in the Levant*	Miller W., *Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204-1560)*, Cambridge 1964 (1908[1])
Miller, *Η Ελλάς επί των Βυζαντινών*	Miller W., *Η Ελλάς επί των Βυζαντινών*, (μτφρ. Λάμπρος Σπ.), Αθήνα 1993

Miller, *Οι ρωμαίοι εν Ελλάδι*	Miller W., *Οι ρωμαίοι εν Ελλάδι*, (μτφρ. Λάμπρος Σπ.), Αθήνα 1993
Missiou, *Justinian's maritime buildings*	Missiou D., «Justinian's maritime buildings», *Ιστορικογεωγραφικά* 3 (1991), σ. 109-125
Montgomery, *The Illustrated Atlas*	Montgomery M. R., *The Illustrated Atlas, and modern history of the world geographical, political, commercial & statistical*, London & New York 1851
Moutsopoulos – Dimitrokalis, *Bibliographie principale des chateaux*	Moutsopoulos N. – Dimitrokalis G., «Bibliographie principale des chateaux – forts de la Grece», *TX* 37 (1968), σ. 145-148
Müller – Wiener, *Von der Polis zum Kastron*	Müller – Wiener W., «Von der Polis zum Kastron: Waldung der Stadte im ägaischen Raum von der Antike zum Mittelalter», *Gym* 93 (1986), σ. 435-475
Μουτσόπουλος, *Η επίδραση της μορφολογίας των πύργων*	Μουτσόπουλος Ν. Κ., «Η επίδραση της μορφολογίας των πύργων στην οχυρή κατοικία του ελλαδικού χώρου του XVI-XVIII αιώνος», *ΦΧ* 1 (1973), σ. 35-108
Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*	Nicholas D., *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, έκδ. MIET, Αθήνα 1999
Nicol, *The Ecclesiastical Relations*	Nicol D.M., «The Ecclesiastical Relations between the Despotate of Epirus and the Kingdom of Nicaea in the years 1215 to 1230», *Byz* 22 (1952), σ. 207-228
Nicol, *The relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros*	Nicol D.M., «The relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros», *BF* 4 (1972), σ. 170-194
Nicol 1974, *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου*	Nicol D.M., *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου*, (μτφρ. Λεύκα Π.), Ιωάννινα 1974, (ανάτυπο, *ΗπΕστ*)
Nicol, *Απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου*	Nicol D.M., «Πρόσφατες έρευνες για τις απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *ΗπΧρ* 22 (1980), σ. 40-48
Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*	Nicol D.M., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267 – 1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*,

	Ιωάννινα 1991
Nicol (1990), *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*	Nicol D.M., «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου», *ΠΔΣΔΗ*, (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990), επιμ. Χρυσός Ευ., Άρτα 1992, σ. 13-16
Nicol (1992), *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*	Nicol D.M., «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου», *ΗπΧρ* 30 (1992), σ. 47-59
Nicol, *Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία*	Nicol D.M., «Υστεροβυζαντινή περίοδος (1204-1479), Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 198-217
Nicol, *The last centuries of Byzantium*	Nicol D.M., *The last centuries of Byzantium 1261 – 1453*, Cambridge 1993²
Nicol, *Κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή*	Nicol D.M., «Υστεροβυζαντινή περίοδος (1204-1479), Κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή», *Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 219-222
Nicol, *Η Τουρκική κατάκτηση*	Nicol D.M., «Η Τουρκική κατάκτηση», *Ήπειρος 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 217-219
Oberhummer, *Photike*	Obehummer E., «Photike», *PWRE* 20, 1 (1941), σ. 660-662
Oikonomides, *Les Listes de préséance*	Oikonomides N., *Les Listes de préséance Byzantines des IX et X siecles*, Paris 1972
Oikonomides, *The medieval Via Egnatia*	Oikonomides N., «The medieval Via Egnatia», *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, έκδ. Zachariadou El., Rethymnon 1996, σ. 9-16
Oost, *Roman Policy in Epirus and Acarnania*	Oost S.I., *Roman Policy in Epirus and Acarnania in the age of the Roman Conquest of Greece*, Dallas, Southern Methodist Press, Dallas 1954
Ostrogorsky, *Byzantine cities in the early middle ages*	Ostrogorsky G., «Byzantine cities in the early middle ages», *DOP* 13 (1959), σ. 45-66
Osswald, *The ethnic*	Osswald Br., «The ethnic composition of

composition	Medieval Epirus», στο *Imaging frontiers, contesting identities*, έκδ. by Ellis St. G. and Klusáková L., Pisa, University Press, 2007, σ. 125-154
Owens, *Increasing Roman Domination of Greece*	Owens E. J., «Increasing Roman Domination of Greece in the years 48-27 bc», *Latomus* 35 (1976), σ. 718-729
Pallas, *Epiros*	Pallas D. J., «Epiros», *Rbk*, unter Mitwirkung von Marcell Restle, Herausgegeben von Klaus Wessel, Verlag Anton Hiersemann, Stuttgart 1968, σ. 207-333
Papajani, *La forteresse de Peqin*	Papajani L., «La forteresse de Peqin», *Monum* 7-8 (1974), σ. 74-76
Peloponnes, IV Das Äegaeischen Meer und seine Inseln	*Peloponnes, IV Das Äegaeischen Meer und seine Inseln*. Mit Beiträgen zur historischen Landeskunde, Kirsten E., Frankfurt/Main 1950-1959
Pertusi, *Contributi alla storia dei temi bizantini*	Pertusi A., «Contributi allastoria dei temi bizantini dell' Italiameridionale», *Atti del terzo congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo (Benevento, Montevergine, Salerno, Amalfi, 14-18 ott. 1956)*, Spoleto 1959, σ. 495-517
Petri, *La géographie de l' Illyricum ecclésiastique*	Petri Ch., La géographie de l' Illyricum ecclésiastique et ses relation avec l' église de Rome (V-VI siecles). Villes et Peuplement dans L' Illyricum Protobyzantini, *Actes du colloque organizé par l' École Française de Rome (Rome 12-14 Mai 1982)*, Rome 1984, σ. 21-62
Petrides, *Euroea*	Petrides S., «Euroea», *The Catholic Encyclopedia* 5 (1909), σ. 607
Petrides, *Jean Apokaukos*	Petrides S., «Jean Apokaukos, letters et autres documents inedits», *IRAIK* 14 (1909), σ. 69-100
Petsas, *Pella*	Petsas Ph., «Pella – The capital of the Macedonian Kings, The story of Epirus

	winter», *ATHENE 23* (1963), σ. 71 - 72
Philippson, *Εύροια*	Philippson Al., «Εύροια», *PWRE* 6, 1 (1907), σ. 1285
Philippson – Kirsten, *Die griechischen Landschaften*	Philippson Al. – Kirsten E., *Die griechischen Landschaften. Band ii Teil 1; Epirus und der Pindos. Nebst einem Anhang: Beiträge zur historischen Landeskunde von Epirus und Kerkyra*, Frankfurt am Main 1956
Plested, *The Macarian legacy*	Plested *M., The Macarian legacy. The place of Macarius-Symeon in the eastern Christian tradition*, (Oxford Theological Monographs), Oxford 2004
Poncelet, *Le Légendier de Pierre Calo*	Poncelet Al., «Le Légendier de Pierre Calo», *AnalBoll* 29 (1910), σ. 5-116
Pouqueville, *Τα Ηπειρωτικά*	Pouqueville F.C.H.L., *Ταξίδι στην Ελλάδα, Τα Ηπειρωτικά*, (μτφρ. Βλάχος Κ.), Πρέβεζα 2010
Pouqueville 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα*	Pouqueville F.C.H.L., *Ταξίδι στην Ελλάδα*, Τα Ηπειρωτικά (μτφρ. Βλάχος Κ.), τ. 1,2, Ιωάννινα 1994
Preller, *Griechischen Mythologie*	Preller L., *Griechischen Mythologie*, τ. 1, Berlin 1872
Prinzing, *Studien zur Provinz*	Prinzing G., «Studien zur Provinz – und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas», *ΗπΧρ* 24 (1982), σ. 73-120 και *ΗπΧρ* 25 (1983), σ. 37- 112
Prinzing, *Πολιτικές*	Prinzing, «Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997,, σ. 190-194
Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*	Pritchett K. W., «Studies in Ancient Greek Topography, part iii (roads)», *CS* 22 (1980), σ. 143-196, 197-288
PLP	*Prosopographisches Lexikon Der Palaiologenzeit*, τ. 1 (᾽Ααρών – Ἀψαρᾶς), Vienna: Verlag der Österreichischen

	Akademie der Wissenschaften, Wien 1976
PWRE	Pauly A. – Wissowa G.– Kroll W. – Mittelhaus K. – Ziegler K., Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-1980
Rawson, *Rome and the Mediterranean*	Rawson E., *Rome and the Mediterranean to 133 b.c.*, τ. 8, έκδ. Astin A. E., Walbank F.W., Frederisken M. W. και Ogilvie R. M., *The Cambridge Ancient History*, Cambridge 1989
Riginos, *Thesprotia Expedition*	Riginos G., «Thesprotia Expedition», *AR* 52 (2005-2006), σ. 83-85
Rizakis, *La constitution*	Rizakis Th., «La constitution des élites municipales dans les colonies romaines de la province d' Achaïe, The Greek east in the roman context» proceedings of a colloquium organized by the Finnish Institute, [Athens May 21 - 22, 1999], *Papers and monographs of the Finnish Institute at Athens*, Αθήνα 2001, τ. VII, σ. 37-49
Rizakis, *Les colonies Romaines*	Rizakis Th., «Les colonies Romaines des côtes occidentals greques.l Population et territoires» *DHA* 22, 1 (1996), σ. 255-324
Robert, *Τα μοναστήρια των Μετεώρων*	Robert C., *Τα μοναστήρια των Μετεώρων : Το ταξίδι σε Ήπειρο - Θεσσαλία: Επισκέψεις στα μοναστήρια της Ανατολής* (μτφρ. Μυγδανάλευρου Μ.), Αθήνα 2010
Rodd, *The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea*	Rodd R., *The Princes of Achaia and the Chronicles of Morea. A Study of Greece in the Middle Ages*, London 1907
Russell, *Transformation in Early Byzantine Urban Life*	Russell J., «Transformation in Early Byzantine Urban Life: The contribution and the limitations of Archaeological Evidence», *The 17th International Byzantine Congress*, Washington DC 1986, σ.137-154
Salmon, *Roman*	Salmon, E., *Roman Colonization under the Republic*, (Aspects of Greek and Roman

Colonization	life), London, Thames Hudson, 1970
Sansaridou – Hendrickx, *The world view of the anonymous author*	Sansaridou – Hendrickx Th., «The world view of the anonymous author of the Greek chronicle of the Tocco: Social aspects of his ideational system of thought», *Βυζαντιακά* 22 (2002), σ. 169-215
Saradi, *The Byzantine Cities*	Saradi H.G., «The Byzantine Cities (8th-15th Centuries): Old Approaches and New Directions», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ο-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις* (επιμ. Κιουσοπούλου Τ.), Ρέθυμνο 2012, σ. 25-45
Saradi, *Towns and cities*	Saradi H., «Towns and cities», *The oxford handbook of Byzantine Studies,* έκδ. Jeffreys El. – Haldon J. – Cormack R., Oxford University Press, Oxford 2008, σ. 317-327
Sasel, *Naissus-Dyrrhachion–Scupi–Serdica–Thessalonike*	Sasel J., «Naissus – Dyrrhachion – Scupi – Serdica – Thessalonike», *TIR* 34, Ljubljana 1976
Schnetz, *Kosmographie des anonymen Geographen*	Schnetz J., *Untersuchungen über die Quellen der Kosmographie des anonymen Geographen von Ravenna*, München 1919
Schwartz, *Über die Bischofslisten*	Schwartz E., *Über die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und Konstantinopel* (Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Abt., N. F. 13), München 1937.[*BZ* 37 (1937), σ. 228]
Scullard, *Charops and Roman policy in Epirus*	Scullard H.H., «Charops and Roman policy in Epirus», *JRS* 35 (1945), σ. 58-64
Scullard, *Scipio Aemilianus and Roman Politics*	Scullard, H.H., «Scipio Aemilianus *and* Roman Politics», The Society for the Promotion of Roman Studies, *JRS* 50 (1960), σ. 59-74
Sedlmayr, *Justinianischen Architektursystems*	Sedlmayr H., «Zur Geschichte des Justinianischen Architektursystems», *BZ* 35 (1935), σ. 38-69
Seston, *Dioclétien et la*	Seston W., *Dioclétien et la Tétrarchie. I.*

Tétrarchie	*Guerres et Réformes (284–300)*. (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, Fasc. 162.), Paris 1946
Sironen, *Some notes on Inscriptions of Roman Date from Thesprotia*	Sironen E., «Some notes on Inscriptions of Roman Date from Thesprotia», *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 185-196
Smith, *Epirus*	Smith W., «Epirus», *DGRG* 1 (1870), σ. 831-833
Sodini, *L' habitat urbain en Grèce*	Sodini J. P., «L' habitat urbain en Grèce a la veille des invasions», *Villes et Peupelment dans l' Illyricum Protobyzantin, Actes du colloque organizé par l' Ecole Française de Rome*, Rome 1984, σ. 341-397
Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*	Soustal P. – Koder J., «Nikopolis und Kephallenia», *TIB* 3 Wien 1981
Soustal, *Die griechischen Quellen*	Soustal P., *Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epirus*, Vienna 1975
Spiecer, *La ville en Grèce*	Spiecer J. M., «La ville en Grèce du IIIe au VII siècle», *Villes et Peupelment dans l' Illyricum Protobyzantin, Actes du colloque organizé par l' Ecole Française de Rome*, Rome 1984, ό.π., σ. 315-340
Stadtmüeller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*	Stadtmüeller G., *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte.* (Albanische Forschungen. τ. 2), Wiesbaden (Harrassowitz Ott.) 1966
Stadtmüller, *Τα προβλήματα*	Stadtmüller G., «Τα προβλήματα της ιστορικής διερεύνησης της Ηπείρου», *ΗπΧρ* 9 (1934), σ. 140-169
Steinhauer, *Ιστορική Γεωγραφία*	Steinhauer G., *Ιστορική Γεωγραφία του αρχαίου κόσμου. Ελλάδα - Ρώμη*, Αθήνα 2009
Stiernon, *Les origins du despotat d' Epire*	Stiernon O. L., «Les origins du despotat d' Epire. A propos d' un livre recent», *REB* 17 (1959), σ. 90-126

Suha, *The walls of Agios Donatos Zervochoriou*	Suha M., *The walls of Agios Donatos Zervochoriou -A case study of a fortress in Thesprotia, northwestern Greece*, University of Helsinki, Department of Cultural Research, Archaeology (αδημ.)
Svana, *The rural Sanctuary at Kyra Panagia*	Svana I., «The rural Sanctuary at Kyra Panagia», *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 89-96
Swainson, *Johnson's new illustrated family atlas*	Swainson F. R., *Johnson's new illustrated family atlas, with physical geography, and with descriptions geographical, statistical, and historical*, New York 1865
Syme, *The Greek under Roman Rule*	Syme R., «The Greek under Roman Rule», *Roman Papers II* (1963), σ. 566-581
Talbert, *Barrington Atlas*	Talbert R.J.A., *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton 2000
Tanner, *Graecia Pars Septentrionalis*	Tanner H.S., *Graecia Pars Septentrionalis aliter Macedonia, Thessalia & Epirus, cum Traci*, Philadelphia 1826
The Catholic Encyclopedia	*The Catholic Encyclopedia*, έκδ. Herbermann C.G., τ. 5, New York 1907-1913
The Princeton encyclopedia of classical sites	*The Princeton encyclopedia of classical sites*, έκδ. Stillwell R. et al., Princeton University Press, Princeton 1976
Tikkala, *The frieze – Epistyle Blocks of Agios Donatos*	Tikkala E., «The frieze – Epistyle Blocks of Agios Donatos», *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 133 - 143
Todorov – Velkov, *Situation demographique*	Todorov N. – Velkov A., *Situation demographique de la peninsule balkanique*, Sofia 1988
Treadgold, *A history of the byzantine state and society*	Treadgold W., «A history of the byzantine state and society», *BZ* 95 (2008), σ. 716-725
Triantaphyllopulos, *Review Essays*	Triantaphyllopulos D. D, «Review Essays», *BS* 24 (1983), σ. 135-158

Trojanos, *Kastroktisia*	Trojanos S., «*Kastroktisia*. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlangen des Festungsbaues im Byzantinischen Reich», *Βυζαντινά* 1 (1969), σ. 41-57
Tsotsos – Savvaidis, *Cartographic data in Ptolemy's Geographiki Yphegesis*	Tsotsos G.P. and Savvaidis P.D.: «Cartographic data in Ptolemy's Geographiki Yphegesis and the present day coordinates – A comparative study in the area of Central Macedonia», *18th International Conference on the History of Cartography*, Athens 1999, σ. 1-20
Vanderheyde, *Les reliefs de l'église Saint-Donat à Glyki*	Vanderheyde C., «Les reliefs de l'église Saint-Donat à Glyki», *BCH* 121/2 (1997), σ. 699-700
Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*	Vasmer M., *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941
Veikou, *Byzantine Epirus*	Veikou M., *Byzantine Epirus: A topography of transformation. Settlements of the Seventh – Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania*, Leiden, Brill 2012
Veikou, *Rural towns*	Veikou M., «"Rural towns" and "in between" or "third" spaces settlement patterns in Byzanine Epirus (7th – 11th centuries) from an interdisciplinary approach», *ArchMed* 36 (2009), σ. 43-54
Veikou, *Urban or Rural*	Veikou M., «Urban or Rural? Theoritical remarks on the settlement patterns in Byazntine Epirus (7th – 11th centuries)», *BZ* 103/1 (2010), σ. 171-193
Veikou, *Byzantine Histories*	Veikou M., «Byzantine Histories, Settlement Stories: *Kastra*, «Isles of Refuge», and «Unspecified Settlements» as In-between or Third Spaces Preliminary Remarks on Aspects of Byzantine Settlement in Greece (6th-10th c.)», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις* (επιμ.

Κιουσοπούλου Τ.), Ρέθυμνο 2012, σ. 159-205

Vittinghoff, *Römische Kolonisation* — Vittinghoff F., *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, (Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Kl., Jahrg. 1951, n. 14.) Wiesbaden: Ak. d. Wiss. u. d. Lit. in Mainz, 1952

Walbank, *Polybius* — Walbank F., *Polybius, Rome and the Hellenistic world*, Cambridge University Press, Cambridge 2002

Walsh, *Constantinople* — Walsh R., *Constantinople and Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Princeton University, London 1838

Weber, *The Tabula Peutingeriana* — Weber E., *The Tabula Peutingeriana and the Madaba Map,* Jerusalem 1999

Wellnhofer, *Johannes Apokaukos* — Wellnhofer M., *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (1155-1233)*. Sein Leben u.s. Stellung im Despotate von Epirus unter Michael Doukas und Theodoros Kommenos, München 1913

Werner, *The Age of Augustus* — Werner E., *The Age of Augustus*. Schneider D.L. (αγγλ. μτφρ.), Sarolta T.A. (πρόσθετο νέο υλικό), Oxford 2003

Wernicke, *Ἄρτεμις* — Wernicke K., «Ἄρτεμις», *PWRE* 2, 1 (1895), σ. 1384

Whittow, *The political geography* — Whittow M., «The political geography of the Byzantine world», *The oxford handbook of Byzantine Studies*, έκδ. Jeffreys El. – Haldon J. – Cormack R., Oxford University Press, Oxford 2008, σ. 219-231

Wiltsch, *Handbook of the geography* — Wiltsch F. T., *Handbook of the geography and statistics*, London 1859

Winter, *Greek Fortifications* — Winter F. E., *Greek Fortifications*, University of Toronto Press, Toronto 1971

Wozniak, *Late Roman* — Wozniak F., «Late Roman Fortifications in

Fortifications in Epirus	Epirus», *ΗπΧρ* 26 (1984), σ. 71-77
Wozniak, *Nikopolis*	Wozniak F., «Nikopolis and the Roman defense of Epirus», *ΠΠΔΣΝ* [23-29 Σεπτεμβρίου 1984], Πρέβεζα 1987, σ. 263-267
Wray, *Greece*	Wray A.H., *Greece with inset maps of Corfu and Stampalia*, London – New York 1851
Zaimov, *Ethnogenetische Probleme*	Zaimov J., «Ethnogenetische Probleme be idem bulgarischen Ortsnamen», *ZfB* 7 (1969), σ. 179-189
Zheku, *Problemes relatifs*	Zheku, K., Problemes relatifs a la restauration des systemes de fortification des villes illyriennes, *Monum* 12 (1976), σ. 17-25

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*	Αβραμέα Α., *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικην γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974
Αδαμαντίου, *Ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου*	Αδαμαντίου Α., «Ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου», *ΗπΕστ* 1 (1952), σ. 35-65
Αθηναγόρας Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*	Αθηναγόρας Μητροπολίτης Παραμυθίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1930
Άμαντος, *Γεωγραφικά Ονόματα*	Άμαντος Κ., «Γεωγραφικά Ονόματα», *ΕΕΒΣ* 21 (1951), σ. 3-102
Άμαντος, *Παρατηρήσεις*	Άμαντος Κ., «Παρατηρήσεις τινές εις την Μεσαιωνικήν Γεωγραφίαν», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), σ. 41-54
Ανδρέου, *Οικιστική οργάνωση*	Ανδρέου Ι., «Οικιστική οργάνωση», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 94-104

Αντωνόπουλος, *Η Ήπειρος*	Αντωνόπουλος Π., «Η Ήπειρος κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες», στο *Διαλέξεις ΙΙ*, Οι φίλοι του Βυζαντινού μουσείου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σ. 13-32
Αποκορίτης, *Οχυρωτική*	Αποκορίτης Ε., «Οχυρωτική», *ΜΣΝΕ* 5 (1930), σ. 198-205
Αποκορίτης, *Η τακτική χρήσις της οργανώσεως του εδάφους*	Αποκορίτης Ε., *Οχυρωτική. Η τακτική χρήσις της οργανώσεως του εδάφους*, Αθήνα 1935
Αραβαντινός, *Περί του Οσίου Νείλου του Εριχιώτου*	Αραβαντινός Π., «Περί του Οσίου Νείλου του Εριχιώτου», *Πανδώρα* 15 (1865), αρ. 355, σ. 470-474
Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου*	Αραβαντινός Π., *Περιγραφή της Ηπείρου*, τ. Α', Β', Γ', έκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1984
Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*	Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, τ. Α' και Β', Αθήνα 2004 (1856[1])
Ασδραχά – Ασδραχάς, *Παρατηρήσεις*	Ασδραχά Αικ. – Ασδραχάς Σ., «Παρατηρήσεις για τα όρια και τους οικισμούς της Βαγενιτίας», *ΠΔΣΔΗ*, [Άρτα 27-31 Μαΐου 1990], Άρτα 1992, σ. 239-246
Ασωνίτης, *Προσωπογραφικές παρατηρήσεις*	Ασωνίτης Σπ., «Προσωπογραφικές παρατηρήσεις στο χρονικό των Τόκκων», *Βυζαντιακά* 8 (1988), σ. 135-148
Ασωνίτης, *Το πρόβλημα της χρονολόγησης*	Ασωνίτης Σπ., «Το πρόβλημα της χρονολόγησης της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου», *Βυζαντιακά* 18 (1998), σ. 121-129
Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*	Ασωνίτης Σπ., *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος – 14ος αι.)*, Κέκρυρα 1999
Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο*	Ασωνίτης Σπ., *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα*, Αθήνα 2005
Ασωνίτης, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια*	Ασωνίτης Σπ., *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του*

Μεσαίωνα (1386-1462), Θεσσαλονίκη 2009

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου Κυψέλης* — Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., «Βυζαντινά, μεσαιωνικά και νεώτερα μνημεία Ηπείρου. *Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου Κυψέλης*», *ΑΔ* 26 (1971), Β2 Χρονικά, σ. 338 – 343, πίν. 381 α – β και *ΑΔ* 29 (1973-74), Β2 Χρονικά, σ. 599- 608

Βαβουρανάκης, *Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο* — Βαβουρανάκης Γ., «Η Ήπειρος στη Ρωμαϊκή περίοδο», στο *Ήπειρος, Ιστορία και Πολιτισμός*, Περιφέρεια Ηπείρου 2007, σ. 55-63

Βαγιακάκος, *Οχυρωτική και γλώσσα* — Βαγιακάκος Δ., «Οχυρωτική και γλώσσα», στο *Πύργοι και Κάστρα*, επιμ. Μουτσόπουλος Ν., έκδ. Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 44-59

Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* Α' — Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α', Δ', Θεσσαλονίκη 1961

Βασιλειάδης – Τζωρτζάτου – Χριστοδούλου – Φάτσιου, *Η Θεσπρωτία* — Βασιλειάδης Στ. - Τζωρτζάτου Αντ. - Χριστοδούλου Ελ. - Φάτσιου Σ., «Η Θεσπρωτία από τους αρχαϊκούς χρόνους έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση», *Ιόνιος Λόγος*, τ. Β', Επιστημονική Περιοδική Έκδοση 2010, σ. 147-159

Βασιλειάδης – Χριστοδούλου, *Αρχαία Θεσπρωτία* — Βασιλειάδης Στ. – Χριστοδούλου Ελ., «Αρχαία Θεσπρωτία: Από την προπολιτική στην πολιτική κοινωνία, ή, πώς ο χωρικός γίνεται πολίτης», *ΗπΧρ* 40 (2006), σ. 91-126

Βασιλικού, *Οδοιπορικό* — Βασιλικού Ν., «Οδοιπορικό στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Θεσπρωτίας», στο *Διαλέξεις Ι* (Χειμώνας 1996-Άνοιξη 1997), Οι φίλοι του Βυζαντινού μουσείου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2000, σ. 127-142, 179-182

Βέη – Σεφερλή, *Ο χρόνος στέψεως του Θεοδώρου Δούκα* — Βέη – Σεφερλή Ε, «Ο χρόνος στέψεως του Θεοδώρου Δούκα ως προσδιορίζεται εξ ανέκδοτων γραμμάτων Ιωάννου του Απόκαυκου», *BNJ* 21 (1976), σ. 272-279

Βέης, *Το περί της κτίσεως της Μονεμβασίας χρονικόν*	Βέης Ν, «Το περί της κτίσεως της Μονεμβασίας χρονικόν», *Βυζαντίς* 1 (1909), σ. 57-105
Βέης, *Λέων Μανουήλ Μακρός*	Βέης Ν., «Λέων Μανουήλ Μακρός, Επίσκοπος Βελάς, Καλοσπίτης, Μητροπολίτης Λαρίσης, Χρυσοβέργης, Μητροπολίτης Κορίνθου», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), σ. 122-148
Βλαχοπούλου – Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου*	Βλαχοπούλου – Οικονόμου Α., *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου, νομοί Ιωαννίνων – Θεσπρωτίας & νότια Αλβανία*, Ιωάννινα 2003
Βογιατζίδης, *Συμβολή*	Βογιατζίδης Ι.Κ., «Συμβολή εις την μεσαιωνικήν ιστορίαν της Ηπείρου», *ΗπΧρ* 1 (1926), σ. 72-80
Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*	Βοκοτόπουλος Π. Λ., *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον. Από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι.*, έκδ. ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1992[2]
Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 23	Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 23 (1968), σ. 299
Βρανούσης – Σφυρόερας, *Η Ήπειρος κατά τους νεώτερους χρόνους*	Βρανούσης Λ. – Σφυρόερας Β., «Η Ήπειρος κατά τους νεώτερους χρόνους. Από την υποταγή στους Τούρκους ως τις αρχές του 19ου αιώνα, *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 240-269
Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*	Βρανούσης Λ. Ι., «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν», *ΕΜΑ* 12 (1962), σ. 57-115
Βρανούσης, *Το δεσποτάτο της Ηπείρου*	Βρανούσης Λ., «Το δεσποτάτο της Ηπείρου. Ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας μας», *ΝΕ*, τ. 128, τεύχ. 1519 (1990), στ. 1362-1378
Βρανούσης, *Χρονικά*	Βρανούσης Λ., *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Εκδόσεις και χειρόγραφα, έκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1962

Γάσπαρης, *Επαρχιακοί και αγροτικοί δρόμοι*	Γάσπαρης Χ., «Επαρχιακοί και αγροτικοί δρόμοι στον ύστερο μεσαίωνα (13ος – 14ος αι): η περίπτωση της Μακεδονίας και της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), σ. 49-60
Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί κατάλογοι*	Γερμανός (Μητροπολίτης Σάρδεων), «Επισκοπικοί κατάλογοι των εν Ηπείρω και Αλβανία επαρχιών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως», *ΗπΧρ* 12 (1937), σ. 32-54
Γερογιάννης, *Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam*	Γερογιάννης Κ., «Ο εν Ηπείρω ρωμαϊκός σταθμός ad Dianam», *ΑΕ* 1924, σ. 195-198
Γεωργιάδης, *Ηγούμενοι*	Γεωργιάδης Φ., «Ηγούμενοι χρηματίσαντες εν τη εν Θεσπρωτία σταυροπηγιακή μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου της εν τω Γηρομερίω», *ΕΑΚ* 27 (1907), σ. 233
Γεωργιάδης, *Θεσπρωτικά. Η μονή Γηρομερίου*	Γεωργιάδης Φ., «Θεσπρωτικά. *Η μονή Γηρομερίου*», *ΕΑ* 27 (1907), σ. 360
Γιάγκας, *Ιστορία των Θεσπρωτών*	Γιάγκας Αθ., *Ιστορία των Θεσπρωτών*, [Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1954²
Γιαρένης, *Η Δ΄ Σταυροφορία*	Γιαρένης Η., «Η Δ΄ Σταυροφορία, η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1204) και η συγκρότηση των κρατών της Τραπεζούντας, της Νίκαιας και της Ηπείρου», στο *Διαλέξεις ΙΙ*, Οι φίλοι του Βυζαντινού μουσείου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σ. 63-89
Γκάνια, *Ο αρχαιολογικός χώρος της Γιτάνης*	Γκάνια Χ., «Ο αρχαιολογικός χώρος της Γιτάνης και οι εργασίες ανάδειξης», *ΗπΧρ* 40 (2006), σ. 173-196
Γκόγκος, *Παρακάλαμος*	Γκόγκος Α., *Παρακάλαμος. Από τα προϊστορικά χρόνια ως την απελευθέρωση*, τ. 1, Αθήνα - Γιάννενα 1913
Γριτσόπουλος, *Βελλάς Μονή*	Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Βελλάς μονή», *ΘΗΕ* 3 (1963) σ. 779-781

Γριτσόπουλος, *Βελλάς Επισκοπή*	Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Βελλάς, Επισκοπή», *ΘΗΕ* 3 (1963), σ. 778-779
Γριτσόπουλος, *Βουθρωτού Επισκοπή*	Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Βουθρωτού Επισκοπή» *ΘΗΕ* 3 (1963), σ. 991-992
Γριτσόπουλος, *Εύροια*	Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Εύροια», *ΘΗΕ* 3 (1963), σ. 991-992
Γριτσόπουλος, *Παραμυθιάς, Φιλιατών και Γηρομερίου Μητρόπολις*	Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Παραμυθιάς, Φιλιατών και Γηρομερίου Μητρόπολις», *ΘΗΕ* 10 (1969), σ. 42-44
Δάκαρης, *Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων*	Δάκαρης Σ., «Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων», *ΠΑΕ* (1951), σ. 173-183
Δάκαρης, *Ανασκαφικαί έρευναι*	Δάκαρης Σ., «Ανασκαφικαί έρευναι εις την Ομηρικήν Εφύραν και το Νεκυομαντείον της αρχαίας Θεσπρωτίας», *ΠΑΕ* (1958), σ. 107-113
Δάκαρης, *Αρχαιολογικές έρευνες*	Δάκαρης Σ., «Αρχαιολογικές έρευνες στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων», *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον, εις μνήμην Χρ. Σούλη*, Αθήνα 1956, σ. 46-80
Δάκαρης, *Αρχαιότητες και μνημεία Ηπείρου*	Δάκαρης Σ., «Αρχαιότητες και μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ* 20 (1965), Β2 Χρονικά, σ. 345-355, πίν. 413 α-β, 414 α-β, 415 α-ε, 416 α-β, 417 α-γ, 418 α-στ, 419 α-β, 420 α-ε, 421 α-β, σχ. 1-4
Δάκαρης, *Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο*	Δάκαρης Σ., «Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο», *Νικόπολις Α', ΠΠΔΣΝ* [23-29 Σεπτεμβρίου 1984], Πρέβεζα 1987, σ. 11-21
Δάκαρης, *Θεσπρωτία*	Δάκαρης Σ., «Θεσπρωτία», *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις*, αρ. 15, Αθήνα 1972
Δάκαρης, *Ιωάννινα, η νεώτερη Εύροια*	Δάκαρης Σ., «Ιωάννινα, η νεώτερη Εύροια», *ΗπΕστ* 1 (1952), τεύχ. 6, σ. 537-554
Δάκαρης, *Συμβολή*	Δάκαρης Σ., «Συμβολή εις την τοπογραφίαν της αρχαίας Ηπείρου», *ΑΕ* (1957), σ. 88-113
Δάκαρης, *Το ΟΡΡΑΟΝ*	Δάκαρης Σ., «Το ΟΡΡΑΟΝ», *ΑΕ* (1986), σ.

	108-146
Δάκαρης, *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο*	Δάκαρης Σ., *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα 1976
Δάκαρης, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*	Δάκαρης Σ., *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Αθήνα 1964
Δάκαρης, *ΑΔ* 19	Δάκαρης, ΑΔ 19, σ. 313
Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου*	Δελημάρης Αρχ. Ιερ., *Πατέρες της Εκκλησίας και Εκκλησιαστικοί Συγγραφείς της Δυτικής Ελλάδος, Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου, Συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς και λογίου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννου Αποκαύκου (αρχές 13ου αιώνος)*, Ναύπακτος 2000
Δένδιας, *Ιστορία της αρχαίας Ηπείρου*	Δένδιας, Μ., «Ιστορία της αρχαίας Ηπείρου», *ΗπΕστ* 1 (1952), σ. 18-31
Δομή, στο λήμμα *Οχύρωση*	*Δομή*, «Οχύρωση» τ. 12, Αθήνα 1972, σ. 261-262
Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστής*	Δουκάκης Κ., *Μέγας Συναξαριστής*, Αθήνα 1891-1896
Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της επαρχίας Θεσσαλίας*	Δρακούλης Δ., «Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της επαρχίας Θεσσαλίας στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο», *Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, τ. ΙΙ, Λάρισα 2008, σ. 385-397
Δρακούλης, *Ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους*	Δρακούλης Δ., «Ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους και η χαρτογραφική του αναπαράσταση: το παράδειγμα της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου», *Πρακτικά Συνεδρίου, 10ο Διεθνές Συνέδριο Χαρτογραφίας*, Ιωάννινα 2008, σ. 1-22
Δρακούλης, *Πόλεις, κώμες και χωριά της επαρχίας Ελλάδος*	Δρακούλης Δ., «Πόλεις, κώμες και χωριά της επαρχίας Ελλάδος στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αιώνας)», *Βυζαντιακά* 28 (2009), σ. 1-49

Δρακούλης, *Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου*	Δρακούλης Δ., «Το δίκτυο οικισμών της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου στην πρώιμη Βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινά* 29 (2009), σ. 199-229
Δρακούλης, *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών*	Δρακούλης Δ., *Η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο (4ος -6ος Αιώνας)*, τ. Α', Θρακική – Ιλλυρικόν – Ασιανή, Θεσσαλονίκη 2009
Δρόσου, *Η κατοίκηση στο θεσπρωτικό χώρο*	Δρόσου Δ., «Η κατοίκηση στο θεσπρωτικό χώρο κατά τους βυζαντινούς χρόνους», *ΗπΧρ* 40 (2006), σ. 277-304
Δρόσου, *Ταξίδια, πλοία και περιηγητές*	Δρόσου Δ., «Ταξίδια, πλοία και περιηγητές», *Το Ταξίδι από τους αρχαίους χρόνους έως τους νεότερους χρόνους*, [Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, έκδ. ΕΙΕ], Αθήνα 2003, σ. 7-13
Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως, ΚΔ, τ. 28	Γεδεών Μ.Ι., «Ανέκδοτα Πατριαρχικά Γράμματα», *ΕΑΚ* 28, σ. 415-416
Ευαγγελάτου – Νοταρά, *Πληροφορίες*	Ευαγγελάτου – Νοταρά Φ., «Πληροφορίες για την Ήπειρο σε σημειώματα κωδίκων», *ΗπΧρ* 27 (1985), σ. 115-126
Ευαγγελίδης, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου*	Ευαγγελίδη Δ., *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου και άλλα μελετήματα*, επιμ. Βρανούση Λ., έκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1962
Ευαγγελίδης, *Ανασκαφαί Δωδώνης και Παραμυθιάς*	Ευαγγελίδης Δ., «Ανασκαφαί Δωδώνης και Παραμυθιάς», *ΠΑΕ* (1930), σ. 55-65
Ευαγγελίδης, *Ανασκαφαί εν Ηπείρω*	Ευαγγελίδης Δ., «Ανασκαφαί εν Ηπείρω», *ΠΑΕ* (1953), σ. 159-163
Ευαγγελίδης, *Ανασκαφαί: Ήπειρος – Γλυκύ*	Ευαγγελίδης Δ., «Ανασκαφαί: α) Ήπειρος, β) Γλυκύ», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1954*, σ. 27-28, εικ. 32
Ευαγγελίδης, *Επιγραφαί εξ Ηπείρου*	Ευαγγελίδης Δ., «Επιγραφαί εξ Ηπείρου», *ΑΕ* (1914), σ. 232-241

Ευαγγελίδης, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου*	Ευαγγελίδης Δ., *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου και άλλα μελετήματα*, έκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1962
Ευαγγελίδης, *Ηπειρωτικαί έρευναι*	Ευαγγελίδης, Δ., «Ηπειρωτικαί έρευναι. Η ανασκαφὴ της Δωδώνης», *ΗπΧρ* 10 (1935), σ. 192-264
Ευστρατιάδης, *Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*	Ευστρατιάδης Σ., *Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1995
Ζακυθηνός, *Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως*	Ζακυθηνός Δ.Α., «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν των βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), σ. 179-209, 17 (1941), σ. 208-245
Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία*	Ζακυθηνός Δ.Α., *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, έκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1989
Ζακηθυνός, *Άγιος Βάρβαρος*	Ζακηθυνός, Δ.Α., *Άγιος Βάρβαρος. Εις Μνήμην Κ. Άμαντου*, Αθήνα 1960
Ζαχαριάδου, *Οι χίλιοι στίχοι*	Ζαχαριάδου Ε. Α., «Οι χίλιοι στίχοι στην αρχή του χρονικού των Τόκκο», *ΗπΧρ* 25 (1983), σ. 158-181
Ζάχου, *Η διοίκηση των δυτικών βυζαντινών επαρχιών*	Ζάχου Β., «Η διοίκηση των δυτικών βυζαντινών επαρχιών (10ος - 11ος αιώνας)», *Ιόνιος Λόγος*, τ. Β', Επιστημονική Περιοδική Έκδοση 2010, σ. 183-202
Ζήδρου, *Η αρχιτεκτονική της Κόκκινης Εκκλησιάς*	Ζήδρου Κ., «Η αρχιτεκτονική της Κόκκινης Εκκλησιάς», *Τζουμερκιώτικα Χρονικά* 9 (2008), τεύχ. 9, σ. 139-153
Ζιάγκος, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας*	Ζιάγκος Ν. Γ., *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας. Συμβολή στο νέο ελληνισμό*, Αθήνα 1974
Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος	*Ημερολόγιον της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1962
Θεοχαρίδης, *Προβλήματα*	Θεοχαρίδης Γ. Ι., «Προβλήματα της μεσαιωνικής ιστορίας της Ηπείρου»,

	Δωδώνη 1 (1972), σ. 3-18
Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας*	Θεοχαρίδης Γ., *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980
Ιβόλγκιν – Σαμοϊλοβιτς, *Οχυρό*	Ιβόλγκιν Α. Ι. – Σαμοϊλοβιτς Γκ. Φ., «Οχυρό», *ΜΣΕ* 26 (1981), σ. 357-360
Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος*	Koder J., *Το Βυζάντιο ως χώρος, εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή εποχή*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005
Koutava – Delivoria, *Ο γεωγραφικός κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου*	Koutava-Delivoria Β, *Ο γεωγραφικός κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, 1: Τα γεωγραφικά: Γενικά στοιχεία φυσικής γεωγραφίας, βιογεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας; 2: Η εικόνα: Οι άνθρωποι, οι τόποι και η χαρτογραφική αποτύπωση τους* (τ. 2: Parousia, Supplement 22.) Αθήνα: Library of Sophia N. Saripolos and School of Philosophy, University of Athens (1); n.p. (2), 1993, Paper 1, σ. 410, 2, σ. 652, 8 maps in endpaper flap.
Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*	Καμαρούλιας Δ., *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, τ. Α' - Β', Αθήνα 1996
Κάντα – Κίτσου, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*	Κάντα – Κίτσου Αικ, *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας*, Ηγουμενίτσα 2009
Κάντα – Κίτσου – Λάμπρου, *Ντόλιανη Θεσπρωτίας*	Κάντα - Κίτσου Αικ. – Λάμπρου Β., *Ντόλιανη Θεσπρωτίας: αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα 2008
Κάντου – Κίτσου, *Γίτανα Θεσπρωτίας*	Κάντου - Κίτσου, Αικ., *Γίτανα Θεσπρωτίας, Αρχαιολογικός χώρος*, Αθήνα 2008
Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί*	Καραγιάννη Φ., *Επισκοπικοί ναοί της μέσης βυζαντινής περιόδου*, Θεσσαλονίκη 2006, (Δ.Δ.)
Καρπόζηλος, *Αβιωτίκιον*	Καρπόζηλος Απ., «Αβιωτίκιον», *Δωδώνη* 8 (1972), σ. 73-80

Κατάλογοι χωριών της επαρχίας Βελάς	Του αγίου Βελάς και Κονίτσης, Κατάλογοι χωριών της επαρχίας Βελάς, *ΕΗΦΣ*, έτος Β' (1874), σ. 190-197
Κατσαροπούλου, *Ένα πρόβλημα της Ελληνικής Μεσαιωνικής ιστορίας*	Κατσαροπούλου Μ., *Ένα πρόβλημα της Ελληνικής Μεσαιωνικής ιστορίας. Η σερβική επέκταση στη δυτική κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 14ου αιώνα*, Δ.Δ., Θεσσαλονίκη 1989
Κατσαρός, *Λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου*	Κατσαρός Β. «Λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *Διαλέξεις ΙΙ*, Οι φίλοι του Βυζαντινού μουσείου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004 σ. 105-132
Κατσικούδης, *Το θέατρο στην αρχαία Ήπειρο*	Κατσικούδης Ν., «Το θέατρο στην αρχαία Ήπειρο», *Δωδώνη* 29 (2000), σ. 167-230
Καψάλης, *Κανονικά και λειτουργικά ερωτήματα*	Καψάλης Αθ., «Κανονικά και λειτουργικά ερωτήματα αγνώστου επισκόπου Βελλάς», *Βελλά Επιστημονική Επετηρίδα*, τ. Β', Ιωάννινα 2003, σ. 99-128
Κεφαλλωνίτου, *Στερεωτικές εργασίες*	Κεφαλλωνίτου Φρ., «Στερεωτικές εργασίες. Νομός Θεσπρωτίας», *ΑΔ* 43 (1988), Β1 Χρονικά, σ. 322 – 323, εικ. 185α
Κοβάνη, *Στοιχεία ιστορικής Γεωγραφίας*	Κοβάνη Α., «Στοιχεία ιστορικής Γεωγραφίας στα Δημώδη κείμενα, Ιστορία του Βασιλείου, Χρονικό των Τόκκων», *Βυζαντινός Δόμος* 10-11 (1999-2000), σ. 125-148
Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*	Κοκολάκης Μ., *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι : Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, έκδ. ΕΙΕ., Αθήνα 2003
Κόλιας, *Ιστορική Γεωγραφία*	Κόλιας Γ.Τ., *Ιστορική Γεωγραφία του Ελληνικού Χώρου*, Αθήνα 1948
Κομίνης, *Αγιολογικά και Υμνογραφικά*	Κομίνης Αθ., *Αγιολογικά και Υμνογραφικά εις Άγιον Δονάτον Επίσκοπον Ευροίας και προστάτην του Σουλίου*, Οι φίλοι του Σουλίου, Αθήνα 1973
Κονδύλης, *Οι πόλεις της*	Κονδύλης Θ., *Οι πόλεις της Ηπείρου στα*

Ηπείρου	*κείμενα των ξένων περιηγητών (μέσα 17ου – μέσα 19ου αιώνα) (web: http://thanoskondylisfr.files.wordpress.com)*
Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*	Κονιδάρης Γ., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος – Από της ιδρύσεως των εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον*, Αθήνα 1954-1970
Κονιδάρης, *Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις*	Κονιδάρης Γ., «Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Ναύπακτος», *Actes du Congres International d' Etudes Byzantines II*, Αθήνα 1956, σ. 150-205
Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου*	Κονιδάρης Γ., *Αι μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η Τάξις αυτών*, Συμβολή εις την ιστορία των «Τακτικών» και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως από του 4/5 μέχρι του 10 αιώνος, επί τη βάσει του Τακτικού του Παρισινού κώδικος 1555Α, Αθήνα 1934
Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική*	Κοντογιαννοπούλου Α., *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328): διοίκηση - οικονομία*, έκδ. Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36, Θεσσαλονίκη 2004
Κοντολέων, *Επιγραφαί Ηπείρου*	Κοντολέων Αλ. Εμ., «Επιγραφαί Ηπείρου», *BCH* 16 (1892), σ. 174-176
Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου*	Κορακίδης, *Η Βελά της Ηπείρου – Η μεσαιωνική πόλη, η επισκοπή και μητρόπολη και οι Ι. Μονές της: Ιστορία μιας χιλιετίας (904-1936)*, έκδ. Δωδώνη, Ιωάννινα 1998
Κορδάτος, *Ακμή και Παρακμή του Βυζαντίου*	Κορδάτος Γ., *Ακμή και Παρακμή του Βυζαντίου*, Αθήνα 1953
Κορδώσης, *Η σλαβική εποίκηση στην Πελοπόννησο*	Κορδώσης Μ.Σ., «Η σλαβική εποίκηση στην Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια» *Δωδώνη* 10 (1981), σ. 381-446,

Κορδώσης, *Σχέσεις του Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα με την Πελοπόννησο*	Κορδώσης Μ.Σ., «Σχέσεις του Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα με την Πελοπόννησο», *ΗπΧρ* 22 (1980), σ. 49-57
Κορδώσης, *Σκέψεις για την σύνθεση μιας ιστορίας της γεωγραφίας στο Βυζάντιο*	Κορδώσης Μ.Σ., «Σκέψεις για την σύνθεση μιας ιστορίας της γεωγραφίας στο Βυζάντιο», *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1987/88), σ. 131-143
Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά*	Κορδώσης Μ.Σ., *Ιστορικογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, εκδ. Καραβίας Δ.Ν., Αθήνα 1996
Κορδώσης, *Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας*	Κορδώσης Μ.Σ., *Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας στο χρονικό των Τόκκων: Γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά*, Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 251-260
Κορδώσης, *Ο πάνω και ο κάτω γουλάς του κάστρου των Ιωαννίνων*	Κορδώσης Μ.Σ., «Ο πάνω και ο κάτω γουλάς του κάστρου των Ιωαννίνων στην υστεροβυζαντινή περίοδο», *Ιστορικογεωγραφικά* 7, (2000), σ. 145-153
Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*	Κορδώσης Μ.Σ., *Τα βυζαντινά Γιάννενα, Κάστρο (πόλη) Ξώκαστρο, Κοινωνία, Διοίκηση, Οικονομία*, Αθήνα 2003
Κοτζάμπαση, *Κάστρα και φρούρια στο ιστορικό έργο του Δούκα*	Κοτζάμπαση Σ., «Κάστρα και φρούρια στο ιστορικό έργο του Δούκα», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου* [Χίος 26-28 Σεπτεμβρίου 2008], Χίος 2012, σ. 269-278
Κουγιτέα, *Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική και εθνολογική*	Κουγιτέα Π., *Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική και εθνολογική της άνω Αλβανίας ή Ιλλυρίας, κάτω Αλβανίας ή Μακεδονίας, Ιλλυρίας και Ηπείρου*, Αθήνα 1960
Κουντουρά – Γαλάκη & Κουτράκου, *Η πρόσληψη του δυτικοελλαδικού*	Κουντουρά – Γαλάκη Ελ. – Κουτράκου Ν., «Η πρόσληψη του δυτικοελλαδικού χώρου στους λόγιους συγγραφείς της

χώρου….στα αγιολογικά κείμενα	Παλαιολόγειας περιόδου με έμφαση στα υστεροβυζαντινά αγιολογικά κείμενα», *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Πρέβεζα 2010, σ. 45-67
Κουρματζής, *Από τη Μεσαιωνική στην Οθωμανική πόλη*	Κουρματζής Γ., «Από τη Μεσαιωνική στην Οθωμανική πόλη», *Ήπειρος, Κοινωνία – Οικονομία - 15ος - 20ος αιώνας, ΠΔΣΙ*, [Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985], Γιάννινα 1987, σ. 9-25
Κραψίτης, *Ιστορία της Παραμυθιάς*	Κραψίτης Β., *Ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα 1991[2]
Κραψίτης, *Ταξίδι στην Ήπειρο*	Κραψίτης Β., *Ταξίδι στην Ήπειρο*, Αθήνα 1970[2]
Κωνσταντάκη – Σκανδάλη – Συνεσίου, *Νικόπολις: δύο περίπατοι*	Κωνσταντάκη Α. – Σκανδάλη Μ. – Συνεσίου Ε., *Νικόπολις: δύο περίπατοι*, Πρέβεζα 2000
Κωνσταντακοπούλου, *Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου*	Κωνσταντακοπούλου Α., «Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου στη γεωγραφική περιγραφή του Π. Ποταγού (1886)», *Ήπειρος, Κοινωνία –Οικονομία 15ος -20ος αιώνας, ΠΔΣΙ* [Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985], Γιάννινα 1987, σ. 171-204
Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας*	Κωνσταντακοπούλου Α., *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος – 6ος αιώνας)*, Γιάννενα 1984
Κωνστάντιος, *Η αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο*, 26	Κωνστάντιος Δ., «Η Αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο», *ΗπΧρ* 30 (1992), σ. 61-76
Κωνστάντιος, *Ήπειρος, Η αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο*, 30	Κωνστάντιος Δ., «Ήπειρος, Η αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο», *ΗπΧρ* 26 (1984), σ. 61-86
Κωνστάντιος, *Ουζντίνα*	Κωνστάντιος Δ., «Ουζντίνα Θεσπρωτίας. Η ιστορική διαδρομή, η πολεοδομική

Θεσπρωτίας	εξέλιξη και τα μνημεία ενός αρχαίου και μεσαιωνικού οικισμού», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-90), σ. 89-104, εικ. 1-30, σ. 94-95, εικ. 11, σ. 95-97, εικ. 12-18, σ. 97-103, εικ. 19-30
Λάζαρη – Τζωρτζάτου, *Περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο του Δυμοκάστρου*	Λάζαρη Κ. – Τζωρτζάτου Αντ., «Περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο του Δυμοκάστρου. Ιστορική αναδρομή του οικισμού και εργασίες ανάδειξης», στο: Ο αρχαιολογικός χώρος του Δυμοκάστρου και οι εργασίες ανάδειξής του», *Πρακτικά ημερίδας «Εργασίες ανάδειξης στους αρχαιολογικούς χώρους της Θεσπρωτίας. Ελέα, Ντόλιανη, Δυμόκαστρο»*, Ηγουμενίτσα 14 Δεκεμβρίου 2007, Αθήνα 2008, σ. 7-18
Λαζάρη, *Η εποχή του Χαλκού στη Θεσπρωτία*	Λαζάρη Κ., «Η εποχή του Χαλκού στη Θεσπρωτία: Παλαιά και νέα δεδομένα», *ΗπΧρ* 40 (2006), σ. 41-60
Λαμπρίδης, *Πωγωνιακά*	Λαμπρίδης Ι., *Πωγωνιακά*, τ. Ζ', Αθήνα 1889
Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*	Λαμπρίδης Ι., «Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων», *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, μέρος πρώτο, Ιωάννινα 1971
Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*	Λαμπρίδης Ι., *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τ. Β', Γ', Ιωάννινα 1971
Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*	Λαμπρόπουλος Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα 1988
Λάμπρος, *Η Ελληνική ως επίσημος γλώσσα των σουλτάνων*	Λάμπρος Σπ., «Η Ελληνική ως επίσημος γλώσσα των σουλτάνων», *ΝΕ* 5 (1908), τεύχ. 1, σ. 40-78
Λάμπρος, *Η Παναγία Βελλά*	Λάμπρος Σπ., «Η Παναγία Βελλά πλησίον του Βουλγαρελίου εν Τζουμέρκοις», *ΝΕ* 2 (1905), τεύχ. 3, σ. 289-298
Λάμπρος, *Η παράδοσις των Ιωαννίνων*	Λάμπρος Σπ., «Η παράδοσις των Ιωαννίνων», *Παρνασσός* 3 (1879), σ. 71-75

Λάμπρος, *Σελίδες εκ της ιστορίας των Ιωαννίνων*	Λάμπρος Σπ., «Σελίδες εκ της ιστορίας των Ιωαννίνων», *ΝΕ* 21 (1927), τεύχ. 4, σ. 337-360
Λάμπρος, *Το υπ' αριθμόν ΡΟΘ' Κατάλοιπον*	Λάμπρος Σπ., «Το υπ' αριθμόν ΡΟΘ' Κατάλοιπον», *ΝΕ* 16 (1922), τεύχ. 4, σ. 403-406
Λάμπρος, *Χρυσόβουλλον Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*	Λάμπρος Σπ., «Χρυσόβουλλον Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου υπέρ της εκκλησίας των Ιωαννίνων», *ΝΕ* 12 (1915), τεύχ. 1, σ. 36-40
Λάμπρος, *Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*	Λάμπρος Σπ., *Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τ. Β', Αθήνα 1880
Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελλοπονησιακά*	Λάμπρος Σπ., *Παλαιολόγεια και Πελλοπονησιακά*, τ. Γ', Αθήνα 1926
Λάμπρος, *Το περί κτίσεως Μονεμβασίας χρονικόν*	Λάμπρος Σπ., *Το περί κτίσεως Μονεμβασίας χρονικόν*, Ιστορικά Μελετήματα, Αθήνα 1884 (ανατ. 1979)
Λάμπρου – Σαλταγιάννη, *Αρχαιολογικός χώρος Ντόλιανης*	Λάμπρου Β. – Σαλταγιάννη Ε., «Αρχαιολογικός χώρος Ντόλιανης. Εργασίες ανάδειξης και νέα αρχαιολογικά δεδομένα», στο: Αρχαιολογικός χώρος Ντόλιανης, *Πρακτικά ημερίδας «Εργασίες ανάδειξης στους αρχαιολογικούς χώρους της Θεσπρωτίας. Ελέα, Ντόλιανη»*, *Δυμόκαστρο*, [Ηγουμενίτσα 14 Δεκεμβρίου 2007], Αθήνα 2008, σ. 5-11
Λάμπρου, *Οικιστική οργάνωση*	Λάμπρου Β., «Οικιστική οργάνωση του θεσπρωτικού χώρου κατά τη ρωμαιοκρατία», *ΗπΧρ* 40 (2006), σ. 257-275
Λάμπρου, *Φανοτή-Ντόλιανη*	Λάμπρου Β., «Φανοτή-Ντόλιανη: Έρευνα και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», *ΗπΧρ* 40 (2006), σ. 219-240
Λάσκαρις, *Νικόπολη*	Λάσκαρις Ν., «Νικόπολη, το πέρασμα από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή εποχή (μορφή και χαρακτήρας μιας πόλεως)», *Νικόπολις Α', ΠΠΔΣΝ* [23-29 Σεπτεμβρίου 1984], επιμ. Χρυσός Ευ., Πρέβεζα 1987, σ.

205-223

Λέκκος, *Τα Μοναστήρια του Ελληνισμού* — Λέκκος Ε., *Τα Μοναστήρια του Ελληνισμού. Ιστορία-Παράδοση-Τέχνη*, τόμος Α΄, Αθήνα 1997

Λεξικό της Σούδας — *Λεξικό της Σούδας*, έκδ. Adler A., Leipzig 1928-1935

Λουγγής, *Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης* — Λουγγής Τηλ., «Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον 4ο στον 12ο αιώνα», *Βυζαντιακά* 16 (1996), σ. 35-68

Μακρής – Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή* — Μακρής Γ.Α. – Παπαγεωργίου Σ.Π., *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή*, Αθήνα 1990

Μακρυπούλιας, *Βυζαντινή Ήπειρος* — Μακρυπούλιας Χ., «Βυζαντινή Ήπειρος (4ος αι. – 1430)», στο *Ήπειρος, Ιστορία και Πολιτισμός*, Περιφέρεια Ηπείρου 2007, σ. 65-101

Ματθαίος, *Ο Μέγας Συναξαριστής* — Ματθαίος Β., *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου εκκλησίας*, τ. Δ', Αθήνα, 1968

Μέντζος, *Συμβολή* — Μέντζος Α., «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν ηπείρω μονών του Σινά», *ΗπΕστ* 6 (1957) ο.π., σ. 133-134 & 5 (1956), τεύχ. 56, σ. 1001-1008

Μέρτζιος, *Ανέκδοτα Ηπειρωτικά Μνημεία* — Μέρτζιος Κ.Δ., «Ανέκδοτα Ηπειρωτικά Μνημεία», *ΗπΧρ* 13 (1938) σ. 117-122

Μέρτζιος, *Το δεύτερο Χρυσόβουλλον* — Μέρτζιος Κ.Δ., «Το δεύτερο Χρυσόβουλλον Ανδρονίκου του Β΄ του Παλαιολόγου», *ΗπΕστ* 1 (1952), σ. 115-118

Μηλιαράκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νίκαιας και του δεσποτάτου της Ηπείρου* — Μηλιαράκης Α., *Ιστορία του βασιλείου της Νίκαιας και του δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Αθήνα 1898, (1995²)

Μιχαηλίδης, *Η Μονή Ράγιου* — Μιχαηλίδης Κ.Αθ., «Η Μονή Ράγιου», *ΗπΕστ* 3 (1954), τεύχ. 31, σ. 1153-1156

Μιχαηλίδης, *Η Πάργα* — Μιχαηλίδης Κ.Αθ., *Η Πάργα. Λίγα για τη γεωγραφία και αρκετά για την ιστορία*

	της, Αθήνα 1960
Μολοσσός, *Ηπειρωτικαί Μελέται*	Μολοσσός Ζ., *Ηπειρωτικαί Μελέται*, τ. Δ', Αθήνα 1878
Μολοσσός, *Λεξικό των Αγίων Πάντων*	Μολοσσός Ζ., *Λεξικό των Αγίων Πάντων της Ορθοδόξου εκκλησίας*, Αθήνα 1904
Μουσελίμης, *Ιστορικοί Περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν*	Μουσελίμης Σπ. Γ., «Ιστορικοί Περίπατοι ανά την Θεσπρωτίαν», *ΗπΕστ* 22 (1973), σ. 581-587
Μουσελίμης, *Η Μονή Ράγιου*	Μουσελίμης Σπ., «Η Μονή Ράγιου», *Ηπειρωτικός Αγών*, 27 & 28 Μαΐου 1965
Μουσελίμης, *Λείψανα από τη ζωή και τον πολιτισμό των Φωτικισίων*	Μουσελίμης Σπ., «Λείψανα από τη ζωή και τον πολιτισμό των Φωτικισίων», *ΗπΕστ* 2 (1953), τεύχ. 15, σ. 699-703
Μουσελίμης, *Ο αρχαίος Άδης και το νεκρομαντείο της Εφύρας*	Μουσελίμης Σπ., «Ο αρχαίος Άδης και το νεκρομαντείο της Εφύρας», *ΗπΕστ* 20 (1971), τεύχ. 231-233, σ. 467
Μουσελίμης, *Το μοναστήρι της Μπούντας*	Μουσελίμης Σπ., «Το μοναστήρι της Μπούντας και το πανηγύρι της αγια-Παρασκευής», *ΗπΕστ* 10 (1961), σ. 638-641
Μουσελίμης, *Αρχαιότητες της Θεσπρωτίας*	Μουσελίμης Σπ., *Αρχαιότητες της Θεσπρωτίας. Θρύψαλα, συντρίμμια και χαλάσματα. Παλαιοντολογία – Προϊστορία – Ιστορικοί χρόνοι –Ρωμαιοβυζαντινή εποχή – Τουρκοκρατία*, Γιάννινα 2001
Μουσελίμης, *Αχερουσία λίμνη*	Μουσελίμης Σπ., *Αχερουσία λίμνη, παλιά και νέα Εύροια*, Θεσπρωτικό Βήμα, φύλλ. 457/26.06.1960
Μουσελίμης, *Ιστορία της Φωτικής*	Μουσελίμης Σπ., *Ιστορία της Φωτικής. Ιστορική και αρχαιολογική έρευνα*, Αθήνα 1994
Μουσελίμης, *Ο αρχαίος Άδης*	Μουσελίμης Σπ., *Ο αρχαίος Άδης και το νεκρομαντείον της Εφύρας*, Ιωάννινα 1987
Μουσελίμης, *Η Μονή Διχούνης*	Μουσελίμης Σπ., *Η Μονή Διχούνης*, Θεσπρωτικόν Βήμα, φύλλο 578/11.3.1963
Μουσελίμης, *Η*	Μουσελίμης Σπ., *Η Παραμυθιά*,

Παραμυθιά	Θεσπρωτικό Βήμα, φύλλο 12.10.1958
Μουσελίμης, *Η βυζαντινή Οσδίνα*	Μουσελίμης Σπ., *Η βυζαντινή Οσδίνα και τα αρχαία αυτής τείχη*, Θεσσαλονίκη 1975
Μουτσόπουλος, *Η επίδραση της μορφολογίας των Πύργων*	Μουτσόπουλος Ν., «Η επίδραση της μορφολογίας των Πύργων στην οχυρή κατοικία του Ελλαδικού χώρου του XVI-XVIII αιώνος», *ΦΧ* 1 (1973), σ. 35-40
Μουτσόπουλος, *Η πρώιμη Βυζαντινή και η Μεσοβυζαντινή πόλη*	Μουτσόπουλος Ν., «Η πρώιμη Βυζαντινή και η Μεσοβυζαντινή πόλη», *Α&Τ*, (1997), τευχ. 64, σ. 29-58
Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά και οθωμανικά*	Μουτσόπουλος Ν., *Βυζαντινά και οθωμανικά*, Θεσσαλονίκη 2005
Μουτσόπουλος, *Πύργοι και κάστρα*	Μουτσόπουλος Ν., *Πύργοι και κάστρα*, Θεσσαλονίκη 1980
Μπαζαίου – Barabas, *Θαλάσσιοι δρόμοι*	Μπαζαίου – Barabas Θ., «Θαλάσσιοι δρόμοι: Δυνατότητες και δυσκολίες της θαλάσσιας επικοινωνίας σε βυζαντινά λόγια κείμενα, στο *Moschonas* 1993, σ. 435-443
Μπακιρτζής, *Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων*	Μπακιρτζής Ν., «Τα τείχη των βυζαντινών πόλεων: Αισθητική, ιδεολογίες και συμβολισμοί», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις* (επιμ. Κιουσοπούλου Τ.), Ρέθυμνο 2012, σ. 139-158
Μπακιρτζής - Ωραιόπουλος, *Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο*	Μπακιρτζής Ν., - Ωραιόπουλος Φ., «Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο, ο Βορειοελλαδικό χώρος 4ος – 15ος», *' ρες Βυζαντίου*, Αθήνα 2001
Μπάρας, *Πατριαρχική Εξαρχία Γηρομερίου*	Μπάρας Β., «Πατριαρχική Εξαρχία Γηρομερίου», *ΗπΕστ* 2 (1953), σ. 562
Μπάρας, *Το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου*	Μπάρας Β., *Το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου*, Αθήνα 1966
Μπέττης, *Ονοματολογία*	Μπέττης Στ., *Ονοματολογία των χωριών του Νομού Ιωαννίνων*, Γιαννενα 1996

Μπούας, *Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως*	Μπούας Χρ., *Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως. Επισκοπικά πινακίδια (1800-1965). Ι Ονομαστικός κατάλογος επισκοπών*, Αθήνα 1965
Μπούρας, *Πολεοδομικά*	Μπούρας Χ., «Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων», *ΔΧΑΕ* 20 (1998), σ. 89-98
Μπούρας, *Απόψεις Βυζαντινών πόλεων*	Μπούρας Χ., *Απόψεις Βυζαντινών πόλεων από τον 8ο ως τον 15ο αιώνα, Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου*, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995
Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία τον 12ο αιώνα*	Μπούρας Χ., *Η ελλαδική ναοδομία τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002
Μπούρας, *Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις*	Μπούρας Χ., «Μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πόλεις από την σκοπιά της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής, *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις* (επιμ. Κιουσοπούλου Τ.), Ρέθυμνο 2012, σ. 1-12
Μυστακίδης, *Η Μονή Γηρομερίου*	Μυστακίδης Ν., «Η Μονή Γηρομερίου», Εφημερίδα Κωνσταντινούπολις 1894
Νικαρούσης, *Χρονολογικαί έρευναι*	Νικαρούσης, «Χρονολογικαί έρευναι Β'. Πότε απέθανε Μιχαήλ Β' Άγγελος ο δεσπότης της Ηπείρου», *ΔΙΕΕ* 1 (1928), σ. 136-141
Νιτσιάκος – Αράπογλου, *Τα ποτάμια της Ηπείρου*	Νιτσιάκος Β. – Αράπογλου Μ., *Τα ποτάμια της Ηπείρου. Τόποι και δρόμοι των νερών των ανθρώπων και των πολιτισμών*, Αθήνα 2004
Νίτσου, *Περί της εν Τσαμαντά της Ηπείρου ενοριακής Μονής αγίου Γεωργίου Καμύτζιανης*	Νίτσου Ν., *Περί της εν Τσαμαντά της Ηπείρου ενοριακής Μονής αγίου Γεωργίου Καμύτζιανης*, Ιωάννινα 1924
Νομπέλης, στο λήμμα *Οχυρωτική*	Νομπέλης Ζ., «Οχυρωτική», *ΜΕΕ* 19 (1982²), σ. 303-311

Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, *Το οδικό δίκτυο της χερσονήσου του Αίμου*	Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μ., «Το οδικό δίκτυο της χερσονήσου του Αίμου και η σημασία του κατά τους Μέσους Χρόνους. Γενικές επισημάνσεις και προτάσεις έρευνας», στο *Ιστορική Γεωγραφία Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη 1998
Οικονόμου, *Από τη χριστιανική ιστορία της Ηπείρου*	Οικονόμου Γ. Αθ., «Από τη χριστιανική ιστορία της Ηπείρου», *ΗπΕστ* 1 (1952), τεύχ. 3, σ. 238
Οικονόμου, *Τα Οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων*	Οικονόμου Κ. Ευ., *Τα Οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2002
Οικονόμου, *Η εν Θεσπρωτία σταυροπηγιακή μονή Γηρομερίου*	Οικονόμου Σπ., «Η εν Θεσπρωτία σταυροπηγιακή μονή Γηρομερίου» *ΕΑΚ* 19 (1899), σ. 452-456
Οικονόμου, *Η Ιερά Μονή Γηρομερίου*	Οικονόμου Σπ., «Η Ιερά Μονή Γηρομερίου», *ΕΑΚ* 24 (1904), σ. 471-472
Οικονόμου, *Η εκκλησία της Ηπείρου*	Οικονόμου Φ., *Η εκκλησία της Ηπείρου. Ίδρυσις, οργάνωσις και εξέλιξις αυτής*, Αθήνα 1982
Οικονόμου, *Η Θεσπρωτία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*	Οικονόμου Φ., *Η Θεσπρωτία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*, Αθήνα 1979
Οικονόμου, *Ο άγιος Δονάτος*	Οικονόμου Φ., *Ο άγιος Δονάτος, ο επίσκοπος Ευροίας της Παλαιάς Ηπείρου*, Αθήνα 1962
Ορλάνδος, *Μνημεία του δεσποτάτου της Ηπείρου*	Ορλάνδος Αν., «Μνημεία του δεσποτάτου της Ηπείρου. Η Κόκκινη Εκκλησία (Παναγία Βελλάς)», *ΗπΧρ* 2 (1927), σ. 153-169
Παΐσιος, *Μικρά Συμβολή*	Παΐσιος Γ., «Μικρά Συμβολή εις την Ιστορίαν της εκκλησιαστικής επαρχίας Βελλάς και Κονίτσης», *ΗπΕστ* 18 (1969), σ. 38-41, 335-339

Πάλλας, *Ανασκαφαί εις το Γλυκύ Παραμυθιάς*	Πάλλας Δ.Ι., «Ανασκαφαί εις το Γλυκύ Παραμυθιάς», *ΠΑΕ* (1954), σ. 194-200, εικ. 1-4
Πάλλας, *Ο Επιτάφιος της Παραμυθιάς*	Πάλλας Δ.Ι., «Ο Επιτάφιος της Παραμυθιάς», *ΕΕΒΣ* 27 (1957), σ. 127-150
Πάλλας, *Ανασκαφή της Βυζαντινής Βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω*	Πάλλας Δ.Ι., «Ανασκαφή της Βυζαντινής Βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω», *ΠΑΕ* (1970), 82-89, (1971), σ. 130-145 και (1972), σ. 99-108
Πάλλας, *Εύροια - Γλυκή*	Πάλλας Δ.Ι, «Εύροια - Γλυκή. Τοπογραφικά-αγιολογικά - ιστορικά. *Τιμητικός τόμος εις μνήμην Γεωργίου Θ. Ζώρα, Παρνασσός* 25 (1983), σ. 547-566
Παναγιωτίδης, *Το Γηρομέριον*	Παναγιωτίδης Δ., «Το Γηρομέριον, σταυροπηγιακή Μονή και Εξαρχία εν Θεσπρωτία», *ΕΑΚ* 20 (1900), σ. 23-24, 29-32
Παναγιωτίδης, *Η μονή Ράγιου*	Παναγιωτίδης, Δ., «Η μονή Ράγιου εν τη μητροπόλει Παραμυθιάς *και* Φιλιατών», *ΕΦΣΚ* 29 (1907), σ. 288-295
Παναγιωτίδης, *Επισκοπή Παραμυθίας*	Παναγιωτίδης, *Επισκοπή Παραμυθίας*, φύλλ. 7728/26.04.1895
Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*	Παναγιωτόπουλος Β., *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1987
Παπαγεωργίου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας*	Παπαγεωργίου Σ. Κ., *Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1920
Παπαδημητρίου, *Βουθρωτόν*	Παπαδημητρίου Ι., «Βουθρωτόν», *ΜΕΕ* 7 (1896-1945), σ. 604-605
Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Αθηναϊκά εκ του ΙΒ και ΙΓ αιώνος*	Παπαδόπουλος – Κεραμεύς Αθ., «Αθηναϊκά εκ του ΙΒ και ΙΓ αιώνος» Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, έκδ. Βερναρδάκης Γ., Αθήνα 1903, σ. 209-224 και τεύχ. 6, 273-293
Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Κανονικαί πράξεις*	Παπαδόπουλος – Κεραμεύς Αθ., «Κανονικαί πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη και Ιωάννη Απόκαυκου», *Εκκλησιαστικός*

	Φάρος 4 (1909), σ. 62-67
Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμητική Βιβλιοθήκη*	Παπαδόπουλος – Κεραμεύς Αθ., *Ἱεροσολυμητική Βιβλιοθήκη*, Πετρούπολη 1894
Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Κερκυραϊκά*	Παπαδόπουλος – Κεραμεύς Αθ., «Κερκυραϊκά, Ιωάννης Απόκαυκος και Γεώργιος Βαρδάνης», *VizVrem* 13 (1907), σ. 342-348
Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Συνοδικά γράμματα*	Παπαδόπουλος – Κεραμεύς Αθ., «Συνοδικά γράμματα του Ιωάννη Απόκαυκου» *Βυζαντίς* 1 (1909), σ. 3-30
Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, *Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος*,	Παπαδόπουλος – Κεραμεύς Αθ., *Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος*, στον Πανηγυρικό τόμο προς τιμήν του Lamanskiz B. N., S. Petersburg 1905, (ανάτυπο, σ. 1-24)
Παπαδοπούλου – Ζωγάκη – Χαραλάμπους, *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*	Παπαδοπούλου Β. – Ζωγάκη Α. – Χαραλάμπους Σ., *Η Παραμυθιά και τα μνημεία της*, Ιωάννινα 2008
Παπαδοπούλου, *Καθαρισμοί-Εργασίες συντήρησης*	Παπαδοπούλου Β., «Καθαρισμοί-Εργασίες συντήρησης», *ΑΔ* 44 (1989) Β'2 Χρονικά, σ. 281
Παπαδοπούλου, *Περιοδείες – καταγραφές*	Παπαδοπούλου Β., «Περιοδείες – καταγραφές. Νομός Θεσπρωτίας», *ΑΔ* 47 (1992), Β'1 Χρονικά, σ. 317, 93 γ,
Παπαδοπούλου, *Το χρυσό νόμισμα*	Παπαδοπούλου Β., «Το χρυσό νόμισμα», *ΑΔ* 47 (1992), Β'1 Χρονικά, σ. 326
Παπαδοπούλου, *Η Παλαιοχριστιανική Ήπειρος από τον 4ο έως και τον 7ο αιώνα*	Παπαδοπούλου Β., *Η Παλαιοχριστιανική Ήπειρος από τον 4ο έως και τον 7ο αιώνα. Η μαρτυρία της γλυπτικής*, Ιωάννινα 2012 (Δ.Δ., αδημοσίευτη)
Παπαδοπούλου, *Η Φωτική και τα μνημεία της*	Παπαδοπούλου Β., *Η Φωτική και τα μνημεία της*, Ιωάννινα 2008

Παπατρέχας, *Χρονικό των Τόκκων*	Παπατρέχας Γερ. Ηρ., «Χρονικό των Τόκκων. Μια εκδοχή για τον τόπο καταγωγής του συγγραφέα-στιχουργού», *Ιστορικογεωγραφικά* 3 (1991), σ. 289-292
Πασαλή, *Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας*	Πασαλή Α., «Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας», *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), Περίοδος Δ', σ. 369-394
Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας*	Περραιβός Χρ., *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας*, τ. Α΄ & Β΄, Αθήνα 1857
Πετρίδης, *Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου*	Πετρίδης Αθ., «Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του αγίου Δονάτου», *Παρνασσός* 3 (1879), τεύχ. 2, σ. 123–131
Πετρίδης, *Επιστασίαι κριτικαί*	Πετρίδης Αθ., *Επιστασίαι κριτικαί και τα περί Δωδώνης αφορώσαι*, Πάτρα 1866
Πετρίδης, *Παρατηρήσεις*	Πετρίδης Π., «Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο», *ΔΧΑΕ* 29 (2008), σ. 247-258
Πίκουλας, *Αναζητώντας αμαξιτούς οδούς στη Θεσπρωτία*	Πίκουλας Γ., «Αναζητώντας αμαξιτούς οδούς στη Θεσπρωτία», *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History*, επιμ. Forsén B., Helsinki 2009, σ. 113 - 117
Πλουμίδης, *Η επικοινωνία Ιονίου και Ηπείρου με τη Δύση*	Πλουμίδης Γ., «Η επικοινωνία Ιονίου και Ηπείρου με τη Δύση (16ος-18ος αι.). Η επικοινωνία στο Βυζάντιο», *ΠΔΣ*, Αθήνα 1990, σ. 487-494
Πλουμίδης, *Πάργα*	Πλουμίδης Γ., «Πάργα-Το κάστρο και λιμάνι των Βενετών», ανάτυπο από τον τιμητικό τόμο Φηγός για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, Ιωάννινα 1994
Πολάκης, *Ιωάννης Απόκαυκος*	Πολάκης Π., *Ιωάννης Απόκαυκος Μητροπολίτης Ναυπάκτου : σελίδες εκ της ιστορίας του βυζαντινού κράτους κατά το ιγ' αιώνα*, εν Ιεροσολύμοις 1923
Πολίτης, *Μελέται*	Πολίτης Ν. Γ., *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού*, Αθήνα 1904

Πρέκα, *Η Εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκο*	Πρέκα Μ., «Η Εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκο», *ΠΔΣΔΗ*, [Άρτα 27-31 Μαΐου 1990], επιμ. Χρυσός Ευ., Άρτα 1993, σ. 303-308
Πυρσινέλλας, *Η ίδρυσις των Ιωαννίνων*	Πυρσινέλλας Β.Α., «Η ίδρυσις των Ιωαννίνων και η ονομασία αυτών. *(Ιστορικὴ μελέτη)*», *ΗπΕστ* 8 (1959), σ. 89-95, 282-290, 455-459
Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*	Ράλλης Γ. – Ποτλής Μ., *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των αγίων και πανεφήμων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών Συνόδων*, τ. 5, Αθήνα 1855
Ρήγινος, *Οικιστική Οργάνωση στην Αρχαία Θεσπρωτία*	Ρήγινος Γ., «Οικιστική Οργάνωση στην Αρχαία Θεσπρωτία», *Άπειρος* 2 (1999), σ. 16-21
Ρήγινος, *Η οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία*	Ρήγινος Γ., «Η οικιστική οργάνωση στην αρχαία Θεσπρωτία την ύστερη κλασική και ελληνιστική περίοδο», *ΗπΧρ* 40 (2006), σ. 127-129
Ρήγινος – Λάζαρη, *Ελέα Θεσπρωτίας*	Ρήγινος Γ. – Λάζαρη Κ., *Ελέα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός οδηγός του χώρου και της ευρύτερης περιοχής*, Αθήνα 2007
Ρήγινος, *Η Ρωμαιοκρατία*	Ρήγινος Γ., «Η Ρωμαιοκρατία στα δυτικά παράλια της Ηπείρου με βάση τα πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα από τη Θεσπρωτία», *Νικόπολις Β'*, *ΠΠΔΣΝ* [11-15 Σεπτεμβρίου 2002], Πρέβεζα 2007, τ. Ι, σ. 85-89 & ΙΙ, σ. 163-173
Ρωμανός, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου*	Ρωμανός Ι., *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Κέρκυρα 1895
Σαλταγιάννη – Βασιλειάδης – Δρόσου, *Η ρωμαϊκή κυριαρχία*	Σαλταγιάννη Ελ. - Βασιλειάδης Στ. - Δρόσου Δ., «Η ρωμαϊκή κυριαρχία και η ύστερη αρχαιότητα στη Θεσπρωτία», *Ιόνιος Λόγος*, τ. Β', Επιστημονική Περιοδική Έκδοση 2010, σ. 339-358
Σαμοϊλοβιτς, *Οχυρωτική*	Σαμοϊλοβιτς Γκ. Φ., «Οχυρωτική», *ΜΣΕ* 26

(1981), σ. 361-363

Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας* — Σαμσάρης Δ., «Η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας (Colonia Iulia Augusta Cassandresis)», *Δωδώνη* 16 (1987), σ. 353-437

Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής* — Σαμσάρης Δ., «Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής (Πρώτες εκτιμήσεις σχετικά με την έκταση και τα όρια της επικράτειάς της)», *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1988), σ. 23-31

Σαμσάρης, *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου* — Σαμσάρης Δ., *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου. Ιστορικογεωγραφική και επιγραφική συμβολή*, Ιωάννινα 1993

Σαρικάκης, *Συμβολή* — Σαρικάκης Θ.Χ., «Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους», *Ελληνικά* 19 (1966), σ. 193-215

Σαρικάκης, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου* — Σαρικάκης, «Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους χρόνους της ρωμαϊκής κυριαρχίας» (167-31 π. Χ.), *ΑΕ* (1964), σ. 105-119

Σάρρας, *Η Θεσπρωτία διά μέσου των αιώνων* — Σάρρας Γ.Γ., *Η Θεσπρωτία διά μέσου των αιώνων. 40.000 π.Χ. μέχρι σήμερα*, τόμ. Α΄, Β΄, Γ΄, Αθήνα 1998

Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα* — Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (333 μ.Χ. – 1821 μ.Χ.)*, τ. Α',Β', Γ'1, Αθήνα 2008

Σιώχος, *Φωτική* — Σιώχος, *Φωτική*, Παραμυθιά 2005

Σκουλίδας, *Μετοικεσίες Αλβανοφώνων* — Σκουλίδας Η., «Μετοικεσίες Αλβανοφώνων στον Ελλαδικό Χώρο, Φυσικές προσβάσεις και πληθυσμιακή αναδιάταξη», *ΗπΧρ* 33 (1998-99), σ. 277-289

Σμύρης, *Το δίκτυο των οχυρώσεων* — Σμύρης Γ., *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι Ιωαννίνων (1788-1822)*, εκδ. ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα 2004

Σούλης, *Βελλά* — Σούλης Χ. Ι., «Βελλά», *ΜΕΕ* 6 (1896-1945), σ. 934-935

Σούλης, *Εύροια* — Σούλης Χ. Ι., «Εύροια», *ΜΕΕ* 11 (1896-1945) σ. 772

Σούλης, *Ταξίδι Τούρκου Περιηγητού* — Σούλης, Χρ. Ι., «Ταξίδι Τούρκου Περιηγητού στην Ήπειρο», *ΗπΓράμμ* 1(1944), τεύχ. 5, σ. 162-166, τεύχ. 6 , σ. 197-200, τεύχ. 7, σελ. 246-252

Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Εικόνες από το Δεσποτάτο της Ηπείρου* — Σταυρίδου – Ζαφράκα Α., «Εικόνες από το Δεσποτάτου της Ηπείρου», στο *Διαλέξεις ΙΙ*, Οι φίλοι του Βυζαντινού μουσείου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σ. 91-104

Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Η αγγαρεία στο Βυζάντιο* — Σταυρίδου – Ζαφράκα Α., «Η αγγαρεία στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά* 11 (1982), σ. 21-54

Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Το αξίωμα του δεσπότη και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου* — Σταυρίδου – Ζαφράκα Α., «Το αξίωμα του δεσπότη και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου», Μεσαιωνική Ήπειρος», *ΠΕΣ* [Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999], Ιωάννινα 2001, σ. 73-96

Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η κοινωνία της Ηπείρου* — Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., «Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα», *ΠΔΣΔΗ*, [Άρτα 27-31 Μαΐου 1990], επιμ. Χρυσός Ευ., Άρτα 1993, σ. 313-333

Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα* — Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, ΕΒΕ 7, έκδ. Βάνιας Θεσσαλονίκη 1992.

Σταυρόπουλος, *Ιωάννινα η νεότερη Εύροια* — Σταυρόπουλος, «Ιωάννινα η νεότερη Εύροια», *ΗπΕστ* 2 (1953), σ. 1108

Συγκέλλου, *Ο πόλεμος* — Συγγέλου Ε. Δ., *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον όψιμο μεσαίωνα (13ος-15ος) αιώνας*, Ιωάννινα 2006 (Δ.Δ.)

Συγκέλλου, Η *κατάληψη της Άρτας* — Συγκέλλου Ευ., «Η *κατάληψη της Άρτας από τον Κάρολο Α' Τόκκο (1414-1416):*

	Προβλήματα τοπογραφικά και ιστορικά» Πρακτικά Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Βυζαντινή Άρτα και την περιοχή της, [Άρτα 12-14 Απριλίου 2002], Άρτα 2007 , σ. 197-212
Σχινάς, *Οδοιπορικόν Ηπείρου*	Σχινάς Ν. Θ., *Οδοιπορικόν Ηπείρου*, Αθήνα 1897
Σωτηρίου, *Αι ανευρεθείσαι εν Ελλάδι παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί*	Σωτηρίου Γ. Α., «Αι ανευρεθείσαι εν Ελλάδι παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί», *ΑΕ* 68 (1929), σ. 164-212
Τανούλας, *Αναζητώντας την αντίληψη του αστικού χώρου στο Βυζάντιο*	Τανούλας Τ., «Αναζητώντας την αντίληψη του αστικού χώρου στο Βυζάντιο», *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις* (επιμ. Κιουσοπούλου Τ.), Ρέθυμνο 2012, σ. 15-24
Τζωρτζάτου – Φάτσιου, *Νέα στοιχειά για τη Θεσπρωτία*	Τζωρτζάτου Αντ. – Φάτσιου Γ., «Νέα στοιχειά για τη Θεσπρωτία των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων», *ΗπΧρ* 40 (2006), σ. 61-90
Τριανταφυλλόπουλος, *Καμίτσανη*	Τριανταφυλλόπουλος Δ., «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία Ηπείρου. Καμίτσανη. Μονή Αγίου Γεωργίου», *ΑΔ* 29 (1973-74), σ. 625, Μέρος Β'2 – Χρονικά, Αθήνα 1979
Τριανταφυλλόπουλος, *Η Μεσαιωνική Φωτική*	Τριανταφυλλόπουλος Δ., «Η Μεσαιωνική Φωτική και η θέση της στην Παλαιά Ήπειρο», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, τ. Β' (1980), σ. 576-584
Τριανταφυλλόπουλος, *Ένα πρόβλημα της μεσαιωνικής Ηπείρου*	Τριανταφυλλόπουλος Δ., «Ένα πρόβλημα της μεσαιωνικής Ηπείρου: Ιωάννινα – Εύροια – Νέα Εύροια», *Σύμμεικτα* 9 (1994), σ. 309-328
Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*	Τσελεμπί Εβλιά, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, (μτφρ. Χειλαδάκης Ν.), έκδ. Εκάτη, Αθήνα 1991

Τσιγαρίδας, *Ειδήσεις εκ Θεσπρωτίας* — Τσιγαρίδας Ε., «Ειδήσεις εκ Θεσπρωτίας», *ΑΑΑ* 2 (1969), τεύχ. 1, σ. 44-46, εικ. 3-4

Τσόδουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά* — Τσόδουλος Χ.Κ., *Μεσαιωνικά κάστρα άνω και μέσου Καλαμά (13ος – 15ος αιώνας). Ιστορία – Τοπογραφία*, Ιωάννινα 2008 (αδημ. Διπλωματική)

Τσουρής, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος* — Τσουρής Κ.Ι., Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της μονής Γηρομερίου Θεσπρωτιας (1577-1590) - Συμβολή στη μελεέτη της εντοίχιας θρησκευτικής ζωγραφικής του 16ου αιώνα στην Ήπειρο, Αθήνα 2011

Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου* — Τωμαδάκης Ν. Β., *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου και του βασιλείου της Νίκαιας: Φραγκοκρατία και παλαιολόγειοι χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 1993

Υπόμνημα Χριστοφόρου, *Η Ιερά Μονή Βελάς* — Υπόμνημα Χριστοφόρου προς την Ιεραρχία της Ελλάδος, *Η Ιερά Μονή Βελάς, Γράμματα και αποφάσεις πατριαρχικαί και συνοδικαί από του έτους 1895 και μέχρι σήμερον Ιερά Μονή Βελάς*, Δελβινάκι Ηπείρου 1958

Φουρίκης, *Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν* — Φουρίκης Π., «Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν» Νικόπολις – Πρέβεζα, *ΗπΧρ* 3 (1928), σ. 117-159 και 4 (1929), σ. 265

Χαβέλας, *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας* — Χαβέλας Θ., *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1830*, Αθήνα 1909

Χατζημιχάλης, *Προμαχών, προμαχωνική χάραξη* — Χατζημιχάλης Χ., «Προμαχών, προμαχωνική χάραξη, οχυρωτική», *ΜΣΝΕ* 5 (1928), σ. 413-416

Χατζηνικολάου, *Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Ηπείρου* — Χατζηνικολάου Ά., «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Ηπείρου», *ΑΔ* 21 (1966), Β’2 Χρονικά, σ. 295-298, πίν. 296-300

Χατζόπουλος, *Τα όρια του Ελληνισμού* — Χατζόπουλος Μ.Β., «Τα όρια του Ελληνισμού στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια*

Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Αθήνα 1997, σ. 140-145

Χούλια, *Τα θρησκευτικά οθωμανικά κτήρια* — Χούλια Σ., «Τα θρησκευτικά οθωμανικά κτήρια της Ελλάδας», στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* [επιμ. Μπρούσκαρη Εφ.], Αθήνα 2008, σ. 45-50

Χρήστου, *Διάδοχος Φωτικής* — Χρήστου Π., «Διάδοχος Φωτικής», *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 2005, σ. 237-243

Χρήστου, *Φωτική, μια αρχαία πόλις της Ηπείρου* — Χρήστου Π., «Φωτική, μια αρχαία πόλις της Ηπείρου», *ΗπΕστ* 1 (1952), σ. 119-120

Χριστοφιλοπούλου, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί* — Χριστοφιλοπούλου Αικ., *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204, Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα 2004

Χρυσός, *Βυζαντινή Ήπειρος, Διοικητική οργάνωση* — Χρυσός Ευ., «Βυζαντινή Ήπειρος, Διοικητική οργάνωση», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 148-151

Χρυσός, *Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων* — Χρυσός Ευ., «Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων σε Μητρόπολη», *Δωδώνη* 5 (1976), σ. 337-348

Χρυσός, *Ιστορικά στοιχεία* — Χρυσός Ευ., «Ιστορικά στοιχεία για την Ήπειρο σε σημείωμα του Κώδικα Cromwell II», *ΗπΧρ* 22 (1980), σ. 58-65

Χρυσός, *Η ίδρυση των θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως* — Χρυσός Ευ., «Μέση Βυζαντινή περίοδος (6ος αι. - 1204). Η ίδρυση των θεμάτων Κεφαλληνίας, Δυρραχίου και Νικοπόλεως», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 185-199

Χρυσός, *Σλαβικές επιδρομές* — Χρυσός Ευ., «Σλαβικές επιδρομές και εγκαταστάσεις (6ος-7ος αι.)», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 182-184

Χρυσός, *Η μεταβατική περίοδος* — Χρυσός Ευ., «Μέση Βυζαντινή περίοδος 6ος – 1204, Η μεταβατική περίοδος»,

Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Αθήνα 1997, σ. 184-185

Χρυσός, *Βαρβαρικές επιδρομές* — Χρυσός Ευ., «Πρωτοβυζαντινή περίοδος 4ος – 6ος, Βαρβαρικές επιδρομές», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 161-165

Χρυσός, *Οδικές αρτηρίες* — Χρυσός Ευ., «Πρωτοβυζαντινή περίοδος 4ος - 6ος, Διοικητική οργάνωση, Οδικές αρτηρίες, πόλεις και κάστρα της Ηπείρου», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 148-151

Χρυσός, *Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις* — Χρυσός Ευ., «Πρωτοβυζαντινή περίοδος 4ος – 6ος, Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις», *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 156-160

Χρυσός, *Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου* — Χρυσός Ευ., «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *ΗπΧρ* 23 (1981), σ. 9-98

Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες* — Ψιμούλη Β., *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 2005

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Α. ΣΧΕΔΙΑ – ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΣΧΕΔ. 1: Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα κάστρου αγίου Δονάτου Παραμυθιά.

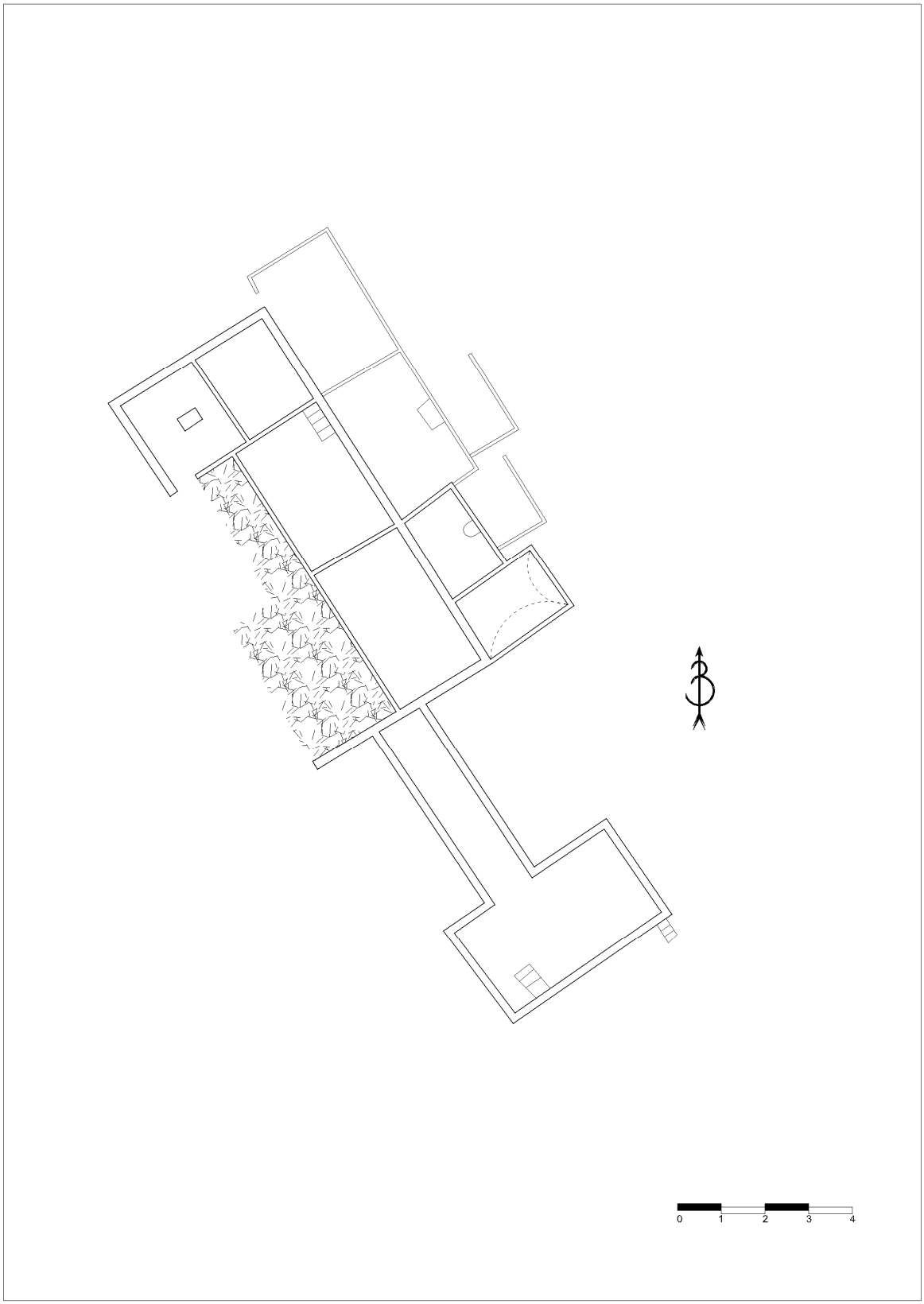

ΣΧΕΔ. 2: Κάτοψη του κτηριακού συγκροτήματος στο ΒΔ τμήμα της οχύρωσης του αγίου Δονάτου.

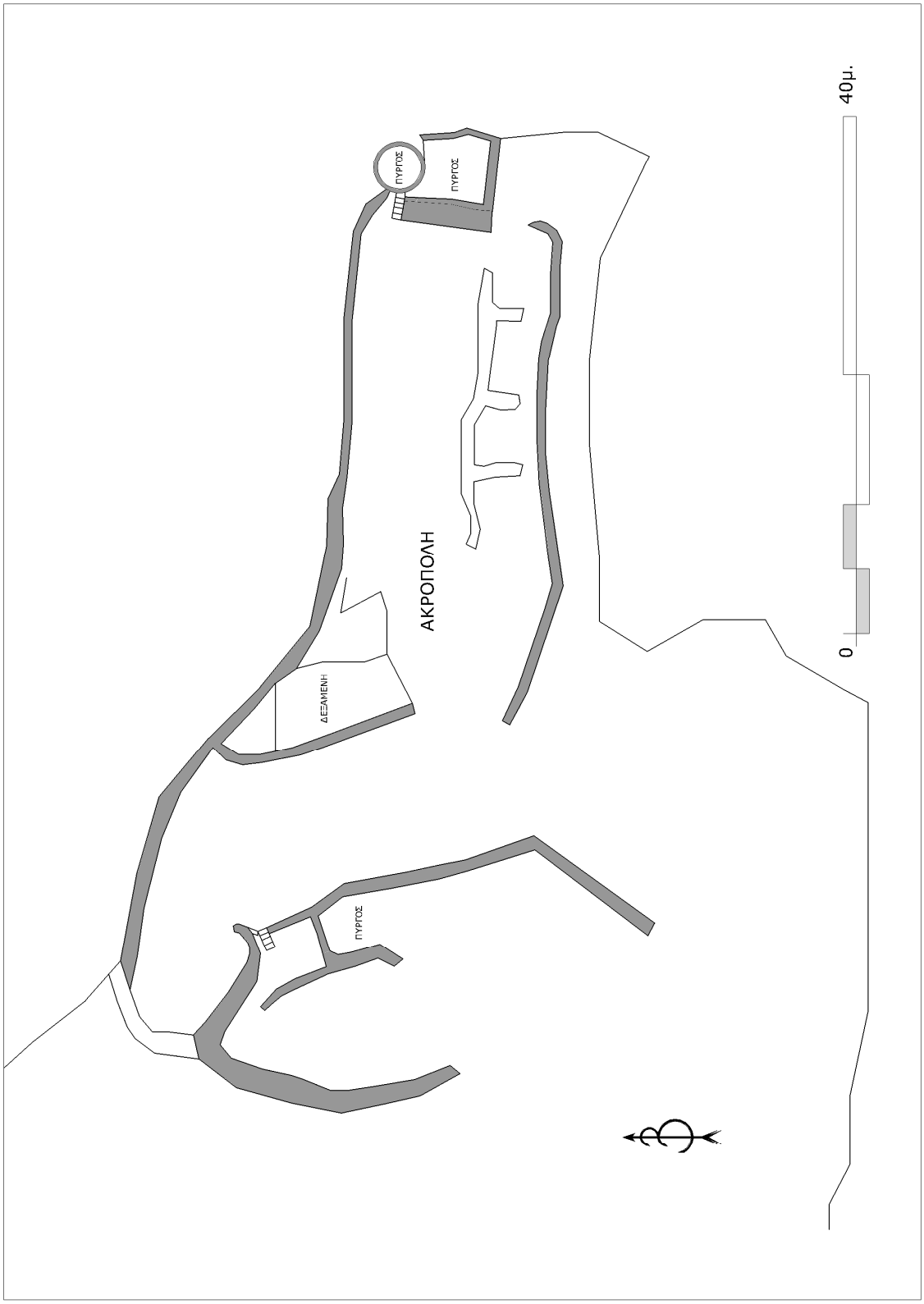

ΣΧΕΔ. 3: Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα ακρόπολης κάστρου αγίου Δονάτου Παραμυθιάς

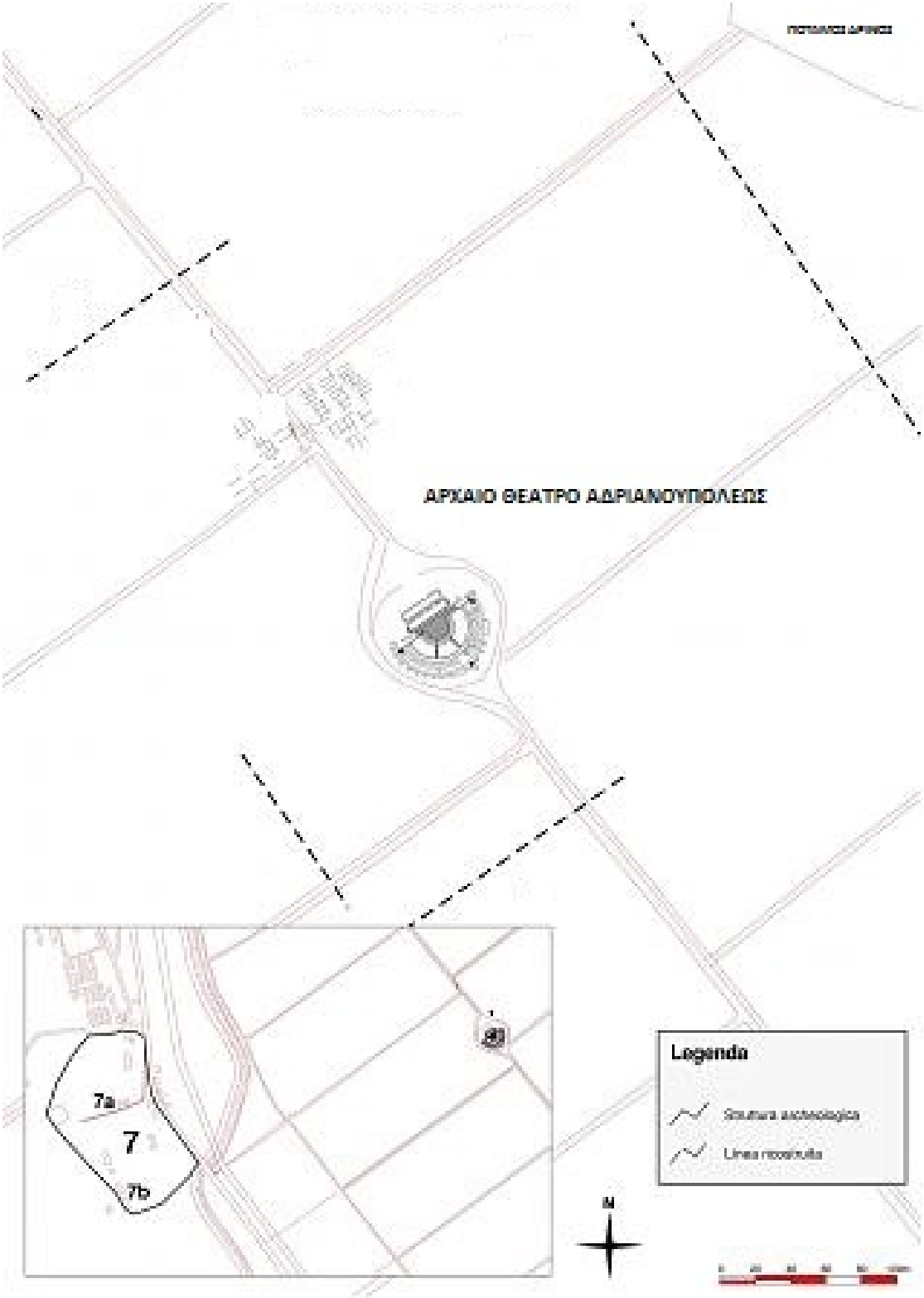

ΣΧΕΔ. 4: Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα αρχαιολογικού χώρου Αδριανουπόλεως. Άποψη του αρχαίου θεάτρου

Β. ΧΑΡΤΕΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 1 : Οι 45 Επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 2ο αιώνα μ.Χ. [Barrington Atlas]

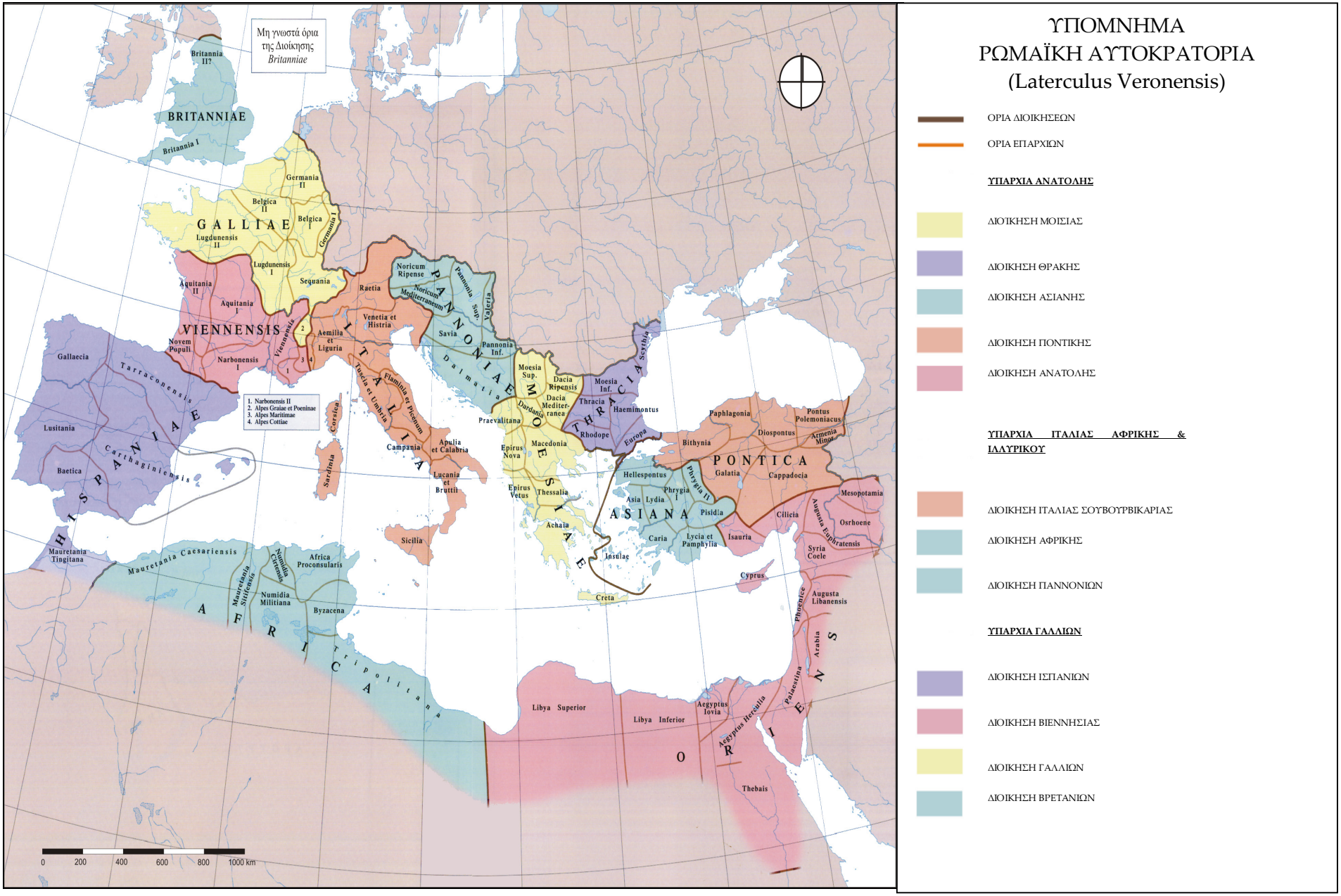

Χάρτης 2: Οι 3 Υπαρχίες, οι 12 Διοικήσεις και οι 117 Επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τον Laterculus Veronensis, στα 303-324 μ.Χ. [Barrington Atlas]

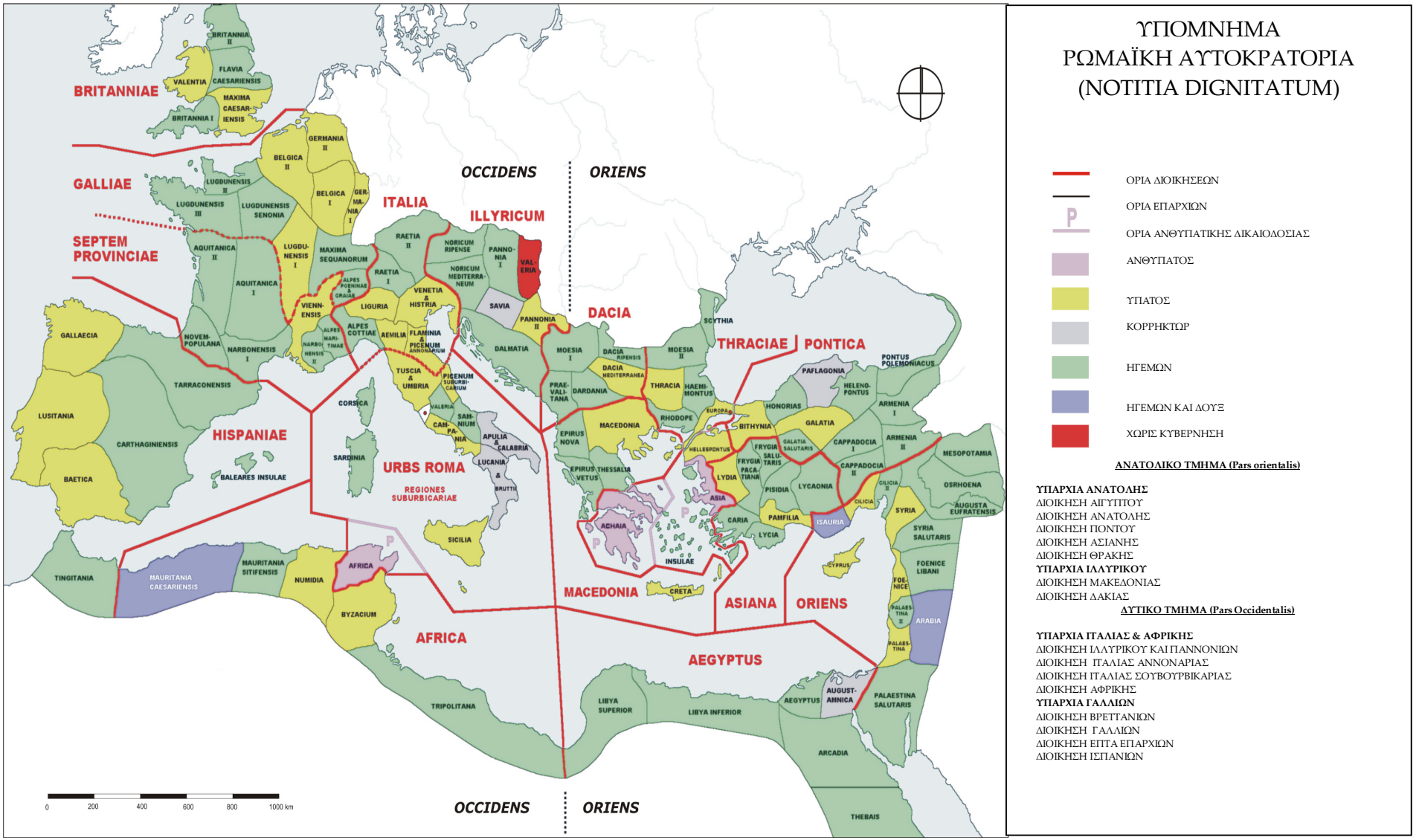

Χάρτης 3: Διοικήσεις και Επαρχίες των δύο τμημάτων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, σύμφωνα με την Notitia Dignitatum, στα 430 π.Χ. [Jones, 1964 και Maier, 2005]

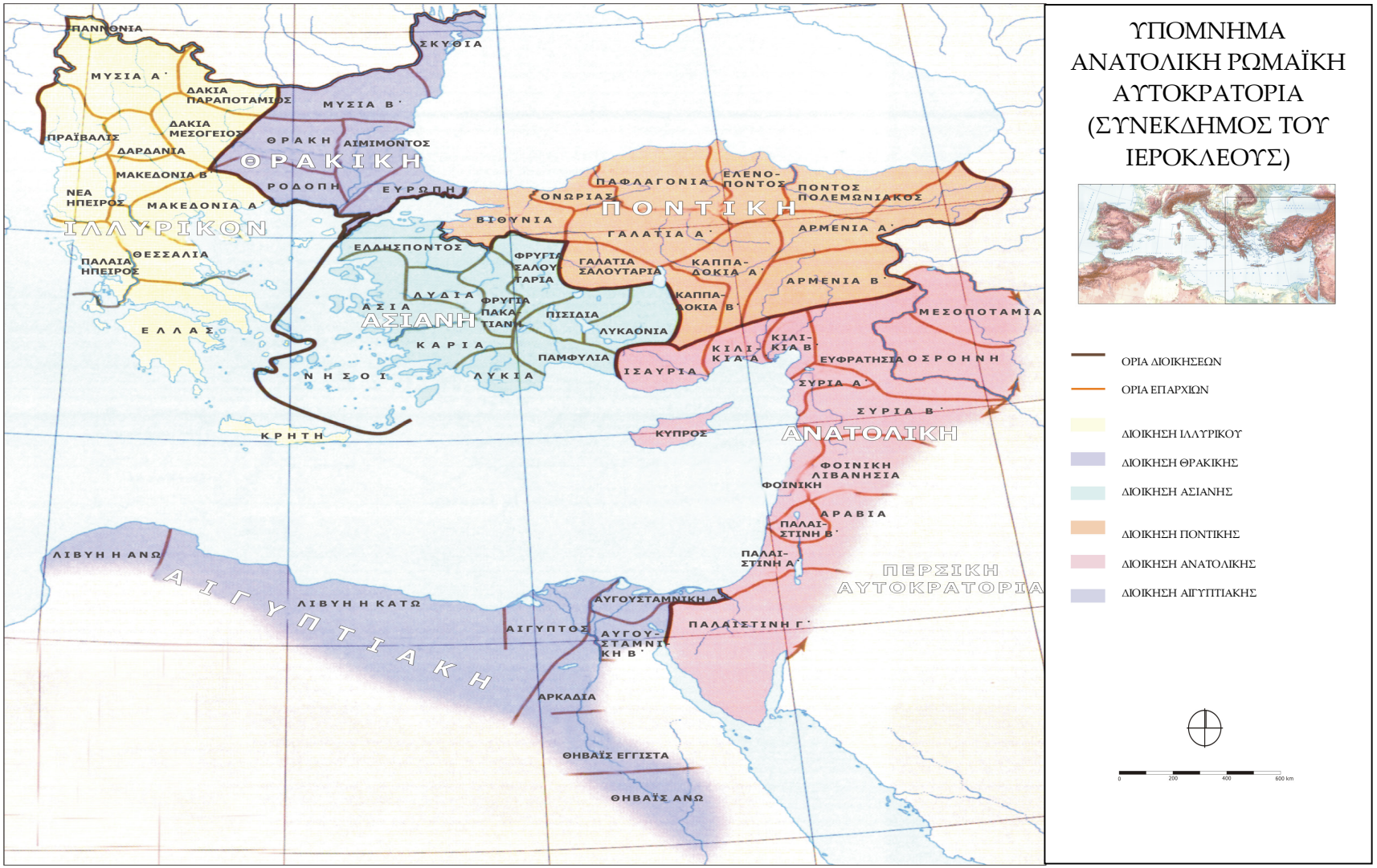

Χάρτης 4: Η ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, σύμφωνα με τον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, στα 527-535 μ.Χ. [Barrington Atlas]

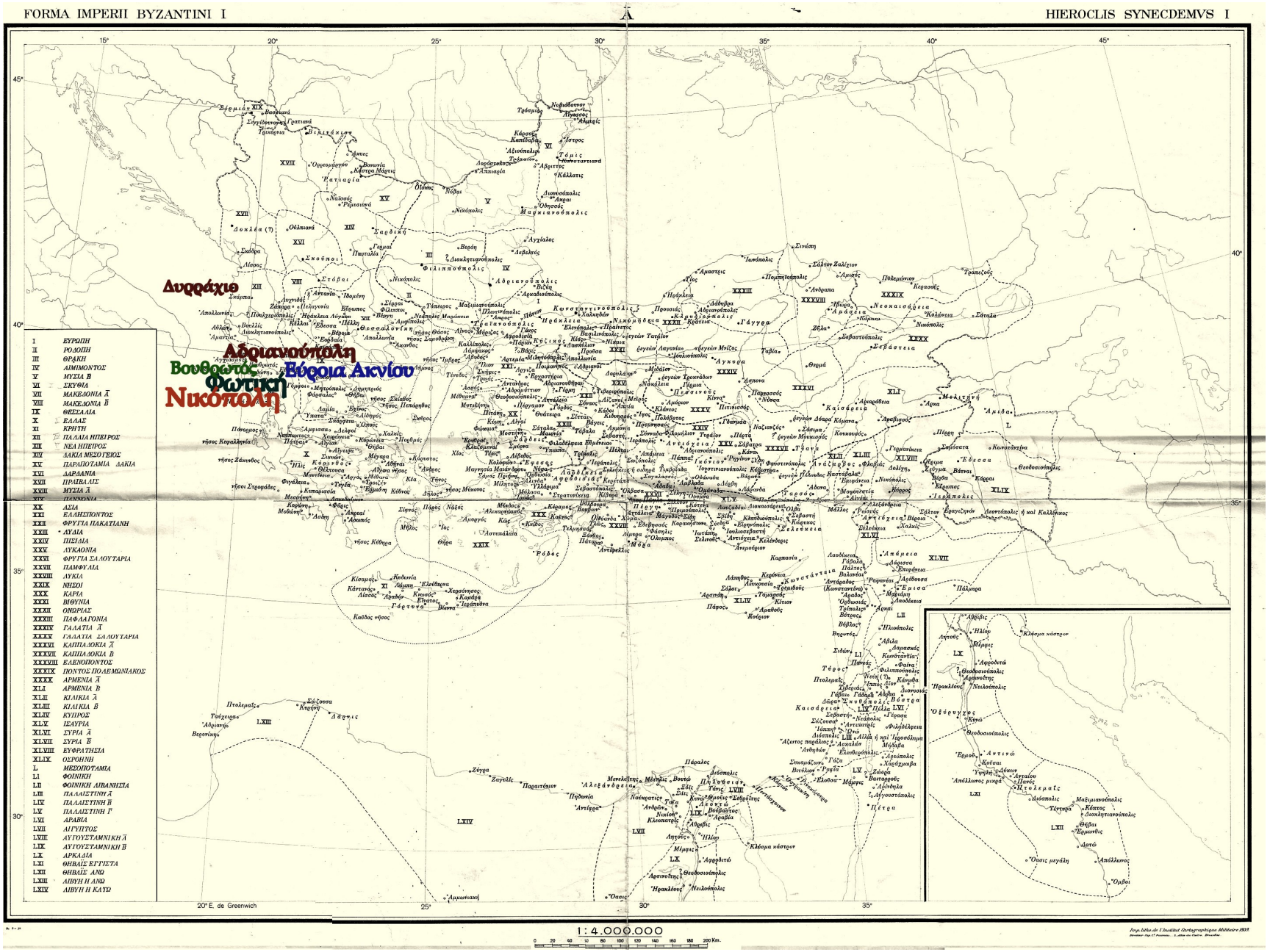

Χάρτης 5: Πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τον Συνέκδημο του Ιεροκλή [Honigmann, 1939]

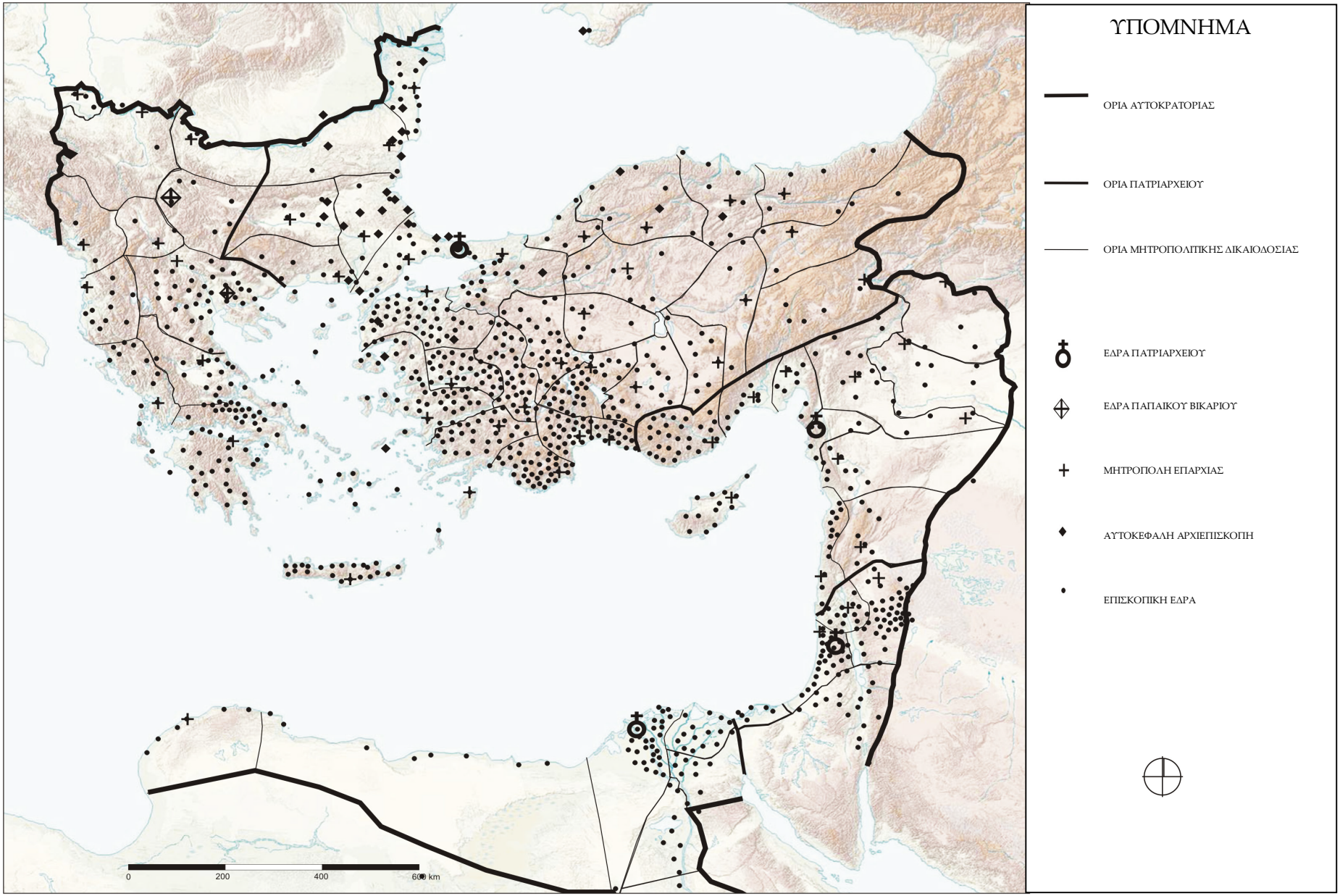

Χάρτης 6: Κατανομή επισκοπικών εδρών και ιεραρχία εκκλησιαστικής οργάνωσης της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο [Jones 1964, τ. 2]

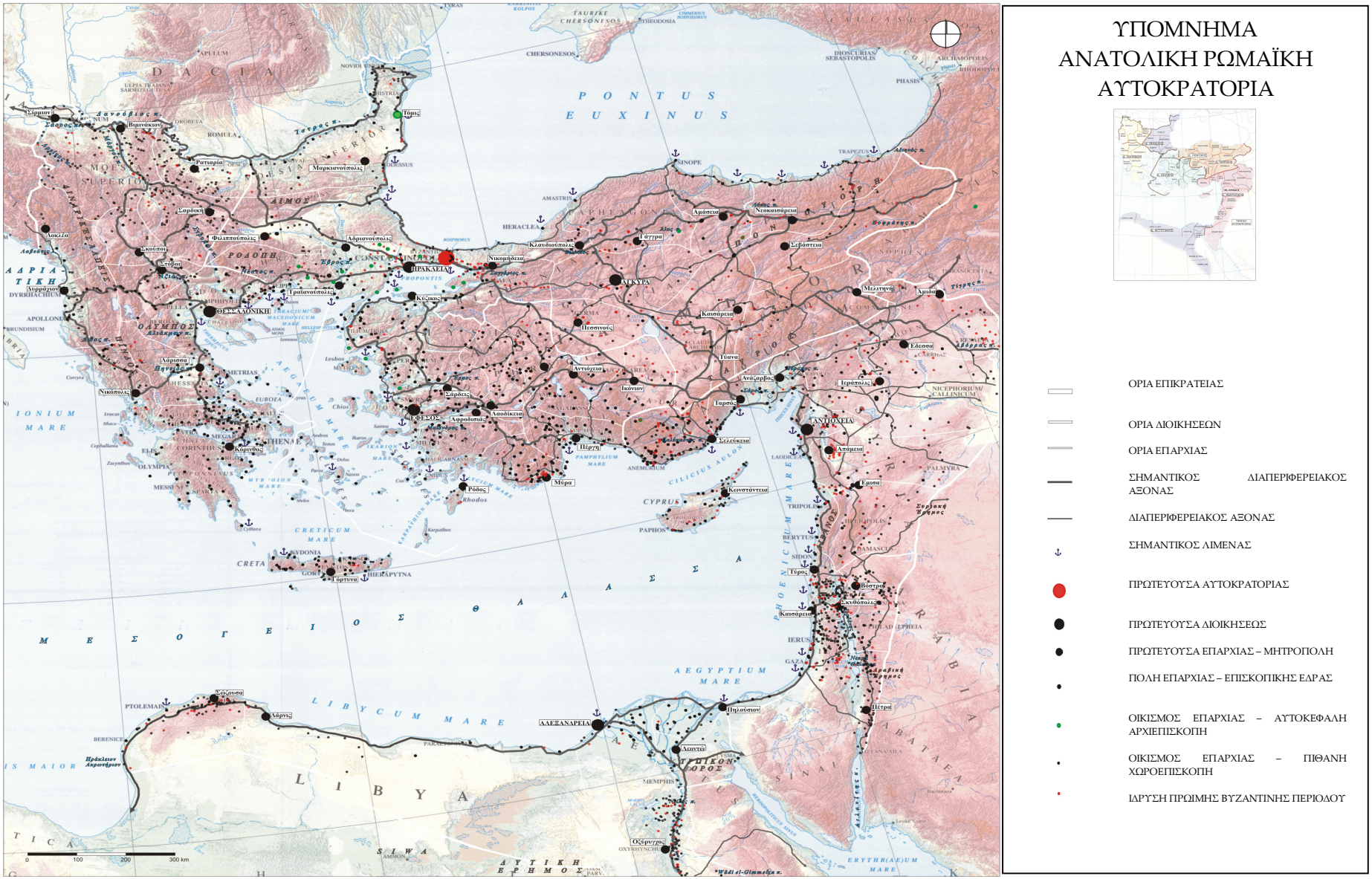

Χάρτης 7: Κατανομή οικισμών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο [Barrington Atlas]

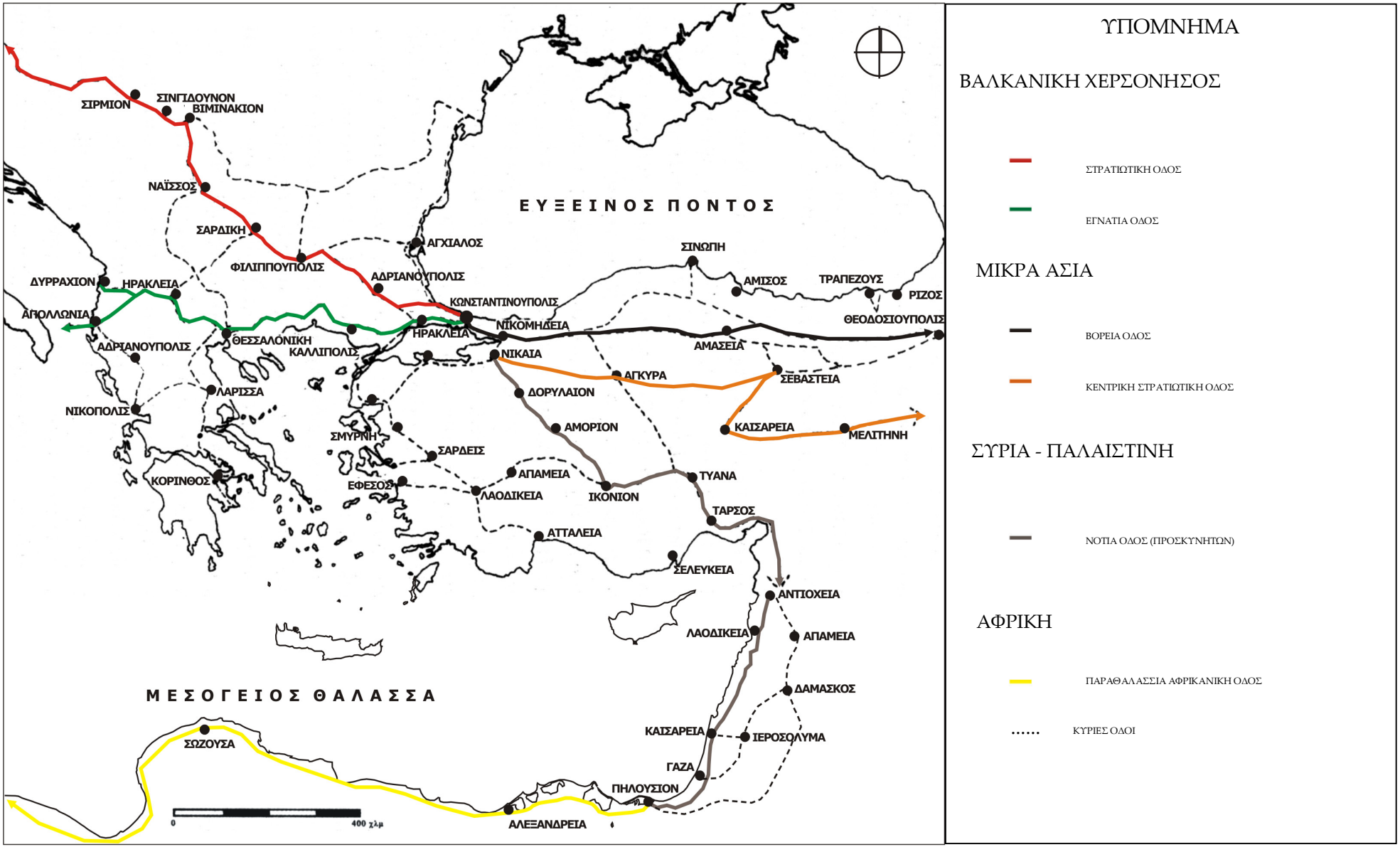

Χάρτης 8: Σημαντικότεροι διαπεριφερειακοί οδικοί άξονες της πρώιμης βυζαντινής περιόδου [Koder, 2004]

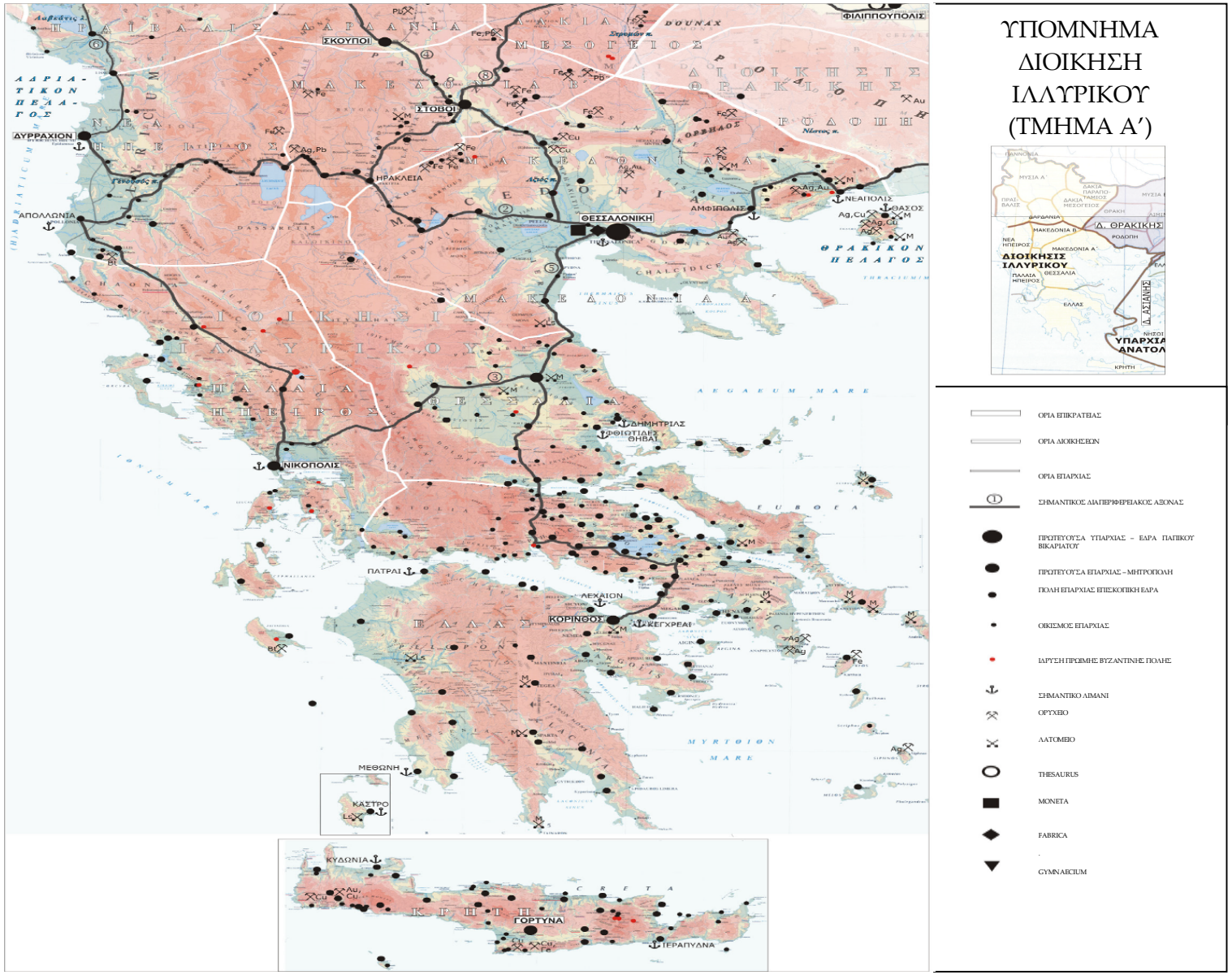

Χάρτης 9: Η Διοίκηση του Ιλλυρικού (τμήμα Α) στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο [Barrington Atlas]

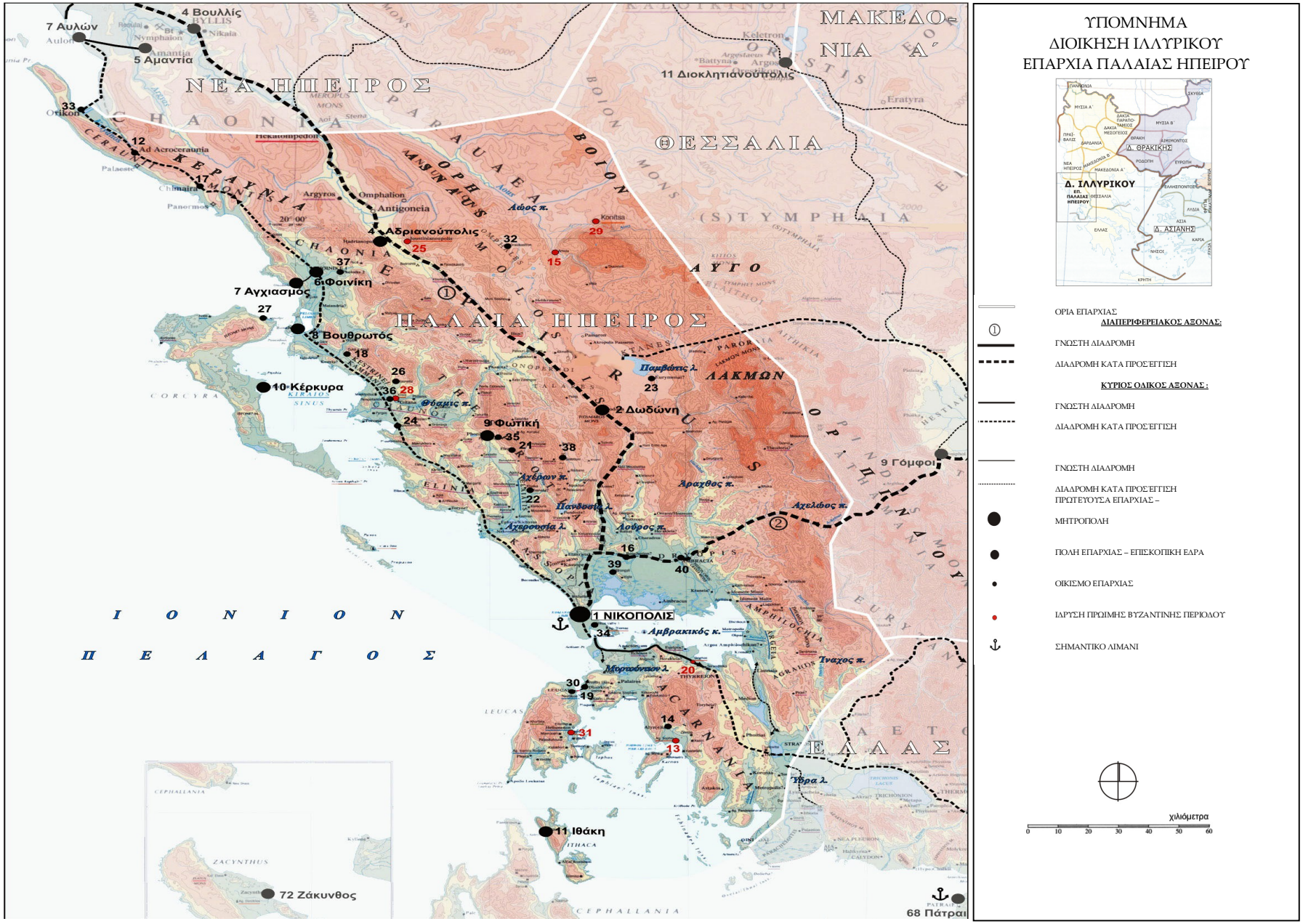

Χάρτης 10: Κύριο και δευτερεύον δίκτυο οικισμών της Επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο [Barrington Atlas]

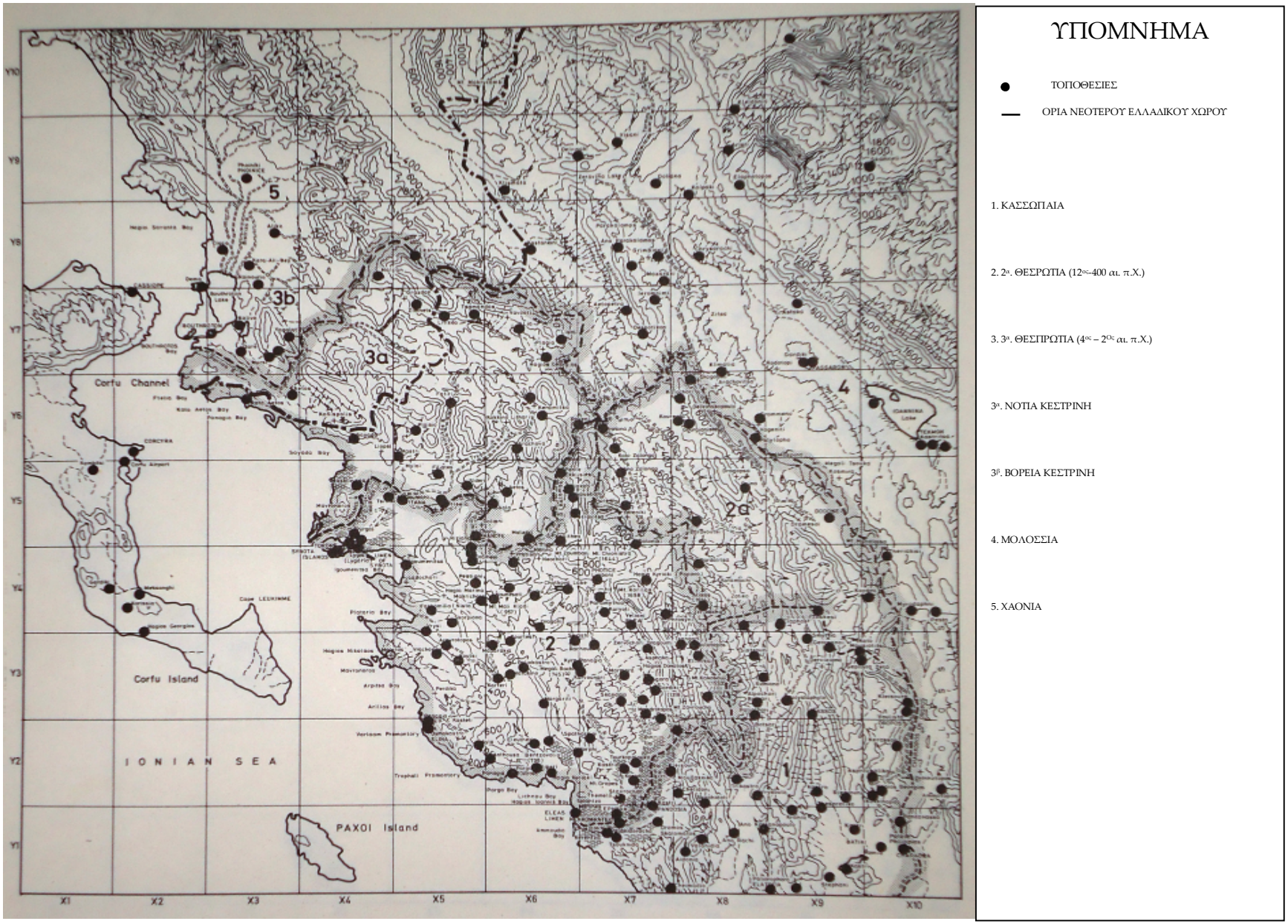

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΤΟΠΟΘΕΣΙΕΣ

ΟΡΙΑ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

1. ΚΑΣΣΩΠΑΙΑ

2. 2ᵃ. ΘΕΣΠΩΤΙΑ (12ᵒᶜ–400 αι. π.Χ.)

3. 3ᵃ. ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ (4ᵒᶜ – 2ᴼᶜ αι. π.Χ.)

3ᵃ. ΝΟΤΙΑ ΚΕΣΤΡΙΝΗ

3ᵝ. ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΣΤΡΙΝΗ

4. ΜΟΛΟΣΣΙΑ

5. ΧΑΟΝΙΑ

Χάρτης 11: Θεσπρωτία. Περιοχές γνωστές από την παλαιολιθική περίοδο [Δάκαρης, 1972]

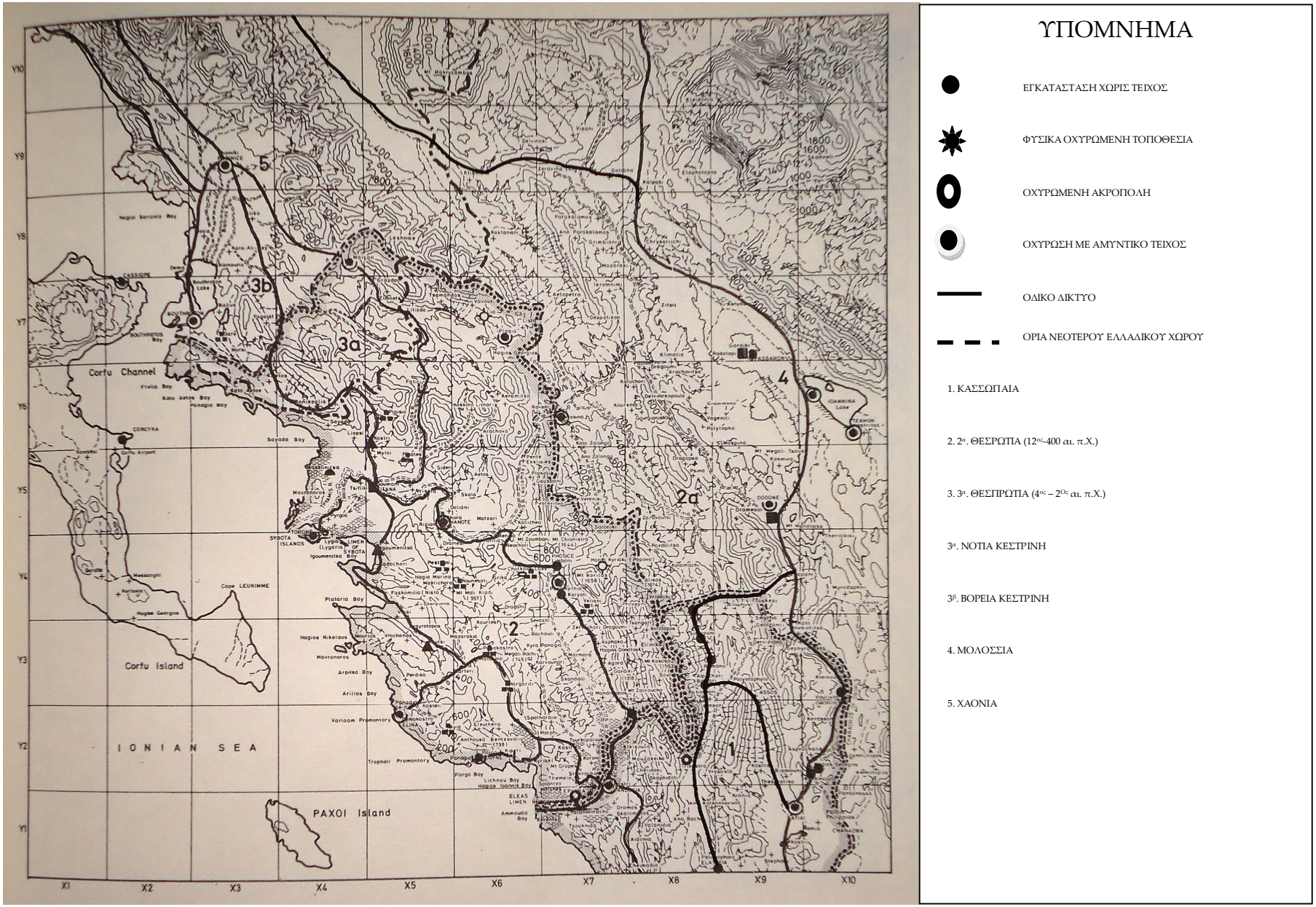
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΧΩΡΙΣ ΤΕΙΧΟΣ
ΦΥΣΙΚΑ ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ
ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ
ΟΧΥΡΩΣΗ ΜΕ ΑΜΥΝΤΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ
ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ
ΟΡΙΑ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ
1. ΚΑΣΣΩΠΑΙΑ
2. 2α. ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ (12ος-400 αι. π.Χ.)
3. 3α. ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ (4ος – 2ος αι. π.Χ.)
3α. ΝΟΤΙΑ ΚΕΣΤΡΙΝΗ
3β. ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΣΤΡΙΝΗ
4. ΜΟΛΟΣΣΙΑ
5. ΧΑΟΝΙΑ
Corfu Channel
Corfu Island
IONIAN SEA
PAXOI Island
Cape LEUKIMME
SYBOTA ISLANDS
Sayada Bay
Platiaria Bay
Arpitsa Bay
Arillas Bay
Parga Bay
Lichnou Bay
Hagios Ioannis Bay
Ammoudia Bay
Trophali Promontory
Variadm Promontory
Hagios Saranta Bay
Hagios Georgios
Hagios Nikolaos
Mavronoros
Perdeka
Eleftheria
Anthousa
Spathariou
Tsoukopoulo
Mt Korifas
Mt Zoumbon
Mt Chomistro
Mt Mavrovouni
Mt Megalo Tsouka
Mt Mitsikeli
Mt Gritsa
Mt Mavrorachi
Mt Mavrovouni
Mt Mavrovouni
Mt Mavrovouni

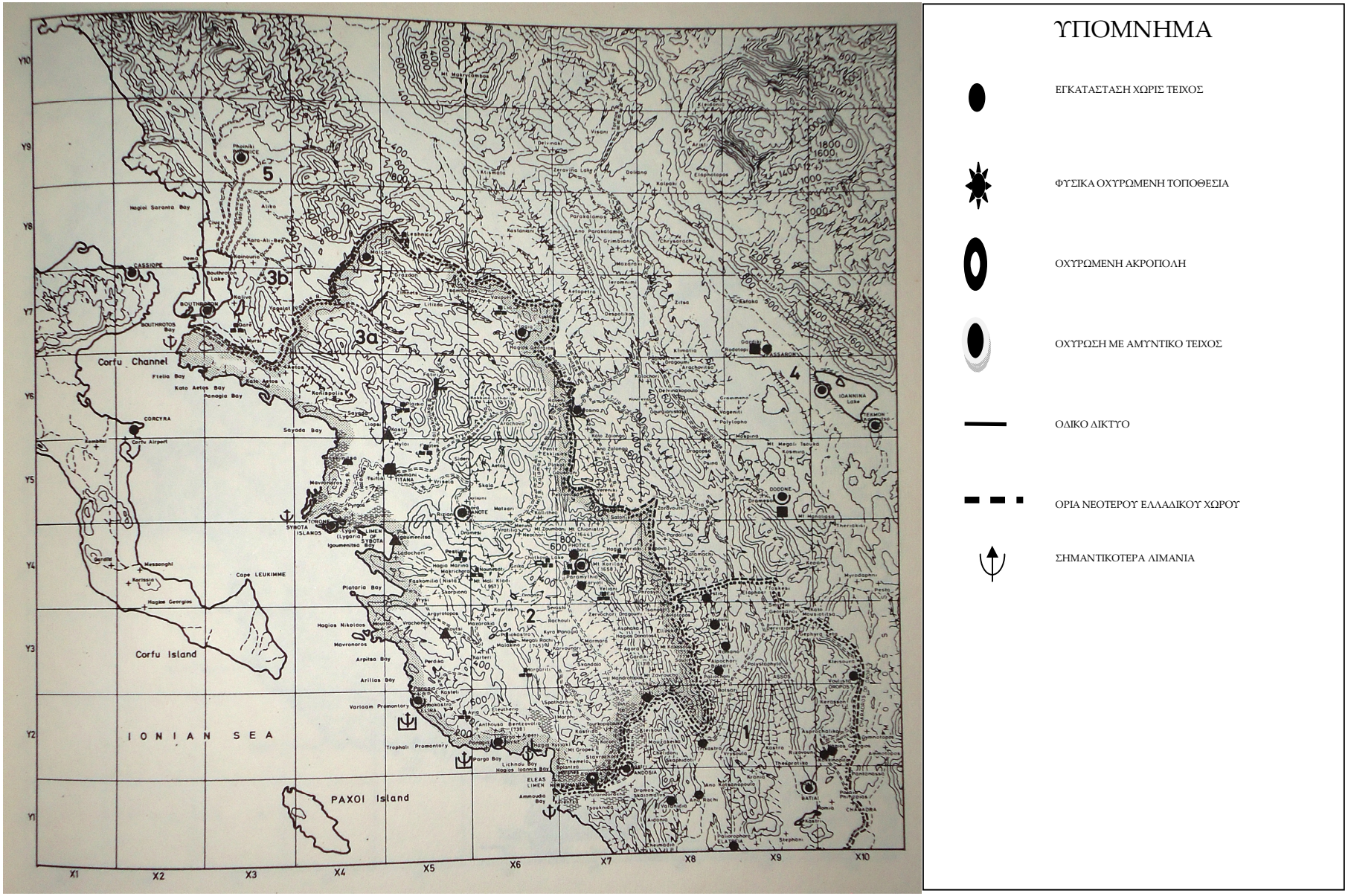

Χάρτης 13: Θεσπρωτία. Οικισμοί και οχυρώσεις της Ρωμαϊκής περιόδου (168 π.Χ. – 4ος / 6ος αι. μ.Χ.). [Δάκαρης 1972]

Χάρτης 14 : Αρχαιολογικός χάρτης Θεσπρωτίας [8η ΕΒΑ]

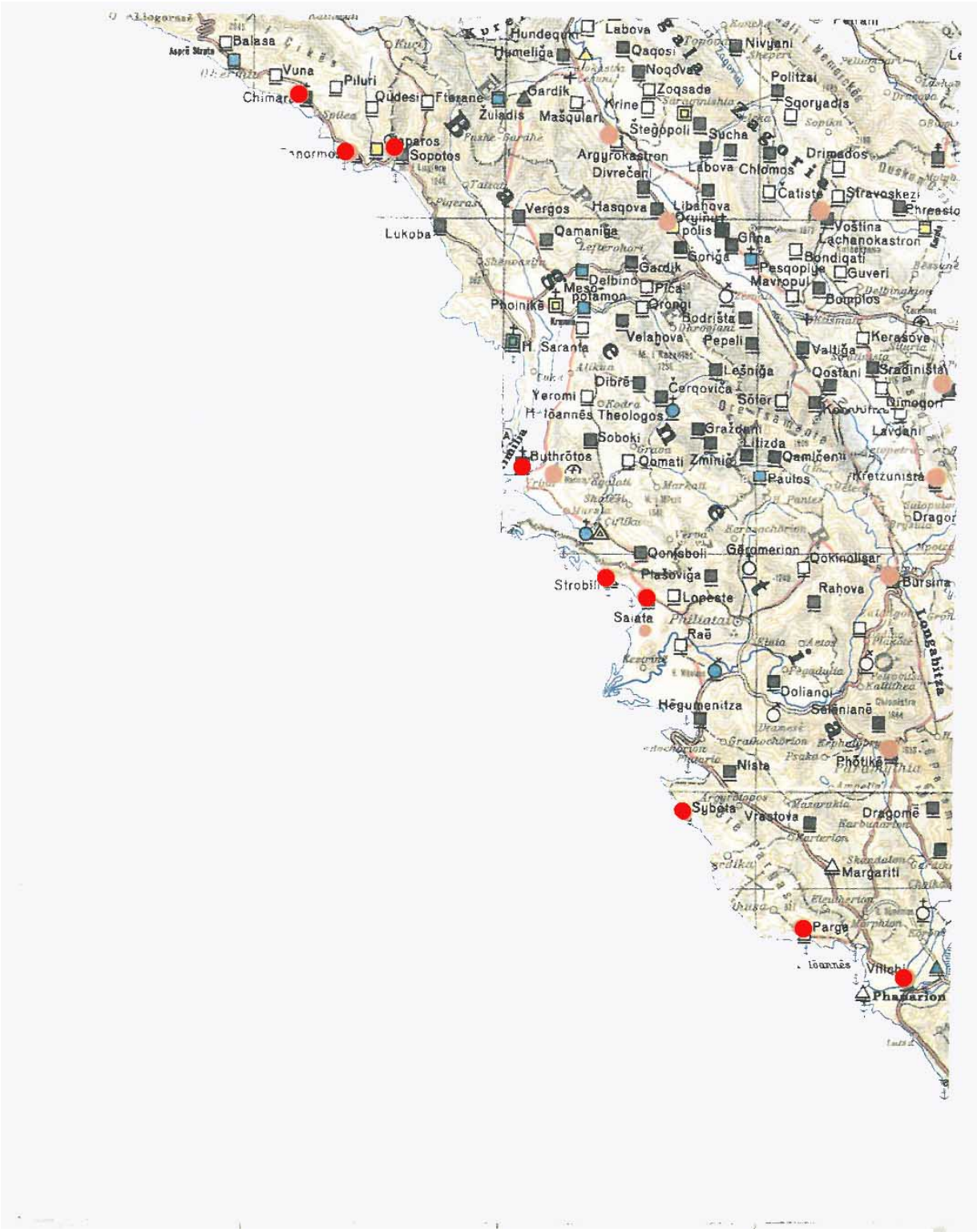

Χάρτης 15: Κάστρα – Δρόμοι και σημαντικά λιμάνια των Ηπειρωτικών παραλίων
[Soustal – Koder, 1981]

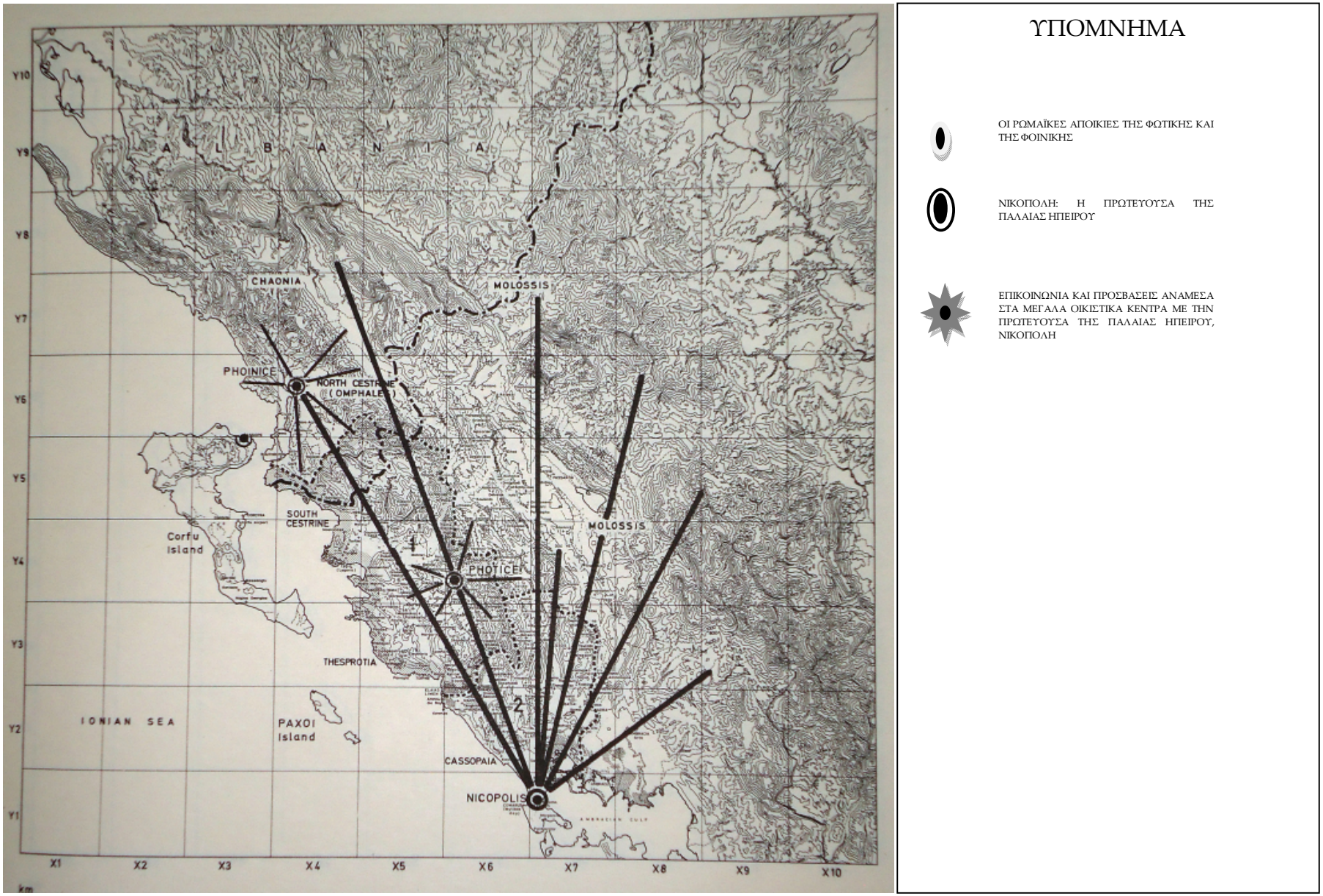

Χάρτης 16: Θεσπρωτία. Οι Ρωμαϊκές αποικίες και η πολιτική οργάνωση από το 27 π.Χ. έως τον 4ο / 6ο αι. μ.Χ. [Δάκαρης 1972]

Χάρτης 17: Κάστρα και δρόμοι του δυτικού Ελλαδικού χώρου (13ος – 15ος αιώνας)
[Soustal – Koder, 1981]

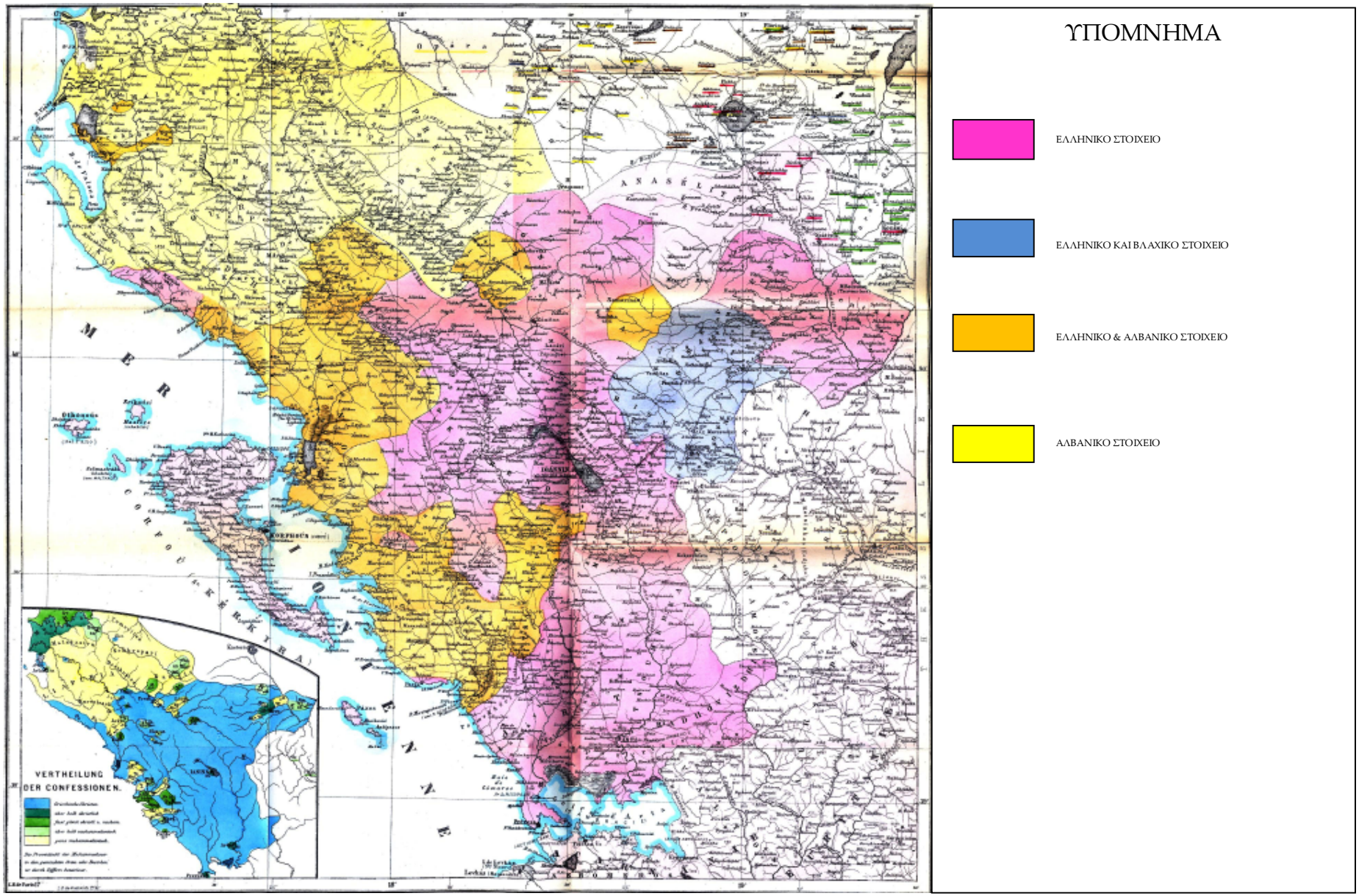

Χάρτης 18: Εθνογραφικός χάρτης δυτικού ελλαδικού χώρου (Παλαιά και Νέα Ήπειρος).

Seg. VIII
S. SARMATARUM.
AMAXOBIIS ARMATE
LVPIONES S. SARMATE.
ΔΥΡΡΑΧΙΟ
ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ
ΒΟΥΘΡΩΤΟΣ
ΠΑΡΑΜΟΣ AD DIANAM
ΓΥΚΥΣ ΛΙΜΗΝ
ΝΙΚΟΠΟΛΗ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΘΕΣΣΑΛΙΑ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΘΡΑΚΗ
ΘΡΑΚΗ
ΘΡΑΚΗ

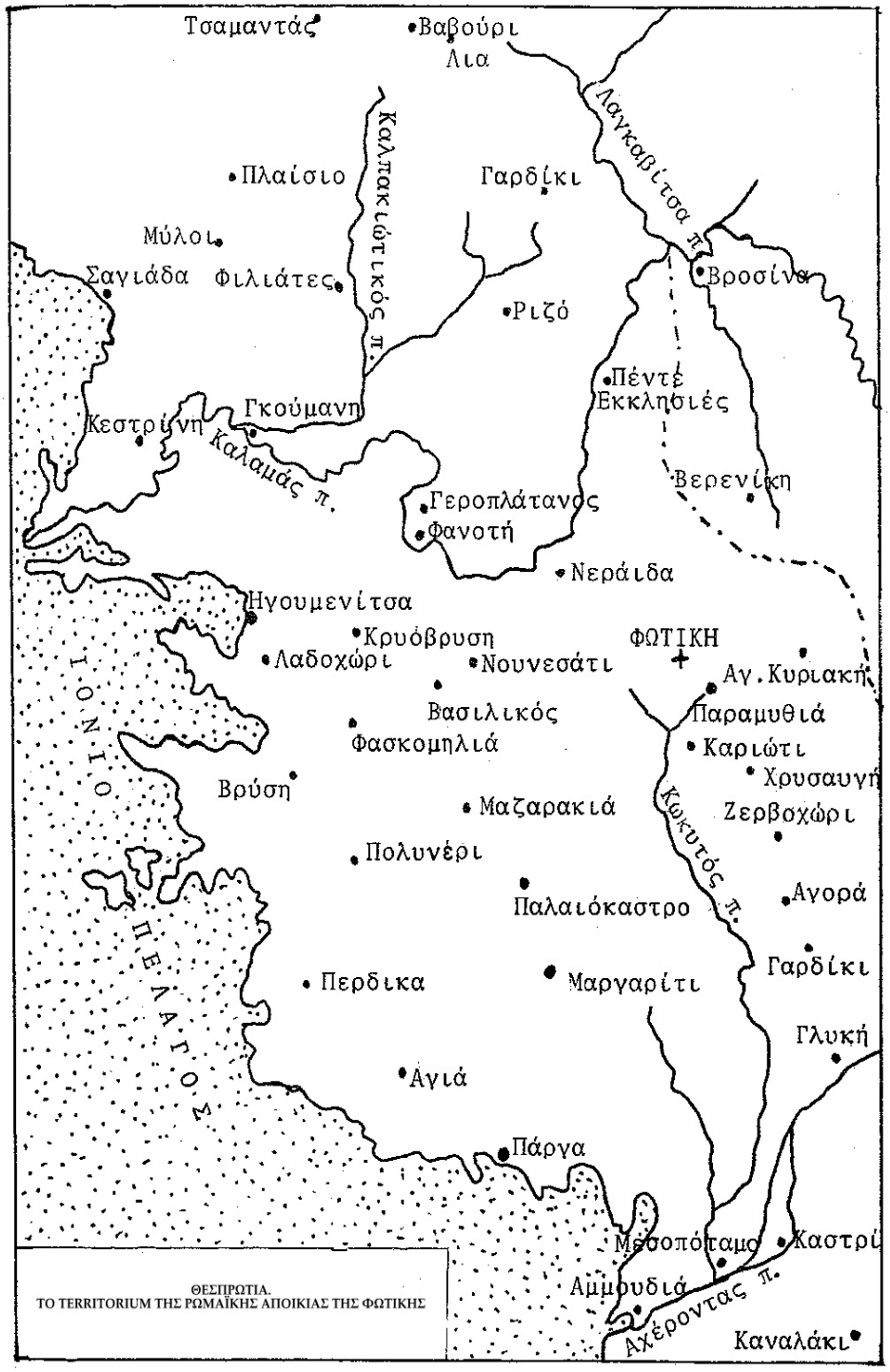

Χάρτης 20: Θεσπρωτία. Το territorium της Ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής [Σαμσάρης, 1994]

Χάρτης 21: Περιοχές στις οποίες υφίστανται ναοί αφιερωμένοι στον άγιο Δονάτο

Γ. ΕΙΚΟΝΕΣ

ΕΙΚ. 1: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αυχένας στην ανατολική πλευρά του λόφου που συνδέει το κάστρο με τον Κορίλα

ΕΙΚ. 2: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη της ράμπας εισόδου στην ανατολική είσοδο του κάστρου

ΕΙΚ. 3: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λαξευμένοι λίθοι στην ανατολική είσοδο του κάστρου

ΕΙΚ. 4: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κρυφού περάσματος από την εξωτερική πλευρά της ανατολικής εισόδου του κάστρου

ΕΙΚ. 5: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη από το εσωτερικό πυλίδας (κρυφού περάσματος), δεξιά της ανατολικής εισόδου του κάστρου

ΕΙΚ. 6: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη πύργου στην ΒΑ πλευρά του κάστρου

ΕΙΚ. 7: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Στενό πέρασμα και άποψη της πύλης στη ΝΑ πλευρά του κάστρου

ΕΙΚ. 8: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα τείχους που φέρει οπές (δοκοθήκες) στη ΝΑ πλευρά του κάστρου

ΕΙΚ. 9: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα τείχους στη ΝΑ πλευρά του κάστρου

ΕΙΚ. 10: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άνοιγμα στο τείχος της ΝΑ πλευράς, με εποπτεία στον κάμπο της Παραμυθιάς

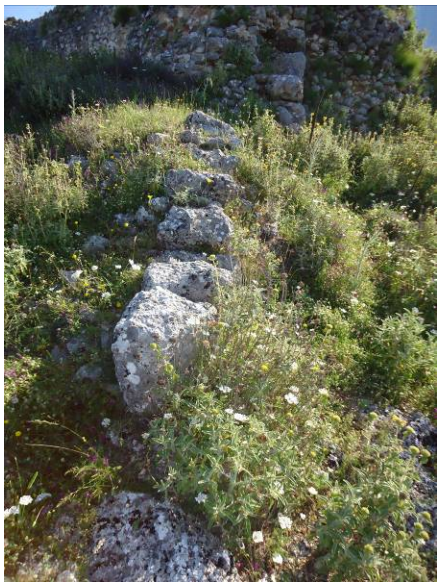

ΕΙΚ. 11: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Θεμέλια που ενώνουν την Ακρόπολη με τη ΝΑ εσωτερική πύλη

ΕΙΚ. 12: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη Ακρόπολης

ΕΙΚ. 13: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα τείχους στη ΝΑ πλευρά

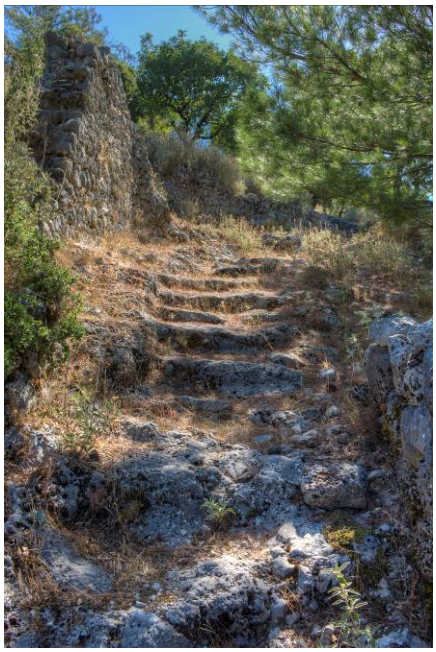

ΕΙΚ. 14: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Μονοπάτι που οδηγεί στο κάτω τμήμα του κάστρου

ΕΙΚ. 15: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Σωρός από λίθους πιθανότατα τείχους ή κτισμάτων

ΕΙΚ. 16: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λιθόστρωτο δάπεδο

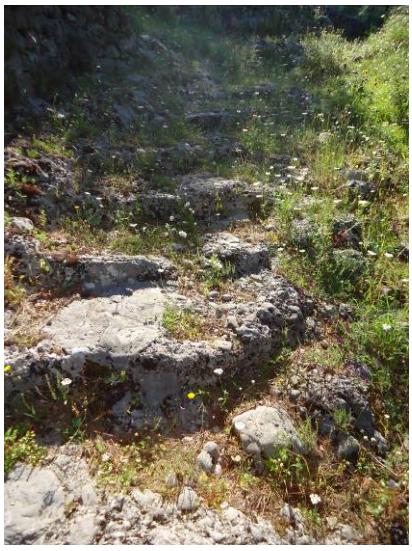

ΕΙΚ. 17: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αναβαθμοί που οδηγούν στο κάτω τμήμα του κάστρου

ΕΙΚ. 18: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη αποθηκευτικών χώρων στα νότια του λόφου

ΕΙΚ. 19: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη αποθηκευτικών χώρων στα νότια του λόφου

ΕΙΚ. 20: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα τοίχου που δεν φέρει συνδετικό υλικό

ΕΙΚ. 21: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Μονοπάτι που οδηγεί στο κάτω τμήμα του κάστρου και τμήμα τοίχου

ΕΙΚ. 22: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αναβαθμοί που διακόπτουν το κατηφορικό μονοπάτι

ΕΙΚ. 23: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη πύλης πριν τον κύριο οικισμό

ΕΙΚ. 24: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Προμαχώνας αριστερά της πύλης

ΕΙΚ. 25: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη του προμαχώνα από τη δυτική πλευρά

ΕΙΚ. 26: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τοίχοι από κτίσματα στο βόρειο τμήμα του κάστρου (κατώτερο τμήμα κάστρου)

ΕΙΚ. 27: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη αναλειμματικού τοίχου

ΕΙΚ. 28: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη μονοπατιού πριν τον κύριο οικισμό του κάστρου

ΕΙΚ. 29: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Μονοπάτι με κατεύθυνση ΝΝΔ

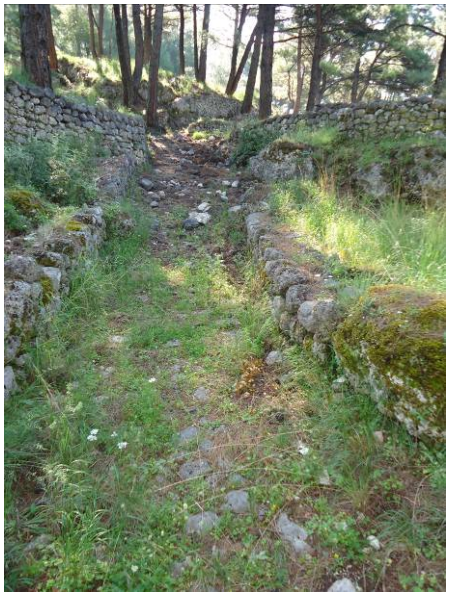

ΕΙΚ. 30: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Ένωση μονοπατιών με κατεύθυνση προς τον κυρίως οικισμό

ΕΙΚ. 31: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αψιδωτά τυφλά τόξα με στο δυτικό τείχος του κάστρου

ΕΙΚ. 32: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη δυτικής εισόδου

ΕΙΚ. 33: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αγωγός στο εσωτερικό του ΝΔ τείχους

ΕΙΚ. 34: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Στρογγυλόσχημος λαξευμένος λίθος (μυλόπετρα)

ΕΙΚ. 35: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Εξωτερική άποψη φυσικού σπηλαίου στο ΝΔ τμήμα του κάστρου

ΕΙΚ. 36: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη δυτικής εισόδου από το εσωτερικό του φυσικού σπηλαίου

ΕΙΚ. 37: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη τειχίων στο δυτικό τμήμα του κάστρου

ΕΙΚ. 38: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αγωγός αποχέτευσης δεξιά της δυτικής εισόδου του κάστρου

ΕΙΚ. 39: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αναβαθμοί στη δυτική πλαγιά του λόφου πριν την κεντρική είσοδο

ΕΙΚ. 40: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη δυτικού τείχους και αντηρίδας

ΕΙΚ. 41: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη αντηρίδας

ΕΙΚ. 42: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη μεγαλοπρεπούς κεντρικής εισόδου στη δυτική πλευρά του κάστρου

ΕΙΚ. 43: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια δυτικής εισόδου με το ανακουφιστικό τόξο και το τύμπανο

ΕΙΚ. 44: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Δοκοθήκες βάσης δαπέδου πάνω από την κεντρική είσοδο, όπου και ο πύργος

ΕΙΚ. 45: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη πύργου της δυτικής εισόδου

ΕΙΚ. 46: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λιθόκτιστο άνοιγμα δεξιά της εισόδου (πιθανόν πύργος)

ΕΙΚ. 47: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη πλατώματος όπου πιθανότατα το τζαμί

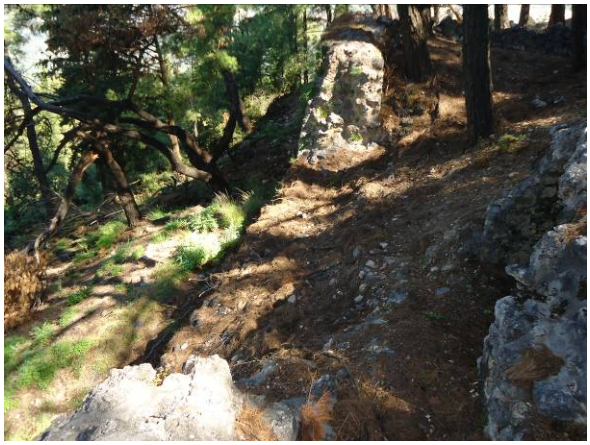

ΕΙΚ. 48: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Πεσμένο τείχος της δυτικής πλευράς του κάστρου

ΕΙΚ. 49: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Καμαροσκέπαστο κτίσμα στην ΒΔ πλευρά του κάστρου (πιθανότατα δεξαμενή)

ΕΙΚ. 50: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη θεμελίων κτηρίων στο δυτικό τμήμα του κάστρου

ΕΙΚ. 51: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα από το σύμπλεγμα που αναπτύσσεται στη βόρεια πλευρά

ΕΙΚ. 52: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα από το σύμπλεγμα που αναπτύσσεται στη βόρεια πλευρά

ΕΙΚ. 53: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κτηρίου με είσοδο στη νότια πλευρά

ΕΙΚ. 54: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αναβαθμοί στο εσωτερικό κτηρίου που οδηγούσε σε δεύτερο όροφο

ΕΙΚ. 55: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κτηρίου με αναβαθμούς και είσοδο

ΕΙΚ. 56: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κτηριακού συμπλέγματος

ΕΙΚ. 57: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη πιθανότατα αιθρίου στο μπροστινό τμήμα κτηρίου

ΕΙΚ. 58: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Αναλειμματικός τοίχος βόρεια του συμπλέγματος

ΕΙΚ. 59: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κεντρικού (?) κτηρίου του συμπλέγματος (πιθανότατα διοικητήριο)

ΕΙΚ. 60: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κεντρικού (?) κτηρίου του συμπλέγματος (πιθανότατα διοικητήριο)

ΕΙΚ. 61: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κεντρικού (?) κτηρίου του συμπλέγματος (πιθανότατα διοικητήριο)

ΕΙΚ. 62: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια με πολεμίστρα, τυφλά αψιδώματα και ισλαμικές απολήξεις στο κεντρικό κτήριο του συμπλέγματος

ΕΙΚ. 63: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Είδος λουτήρα σε κτήριο του συμπλέγματος

ΕΙΚ. 64: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Είδος λουτήρα σε κτήριο του συμπλέγματος

ΕΙΚ. 65: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Κτήριο στη ΒΔ πλευρά του κάστρου με αναβαθμούς που οδηγούσαν σε δεύτερο όροφο

ΕΙΚ. 66: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κτηρίων συμπλέγματος

ΕΙΚ. 67: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κτηρίων συμπλέγματος

ΕΙΚ. 68: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κτηρίων συμπλέγματος. Στο κέντρο πεσσός που υποβάσταζε τον δεύτερο όροφο

ΕΙΚ. 69: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κτηρίων συμπλέγματος με αίθριο

ΕΙΚ. 70: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Μονόχωρα κτήρια στα βόρεια του συμπλέγματος

ΕΙΚ. 71: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια πιθανότατα αγωγού

ΕΙΚ. 72: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη κτηρίων συμπλέγματος

ΕΙΚ. 73: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη αναβαθμών ΒΔ πύλης

ΕΙΚ. 74: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη ΒΔ πύλης με λαξευμένους ογκόλιθους

ΕΙΚ. 75: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη τείχους στη ΒΑ πλευρά του κάστρου

ΕΙΚ. 76: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη τείχους στη ΒΔ πλευρά του κάστρου

ΕΙΚ. 77: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη πύργου (τετράγωνης κάτοψης) δεξιά της ΒΔ πύλης

ΕΙΚ. 78: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Περίδρομος αριστερά της ΒΔ πύλης

ΕΙΚ. 79: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη περιδρόμου αριστερά της ΒΔ πύλης

ΕΙΚ. 80: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Φυσική οχύρωση που ενισχύεται με οχυρωματική παρέμβαση

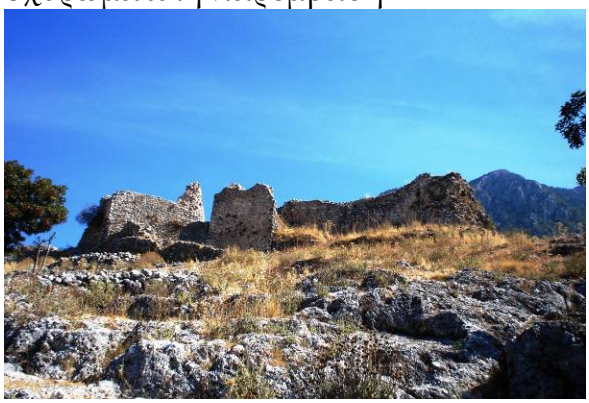

ΕΙΚ. 81: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Γενική άποψη της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 82: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Είσοδος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 83: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια συνδετικού υλικού (κονίαμα και πλίνθοι) από το τείχος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 84: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη εισόδου στην κάτω Ακρόπολη με πύργο στα δεξιά της

ΕΙΚ. 85: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Πολεμίστρες και καταχύστρες στη ΒΑ πλευρά της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 86: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια θολωτής πολεμίστρας στο ΒΑ τείχος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 87: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια τυφλού αψιδώματος με καταχύστρα στη βάση του

ΕΙΚ. 88: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη τείχους που διαχωρίζει την πάνω από την κάτω ακρόπολη, πολεμίστρες και καταχύστρες

ΕΙΚ. 89: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Γενική άποψη οχυρωματικών παρεμβάσεων στη ΒΑ πλευρά της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 90: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Γενική άποψη του κάτω τμήματος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 91: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη ΒΑ τείχους της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 92: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα κυκλικού πύργου στην ανατολική πλευρά του ανώτερου τμήματος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 93: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα πύργου (τετράγωνης κάτοψης) στην ανατολική πλευρά του ανώτερου τμήματος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 94: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα πύργου στην ανατολική πλευρά του ανώτερου τμήματος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 95: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Τμήμα τειχίου στην ανατολική πλευρά του ανώτερου τμήματος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 96: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια του τειχίου, στην ανατολική πλευρά του ανώτερου τμήματος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 97: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια αγωγού του τειχίου, στην ανατολική πλευρά του ανώτερου τμήματος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 98: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη τειχίων στην πάνω Ακρόπολη

ΕΙΚ. 99: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια υδραυλικού κονιάματος από τη δεξαμενή στο ΒΑ τμήμα της πάνω Ακρόπολης

ΕΙΚ. 100: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Λεπτομέρεια υδραυλικού κονιάματος από τη δεξαμενή στο ΒΑ τμήμα της πάνω Ακρόπολης

ΕΙΚ. 101: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη εξωτερικού τείχους στο ΒΑ τμήμα της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 102: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Γενική άποψη του πάνω τμήματος της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 103: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Γενική άποψη της Ακρόπολης

ΕΙΚ. 104: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Γενική άποψη της Ακρόπολης

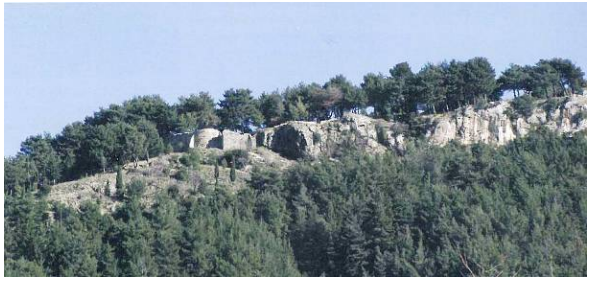

ΕΙΚ. 105: Παραμυθιά. Άγιος Δονάτος. Άποψη ΝΔ τμήματος του κάστρου

ΕΙΚ. 106: Φωτική. Παλαιοκκλήσι. Άποψη ναού Αγίας Παρασκευής

ΕΙΚ. 107: Φωτική. Παλαιοκκλήσι. Άποψη ναού Αγίας Παρασκευής

ΕΙΚ. 108: Φωτική. Παλαιοκκλήσι. Άποψη ναού Αγίας Παρασκευής

ΕΙΚ. 109: Φωτική. Παλαιοκκλήσι. Άποψη ναού Αγίας Παρασκευής

ΕΙΚ. 110: Φωτική. Ναός Παναγίας Λαμποβήθρας. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

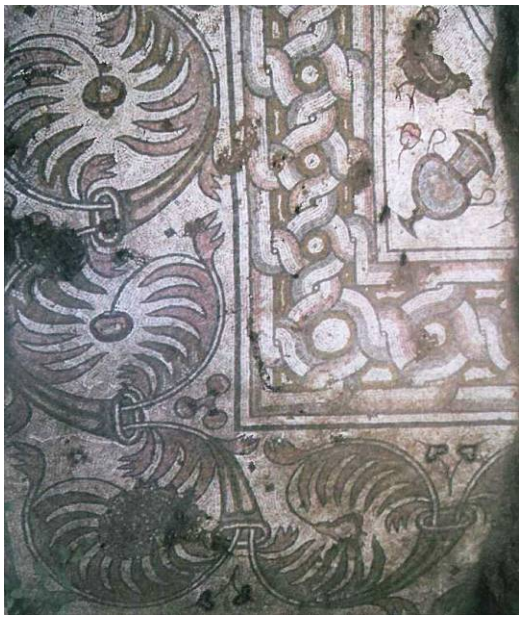

ΕΙΚ. 111: Φωτική. Ναός Παναγίας Λαμποβήθρας. Άποψη παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου

ΕΙΚ. 112: Γλυκύ. Παλαιοχριστιανική βασιλική Γλυκέως

ΕΙΚ. 113: Γλυκύ. Κιονόκρανο από τη μεσοβυζαντινή βασιλική του Γλυκέος [Βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων]

ΕΙΚ. 114: Φωτική. Ναός Αγίας Φωτεινής στη θέση «Βαλσαμάρι». Ερείπια του ανατολικού τοίχου

ΕΙΚ. 115: Φωτική. Ναός Αγίας Φωτεινής στη θέση «Βαλσαμάρι». Ρωμαϊκός βωμός. (φωτ. αρχείο 8ης ΕΒΑ)

ΕΙΚ. 116: Βελά. Καστρί Βελάς. Άποψη τείχους νότιας πλευράς καταχωμένο

ΕΙΚ. 117: Βελά. Καστρί Βελάς. Άποψη τείχους ανατολικής πλευράς

ΕΙΚ. 118: Σωρεία. Πιθανότατα λόφος «Ζαβρουχάκι». Σφραγίδα του Αγίου Δονάτου [Οικονόμου, 1964]

ΕΙΚ. 119: Φωτική. Αναθηματική Επιγραφή [Γερογιάννης, 1924, Κοντολέων, 1892]

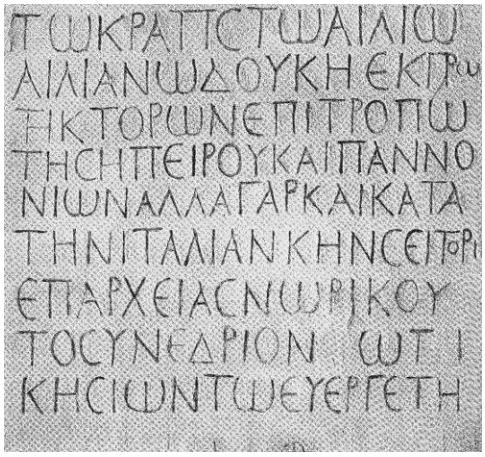

ΕΙΚ. 120: Φωτική. Τιμητική επιγραφή [Ευαγγελίδης, 1914]

ΕΙΚ. 121: Φωτική. Άγαλμα θεάς Αρτέμιδος [Γερογιάννης, 1924]

ΕΙΚ. 122: Αδριανούπολη. Αρχαίο θέατρο Αδριανουπόλεως.

ΕΙΚ. 123 Nepravishta. Άποψη λόφου Nepravishta, όπου η πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου

ΕΙΚ. 124: Nepravishta. Θεμέλια στην πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου στη Nepravishta

ΕΙΚ. 125: Nepravishta. Τμήμα τείχους στην πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου στη Nepravishta

ΕΙΚ. 126: Nepravishta. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου στην πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου στη Nepravishta

ΕΙΚ. 127: Nepravishta. Τμήμα τείχους στην πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου στη Nepravishta

ΕΙΚ. 128: Nepravishta. Τμήμα τείχους στην πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου στη Nepravishta

ΕΙΚ. 129: Nepravishta. Θεμέλια στην πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου στη Nepravishta

ΕΙΚ. 130: Nepravishta. Τμήμα τείχους στην πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου στη Nepravishta

ΕΙΚ. 131: Nepravishta. Τμήμα τείχους στην πιθανή οχύρωση του Αγίου Δονάτου στη Nepravishta

ΕΙΚ. 132: Καστρί Φαναρίου. Τμήμα τείχους.

ΕΙΚ. 133: Καστρί Φαναρίου. Άποψη πύργου.

ΕΙΚ. 134: Καστρί Φαναρίου. Άποψη του τείχους της ακρόπολης.

ΕΙΚ. 135: Καστρί Φαναρίου. Άποψη του τείχους της ακρόπολης.

ΕΙΚ. 136: Καστρί Φαναρίου. Άποψη τείχους.

ΕΙΚ. 137: Καστρί Φαναρίου. Άποψη μαρμάρινου τέμπλου Ι. Ν. Ιωάννη Προδρόμου.

Δ. ΑΕΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ – ΜΝΗΜΕΙΩΝ – ΤΟΠΟΘΕΣΙΩΝ

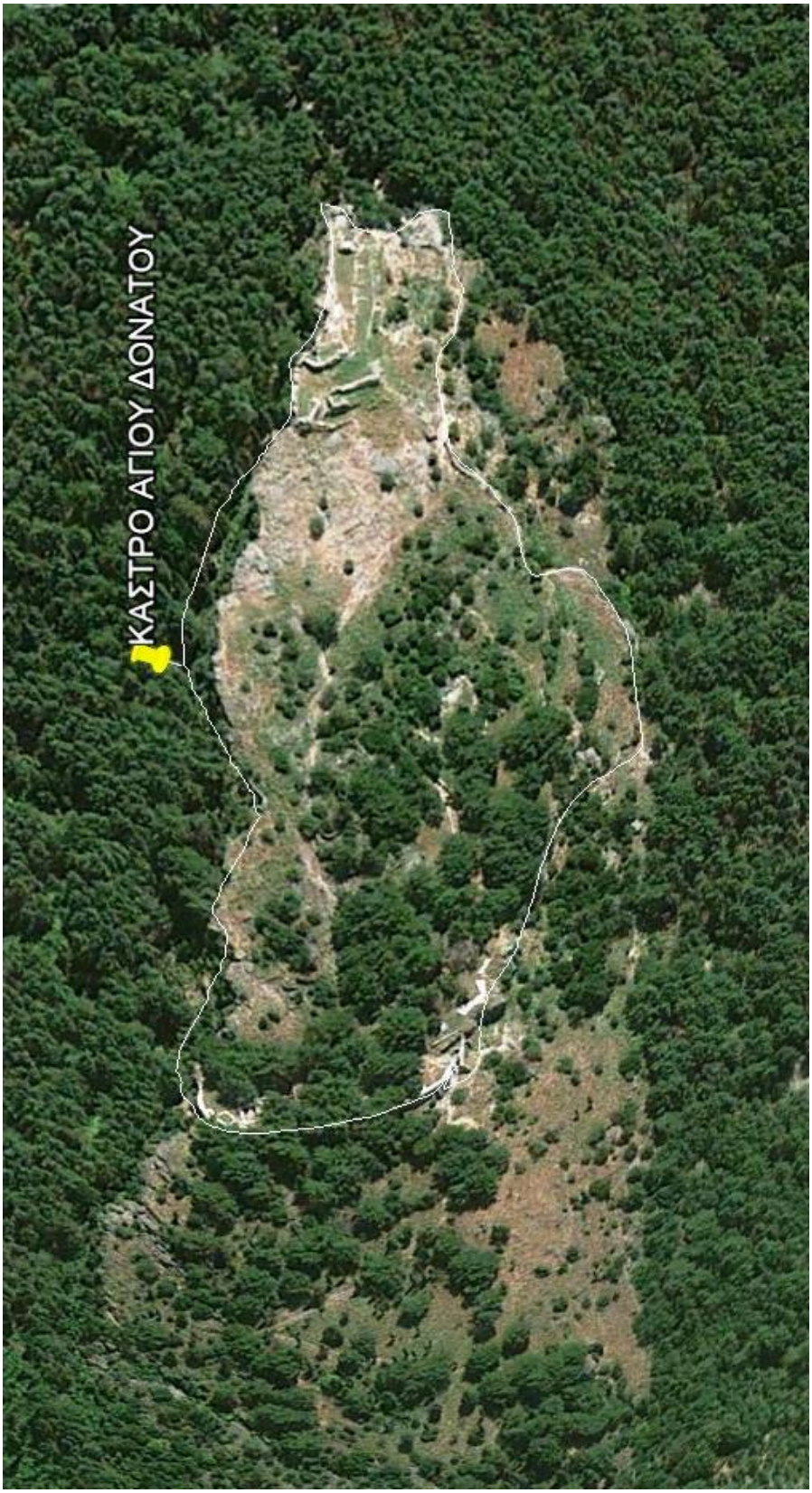

Αεροφ. 1: Άποψη της οχύρωσης του *αγίου* Δονάτου Παραμυθιάς

Αεροφ. 2: Άποψη αρχαιολογικού χώρου Φωτικής.
Παλλιοκλήσι – Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής

Αεροφ. 3: Άποψη της οχύρωσης του *αγίου* Δονάτου Ζερβοχωρίου

Αεροφ. 4: Άποψη του οχυρωμένου λόφου της Βελάς

Αεροφ. 5: Άποψη αρχαιολογικού χώρου Αδριανούπολης. Nepravishta – Sofratike

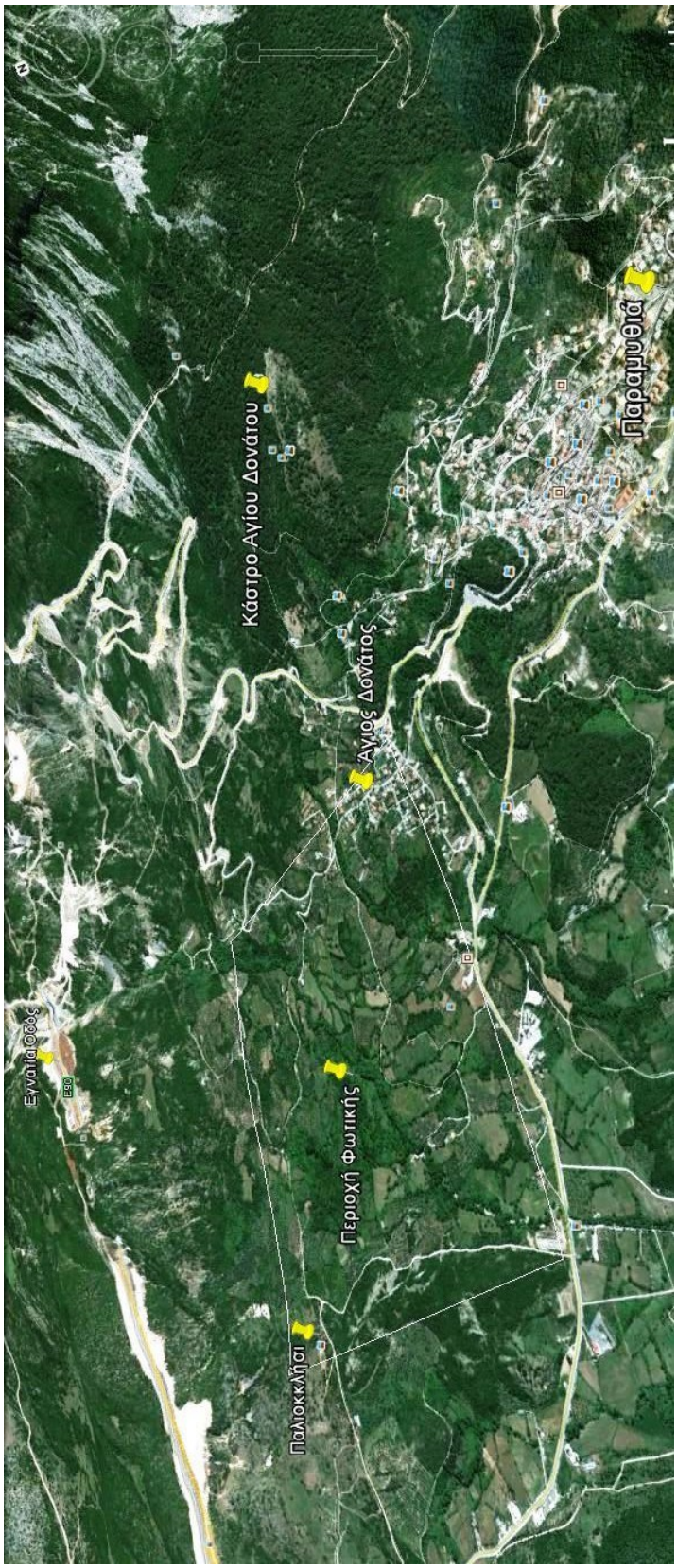

Αεροφ. 6: Άποψη αρχαιολογικού χώρου Φωτικής

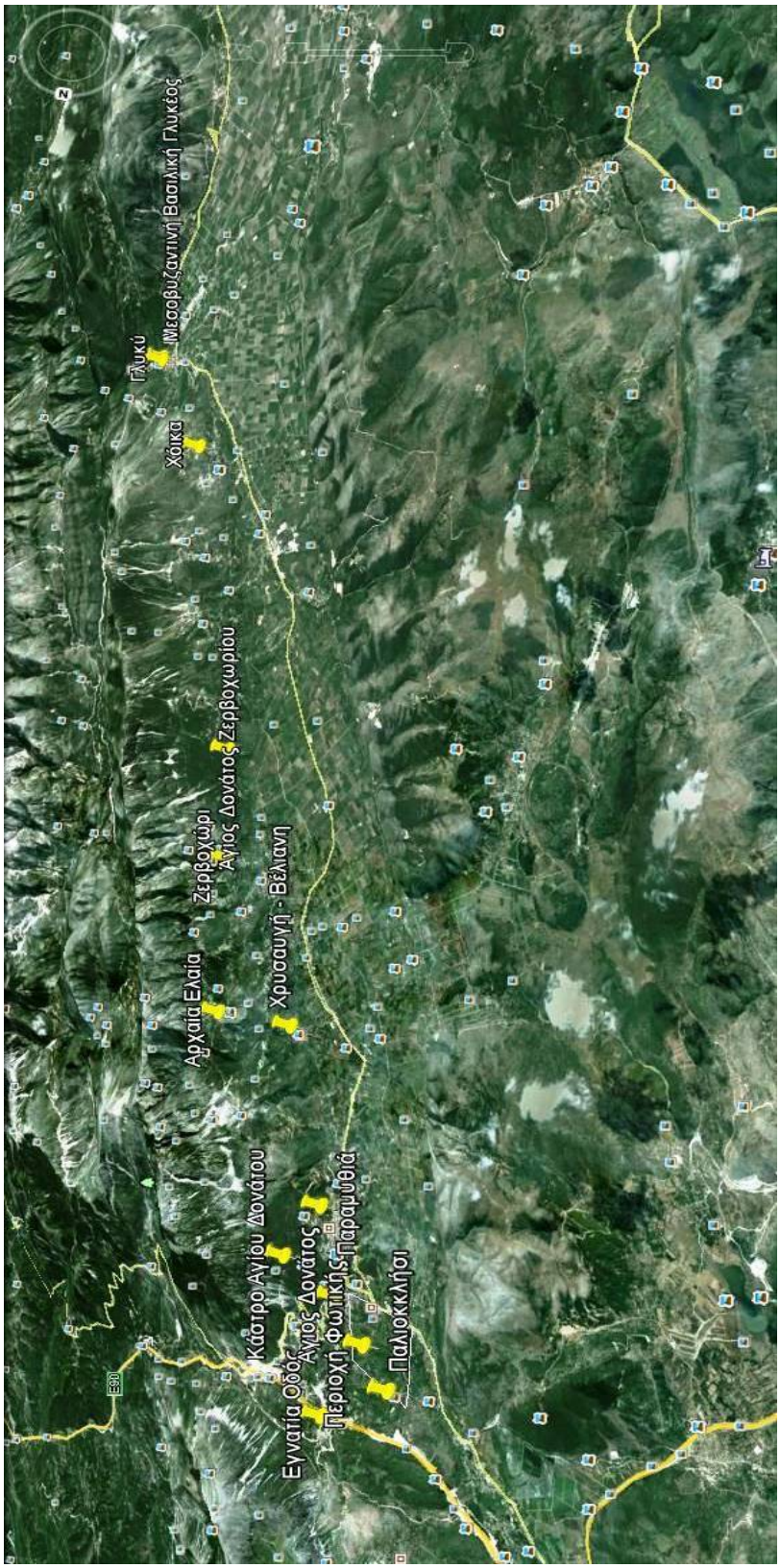

Αεροφ. 7: Άποψη πεδιάδας Παραμυθιάς. Αρχαιολογικές τοποθεσίες στην πεδιάδα της Παραμυθιάς

Ε. ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΕΣ ΛΙΣΤΕΣ

Notitiae episcopatum (έκδ. Parthey)

		Ιεροκλέους Συνέκδημος	**Notitia 3**	**Notitia 10**	**Notitia 13**
Α/Α	Ανώτερη εκκλησιαστική αρχή	Νικόπολη	Ναυπάκτου - Αιτωλίας	Ναυπάκτου - Νικοπόλεως	Ναυπάκτου - Νικοπόλεως
1	ΕΠΙΣΚΟΠΕΣ	Μητρόπολις Νικόπολις	Βουνδίτζης	Βονδίτζης	Βονδίτζης
2		Δωδώναι	Αετού	Αετού	Αετού
3		Εύροια	Αχελώου	Αχελώου	Αγχελώου
4		Άκνιον	Ρηγών	Ρηγών	Ρηγών
5		**Αδριανούπολις**	Ιωαννίνων	Ιωαννίνων	Ιωαννίνων
6		Άππων	**Φωτικής**	Οφτίνης	Οφτίνης
7		Φοινίκη	**Αδριανουπόλεως**	Βελάς	Βελάς
8		Αγχιασμός	**Βουθρωτού**	**Δρινουπόλεως**	**Δρυνουπόλεως**
9		**Βουθρωτός**	Χιμάρας	**Βοθρεντού**	**Βοθροντού**
10		**Φωτική**	-	Χιμάρας	Χειμάρρας
11		Κέρκυρα νήσος	-		
12		Ιθάκη νήσος	-		

		Notitia 3	**Notitia 7**	**Notitia 9**	**Notitia 10**
Α/Α	Ανώτερη εκκλησιαστική αρχή	Νικόπολη	Ναυπάκτου - Αιτωλίας	Ναυπάκτου - Νικοπόλεως	Ναυπάκτου - Νικοπόλεως
1	ΕΠΙΣΚΟΠΕΣ	Μητρόπολις Νικόπολις	Βουνδίτζης	Βουνδίτζης	Βονδίτζης
2		**Αδριανουπόλεως**	Αετού	Αετού	Αετού
3		**Ευρόσου (Εύροια)**	Αχελώου	Αχελώου	Αγχελώου
4		Αγκιασμού (Αγχεσμού)	Ρογών	Ρογών	Ρογών
5		Βοθρωτού	Ιωαννίνων	Ιωαννίνων	Ιωαννίνων
6		Δωδώνης	**Φωτικής ήτοι Βελλάς**	**Φωτικής ήτοι Βελάς**	**Φωτικής ήτοι Βελάς**
7			**Αδριανουπόλεως**	**Αδριανουπόλεως**	**Δρυνουπόλεως**
8			Βουθρωτού	Βοθρωτού	Βοθρωτού
9					Χιμάρας

Notitiae episcopatum (Darrouzes)

		Notitia 10	**Notitia 13**	**Notitia 21**
Α/Α	Ανώτερη εκκλησιαστική αρχή	Ναυπάκτου – Αιτωλίας	Ναυπάκτου Νικοπολιτών	Ιωαννίνων
1	ΕΠΙΣΚΟΠΕΣ	Βονδίτζης	Βονδίτζης	**Βελάς**
2		Αετού	Αετού	Βοθροντού και Γλυκέων
3		Αχελώου	Αχελώου	**Δρινουπόλεως**
4		Ρογών	Άρτης	Χιμάρας
5		Ιωαννίνων	Ρογών	
6		**Φωτικής**	Ιωαννίνων	
7		**Αδριανουπόλεως**	**Φωτικής ήτοι Βελλάς**	
8		Βοθρωτού	**Δρυνουπόλεως**	
9		Χιμάρας	Βοθρωτού	